

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XLVII

ЧАЧАК, 2017.

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Делфина Рајић - Радивоје Бојовић - Милош
Тимотијевић
АЛБУМ СТАРОГ ЧАЧКА (1870-1941)
Чачак, 2010.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
ЦРКВА СВЕТОГ ВАЗНЕСЕЊА У ЧАЧКУ
Чачак, 2011.

Делфина Рајић - Милош Тимотијевић
МАНАСТИРИ ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКЕ
КЛИСУРЕ
Чачак - Београд, 2012.

Милош Тимотијевић
МОДЕРНИЗАЦИЈА БАЛКАНСКОГ ГРАДА
(1944-1989). КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА
РАЗВОЈА ЧАЧКА И БЛАГОЕВГРАДА У ЕПОХИ
СОЦИЈАЛИЗМА
Чачак, 2012.

Милош Тимотијевић
ЧАЧАК У ДОБА СОЦИЈАЛИЗМА (1944-1990)
ФОТОГРАФИЈА КАО РЕПРЕЗЕНТ
ПОЛИТИЧКЕ МОЋИ
Чачак, 2013.

СПОМЕНИЦА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
У ЧАЧКУ 1952 - 2012,
Чачак, 2013.

Михаило Милинковић
Перица Шпехар
ГРАДИНА НА ЈЕЛИЦИ
ТРИДЕСЕТ ГОДИНА
АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА (1984-2014)
Чачак, 2014.

Милош Тимотијевић
СЕДАМДЕСЕТ ГОДИНА ОД ПОБЕДЕ
НАД ФАШИЗМОМ (1945-2015)
Чачак, 2015.

КУЛТУРА ИСХРАНЕ
Чачак, 2015.

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

UDK 06.055.2(497.11)
ISSN 0350-7262

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XLVII**

**NATIONAL
MUSEUM JOURNAL
XLVII**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XLVII**

ЧАЧАК, 2017.

Редакциони одбор

Др Милоје ВАСИЋ, Др Ивица ТОДОРОВИЋ,
Др Гордана ЈЕРЕМИЋ, Делфина РАЈИЋ,
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Ксенија ДУЊИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ МИЉАКОВИЋ

Фотографија на корици

Метални калуп из манастира Никоље са фигуралном представом, за украшавање кожног повеза на књигама (фото: Миленко Савовић, 2018. године)

Лого зборника

Весна СТАНИСАВЉЕВИЋ

Графичка припрема, прелом

„Артера“ доо, Чачак

Штампа

„Службени гласник“, Београд

Издавач

Народни музеј Чачак, Цара Душана 1, Чачак
www.cacakmuzej.org.rs

Тираж

300

САДРЖАЈ / CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

М. А. Никола МИНОВИЋ	7
М. А. Nikola MINOVIĆ Nikola MINOVIC, M. A. „ТВРДИ ГРАД“ : ГРАДОЗИДАНИЈЕ И ГРАДОБЉУДЕНИЈЕ КАО РАБОТЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА „STRONG CITY“: DUTIES TO PROTECT AND CONSTRUCT AS LABOURS OF THE DEPENDENT POPULATION „VILLE RIGIDE“: GRADOZIDANIA ET GRADOBLJUDENIA COMME BESOGNES DE LA POPULATION DÉPENDANTE	
Живојин Р. АНДРЕЈИЋ	23
Živojin R. ANDREJIĆ Zivojin R. ANDREJIC СРПСКА СРЕДЊОВЕКОВНА ЖУПА МОРАВА, ЕПИСКОПИЈА МОРАВА И ТУРСКА НАХИЈА МОРАВА SERBIAN MEDIEVAL PARISH MORAVA, EPISCOPY MORAVA AND TURKISH NAHIYE MORAVA LA PAROISSE MÉDIÉVALE SERBE MORAVA, L'ÉPISCOPAT MORAVA ET LA NAHIJA TURQUE MORAVA	
Мр Маријана МАТОВИЋ	39
Marijana MATOVIĆ, MA Marijana MATOVIC, DR НЕДЕЉКО П. ГИЗДАВИЋ, ПРОФЕСОР И ПИСАЦ NEDELJKO P. GIZDAVIĆ, PROFESSOR AND WRITER NEDELJKO P. GIZDAVIC, PROFESSEUR ET ÉCRIVAIN	
Даница ОТАШЕВИЋ	71
Danica OTAŠEVIĆ Danica OTASEVIC ЗАПИСИ О ЧАЧКУ РАДОЈА М. ЈАНКОВИЋА (1879-1943) RECORDS OF ČAČAK BY RADOJE M. JANKOVIĆ (1879-1943) LES ÉCRITS SUR CASAK DE RADOJE M. JANKOVIC (1879-1943)	
Др Иван М. БЕЦИЋ	105
Ivan M. Bescić, Ph.D Ivan M. BESIC, PHD ЧАЧАНСКА ИЗВОЗНА И УВОЗНА БАНКА А. Д. THE EXPORT-IMPORT BANK OF ČAČAK JSC LA BANQUE D'EXPORTATION ET D'IMPORTATION DE CASAK S.A.	

М.А. Милан ЛИШАНЧИЋ	119
М.А. Milan LIŠANČIĆ Milan LISANCIC, M.A.	
„WO-MEN“ – ПРОМЕНЕ, ИЗГЛЕД И ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ У АМЕРИЧКОМ ДРУШТВУ У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ 1918-1939.	
WO-MEN“ – CHANGES, APPEARANCE AND POSITION OF WOMEN IN THE AMERICAN SOCIETY BETWEEN THE TWO WARS 1918-1939	
„WO-MEN“ – CHANGEMENTS, APPARENCE ET STATUT DE LA FEMME DANS LA SOCIÉTÉ AMÉRICAINNE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES 1918-1939	
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ	135
Miloš TIMOTIJEVIĆ, Ph.D. Milos TIMOTIJEVIC, DR	
ЛЕГЕНДЕ О ЗАКОПАНОМ БЛАГУ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	
LEGENDS OF THE BURIED TREASURE OF WESTERN SERBIA	
LES LÉGENDES SUR LE TRÉSOR ENFOUI DE LA SERBIE DE L'OUEST	
Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ / Братислав Н. СТОЈИЉКОВИЋ	161
Svetislav LJ. MARKOVIĆ, PhD / Svetislav Lj. MARKOVIC, DR Bratislav N. STOJILJKOVIĆ / Bratislav N. STOJILJKOVIC	
ОД ПОПРИШТА ДО МЕТРА – КАКО СУ СРБИ МЕРИЛИ ДУЖИНУ	
FROM MILE TO METER – HOW THE SERBS MEASURED LENGTH	
DU LIEU DE LUTTE JUSQU'AU MÈTRE – COMMENT LES SERBES MESURÈRENT LA LONGUEUR	
Олег РОМАНОВ	181
Oleg ROMANOV Oleg ROMANOV	
МУЗЕЈ У РАНКОВИЋЕВУ 1950-1955 : ИЗВОД ИЗ МУЗЕЈСКЕ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ (први део)	
THE MUSEUM IN RANKOVIĆEVO 1950-1955,EXTRACT FROM THE MUSEUM WDOCUMENTATION	
MUSÉE À RANKOVICEVO 1950-1955 : EXTRAIT DE LA DOCUMENTATION MUSÉALE (première partie)	
М. А. Јелена ПУЗИЋ	203
M. A. Jelena PUZIĆ Jelena PUZIC, M.A.	
ЗНАМЕЊА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ИЗ ИСТОРИЈСКОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ	
FIRST WORLD WAR MEDALS FROM THE HISTORICAL MUSEUM OF SERBIA	
LES INSIGNES DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE DU MUSÉE HISTORIQUE DE LA SERBIE	
Мина ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ	223
Mina JELESIJEVIĆ Mina JELESIJEVIC	
ПРОСЛАВА ПУНОЛЕТСТВА	
COMING OF AGE CELEBRATION	
LA CÉLÉBRATION DE LA MAJORITÉ	
Делфина РАЈИЋ	233
Delfina RAJIĆ	
ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЧАЧАК ЗА 2017. ГОДИНУ	

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Метални калуп из манастира Никоље са фигуралном представом,
за украшавање кожног повеза на књигама

УДК: 94:316.343"653"(497.11)

**М. А. Никола
МИНОВИЋ**
историчар, Чачак
mnikola2702@gmail.com

„ТВРДИ ГРАД“ : ГРАДОЗИДАНИЈЕ И ГРАДОБЉУДЕНИЈЕ КАО РАБОТЕ ЗАВИСНОГ СТАНОВНИШТВА

АПСТРАКТ: *Раг је посвећен „рабоџама великим и малим“ зависној становништва у средњем веку око зидања и поправљања утврђених градова (градозиданије) и стражарења у истиим (градобљуденије). Обрађена је пажња на многе аспекте у вези са обављањем ових рабоџа, нарочито у другој половини XIV века, када су српске земље пошале угрожене од стране Османлија. У раду се налази досад најкомпликснији преглед објављених извора у којима се помињу зидање и чување градова. Циљирани и појашњени примери имају за циљ да што речистије буду приказана ова оштерећења. Анализиране су, пре свега, даровнице издаше манастирима (прецизније, законодавне одредбе садржане у њима), заштим Душанов законик, нарашћивни извори и друи извори.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *градозиданије, градобљуденије, „рабоџе велике и мале“, зависно становништво, градови, утврђења, власелинства, „сџрах измаиљхански“*

Увод

Многобројне „рабоџе велике и мале“ оптерећивале су зависно становништво у средњем веку, између осталог „градозиданије“ и „градобљуденије“, од којих су у великој мери зависили одбрана и сигурност државе.¹ О њиховом значају сведочи и то што се помињу у великом броју средњовековних повеља, у којима су људи подложни манастирима били ослобођени ових работа у корист ауктора исправе. Зависно становништво са манастирских имања било је у обавези да извршава наведена оптерећења, али само за рачун поменутог. Работе зидања и стражарења у градовима

јављају се у манастирским документима заједно,² често засебно,³ а није редак случај

[1] О радним обавезама зависног становништва, као и значењу термина „рабоџе велике и мале“ видети: Милош Благојевић, „Работе велике и мале“, у: *Лексикон српској средњег века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999), 609 (у даљем тексту: *ЛССВ*).

[2] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912), 162, 201, 204, 220, 223, 309, 401, 411, 420, 447, 499, 512, 514, 609 (у даљем тексту: Стојан Новаковић, *Законски сјоменици*); Александар Соловјев, *Одабрани сјоменици српској права (ог XII до краја XV века)* (Београд: Геца Кон, 1926), 196 (у даљем тексту: Александар Соловјев, *Одабрани сјоменици*); Павле Драгичевић, „Повеља ‘царице’ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 90; Владета Петровић, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 7, 14; Синиша Мишић и Марија Копривица, „Општа хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару“, *Сџари српски архив* 14 (2015): 68

[3] О градозиданију погледати: Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii (Viennae: Apud guilelmum Braumuller, 1858)*, 135, 334 (у даљем тексту: Franz Miklosich, *Monumenta Serbica*); Стојан Новаковић, *Законски сјоменици*, 411, 424, 453, 461, 496, 501, 507, 515, 516, 520, 529, 580, 607, 673, 707, 759, 767; Александар Соловјев, *Одабрани сјоменици*, 68, 129, 134; Александар Соловјев и Владимир Мошин, *Грчке повеље српских влагара* (Београд:

да су биле обједињене термином „*град*“.⁴ Није могуће замислити изучавање „*работиа великих и малих*“ без анализе законодавних одредби из манастирских исправа. На основу сачуваних извора тешко је реконструисати целокупну слику, али сачувани фрагменти су сигуран ослонац ка том циљу.

Градозиданије и градобљуденије су извршавани како на државном, тако и на локалном нивоу, тј. на властеоским поседима.⁵ Нарочито велики значај имали су на рубним деловима државе, где је изложеност

нападу била већа. Колективна одговорност за извршавање ових обавеза важила је за све житеље града и жупе у околини.⁶

Градозиданије

Градозиданије је била работа зависног становништва која је подразумевала изградњу, утврђивање, проширивање или обнављање разрушених градова.⁷ О успешној реализацији ове обавезе старао се управник града.⁸ На самом почетку овог одељка треба поставити два важна питања у вези са извршавањем поменуте работе – колико времена је одузимала и колико тешко је падала зависном становништву. Ако поглед усмеримо ка изворима, они по овом питању остају неми. Ипак, може се основано сумњати да је градозиданије била ванредна работа, јер није било константне потребе за поправљањем или подизањем бедема, већ само повремене. Обнова оштећених фортификација, уз учешће свих становника града и околне жупе на које је падало извршење исте, није морала бити превелико оптерећење и није одузимала превише времена, ако се узме у обзир број „*работиа великих и малих*“ које су имали да

Српска краљевска академија, 1936), 11, 49, 61, 69, 91, 101, 115, 121, 137, 145, 171, 189, 197, 305; Раде Михаљчић, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, *Сџари српски архив* 2 (2003): 89; Андрија Веселиновић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеву“, *Сџари српски архив* 2 (2003): 198; Раде Михаљчић, *Закони у сџарим српским исправама* (Београд: САНУ, 2006), 166, 167; Жарко Вујошевић, „Хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину“ *Сџари српски архив* 5 (2006): 119; Сениша Мишић, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 78; Жарко Вујошевић, „Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 75; Сениша Мишић, „Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима“, *Сџари српски архив* 11 (2012): 66; Владимир Алексић, „Повеља краља Стефана Душана охридској Цркви Богородице Перивлепте“, *Сџари српски архив* 14 (2015): 26.

О градобљуденију видети: Стојан Новаковић, *Законски сџоменици*, 498.

[4] Franz Miklosich, *Monumenta Serbica*, 63; Стојан Новаковић, *Законски сџоменици*, 403, 405, 415, 436, 455, 456, 467, 470, 473, 680, 720; Александар Соловјев, *Одабрани сџоменици*, 156; Смиља Марјановић-Душанић, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 74; Сениша Мишић, „Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 138; Раде Михаљчић, *Закони у сџарим српским исправама*, 147, 174; Драгић Живојиновић, „Скопска хрисовуља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)“, *Сџари српски архив* 7 (2008): 63; Исти, „Велика прилепска хрисовуља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)“, *Сџари српски архив* 7 (2008): 77; Смиља Марјановић-Душанић, Татјана Суботин-Голубовић, „Повеља краља Стефана Душана Манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Светог Ђорђа и села Уложиста који је приложила Милшина жена Радослава“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 65; Жарко Вујошевић, „Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 117; Сениша Мишић, „Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 188.

[5] Марко Шуица, „Градобљуденије“, у: *ЛССВ*, 125; Милош Благојевић, „Работе велике и мале“, у: *ЛССВ*, 609.

[6] Ради што боље прегледности, поменуте работе смо у тексту поделили у две одвојене целине, иако је преклапање на неким местима било неминовно.

[7] Марко Шуица, „Градозиданије“, у: *ЛССВ*, 125-126.

[8] Поред бриге о стању градских бедема, управници градова су командовали свом повереном оружаном силом, затим су се старали о набавци оружја, хране, увежбаности посаде, итд. Такође, поред војних, обављали су и цивилне дужности. Све су то чинили за рачун господара коме су дуговали верност. У зависности од организације, типа насеља и тога коме је припадао, градом је могао управљати кнез, војвода (или кулски војвода), кефалија (у већим градовима постојао је и кулски кефалија), челник. О управницима градова и њиховим ингеренцијама требало би рећи знатно више, али како то питање превазилази интенције овог рада, ова тема неће бити даље разматрана. Погледати: Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама* (Београд: Службени лист СРЈ, 1997), 208-285; Сениша Мишић, „Градови и тргови српског средњег века“, у: *Лексикон градова и шрџова средњовековних српских земаља – према џисаним изворима*, редактор Сениша Мишић (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 11-14 (у даљем тексту: *Лексикон градова и шрџова*).

извршавају. У случају потребе, вршене су мање или веће поправке. Рецимо, напади уз коришћење опсадних справа могли су начинити знатна оштећења на зидинама. Или је то просто чинио зуб времена. Све се мрвило на концу, чак и тврди камен.

Међутим, и за поменути тврдњу могу се наћи изузеци. Зидане великих и важних градова могло је трајати и деценијама. На пример, деспот Стефан Лазаревић је добио Београд од угарског краља Жигмунда Луксембуршког вероватно крајем 1403. године (најкасније до априла 1404), а градња поминутог трајала је током читаве деспотове владавине (умро је 19. јула 1427), па и касније.⁹ На археолошки истраженим остацима могу се уочити етапе у зидану, попут београдског доњоградског бедема, чија се градња може приписати зидарима из села око Космаја.¹⁰ На зидинама су вршене преправке и због промена насталих након усавршавања опсадне технике. Појава топова у Европи у XIV веку промениће начин одбране и освајања утврђених градова. Нарочито од XV века почиње процес прилагођавања ватреном оружју.¹¹

[9] О Београду у средњем веку доста је писано, па ће на овом месту бити наведени само неки радови: Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1967); Марко Поповић, *Београдска тврђава* (Београд: Археолошки институт, 1982); Исти, „Утврђења Моравске Србије“, у: *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици косовској боји* (Београд: Свети архијерски синод Српске православне цркве, 1989), 75-76; Милош Антоновић, „Београд“ у: *Лексикон градова и шрвова*, 30-43; Јованка Калић, *Срби у њојном средњем веку* (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 100-103.

[10] Марко Поповић, *Београдска тврђава*, 84-85; Исти, „Вештина ратовања и живот војника“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредио Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Clío, 236), 235.

[11] У српским земљама употреба топова први пут се везује за доба владавине кнеза Лазара. Он је 1386. године склопио договор са дубровачким занатлијом Милашем Радославићем око прављења топова, за плату од 200 перпера. О употреби топова у српским земљама постоји обимна литература, али ће овога пута бити наведени само неки важнији радови: Михаило Динић, „Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама“, *Глас СКА* 161 (1934): 58-97; Гавро Шкриванић, „Прилози за проучавање развоја ватреног оружја“, *Весник Војног музеја* 2 (1955): 72-80; Исти, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику* (Београд: Научно дело, 1957); Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота* (Београд: НИУ Војска, 1995), 198-199; Ненад Лемајић, „Оружје“, у: *ЛССВ*, 474-477; Исти, „Топ“, у: *ЛССВ*, 736.

Рецимо, напредак у фортификацији уочљив је у виду отвора за топове на зидинама.¹² С друге стране, градови су могли бити подигнути из темеља (попут Смедерева), што је за зависно становништво дужно да извршава градозиданије било дуготрајно и претешко бреме (о Београду и Смедереву видети ниже). Наравно, остаје питање да ли су градови зидани само помоћу радне снаге дужне да извршава обавезу градозиданије или су то обављали професионални немари плаћени за службу. Највероватније да је на оба начина довођена радна снага, с тим да је број зависног становништва био далеко већи.

Када се помене градозиданије, немогуће је не запитати се које су то категорије зависног становништва биле у обавези да извршавају ову работу, као и то ко је каква задужења имао приликом обављања исте. Можемо претпоставити да су људи од струке, попут зидара, клесара или дрводеља били заузети око саме обнове или изградње, а да су остали имали послове који су захтевали мање вештине и знања попут доношења неопходног материјала, припремања малтера, итд.¹³ На основу сачуваних извора знамо да је на манастирским властелинствима било зидара, па нема сумње да је то био случај и са властеоским имањима и да им је једна од обавеза била зидане и

[12] Милош Антоновић, „Београд“, у: *Лексикон градова и шрвова*, 42.

[13] Да бисмо донекле поткрепили ову тврдњу, а у недостатку писаних сведочанстава, морамо се ослонити на фреске као историјски извор. У Дечанима је сачувана композиција посвећена зидану града, на којој је приказана једна група људи која је заузета око изградње. Наиме, највећи број је задужен да доноси камен, један радник се бави припремањем малтера, док је само један заузет самим зиданем. За овог последњег можемо основано сумњати да је професионални зидар. Део поменуте фреске видети у: Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989), 208. Такође, у Дечанима постоји сцена посвећена зидану вавилонске куле (насликана између 1335. и 1350) на којој су приказани зидари на скелама и носач камена на лествици. Погледати: Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 124. Ово су ретки примери ликовне представе градње у српским земљама средњег века, па с тога представљају драгоцен извор.

поправка градова.¹⁴ Непостојање изворне подлоге не дозвољава потврду ове теорије.

У Бањској хрисовуљи краља Стефана Уроша II Милутина постоји одредба у вези са сокалницима: „И ако се њо треху зайали манастир, и сокалници да раде.“¹⁵ У истој исправи стоји наредба: „Сокалници да њомажу њоурављашти цркве, и шрайезе, и краљеве њолаше.“¹⁶ Ако узмемо у обзир ове обавезе које су сокалници имали на поседима манастира Бањска, можемо претпоставити да је та категорија зависних становника имала као работу зидање и поправљање градова (као и они сокалници који су припадали световним властелинствима). Овоме у прилог иде чињеница да су сокалници имали мање обавеза рецимо у односу на меропахе (како на овом, тако и на другим манастирским властелинствима), што значи да су имали више расположивог времена за извршавање других обавеза, попут градозиданија.¹⁷ Поменути тврдњу морамо узети са дозом резерве, јер је не можемо доказати на основу сачуваних извора, већ гледати на њу као на једну од опција. Међутим, требало би имати на уму да није било могуће да сви радно способни људи са неког властелинства оду да извршавају градозиданије, јер би то значило заустављање процеса производње на том имању, а то је оптерећивало феудално добро и скраћивало економски имунитет који је властела уживала.¹⁸

[14] Примера ради, Светоарханђеловском хрисовуљом цар Стефан Душан је својој задужбини приложио задаре из села Пнуће, који су као основну (али не и једину) работу имали да се баве зидањем. Постојање тако великог броја задара подложних манастиру наводи на закључак да су као једно од задужења имали да граде и поправљају манастирско утврђење, ако би се за то указала потреба (Синиша Мишић и Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља* (Београд: Историјски институт, 2003), 41, 140; Раде Михаљчић, *Закони у сџарим српским исџавама*, 38).

[15] Раде Михаљчић, *Закони у сџарим српским исџавама*, 143.

[16] Исто, 144.

[17] Исто, 142, 149, 152.

[18] Теодор Тарановски, *Исџорија српској њрава у немањћкој држави* (Београд: Службени лист СР, 1996²), 55; Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011), 245.

Утврђени градови били су кључна упоришта за одбрану како појединих делова, тако и читаве земље. Системи фортификација били су битна гаранција опстанка државе.¹⁹ „Тврди граг“ био је место где се околно становништво склањало од непријатељског напада, па је зидање и поправљање истог постала свеопшта дужност.²⁰ У средњем веку су на стратешки важним тачкама грађена утврђења чија је главна намена била заштита путева и трговине, спречавање пљачкашких упада, чување манастира од напада и харања, итд. Војна функција била им је у првом плану, привредна потпуно скрајнута, или је евентуално имала секундарни значај. Илустрације ради, на локалитету, *Кулина* у Овчарско-кабларској клисури (изнад манастира Јовања) налази се остатак утврђења из XIV века, чија је основна сврха највероватније била заштита оближњег манастира. Ово утврђење било је подигнуто на тактички веома повољном терену, због тешке приступачности и доброг прегледа околине.²¹ У случају опасности, манастирско братство са покретним добрима могло се склонити у њега, тако да је оно било сигурно спремиште хране, али и највећих драгоцености. Уосталом, утврђења су и била грађена како би мали број људи био у могућности да се одупре мноштву опсадника. Треба знати да су манастири у средњем веку били жаришта уметности. У њима су похрањивана многобројна овоземаљска блага која су представљала пожељан плен пљачкаша. Због тога су их разбојници

[19] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 71; Исти, „Вештина ратовања и живот војника“, 233.

[20] Епитет „*шврди граг*“ употребио је Теодосије, писац *Жишћја Свештој Саве*, приликом излагања догађаја из времена великог жупана Стефана Немањића. Наиме, када му је пребегао бугарски бољар Стрез, српски владар је свом неочекиваном савезнику помогао да се учврсти у Просеку: „И најјре ја Свешфан увевеу у један шврди граг, који се зове Просек, давши му војску своју у њомоћ.“ Теодосије, *Жишћје свештој Саве*, превео Лазар Мирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1984), 104.

[21] Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре* (Чачак: Народни музеј; Београд: Службени гласник, 2012), 52.

нападали, пљачкали, остављали пустош. Имајући то у виду, средњовековни људи су неретко у близини манастира градили фортификације ради заштите светиња.²²

Све до великих освајања на југу у време краља Стефана Уроша II Милутина и краља и цара Стефана Душана, утврђеним градовима није посвећивана велика пажња. Градови наслеђени од Византије само су одржавани, а нови нису зидани у великој мери. Након ширења ка југу, под власт српских владара долазе велики и значајни центри које је као тековине рата требало одбранити.²³ Сачуван је податак који се односи на време владавине цара Стефана Душана, прецизније, на период између 1344/5. и 1350. године. Тада је владар извршио знатне грађевинске радове у освојеној Верији. Како сведочи Јован Кантакузин, цар Стефан Душан је довео 10.000 радника из различитих делова државе, а тај велики број људи је обитавао ван града.²⁴ Овај податак потврђује да су за извршавање градозиданија зависни људи били у обавези да иду даље од своје жупе или града, ако је то била владарева воља. Нема помена да се нешто слично десило у неком другом граду освојеном од Византије.

О значају градозиданија сведочи и то што је један члан Душановог законика (127.) регулисао вршење ове работе: „*И где се праг*

[22] Једно од најбоље очуваних српских средњовековних утврђења јесте Маглич, подигнут највероватније у XIII веку (можда и раније) ради заштите оближњих манастира Жиче и Студенице, као и ради лакше контроле долине реке Ибар. Маглич представља сјајан пример српских средњовековних фортификација грађених дуж важних путева, ради контроле и заштите трговине. Утврђење има седам кула и шестоугаону бранич-кулу, а унутрашњем делу се налазе остаци војних барака, палате, цркве Св. Ђорђа, бунара и резервоара за воду. О Магличу видети у: Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији* (Београд: Просвета, 1950), 125-128; Синиша Мишић, „Маглич“ у: *Лексикон прагова и шрвова*, 173-177.

[23] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 71; Исти, „Вештина ратовања и живот војника“, 234.

[24] „*Неко друго мноштво радника, како се њрчало више од десет хиљада, доведено из чшаве краљеве земље за зиданье ѡврђаве (акројлоља), боравећи изван зидина.*“ (*Византијски извори за историју народа Југославије VI*, уредници Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986), 506).

сруши или кула, да ѡ ѡправе ѡрађани ѡоља прага и жуѡа шшо је обласи ѡоља прага.“²⁵

Овај члан Законика потврђује да је градско и жупско становништво подједнако имало обавезу да зида и поправља градове. Становништво из околне жупе склањало се у утврђени град приликом опасности, па је отуда постојала и обавеза да исти гради и поправља. Поред локалног, значајан број становника у граду чинили су трговци, а нарочито бројни били су Дубровчани. За време владавине династије Немањић дубровачки грађани нису били у обавези да извршавају ову работу (као ни градобљуденије), што је било санкционисано повељом краља Стефана Уроша II Милутина, којом је дао трговачке повластице Републици Св. Влаха. У овом документу је наглашено да су они били изузети обавеза: „*И прага да не работшају, ни ѡа бљуду.*“²⁶ То је потврда војне моћи и стабилности државе којој није била потребна помоћ страних држављана. Све се променило када је запретила опасност од Османлија.

У другој половини XIV века дошло је до великих промена на Балкану, јер су османски емири све више ширили своје поседе у Европи и на тај начин угрожавали српске обласне господаре. Због све већег „*сѡраха измаиљанског*“ долази до пораста значаја утврђења, нарочито оних на границама.²⁷

[25] *Душанов законик*, приредио Ђорђе Бубало (Београд: Завод за уџбенике; Службени гласник, 2010), 196.

[26] Стојан Новаковић, *Законски сѡменици*, 162; Љубомир Стојановић, *Сѡаре српске ѡвеље и ѡсма*, књига 1. *Дубровник и њеѡви суседи* (Београд: Српска краљевска академија; Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1929), 37 (у даљем тексту: Љубомир Стојановић, *Сѡаре српске ѡвеље и ѡсма*).

[27] „*Сѡрах измаиљански*“ је феномен назван тако од стране средњовековних писаца у српским земљама. Узгред, Срби су за Османлије користили још и назив *Аѡарени*, према Аврамовој наложници Агари. Она му је родила сина Исмаила, од кога, према легенди, муслимани воде порекло. Отуда су се ова два назива укоренила у српским средњовековним списима (прим. аут.). Сливовит запис о томе какав су страх Османлије сејале након Маричке битке, а узгред и први помен „*сѡраха измаиљанског*“, оставио је инок Исаија: „*Јер не би кнеза, ни вође, ни насѡавника међу људима ни да их избавља ни да сѡсава, но сви се исѡунше сѡрахом измаиљанским, и срца*

Стратешки важна места, као што су градови Козник, Петрус, Брвеник, Копријан, Сталаћ или Ново Брдо, ојачавали су старе или добијали нове бедеме.²⁸ Утврђења од овог времена постају већа, виша, тврђа. Први пут је једна владарска задужбина, манастир Раваница (задужбина кнеза Лазара), добила масивне бедеме са донжон кулом (званом још и главна или бранич-кула).²⁹ То ће бити случај и са задужином његовог сина Стефана, манастиром Манасија.³⁰ Владари су желели да јака утврђења штите њихове гробне цркве. Некада су око манастирских комплекса грађене зидине да би монашку заједницу одвојиле од спољног света, а у време „*сѝраха измаиљанског*“ да би манастир заштитиле од пљачке и разарања.³¹ Промене су биле видљиве и на дворовима владара. Немањићи су време махом проводили у дворовима на отвореном простору, без зидина. Међутим, већ је кнез Лазар настојао да се прилагоди насталим приликама, па је своју резиденцију у Крушевцу опасао јаким бедемима. И његови наследници су чинили исто. На историјску сцену

је ступило доба великих улагања у системе фортификација.³²

Градови са јаким зидинама још су већи значај имали у XV веку, нарочито они велики. Сачуван је један интересантан податак о градозиданију из доба деспота Стефана Лазаревића који сведочи о важности Београда. Он је 20. јануара 1427, уговарајући своје посмртне помене, људе подложне Лаври Св. Атанасија ослободио свих работа, сем војске када је он водио, потечице и крајишке војске, као и градозиданија Београда.³³ Ова последња одредба потврђује две битне чињенице - да је зависно становништво, по владаревој наредби, морало да иде даље од своје жупе (у овом случају метохије) или града на извршење обавезе градозиданија, баш као у време цара Стефана Душана приликом обнове Верије. Поред тога, ово је сведочанство да је градња Београда трајала током читаве деспотове владавине. Наредба деспота Стефана показује колики је значај имао престони град у његовој држави, а када се зна да је 1427. Деспотовина трпела нападе Османлија које је предводио лично султан, не чуди што манастирски људи нису били ослобођени ових, горе поменутих обавеза.³⁴ Ратови су са собом доносили велика страдања, па су сви морали да поднесу одређена оптерећења ради успешне одбране.

Након што је умро деспот Стефан Лазаревић, угарски краљ Жигмунд Луксембуршки

храбра јуначких људи у најслабија срца жена и рејворише се.“ *Сѝари срѝски зайиси и најѝиси, Сѝара срѝска књижевност* у 24 књиге, приредио Милорад Павић (Београд: Просвета; Српска књижевна задруга, 1986), 72.

[28] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 71-87; Марко Шуица, *Вук Бранковић. Славни и велможни ѝсѝодин* (Београд: Еволута, 2014), 82.

[29] Донжон кула (главна, бранич-кула) била је главно упориште намењено одбрани утврђења. Биле су масивне, разних облика, високе и до 30 метара. Освајање ове куле значио је пад одбране целог града (Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 83-84; Исти, „Бранич-кула“ у: *ЛССВ*, 62-63; Исти, „Донжон“, у: *ЛССВ*, 164).

[30] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 78; Јованка Калић, *Срби у ѝозном средњем веку*, 149.

[31] О страху у средњем веку, укључујући „*сѝрах измаиљански*“ видети: Јованка Калић, „Страх турски после Косова“, у: *Свети кнез Лазар. Сѝоменица о шестѝој сѝѝојодишњици косовској боја* (Београд: Свети архијерски синод Српске православне цркве, 1989), 185-191; Радивој Радић, *Сѝрах у ѝозној Византији, 1180-1453, I-II* (Београд: Стубови културе, 2000), 201-241; Ђан Делимо, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad* (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zogana Stojanovića, 2003); Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, *Истѝоријски часѝпис*, књ. LIII (2006): 93-121; Исти, *Вук Бранковић. Славни и велможни ѝсѝодин*, 55-57, 90-93.

[32] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 71-87; Јованка Калић, *Срби у ѝозном средњем веку*, 62-63. У периоду пред одлучујући сукоб са Османлијама улагана су огромна материјална средства за одбрану земље, па су чак коване новчанице умањене вредности. Та преко потребна средства, између осталог, коришћена су за подизање и обнову утврђења која су народ бранила од Османлија. О овом питању погледати: Вујадин Иванишевић, *Новчарсѝтво средњовековне Србије* (Београд: Стубови културе, 2001), 161-164, 168-169; Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 119; Исти, *Вук Бранковић. Славни и велможни ѝсѝодин*, 91.

[33] „И ако се би зѝодило инои мѝшохи лаврскои ѝоки на зигане Белѝрада, ѝди и овази више речена села да ѝоходе с ними заедно, а на ине градозидание ни на едно.“ (Стојан Новаковић, *Законски сѝоменици*, 500-501).

[34] Јованка Калић, *Срби у ѝозном средњем веку*, 134.

је захтевао од новог владара, деспота Ђурђа Бранковића, да преда Београд. Како је деспот Ђурђе био приморан на овај поступак, отворило се питање нове престонице. Он се определио за Смедерево, на граници са Угарском, одакле се брзо могла добити помоћ за борбу против Османлија.³⁵ Прво је у периоду од 1428. до 1430. изграђен Мали град, а затим и Велики град. Када је било завршено, Смедерево је представљало највећи српски средњовековни утврђени град.³⁶ Све ово је настало великим напрезањем материјалних и људских ресурса. По свему судећи, радна снага је довођена из целе земље, на основу обавезе градозиданија. Радовима је руководио Ђурђе Кантакузин, брат Ирине, супруге деспота Ђурђа. Због претешких обавеза које је зависно становништво трпело приликом изградње Смедерева, народна традиција је Ирину упамтила као „*џроклеџу Јерину*“.³⁷

Градобљуденије

Градобљуденије је била работа зависног становништва да стражари и брани градове како у ратним, тако и у мирнодопским временима.³⁸ То је значило да су становници града и околне жупе били у обавези

[35] Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 76-77, 80-81; Александар Крстић, „Смедерево“ у: *Лексикон градова и шрџова*, 265.

[36] Александар Крстић, „Смедерево“ у: *Лексикон градова и шрџова*, 265.

[37] Јованка Калић, *Срби у џозном средњем веку*, 167.

[38] Марко Шуица, „Градобљуденије“, у: *ЛССВ*, 125. Поред термина градобљуденије, у изворима се среће формулација „*ни цаконсџва џо градовех*“. Појам *цаконсџво* се односио на стражарење у граду. *Цакони* су у Византији били градски стражари (Стојан Новаковић, *Законски сџоменџци*, 420; Синиша Мишић и Марија Копривица, „Општа хрџовуља цара Стефана Душана Хиландару“, 68; Жаклина Вранић-Бијелић, „Стража“ у: *ЛССВ*, 714-715). У појединим случајевима за стражаре се помиње термин „*бџци*“ (Стојан Новаковић, *Законски сџоменџци*, 428; Милош Благојевић, *Државна уџрава у срџким средњовековним земљама*, 257; Жаклина Вранић-Бијелић, „Стража“ у: *ЛССВ*, 714-715). У неким документима за стражу се среће појам „*варџа*“ и „*варџишџе*“. Термин варџа значио је исто што и стража, а варџиште место где је стајала стража. Реч је грчког порекла и до данас је остала сачувана у неким географским именима (Стојан Новаковић, *Законски сџоменџци*, 453, 595, 650, 651; Синиша Мишић, „Варџа, варџиште“, у: *ЛССВ*, 68).

да даноноћно обезбеђују стражу.³⁹ За разлику од градозиданија, градобљуденије је била редовна работа. На који начин су људи бирани да извршавају стражу, не можемо знати. Међутим, као и код градозиданија, можемо претпоставити да је само један део зависног становништва (и то највероватније онај млађи) морао да у одређеном моменту извршава ову работу, како остале обавезе не би биле запостављене. Наравно, у време мира није било потребе да сви расположиви људи обавезни да извршавају градобљуденије буду у утврђењу. Могуће да је ово оптерећење било равномерно распоређено на све зависне људе или су поједине категорије са мањим бројем обавеза извршавале градобљуденије. Све ово могло је важити у мирнодопско време. У време рата владала је ванредна ситуација, па је тада ова работа обавезивала све војно способне житеље града и околне жупе. Што се тиче тежине извршавања овог оптерећења, због природе посла склони смо да верујемо да је оно спадало у лакше обавезе зависног становништва. Ипак, давање коначног суда није могуће због непостојања извора који би о томе сведочили.

Неопходно је размотрити још једно битно питање у вези са обављањем градобљуденија – одакле је зависно становништво наоружавано. Мишљења смо да је у сваком утврђењу било оружарница и да су по доласку на стражу људи добијали наоружање неопходно за вршење задате дужности. Приликом страже, а посебно у време опсаде, сваки способан човек морао је имати барем основно оружје како би био кадар да се брани. Нарочито су лукови, стреле и самострели били ефикасни приликом

[39] Приликом страже, време су проводили на шетницама. Шетнице (или шетне стазе) биле су пролази на зидинама по којима су се стражари кретали. Често су биле наткривене дрвеном конструкцијом, а заштиту је пружало круниште, тј. зупчаста испупчења на зидинама која су служила као заклон стражарима. Назив су добила због изгледа који је подсећао на круну (Марко Поповић, „Утврђења Моравске Србије“, 83; Исти, „Стена“, у: *ЛССВ*, 707).

одбране. По завршетку службе, зависни становници су вероватно добијено оружје враћали, а претпостављамо да је све то надгледао управник града или неки његов помоћник. Ово је још извесније ако се узме у обзир да нико није желео да има наоружане феудалне подложнике, јер би у случају незадовољства то могли да употребе. Међутим, требало би оставити могућност да су код куће ипак имали неко примитивније и јефтине оружје попут батине, праћке, лука и стреле, а понеки од њих можда и копље. Наравно, и оруђа као што су секире, косири, виле могла су послужити у самоодбрани.⁴⁰

Поред зависног становништва, у одбрани градова учешће су имале и сталне војне снаге ангажоване у складу са баштинским и пронијарским обавезама, а у већим и значајнијим градовима било је и најамника.⁴¹ Није се могло очекивати од људи без икаквог или врло слабог војног искуства да успешно бране град, па је присуство „људи од заната“ било неопходно. Највероватније да је у већим и важнијим градовима стражу у мирнодопско време обављала само стална војна посада, а у ратним периодима и сви грађани и становници околне жупе дужни да извршавају раду градобљуденије. Што се тиче мањих утврђења од секундарног значаја или оних на манастирским властелинствима извесније је да су стражу у њима извршавали зависни људи тог краја, јер је издржавање војне посаде изискивало велика материјална средства. Поред њих, сигурно је било баштиника и пронијара,

ако не као стражара, онда барем као заповедника посаде.

Ипак, није све зависно становништво било у обавези да стражари и брани градове. Зависни људи на манастирским властелинствима били су изузети работе градобљуденије према владару.⁴² Тачније, они су имали обавезу да стражаре, али само за рачун манастира као новог господара и у оквиру његовог комплекса (или неког утврђења које је припадало манастиру), чувајући тиме и поменути манастир и његову имовину. Овој тврдњи иде у прилог одредба из Светоарханђеловске хрисовуље цара Стефана Душана: „А сва ѿрска села и Шикља да сѿоје у манасѿиру на сѿражи колико одреди иуѿман.“⁴³ Да је манастирски комплекс био сигуран и чуван, сведочи дешавање са почетка 1373. године. Тада је био очекиван напад жупана Николе Алтомановића на Призрен, који је у то време био под влашћу породице Балшић, а Дубровчани који су се затекли у Призрену склонили су се у оближњи манастир Св. Арханђела.⁴⁴ То значи да је манастир још 1373. био сигурно место, што потврђује да се поштовала одредба о стражи коју је прописао цар Стефан Душан.⁴⁵ Остаје

[40] Никола Миновић, „Војска“ као работа зависног становништва“, *Зборник радова Народне музеја XLVI* (Чачак, 2017): 31.

[41] Милош Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, уредник Радош Љушић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 242-243; Марко Поповић, „Вештина ратовања и живот војника“, 234. Јован Кантакузин је забележио да је цар Стефан Душан у граду Верији населио немачке најамнике који су били у његовој служби. Држање најамника у граду Верији сведочи о важности овог града у држави цара Стефана Душана (*Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 503).

[42] Сачуван је значајан број повеља којим су манастири били особожени од разних работа, укључујући градоизданије и градобљуденије (видети нап. бр. 2, 3 и 4 у овом раду).

[43] Синиша Мишић и Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 140.

[44] Раде Михаљчић, *Крај српској царсѿва* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1989), 196.

[45] Синиша Мишић и Татјана Суботин-Голубовић, *Свештоарханђеловска хрисовуља*, 27. Владари из династије Немањић нису бринули само о заштити манастира на територији српских земаља, већ су водили рачуна и о добробити Хиландара. Због значаја задужбине првих Немањића, неопходно је било старати се о њеној сигурности. Тако је краљ Стефан Урош II Милутин повељом Хиландару око 1299. одредио: „Дагох њеном манасѿиру који се налази у Свештој ѿору, у Хиландару, село ѿо имену Биѿуњ и Ослнице и Мсково и Зборско... И да не чувају сѿражу од Грка у ѿризренској мѿшохији коју су чували, неѿо за ѿу сѿражу да дају човека у Свештој ѿору, да чува сѿражу на мору на ѿрисѿанишѿу.“ (Драгић Живојиновић, „Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину“, *Сѿари српски архив* 9 (2010): 9). Као што се из цитираног дела повеље може видети, краљ је ради сигурности манастира наредио да један човек из призренске метохије иде на Свету Гору и да стражари на пристаништу, највероватније због опасности од гусара.

могућност да су се приликом опсаде манастира у одбрани ангажовали и сами монаси, иако је у начелу Божијим слугама учешће у рату било забрањено. Ипак, „Зар не треба бранити од нападача имање светих заштитника њихових светилишта?“⁴⁶ Ово је још извесније ако се има на уму да је један број средњовековних монаха потицао из редова властеле, који су још од ране младости били подучавани ратничком вештином, тако да су у критичним моментима могли то стечено знање да искористе. Познат је пример игумана Данила, каснијег српског архиепископа и писца, који је почетком XIV века организовао одбрану Хиландара, у време када је овај манастир нападала Каталанска компанија.⁴⁷

Примера ради, биће наведен податак у вези са обавезом баштиника да чува манастирско утврђење. Наиме, у Трећој дечанској хрисовуљи, коју је издао краљ Стефан Душан између 1343. и 1345. године, за извесног протопопа Прохора било је прописано да извршава работу чувања града. У исправи стоји: „И *iproшойой Прохор са својим селом Зерзевом да бљуде ipag црквени*.“⁴⁸ Изгледа да је поменути протопоп Прохор као баштиник (ово „*својим селом*“ сасвим сигурно се односило на то да је село Зерзево имао као баштински посед) био у обавези да, као и сви властеличићи подложни манастирима, извршава работу градобљуденије.⁴⁹

[46] Цитат преузет из: Žorž Dibi, *Vreme katedrala: umetnost i društvo 980-1420* (Београд: Nolit, 1989), 66.

[47] Архиепископ Данило II, *Живојии краљева и архиепископској српских*, прево Лазар Мирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1935), 257-260. О нападима Каталанске компаније на Хиландар погледати: Мирјана Живојиновић, „Житије архиепископа Данила као извор за ратовање Каталанске компаније“, *Зборник радова Визанџолошкој инстџиџуџа* 19 (1980): 251-273.

[48] Павле Ивић и Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље* (Нови Сад: Институт за лингвистику, 1976), 263; Милош Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, 162; Марија В. Копривица, „Попови и протопопови српске цркве у средњем веку“ (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2011), 127.

[49] Марија В. Копривица, „Попови и протопопови српске цркве у средњем веку“, 127.

Податак о обавези протопопа Прохора да чува утврђење уједно је потврда да су баштинници били дужни да извршавају работу градобљуденије. Истина, помен је сачуван за манастирско властелинство, али не треба доводити у питање да је исти случај важио и на световним добрима. Поред поменутог Прохора, на дечанском властелинству било је још пет властеличића који су као работу имали „*да грже ipag редом*“.⁵⁰ Све су свему, о дечанском утврђењу су се старали властеличићи, а ту обавезу су извршавали са својим зависним људима, и то највероватније на смену, како остале работе на њиховим имањима не би трпеле.⁵¹ На челу дечанског утврђења налазио заповедник са титулом челника (по имену се јављају челници Радан и Ивоје), што сведочи да је војна организација знатно ојачала. Челник је имао знатан утицај у манастиру и по угледу се сврставао одмах иза игумана.⁵² Нема сачуваних података о томе ко се налазио на челу војних посада у утврђењима осталих српских средњовековних манастира.

Слична градобљуденију била је работа знана из извора као „*чување џамница*“. Она се, додуше, као обавеза зависног становништва јавља само у повељи краља Стефана Уроша II Милутина за манастир Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља из 1299/1300. године. Између осталог, овим документом било је одређено за људе који су припадали поменутом манастиру, а налазили су се у Скопљу, да нису имали: „*ни џмнице бљусџи*“.⁵³ У повељи није наглашено на коју се тамницу мислило (односно где се та тамница налазила), али

[50] Павле Ивић и Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 265-266.

[51] Милош Благојевић, „Град и жупа - међе градског друштва“ у: *Социјална сџрукџура српских ipадских насеља (XII-XVIII век)* (Смедерево: б. и., 1992), 68-69.

[52] О овом питању видети: Милош Благојевић, „Челници манастира Дечана“ у: *Дечани и визанџијска умейносџи средином XIV века* (Београд: САНУ, 1989), 21-34; Исти, „Град и жупа - међе градског друштва“, 69; Исти, *Државна уџрава у српским средњовековним земљама*, 216-219.

[53] Стојан Новаковић, *Законски сџоменици*, 609.

пошто су од ове работе били изузети људи из Скопља који су припали манастиру Св. Ђорђа, може се претпоставити да су били ослобођени чувања тамнице за рачун владара у самом граду Скопљу.⁵⁴

Сада ћемо се усредсредити на значај градобљуденија у другој половини XIV века. По доласку Османлија на Балкан и њиховим све чешћим упадима на територије српских обласних господара, поменута работа постала је свакодневни део живота људи у градовима и њиховој околини.⁵⁵ Акинџије, лако наоружани османлијски коњаници, били су слати да сеју страх брзим упадима у непријатељске територије. Харањем и паљењем чинили су да немир и паника постану свеprisутни.⁵⁶ Примењујући тактику застрашивања ширих слојева друштва, Османлије су успевале да дестабилизују крајеве које су желели да покоре.⁵⁷ Једини спас за становништво

угрожене територије био је бег у утврђени град са војним гранизоном или у крајеве који су још увек били ван удара акинџија, тих весника смрти (попут територија кнеза Лазара и Вука Бранковића, Дубровника, Босне, касније и Угарске).⁵⁸

Приликом одбране од напада Осмалија, зависни људи нису бранили само част и достојанство свог владара или феудалног господара, већ сопствени живот и имовину. Наиме, у освајачкој тактици Османлија постојао је ратни обичај назван „уагма“. Она је подразумевала незадрживи јуриш на град који је османска војска намеравала да освоји (који је претходно одбио да се преда без борбе), а по заузимању истог преживели војници имали су право на плен у људима и материјалним добрима.⁵⁹ Свесни да им предстоји одлучујућа битка, тај коначни Армагедон, српски владари су спровели опсежне припреме ради одбране земље, у шта су уложили огромна материјална средства, а чување и одбрана градова од стране зависног становништва играли су битну улогу. Сигурност градских зидина у

[54] Узгред, треба поменути да су тамнице у средњем веку била места за затварање људи и издржавање казне. Мogle су се налазити у тврђавама, пирговима, грађевинама у оквиру манастирских комплекса, па и по кућама. Њима се располагало било на основу власти и силе или владаревих овлашћења. Велики број људи је могао из различитих разлога да заврши у тамници. Неколико чланова Душановог законика прописивало је под којим су све условима људи могли бити затворени у тамницу (чл. 19, 166, 184, 185, 198) (Душанов законик, 156, 213, 219, 224; Ђорђе Ђекић, „Тамница“ у: *ЛССВ*, 725-726).

Зависно становништво је, поред чувања градова, имало као обавезу да стражари на путевима. Три члана Душановог законика регулисала су ово питање (чл. 157, 158, 160). Како не бисмо скренули са главне теме овог рада, нећемо детаљније разматрати ову обавезу (Душанов законик, 209-211; Сима Ђирковић, „Сеоска општина код Срба у средњем веку“, у: *Рабојници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, уредник Властимир Ђокић (Београд: EQUILIBRIUM, 1997), 344-345; Жаклина Вранић-Бијелић, „Стража“ у: *ЛССВ*, 714-715).

[55] Марко Шуица, *Вук Бранковић. Славни и велможни јосјодин*, 83.

[56] Исто, 72.

[57] Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 94. Дobar опис о томе на који су начин акинџије сејале страх оставио је Константин Михаиловић, Србин који је један део живота провео као јаничар: „*Турци своје брзе коњанике зову акинџије, што јесћ лећећи, и они су као кишни њљускови који њагају из облака. А од ових њљускова велике њојлаве настијау и брзи њошоци шћшо се ѡреливају ѡреко обала и шћшо јод дојрабе, све носе са собом. Али не шћрају дуо. Ишћо шћко ни шћурски брзи коњаници, као*

.....
ни кишни њљускови нишћи шћрају нишћи се задржавају дуо, али докле захваите, све ѡокује, ојљачкају, ѡобију и унишћи шћко да за мнојо јодина шћ ѡешао зајевашћи не може.“ (Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усјомене или шћурска хроника*, предговор, превод и напомене Ђорђе Живановић (Београд: Просвета, 1966), 174-175).

[58] У јесен 1386. терор акинџија осетили су Босна и Дубровник, па је становништво из Хума пред опасношћу бегало у Стон и на Стонски рат (Пељешац). У одлукама већа Дубровачке републике први пут се среће термин „*terror Turcorum*“. Циљ овог упада вероватно је био испитивање терена за даља напредовања, али и застрашивање евентуалних противника (Михаило Динић, *Одлуке већа Дубровачке Рејублице II* (Београд: Научно дело, 1964), 298). Након овог упада акинџија, Дубровчани су започели опсежне мере око утврђивања и организовања страже у Стону, а још 1385. у Малом Стону је кренула градња три куле и планирање финансирања страже, а обалу са неретљанске стране штитио је наоружан брод (Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку* (Београд: Научна књига, 1952), 9; Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 118). У време мира и несметаног функционисања државе зависно становништво није смело да својевољно и без одобрења господара напушта имање. Чињеница да су феудални подложници били приморани да беже са својих поседа сведочи да је опасност била огромна.

[59] Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 108.

време рата, а нарочито опсада, снажила су морал људи, али и жељу за преживљавањем.

Опасност од Османлија била је пред очима кнезу Лазару и Вуку Бранковићу, нарочито након пада Ниша 1386. године.⁶⁰ У прилог овој тврдњи иду повеље издате Дубровчанима почетком 1387. године. Већ је речено да дубровачки трговци нису били у обавези да зидају и чувају градове српских владара, што је било санкционисано и поментом повељом краља Стефана Уроша II Милутина. Међутим, у новим околностима морало је доћи до извесних промена, па је исправом кнеза Лазара од 9. јануара 1387. било одређено: „И кои се је Дубровчанин забаштинил у Новом Брду, њи да зије ѓрад, и да чува; кои ли су ѓосџије, и несу се забаштинили, да им је на воли, шџо им ѓоге.“⁶¹ Слична одредба јавља се у повељи Вука Бранковића из исте године, која је издата једанаест дана касније (20. јануара 1387), где је било прописано: „И који су се Дубровчани забаштинили ѓо мојим ѓрадовима, џи да зидају ѓрад и да чувају.“⁶² Док су Дубровчани били приморани да обављају ове две работе на територијама кнеза Лазара само у Новом Брду, већ на поседима Вука Бранковића морали су то да раде у свим градовима у којима су се забаштинили. То указује да су јужне српске области биле прве на удару, а самим тим и најугроженије.⁶³ На овај начин су грађани Републике Св. Влаха штитили своје куће и имовину, а не само градове и поседе српских владара.⁶⁴ Додуше, то су били у обавези да

чине само забаштињени Дубровчани, док је онима који су били „џосџи“ остављено на вољу да ли ће учествовати у утврђивању и одбрани градова. Ове одредбе недвосмислено потврђују да је „сџџрах измаиљџански“ био огроман и да су све расположиве снаге морале бити употребљене за одбрану.

У периоду након Косовске битке нема много података који говоре о извршавању градозиданија и градобљуденија, осим ретких помена где се манастирска имања ослобађају од истих, у складу са устаљеном праксом.⁶⁵ Али на почетку XV века ове работе наново се јављају, сада у повељама Лазаревића и Бранковића. Поред већ уобичајених исправа где се манастири ослобађају ових оптерећења,⁶⁶ поново се срећу одредбе у уговорима са Дубровником, где су њихови трговци били дужни да зидају и бране градове у местима где су се забаштинили. Ове одредбе налазе се у уговорима Дубровника и деспота Стефана Лазаревића из 1405,⁶⁷ Гргура и Ђурђа Бранковића са мајком Маром и братом Лазаром из исте године,⁶⁸ као и повељама деспота Ђурђа Бранковића из 1428.⁶⁹ и 1445. године.⁷⁰

Да ови прописи нису били мртво слово на папиру, показало се 1412. године. Наиме, тада је султан Муса напао Деспотовину, опустошио Врање и напао Ново Брдо, а у одбрани овог града успешно су учествовали и Дубровчани.⁷¹ Они нису пропустили

[60] О паду Ниша под власт Османлија 1386. видети: Марко Шуица, „Приповест о српско-турским окршајима и 'страх од Турака' 1386. године“, 99-113; Исти, *Вук Бранковић. Славни и велможни ѓосџодин*, 84-90.

[61] Стојан Новаковић, *Законски сџоменџици*, 201; Љубомир Стојановић, *Сџџаре срџске ѓовеље и ѓисма*, 121.

[62] Марко Шуица и Татјана Суботин-Голубовић, „Повеља Вука Бранковића Дубровнику“, *Сџџари срџски архив* 9 (2010): 103.

[63] Марко Шуица, „Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године“, *Сџџари срџски архив* 9 (2010): 230.

[64] О Дубровчанима као феудалцима на тлу српских земаља у средњем веку погледати: Михаило Динић, „Дубровчани као

феудалци у Србији и Босни“, у: *Из срџске исџорије средњеџа века*, приредили Сима Ђирковић и Властимир Ђокић (Београд: EQUILIBRIUM, 2003), 420-430.

[65] Стојан Новаковић, *Законски сџоменџици*, 520.

[66] Исто, 498, 499, 529, 607; Александар Соловјев и Владимир Мошин, *Грџке ѓовеље срџских владара*, 305; Андрија Веселиновић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви“, *Сџџари срџски архив* 2 (2003): 198

[67] Стојан Новаковић, *Законски сџоменџици*, 220; Андрија Веселиновић, „Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима“, *Сџџари срџски архив* 10 (2011): 157.

[68] Стојан Новаковић, *Законски сџоменџици*, 223.

[69] Исто, 234

[70] F. Mikosich, *Monumenta Serbica*, 435.

[71] Константин Философ, *Живџџ Сџџефана Лазаревића, десџџоџа срџскоџ*, превод и напомене Гордана Јовановић

прилику да деспота Стефана подсети на своје заслуге када је 1417. дошло до сукоба између њега и трговаца Републике.⁷² У још два случаја Дубровчани су учествовали у одбрани деспотових градова: у јесен 1425. када је Сребрницу напао босански краљ Твртко II Твртковић, а други пут почетком 1427. када су бранили Ново Брдо од османске опсаде.⁷³

Закључак

У оквиру „*рабоџа великих и малих*“ градозиданије и градобљуденије имали су веома важно место, јер су од њих у великој мери зависили одбрана и сигурност државе. Значај зидања и чувања градова постао је очит у другој половини XIV века, када је опасност од Османлија постала свеprisутна. Јер „*сџрах измаиљџански*“ није био универзалан попут страха од глади, куге, смрти. Османлија су се плашили само они који су били физички угрожени. Ктитори (попут кнеза Лазара, деспота Стефана и Ђурђа) били су свесни опасности, што их је приморало да граде уточишта за људе, културу, државу. Да би се становништво заштитило, поред војске била су неопходна и утврђења која је требало зидати и бранити, што је изискивало ангажовање већег дела становништва. У одбрамбеном устројству средњовековне државе, фортификације су биле једнако важне колико и војници. Мере спроведене у циљу одбране ипак нису уродиле плодом. Једна по једна, до краја XV века све српске земље су се сјатиле под османски барјак.

ИЗВОРИ:

Алексиј Владимир, „Повеља краља Стефана Душана охридској Цркви Богородице Перивлепте“, *Сџари српски архив* 14 (2015): 23-39.

(Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2009), 80.

[72] Андрија Веселиновић, *Држава српских десиоџа*, 168

[73] Исто, 168-169.

Архиепископ Данило II, *Живоџи краљева и архиепископа српских*, превео Лазар Мирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1935)

Веселиновић Андрија, „Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви“, *Сџари српски архив* 2 (2003): 193-202.

Веселиновић Андрија, „Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 151-164.

Византијски извори за историју народа Југославије VI, уредници Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986)

Вујошевић Жарко, „Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 71-86.

Вујошевић Жарко, „Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 111-133.

Вујошевић Жарко, „Хрисувоља цара Стефана Душана Хиландару о селу Потолину“ *Сџари српски архив* 5 (2006): 115-137.

Динић Михаило, *Одлуке већа Дубровачке Републике II* (Београд: Научно дело, 1964).

Драгичевић Павле, „Повеља 'царице' Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архилевици“, *Сџари српски архив* 10 (2011): 87-102.

Душанов законик, приредио Ђорђе Бубало (Београд: Завод за уџбенике; Службени гласник, 2010)

Живојиновић Драгић, „Велика прилепска хрисувоља цара Стефана Душана Карејској келији Светог Саве (Хил. 149)“, *Сџари српски архив* 7 (2008): 71-90.

Живојиновић Драгић, „Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 3-17.

Живојиновић Драгић, „Скопска хрисувоља цара Душана за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји (Хил. 31)“, *Сџари српски архив* 7 (2008): 59-70.

Ивић Павле, Грковић Милица, *Дечанске хрисувоље* (Нови Сад: Институт за лингвистику, 1976)

Константин Философ, *Живоџи Сџефана Лазаревића, десиоџа српског*, превод и напомене Гордана Јовановић (Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2009)

Марјановић-Душанић Смиља, Суботин-Голубовић Татјана, „Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Светог Ђорђа и села Уложишта који је приложила Милшина жена Радослава“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 63-73.

Марјановић-Душанић Смиља, „Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 69-85.

Miklosich Franz, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii* (Viennae: Apud guilelmum Braumuller, 1858)

Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усјомене или џурска хроника*, предговор, превод и напомене Ђорђе Живановић (Београд: Просвета, 1966)

Михаљчић Раде, *Закони у сџарим српским исјравама* (Београд: САНУ, 2006)

Михаљчић Раде, „Хрисовуља цара Уроша мелничком митрополиту Кирилу“, *Сџари српски архив* 2 (2003): 85-97.

Мишић Синиша, Копривица Марија, „Општа хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару“, *Сџари српски архив* 14 (2015): 65-106.

Мишић Синиша, Суботин-Голубовић Татјана, *Свешћо-арханђеловска хрисовуља* (Београд: Историјски институт, 2003)

Мишић Синиша, „Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 75-86.

Мишић Синиша, „Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 181-206.

Мишић Синиша, „Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару“, *Сџари српски архив* 4 (2005): 135-149.

Мишић Синиша, „Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима“, *Сџари српски архив* 11 (2012): 59-90.

Новаковић Стојан, *Законски сјоменици српских држава средњеје века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912)

Петровић Владета, „Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици“, *Сџари српски архив* 13 (2014): 3-32.

Соловјев Александар, Мошин Владимир, *Грчке ѿвелеје српских владара* (Београд: Српска краљевска академија, 1936)

Соловјев Александар, *Огабрани сјоменици српској ѿрава (од XII до краја XV века)* (Београд: Геца Кон, 1926)

Сџари српски зајиси и најѿиси, *Сџара српска књижевност у 24 књије*, приредио Милорад Павић (Београд: Просвета; Српска књижевна задруга, 1986)

Стојановић Љубомир, *Сџаре српске ѿвелеје и ѿсма, књија 1. Дубровник и ѿејови суседи* (Београд: Српска

краљевска академија; Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1929)

Теодосије, *Жиѿије свешћој Саве*, превео Лазар Мирковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1984)

Шуица Марко, Суботин-Голубовић Татјана, „Повеља Вука Бранковића Дубровнику“, *Сџари српски архив* 9 (2010): 99-109.

Литература:

Благојевић Милош, „Град и жупа – међе градског друштва“ у: *Социјална сџрукѿура српских ѿрадских насеља (XII–XVIII век)* (Смедерево: б. и., 1992), 67-83.

Благојевић Милош, *Државна ујрава у српским средњовековним земљама* (Београд: Службени лист СРЈ, 1997)

Благојевић Милош, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, уредник Радош Љушић (Београд: Завод за уѿбенике и наставна средства, 2004), 191-246.

Благојевић Милош, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989)

Благојевић Милош, *Српска државност у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 2011)

Благојевић Милош, „Челници манастира Дечана“ у: *Дечани и визанѿијска умејност средином XIV века* (Београд: САНУ, 1989), 21-34.

Божић Иван, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку* (Београд: Научна књига, 1952)

Веселиновић Андрија, *Држава српских десјоша* (Београд: НИУ Војска, 1995)

Delimo Žan, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad* (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003²)

Дероко Александар, *Средњовековни ѿрагови у Србији, Црној Гори и Македонији* (Београд: Просвета, 1950)

Dibi Žorž, *Vreme katedrala: umetnost i društvo 980-1420* (Beograd: Nolit, 1989)

Динић Михаило, „Дубровчани као феудалци у Србији и Босни“, у: *Из српске исѿорије средњеје века*, приредили Сима Ђирковић и Властимир Ђокић (Београд: EQUILIBRIUM, 2003), 420-430.

Динић Михаило, „Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама“, *Глас СКА* 161 (1934): 58-97.

Живојиновић Мирјана, „Житије архиепископа Данила као извор за ратовање Каталанске компаније“, *Зборник радова Визанѿолошкој инсѿиѿуша* 19 (1980): 251-273.

Иванишевић Вујадин, *Новчарсѿве средњовековне Србије* (Београд: Стубови културе, 2001)

- Калић-Мијушковић Јованка, *Београд у средњем веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1967).
- Калић Јованка, *Срби у њојном средњем веку* (Београд: Завод за уџбенике, 2012).
- Калић Јованка, „Страх турски после Косова“ у: *Свети кнез Лазар. Сјоменица о шестој стогодишњици косовској боја* (Београд: Свети архијерски синод Српске православне цркве, 1989), 185-191.
- Копривица Марија В., „Попови и протопопови српске цркве у средњем веку“ (докторска дисертација, Филозофски факултет, 2011)
- Лексикон градова и широва средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор Синиша Мишић (Београд: Завод за уџбенике, 2010)
- Лексикон српској средњеј века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (Београд: Knowledge, 1999)
- Никола Миновић, „Војска“ као работа зависног становништва“, *Зборник радова Народної музеја XLVI* (Чачак, 2017): 27-36.
- Михаљчић Раде, *Крај српској царствва* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1989)
- Роровић Марко, *Beogradaska tvrđava* (Beograd: Arheološki institut, 1982)
- Поповић Марко, „Вештина ратовања и живот војника“, у: *Приватни живот у српским земаљама средњеј века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић (Београд: Сlio, 2004), 218-245.
- Поповић Марко, „Утврђења Моравске Србије“, у: *Свети кнез Лазар. Сјоменица о шестој стогодишњици косовској боја* (Београд: Свети архијерски синод Српске православне цркве, 1989), 71-87.
- Радић Радивој, *Страх у њојној Византији, 1180-1453, I-II* (Београд: Стубови културе, 2000)
- Рајић Делфина, Тимотијевић Милош, *Манастѝри Овчарско-кабларске клисуре* (Чачак: Народни музеј; Београд: Службени гласник, 2012).
- Тарановски Теодор, *Историја српској ѝрава у немањихој држави* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996²).
- Ђирковић Сима, „Сеоска општина код Срба у средњем веку“, у: *Рабојници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана*, уредник Властимир Ђокић (Београд: EQUILIBRIUM, 1997), 341-348.
- Ђирковић Сима, *Срби у средњем веку* (Београд: Идеа; Глосаријум; Службени гласник, 1995)
- Шкриванић Гавро, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику* (Београд: Научно дело, 1957)
- Шкриванић Гавро, „Прилози за проучавање развоја ватреног оружја“, *Весник Војној музеја 2* (1955): 72-80.
- Шуица Марко, *Вук Бранковић. Славни и велможни ѝосјодин* (Београд: Еволута, 2014)
- Шуица Марко, „Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године“, *Стари српски архив 9* (2010): 217-232.
- Шуица Марко, „Приповест о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године“, *Историјски часопис*, књ. LIII (2006): 93-122.

„STRONG CITY“: DUTIES TO PROTECT AND CONSTRUCT AS LABOURS OF THE DEPENDENT POPULATION

The dependent population of the medieval Serbian countries used to execute a large number of “*big and small tasks*”, among which “*gradozidanije*” (duty of building and repairing forts) and “*gradobljudenije*” (duty to provide guards in cities and on roads). These tasks used to be executed collectively in favour of the ruler and feudal masters. The most frequent mentions of these tasks can be found in monastery documents by which dependent people were exempted of their execution for the account of the issuer of the document.

The duties of construction and protection were of immense importance in the Middle Ages, especially during wars. During the rule of the Nemanjić Dynasty, these duties, although they were also executed, were not as important as they became later. The role of the Serbian people changed in the second half of the 14th century, from conquerors they became the defenders. The defence and preservation of the country were in the first plan and, therefore, these tasks used to be of an incredible importance. All available armed men had

to be used to fight against the infidels. The protection from the attacks of Ottomans could be ensured only by well-fortified cities with armed forces. That is why Serbian rulers allocated huge material resources for the construction or renewal of important strategic fortifications (Koznik, Petrus, Brvenik, Koprijan, Stalać, Novo Brdo, etc) or building of new capitals (Kruševac, Belgrade, Smederevo).

One of the main objectives of this paper was to put light on the role of the dependent population in the construction and defence of the cities. Their participation was of great importance for the defence system of the country, especially during wars. Due to insufficient descriptions related to the execution of these tasks in the preserved sources, we have tried, as much as possible, to show how the above mentioned duties were executed, by whom, etc. Besides that, we have made an attempt to provide as many examples as possible from the sources mentioning the execution of these tasks in order to create the most complete possible picture.

M. A. Nikola MINOVIĆ

„VILLE RIGIDE“: GRADOZIDANIA ET GRADOBLJUDENIA COMME BESOGNES DE LA POPULATION DÉPENDANTE

Le peuple vassal des terres médiévales serbes effectua de nombreuses „besognes grandes et petites“, entre autres, „Gradozidania“ et „Gradobljudenia“. Ces besognes furent exécutées collectivement au profit des souverains et des seigneurs féodaux. Les mentions les plus courantes se trouvent dans les documents monastiques, dans lesquels les personnes dépendantes furent exemptées de l’accomplissement pour le compte de l’émetteur du document.

Les besognes de Gradozidania et de Gradobljudenia possédèrent une grande importance au Moyen-Âge, surtout en temps de guerre. À l’époque de la dynastie Nemanjic, ces obligations, bien qu’effectuées, n’eurent pas autant d’importance qu’elles ne l’auront plus tard. Le rôle du peuple serbe changea dans la deuxième moitié du XIVème siècle, de conquérant il devint défenseur. La défense et la conservation de l’état furent au premier plan, aussi ces besognes furent d’une importance inexprimable. Toute la population armée disponible dut être utilisée pour le combat contre les infidèles. La sauvegarde des

attaques des Osmaliens put être procurée uniquement par les villes bien fortifiées avec une garnison armée. Pour cela, les souverains serbes allouèrent de grands moyens matériels pour la construction et le renouvellement des fortifications stratégiquement importantes (Koznik, Petrus, Brvenik, Koprijan, Stalac, Novo Brdo, etc) ou pour la construction de nouvelles capitales (Kruševac, Belgrade, Smederevo).

Un des principaux objectifs de cette étude fut d’élucider le rôle des habitants dépendants dans la construction et la défense des villes. Leur participation fut de grande importance pour le système de défense de l’état, surtout en temps de guerre. En raison de description insuffisante de l’exécution de ces besognes dans les sources conservées, on essaya, tant que possible, de démontrer de quelle manière les obligations mentionnées furent exécutées, qui les accomplit, etc. À part cela, on s’efforça de citer le plus d’exemples possibles à partir des sources qui parlent de l’exécution de ces besognes, afin de créer une image aussi complète que possible.

Nikola MINOVIC, M. A.

Живојин Р. АНДРЕЈИЋ

археолог, музејски саветник
Центар за митолошке студије
Србије
Рача – Крагујевац
mitcentar@mts.rs

УДК: 94(497.11)"04/14"
911.3:94(497.11)"04/14"
314.116/116(497.11)"14"

СРПСКА СРЕДЊОВЕКОВНА ЖУПА МОРАВА, ЕПИСКОПИЈА МОРАВА И ТУРСКА НАХИЈА МОРАВА

АПСТРАКТ: *На основу средњовековних извора и турских каймаскарских пописа у раду се реконструише историја српске средњовековне жупе Мораве и њеној броја насеља, цркава, манастира и шртова, а иако се постојеће усмерава на истражања у вези са новоуспостављеном Моравском епископијом.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Кнежевина Морави, жупа Морави, нахија Морави, Градејин – Градина, Моравски Градци, Чачак*

О жупском систему српских средњовековних држава и земаља зна се нешто више тек у новије време.¹ Коначно је извршено и мапирање земаља и жупа некадашње средњовековне Кнежевине Мораве.² Оне су, у време свог формирања на простору српских племена и земаља, називане према рекама, а места у којима су била седишта према именима самих жупа. Заштићене висинским рељефом по ободима имале су повољне климатске услове и стога су биле добро насељене. Границе жупа нису биле довољно чврсте јер су их представљале планине, побрђа или шуме. Посебну организацију имале су пограничне жупе које су називане и крај, крајина или крајиште.

[1] Целовит запис литетаруре посвећене овом питању налази се на крају чланка. Овде се наводи само презиме аутора и година издавања рада: Динић (1978), Алексић (1957), Павловић (1979), Томовић (1998), Томовић (2000), Томовић (2002), Томовић (2003), Томовић (2005), Благојевић (2002), Ђирковић (2009), Мишић (2009), Мишић (2014), Андрејић (2011), Андрејић (2012а), Андрејић (2012б), Андрејић (2013а), Андрејић (2013б), Андрејић (2012в), Андрејић (2013г), Андрејић (2014), Андрејић (2016), Андрејић (2017).

[2] Живојин Андрејић, *Средњовековна кнежевина Морави – земље и жупе VIII-XII век* (Рача: Центар за митолошке студије Србије, 2016)

Њихово средиште био је град - утврђење које су становници били дужни да одржавају. Жупама су заповедали жупани који су првобитно били старешине локалних великих родова, а поред њих су постојале и скупштине свих слободних људи - жупљана.³ Давно је примећено да је жупа најмања територијална административно-друштвена јединица као и да је већина жупских имена истоветна с називима река, а доста мање са именом краја или са именом свог главног града. Жупе су понекад биле територијално врло мале јер су такве биле долине река или котлине.⁴ Ранофеудалне велике жупе у долинама већих река су у каснијим периодима дељене на две или више мањих, а од половине XIV века у Босни долази до стварања градских жупа.⁵

Од прве половине XV века у Србији долази до трансформације старе организације

[3] Јован Цвијић, *Балканско пољоустрво и јужнословенске земље* (Београд: Државна штампарија, 1922) 4-5.

[4] Константин Јиречек, Јован Радоњићковић, *Историја Срба II* (Београд: Слово љубве, 1978), 4.

[5] Тања Рибар, *Затварање стране у средњовековној босанској држави* (Београд: Свет књиге, 2009), 152-153.

жупанстава тако да су успостављене нове административне форме назване „власти“. Сматра се да су стара имена жупа, заснована на именима већих река, у Деспотовини промењена. Власти су добиле име према најзначајнијим градовима - утврђењима: Островичка, Некудимска, Смедеревска, Голубачка, Браничевска, Петрушка, Борачка, Лепеничка, Крушевачка, Теочачка и Тишачка. Реорганизација је учињена са циљем појачавања одбране земље тако да је она била војног карактера, а на челу власти су биле војводе.⁶ Град и насеље Лепеница постојали су у долини и брегу на десној обали реке Лепенице на простору савременог града Крагујевца.⁷ Али, у повељи краља Стефана Томаша из 1458. године, Стефану Ратковићу, великом логотету српске деспотовине, каже се да су његов двор и три села у Лепеници, не у власти Лепеничкој,⁸ а то би значило да напоредо постоје жупа Лепеница и Лепеничка власт што не би било чудно за то време имајући у виду да је у Босни стари жупски систем опстао све до пада под турску власт, па чак и после тога.⁹ Међутим, поједине тврђаве које су од великог значаја за одбрану земље не помињу се у систему власти: Ждрело, Хомољ, Ресава, Кучево, Раваница... Све ово показује да стари систем жупа није укинут, а да је формиран нов систем власти који паралелно постоји.

О жупама дознајемо на основу фрагментарних трагова из њима савремених извора. За комплетирање сазнања од великог значаја су турски пописи српских земаља 1455-1476. године зато што су они регистровали стање недуго после пропасти српских средњовековних феудалних држава. Иако настали нешто

касније, када је стање на терену делимично промењено, значајни су и пописи из прве половине XVI века.¹⁰ Осим тога, новоуспостављена турска административна подела на нахије базирала се на жупском систему. Турци српске жупе претварају у нахије, углавном под истим именом и са истим седиштима, али се обим територије само у појединим случајевима мењао. Постоје и поједини примери промене имена жупских средишта а тиме и административне области. На територији новоформираног Смедеревског санџака, после 1476. године, постоје нахије Брвеник, Јагодина, Кучево, Лепеница, Левач, Маглич, Љубостиња, Некудим, Островица, Раља, Морава, Рудник, Сокол, Звижд, Пек, Ждрело, Лучица, Омољ, Пек, Раваница, Ресава, Црница, Колубара, Загора, Стари Жабар, Сиврице, Жрнов, Железник, Ломница, Јасеница, Осаница, Рача и Грузжа.¹¹

Турски пописи уредно региструју приходе феудалаца и становника градова, села и катуна, као и њихових тргова, бродова (прелаза на рекама), млинова, откова и ваљарица. Региструју мезре (некада постојећа а тада напуштена села), занатлије, манастире и свештенике. Иако се не помињу цркве, често се пописују и свештеници, а то значи да постоје цркве у било каквој грађевинској форми. Такође, цркве и манастири који се помињу нису новосаграђени јер су Османлије одмах по овладавању српском земљом забранили изградњу нових. То значи да су пописани манастири, цркве и

[6] Михаило Динић, „Власти за време Деспојовине“, *Зборник Филозофској факултету X-1*, Београд, 1968, 237-238.

[7] Живојин Андрејић, *Историја Крајујеваца од XII до XIX века* (Рача: Центар за митолошке студије Србије 2010), 79-131.

[8] Franjo Rački, „Prilozi za zbirku srpskih i bosanskih listina“, у: *Rad JAZU I* (Zagreb: JAZU, 1867), 156.

[9] Аранђел Смиљанић, „Босански жупани у XV вијеку“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 6*, Београд, 2009, 29-45, 30-42.

[10] Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда* (Београд: Историјски архив Београда, 1964); Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1972); Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter* (Beograd: Istorijski institut SANU, 1987); Ахмед Аличић, *Турски катасарски јојиси неких јодручја Зајадне Србије XV и XVI век I* (Чачак: Историјски архив Краљево, Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив Титово Ужице, 1984); Ахмед Аличић, *Турски катасарски јојиси неких јодручја Зајадне Србије XV и XVI век II* (Чачак: Историјски архив Краљево, Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив Титово Ужице, 1985)

[11] Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast* (Beograd: Istorijski institut, 1974), 93.

села постојали и пре 1459. године, као и да су напуштена села (мезре) у претходном периоду била жива.

Нахија Морава

Нахија Морава први пут се помиње 1476. године и тада се наводи да јој припадају села од почетка Овчарско-кабларске клисуре до ушћа реке Груже у Западну Мораву (већим делом на левој, а мањим на десној страни Западне Мораве). У турским описима 1476-1528. године, у нахији Морава, која припада кази Рудник, налазе се многа села у сливу Чемернице, Каменице, Дичине, Деспотовице - Бруснице, Лепенице - Драгачеву и средњем делу Западне Мораве. Села у сливу Чемернице припадала су кази Пожега.

Нахија Морава није дефинисана према попису из 1476. године и само на основу гравитирања Западној Морави могу се, приближно и под претпоставком, одредити њена села:¹²

Лука /Луке/ има 12 домова.¹³ **Д. Лука** /Луке/ има 8 домова. **Осаница** /Осоница/ има само 4 дома. **Миравићи** /Каона/ има 9 домова.¹⁴ **Петница** /14 домова/.¹⁵ **Живица** има укупно 18 домова. **Дубац** има 10 домова.¹⁶

Лескова /потес Лешће у Катрги/ /8 домова, 1 удовица/. **Бичан - Бечањ** /?/ /12 домова/.¹⁷ **Јабуча** /заселак у Прислоници/ /6 домова, 1 удовица/. **Бресница** /40 домова, 7 нежењених/.¹⁸

Бањица /24 домова/. **Јежевица** /27 домова, *йой Рагман*/ **Заблато** – **Заблаће**? /12 домова/. **Коневихи** /16 домова/.¹⁹

[12] Убицирању села која је вршио Ахмед Аличић не сме се поклонити велико поверење.

[13] Ахмед Аличић, *Турски кашасћарски йойиси... I*, 79.

[14] Исто, 96-97, 103.

[15] Овде није у питању Петница код Ваљева.

[16] Исто, 29, 104, 107-109.

[17] Исто, 110-111.

[18] Исто, 114-115.

[19] Исто, 143-147.

Губеревац има 30 домова. **Горачићи** имају 27 домова. **Лисица** - Лисица има укупно 17 домова. **Никшур** /Никшић у Д. Дубцу/ има 12 домова.²⁰

Запоклица – непознато /8 домова/. **Рајац** у Слатини /21 дом/. **Слатина**. Лепеница? - **Липница** /10 домова/. **Ђуробница** - Горња Горевница /11 домова, *Ивко ковач*/. **Лисица** /21 дом/. **Гуча** /14 домова, *йой Војин* и његов отац *Ђураћ*/. **Рогача** /15 домова, *йой Никола*/.²¹

Лучани /10 домова, 3 табије/. **Кнежевац** /8 домова/.²² **Лозница** /19 домова/. **Љубомир** /Дљин/ има 13 домова.²³ **Пухово** /29 домова/. **Турица** има 10 домова.²⁴

Трбушани /само Владко сиромах/. **Какар** – данас Љубић /11 домова, удовица 1/. **Ракова** /16 домова, *йой Пејриј*, Оливер Ракова/. **Трбушани** /10 домова, *Прибисав ковач*/. **Трепча** /25 домова, *йой Божејко*/. **Бељина** /7 домова, *синови йоја* Радин и Радован/.²⁵

Бездна - Јездина? /33 домова, *йой Билић*, *йой Рагко*, ковач Димитрије/. **Марковица** /9 домова/. **Котраже** /38 домова/.²⁶

Хртар /14 домова/. **Подбрежје** - непознато - Кулиновац? /9 домова/. **Трбица** - Трепча /7 домова/.²⁷ **Билица** - Билице - Белица /данас у селу Живица/ има укупно 21 дом. (Исто, 166-167) **Мојсин** - Мојсиње /12 домова/.²⁸

Горњи Привор - Пријевор /19 домова/. **Враница?** - Вранићи /13 домова/. **Годун** - Врнчани /14 домова/. **Вирци?** - Видова /25 домова/. **Придворица** /13 домова/.²⁹

[20] Исто, 144, 146-147, 150.

[21] Исто, 148-152.

[22] Исто, 153.

[23] Исто, 155-156.

[24] Исто, 157-159.

[25] Исто, 159-161.

[26] Исто, 162-163, 164-165.

[27] Исто, 167.

[28] Исто, 169.

[29] Исто, 171-174.

Прислоница /22 дома, Радич и Радомир Сокол/. **Добриња** - данас Остра /19 домова, 1 удовица/. Острва - **Остра** /17 домова, Степан Скобаловић, Марко Србин/.³⁰

Потерица ? на Морави /13 домова/. Мезра **Лађане** ? на обали реке Мораве - Лађевац. **Сирче** - Сирча /21 дом/.³¹

Петрова Поља - Закута /6 домова/. **Вирево** - Видова /7 домова/. **Паковраће** /44 домова, 3 удовица, *йой Пејриј*, 3 млина/.³²

Чачак /10 домова/.³³

Мезра **Мутровина** - Атеница. **Горичани** /17 домова/. **Рушица** - Рошци /49 домова, 3 удовице, *йой Покрајац*, 1 млин/.³⁴ **Трнава** /22 дома, 2 удовице, 3 млина/. **Горња, Доња и Средња Атеница** /21 дом, 1 удовица, 10 млинова/.³⁵

Црква Св. Николе на обали реке Мораве /9 домова, *йой Павле*, 1 млин/. **Бралино** - Браљина или Прељина /40 домова, 2 удовице, 1 млин/.³⁶

Према попису из 1516. године, део села **Чачка**, са 3 дома и приходом од тржне царине, пијачарине, пазара и земљишта манастира, припада зеамету извесног Сулејмана. Земљиште манастира упућује на то да је црква Св. Богородице била манастирска. Занимљиво је да Чачак тада припада нахији Островица³⁷, као и село **Рошци** /77 домова, 12 неожењених, 6 удовица, *йойовима Радичем и Милашином*, 1 млином/. Уз село се помиње и манастир Никоље.³⁸ Јасно је да попови у Рошцима опомињу на постојање и цркве. У попису из 1523. године помињу се **Чачак** као зеамет Сулејман-бега, сина

Хасан-бега, и **Рошци** као зеамет извесног Рустема.³⁹

Следећи попис нахије Морави из 1525. године /?/ показује да је она обухватала села некадашњих жупа Мораве, Бруснице и Белице - Драгачева, као и села у сливу Чемернице и Каменице, дела Овчара и Каблара и данашње Груже. У великој нахији Морави постоји 151 село: **Ковачево** /6 домова/. **Јелендол** /11 домова, 3 неожењена, 1 млин/. **Бершићи** /29 домова, 17 неожењених, 3 млина/. **Брезна** /21 дом, 12 неожењених, 2 млина/. **Горња Горевница** /53 дома, 19 неожењених, 2 муслимана, 2 млина, *Рагић син йойа*/. Мезра **Столинић** /1 млин/. **Бресница**, други назив Гојнић /150 домова, 43 неожењена, 5 млинова, *йой Леман*/. **Бача** - Бечањ /65 домова, 21 неожењен, 1 млин/. **Доња Буковица** /7 домова, 3 неожењена, 1 млин/. **Петине** /1 дом/. **Котарци** /9 домова, 3 неожењена/. **Годијево** /11 домова, 4 неожењена, 1 млин/. **Коневићи** /20 домова, 6 неожењених, 1 млин/. **Ковачљеви** /16 домова, 7 неожењених, 1 муслиман/. **Мојсиње** /12 домова, 3 неожењена, 1 муслиман, 2 млина/. **Рељинци** /7 домова, 4 неожењена, 4 муслимана, 1 млин/. **Доњи Мрчајевци** /12 домова, 3 неожењена, 1 удовица/. **Буковац** /14 домова, 2 неожењена/. **Добриња** /12 домова, 7 неожењених/. **Црни Потоко** /4 дома, 1 неожењен/. **Ненашево** /12 домова, 1 неожењен, 2 удовице/. **Прешеница** /21 дом, 6 неожењених, 1 млин/. **Угриновац** /15 домова, 2 неожењена, 1 удовица, 1 млин/. **Забоклица**, други назив Станчина /28 домова, 4 неожењена, 1 млин/. **Какар** /8 домова, 5 неожењених/. **Горњи Буковац** /8 домова/. **Шутица** /26 домова, 7 неожењених/. **Грачаница** /12 домова, 1 неожењен/. **Ружићи** /20 домова, 5 неожењених, 1 млин/. **Горње Клатичево** /7 домова, 3 неожењена/. **Миријовац** /9 домова, 1 неожењен, 1 млин/. **Чемерница** /12 домова, 8 неожењених/. **Катрга** /54 дома, 15 неожењених, 1 удовица, 10 муслимана, 2 млина, *йой Ђура, кнез*

[30] Исто, 182-183.

[31] Исто, 191-193

[32] Исто, 196, 228-229.

[33] Исто, 230.

[34] Исто, 233, 251-252, 263.

[35] Исто, 265-266.

[36] Исто, 267.

[37] Исто, 393.

[38] Исто, 295-296.

[39] Ахмед Аличић, *Турски кайасџарски йойиси... II*, 10.

Милош/. **Горњи Лозањ** /8 домова, 6 нежењених, 1 млин/. Мезра **Тихолница**. **Полом** /5 домова, 2 нежењена, 1 млин/. **Гразилевци** /40 домова, 20 нежењених, 1 удовица/. Мезра **Кодешање**. **Врчани** /29 домова, 14 нежењених, 1 млин, *манасџир Преображење*/. **Безлатићи** /13 домова, 6 нежењених/. **Враћевац** /7 домова, 6 нежењених/. **Горња Белица** /Јелица?/ /11 домова, 5 нежењених, 1 млин/. **Рајач** - Рајач /17 домова, 10 нежењених, 1 млин/. **Рапаха** /32 дома, 9 нежењених, 1 млин/. **Читреже**, други назив Каменица /54 дома, 10 нежењених, 2 млина/. **Доња Трпчча** /40 домова, 5 нежењених, 3 млина/. **Горња Трпчча** /33 дома, 9 нежењених, 6 млинова/. **Добретићи** /27 домова, 9 нежењених, 1 млин/. **Такова** /12 домова, 3 нежењена, 6 муслимана/. **Гајић** /22 дома, 9 нежењених, 1 удовица, *йой* ?/. **Бранишинци** /48 домова, 12 нежењених, 3 удовице/. **Љубаводе** /12 домова, 5 нежењених/. **Црнељево** /26 домова, 13 нежењених, 1 млин/. **Љубожићи** /2 дома, 1 нежењен/. **Међуврше** /13 домова, 4 нежењених, *манасџир Дробњак*/. **Горње и Доње Пежаврине?** /66 домова, 27 нежењених/. **Липа** /9 домова, 5 нежењених/. **Трбушани** /20 домова, 8 нежењених/. **Озрим** /16 домова, 19 нежењених, 2 муслимана, 2 ваљарице, 2 млина/. **Брезна** /2 дома, 2 нежењена/. **Чибан** /9 домова, 3 нежењена, 1 млин/. **Ракова** /34 дома, 7 нежењених, 1 млин/. **Цветан Брод** /18 домова, 2 нежењена, 1 млин/. **Бичин** /11 домова, 2 нежењена/. **Сутјески** /55 домова, 21 нежењен, 4 ваљарице, 1 млин/. **Козель** /12 домова, 6 нежењених, 1 млин, *кнез Димитрије*/. **Ивановци** /10 домова, 4 нежењена/. **Бождаровци** /8 домова, 1 нежењен, 1 млин/. **Штавица** /5 домова, 7 нежењених/. **Шутци** /6 домова, 3 нежењена/. **Пољана** /9 домова, 5 нежењених/. **Тврдин** /2 дома/. **Прибисајица** /3 дома, 2 нежењена/. **Сијовица** /3 дома/. **Љубачова** /6 домова, 4 нежењена/. **Стрђане**, други назив Маријаница /27 домова, 5 нежењених, 1 удовица, 1 муслиман, 1 млин/. **Крушевица**

/25 домова, 16 нежењених, 1 млин/. **Појци** /10 домова, 2 нежењена, 1 млин/. **Преторина** /5 домова, 2 нежењена/. **Оздрпанци** /12 домова, 7 нежењених/. **Блатовчица** /6 домова, 1 нежењен/. **Семедраж** /28 домова, 8 нежењених, 1 муслиман, 7 ваљарица, 1 млин/. **Ђурић** /31 дом, 1 нежењен, 1 млин/. **Кнежевица** /57 домова, 22 нежењена, 2 млина, *йой Божићко*/. **Батар** /5 домова, 1 нежењен/. **Рожинићи** /25 домова, 8 нежењених/. **Чремошник** /пусто/. **Средња Дренова** /17 домова, 4 нежењена, 1 млин/. **Мутимеђа** /7 домова, 6 нежењених/. **Горња Дренова** /9 домова, 3 нежењена, 1 млин/. **Шилков Дуб** /29 домова, 4 нежењена/. **Темник** /55 домова, 21 нежењен, 4 муслимана, 1 удовица, *манасџир Хрг*/. **Лескова** /35 домова, 18 нежењених, 1 млин/. **Обрво** /56 домова, 22 нежењена, 1 удовица, 2 муслимана, 2 млина/. **Јабучје** /10 домова, 5 нежењених, 1 млин/. **Орашац** /8 домова, 2 нежењена, 1 удовица/. **Данговци** /16 домова, 15 нежењених, 1 удовица/. **Видрово** /13 домова, 6 нежењених/. **Сирча** /13 домова, 8 нежењених, 1 млин/. **Скобаљ**, други назив Жарковац /32 дома, 3 нежењена, 1 млин/. **Мала Брусница** /8 домова, 4 нежењена, 1 млин/. **Прислоница** /29 домова, 8 нежењених, 3 муслимана, 1 млин/. Мезра **Милавина**. **Отровин** ? /8 домова, 8 нежењених, 1 удовица, 5 муслимана, 1 ваљарица, 1 млин/. **Конештица** /16 домова, 6 нежењених, 1 млин/. **Смрдуша** /10 домова, 1 нежењен, 1 млин/. **Навршница** /7 домова, 1 нежењен/. **Лешница** /10 домова, 2 нежењена/. **Доња Јабланица** /20 домова, 5 нежењених/. **Средња Јабланица** /23 дома, 5 нежењених, 2 млина/. **Горња Јабланица** /12 домова, 1 нежењен, 1 млин/. **Бресница** /25 домова, *йой Мирџа*/. **Шилопај** /7 домова, 3 нежењена, 7 муслимана/. **Мањина** /14 домова/. **Пастовићи** /46 домова, 6 нежењених/. **Туграбовац** /14 домова, 7 нежењених, 1 млин/. **Андраница** /17 домова, 7 нежењених, 1 млин/. **Пријановци** /10 домова, 1 удовица, 1 млин, *кнез Пава*/. **Обреница** /8 домова, 3 нежењена/.

Левај /7 домова, 3 нежењена/. **Грабовец** /21 дом, 8 нежењених/. **Љутовница** /11 домова, 1 нежењен, 2 муслимана/. **Маковача** ? /7 домова, 2 нежењена/. **Сладановац**, други назив Јорсалић /4 дома/. **Неваде** /19 домова, 1 нежењен, 1 ваљарица, 2 млина/. **Стопотница** /пусто/. **Доња Острока** /28 домова, 9 нежењених, 3 млина/. **Горња Острока** /6 домова, 1 нежењен/. **Бучиње** /10 домова, 1 нежењен, 1 удовица/. **Доња Горевница** /16 домова/. **Дољане** /5 домова, 1 нежењен/. **Сачина** /6 домова, 4 нежењена/. **Нижани** /21 дом, 3 нежењена, 1 млин/. **Шкојица** /7 домова/. **Шајиновац** /8 домова, 1 нежењен/. **Горња Каменица** /пусто/. **Бојаковац** /пусто/. **Дубичине** /пусто/. **Телчино** /6 домова, 2 нежењена/. **Бралиново**, други назив Шипаше ? /4 дома/. **Милишићи** /8 домова, 2 нежењена/. **Грабовец** /4 дома/. **Вларица** /17 домова, 3 нежењена, 1 удовица, 1 муслиман/. **Мезра Дукова**. **Бобовац** /3 дома/. Део села **Горња, Доња и Средња Атеница** чине у потпуности муслимани /17 домова муслимана, 2 нежењена/ а под њима је 28 млинова раје.⁴⁰

У 151 селу 1525. године има укупно 2274 дома, а нахија има 18.000 становника. Постоје села са једном или две куће, а највећа су **Бресница** /150 домова/, **Г. и Д. Пежаврине** /66/, **Бача** /65/, **Катрга** /64/, **Темник** /59/, **Обрва** /58/, **Кнежевица** /57/, **Г. Горевница** /55/, **Сутјеска** /55/ и **Каменица** /54/. Занимљиво је да у нахији Морава није пописан Чачак што упућује да се он и даље водио под нахијом Островица. На основу пописа попова дознајемо да постоји нешто мање цркава /6/, али се појављују манастири /3/. Цркве постоје у селима **Горња Горевница**, **Бресница** /код Крагујевца/, **Катрга**, **Гајић**, **Кнежевица** и **Бресница** /код Мрчајеваца/, док су манастири у селима **Врчани** /Преображење/, **Међуврше** /Дробњак и Темник /Хрд - Хрид/. Постојала су три српска кнеза:

Милош /у Катрги/, **Димитрије** /у Козељу/ и **Пава** /у Пријановцима/. Готово свако село је имало млин. Пописани су укупно 83 млина и 14 ваљарица за сукно. Процес исламизације је отпочео, јер је тада пописано 52 дома муслимана. Највише их је у Атеници где живе само муслимани /17 домова/, **Шилопају** /7/ и **Такову** /6/.

Према Аличичевим подацима, у попису из 1528. године⁴¹ у нахији Морава налазе се села: **Доња Треча** /20 домова, 1 удовица, 1 муслиман/. **Горња Треча** /18 домова, поп **Дамјан**/. **Жапоклица** /15 домова, 1 удовица/. **Мојсиње** /23 дома, 1 удовица, 1 муслиман/. **Брашине** /10 домова, 1 удовица/. **Бресница** /24 дома, *йой Херак*/. **Доња Острва** /25 домова/. **Горња Острва** /9 домова/. **Љубавода** /9 домова/. **Бичин** /10 домова/.

[41] Према турским оријенталистима, у попису 1528-1530. године, нахија Морава има 169 села: Андратница, Атеница, Батар, Бечин – Бечањ, Бело Поље, Бершић, Берсалић, Бочине, Бодунавице, Болана, Ботурац, Бранетић, Брашци, Брашчине, Бресница, Брезна, Прислоница, Бростениче, Буковац, Бунује, Цератре, Црнелова, Чачак, Чеоличе, Чемвречке, Чремешник, Чипан, Црни Поток, Данковац, Деле, Десановац, Димитровац, Добратик, Добриње, Доброшевци, Додшана, Дољани, Доња Божурња – Преверна, Доња Буковица, Доња Горевница, Доња Гуча, Доњи Гугољ, Доња Клатичева, Доња Липница, Доња Лозница, Доња Лука, Доњи Мирчабовац – Мрчајевац, Доња Острова – Остра, Доња Божурња – Преверна, Доња Рипница – Рибница, Доње Требиче, Доња Врба, Душиче, Галич, Неваде, Коњска река, Горња Бакионица, Горња Белица, Горња Божурња – Преверна, Горњи Буковац, Горња Дренова, Горња Горевница, Горњи Грасовац, Горња Гуча, Горњи Гугољ, Горња Свиница, Горња Каменица, Горњи Киравац, Горње Клатичево, Горња Липница, Горњи Лозан, Горњи Мрчајевац, Горња Острова – Остра, горња Божурња, Горње Требиче, Горња Врба, Горња Јабланица, Грабовец, Грачаница, Грасиловац, Грокош – Гукош, Гурден, Имшаник, Дикања, Смрдуша, Хаморнак, Ирлинче, Цветни брод, Столинче, Стубал, Штавица, Ивановча, Влавице, Враниче, Злата, Жабокличе, манастир Св. Стефан – Живков, Ктрга, Какир – Качер?, Каменица Кнежевац, Кориље, Котештица, Козаљ, Крачева, Крушевац, Кубеци, Лескова, Лесковице, Леваја, Липе, Лешница, Лојна, Лубечева – Љубичева, Луборик, Луновац, Лупавода, Манина – Маина, Мараница, Међуврше, Ненашева, Неваде, Негришор, Обрва, Остонице, Отровин, Оздербанци, Озрим, Панковац, Пентина, Петрани, Пирбановац, Пождаровац, Полом, Подковиче, Поповац, Поринар, Повичи, Пралинова, Бресница, Преторна, Радљева, Ракова, Репаха, Розик, Сакана, Семедраж, Силкодуб, Сирча, Средња Дренова, Средња Јабланица, Сутеска, Шаниновац, Шисте, Шотиче, Шутци, Шелези – Селези, Таково, Теочин, Темнић, Терезце, Трбушани, Тугљева, Турдик, Угриновац, Вичне – Вирчани, Вирча, Јеховац – Јешевац и Јелин – Јелен дол. (У. Sarinay, М. Budak, О. Bayir, Z. A. Izgoer, *Semendire livasi icmal tahrir defteri* (937 / 1530), Ankara, 2009, 20-58)

[40] Ахмед Аличич, *Турски кайштарски йойиси... II*, 397-479, 487.

Потуша /8 домова /. **Буковац** /8 домова/. **Добриња** /11 домова/. **Горњи Мрчајевац** /2 дома/. **Доњи Мрчајевац** /9 домова, 1 удовица/. **Црни Поток** /5 домова/. **Горњи Буковац** /6 домова, 1 удовица/. **Крачево** /9 домова/. **Бучине** /8 домова/. **Брезовица**, други назив Станче /9 домова/. **Вучица** /6 домова, 1 удовица/. **Скоровник** /9 домова, 1 дом муслимана/. **Мирајићи** /7 домова, 2 муслимана/. **Лопатница** и мезра Душница /16 домова/. **Душница** /8 домова/. **Лазац** /25 домова, 1 удовица, 1 муслиман/. **Подград** /6 домова/. **Стрмово** /7 домова/. **Бело Поље** /4 дома/. **Дракчићи** /10 домова/. **Погоролница** /1 удовица/. **Бичањи** /6 домова/. **Грошница** /6 домова, 1 удовица, *Њой Радохна*/. **Лисовац** /22 дома/. **Горња Ивањица** /18 домова/. **Тохолево** /6 домова/. **Конарево** /1 дом *Њоја Сџејана*/. **Милетићи** /11 домова/. **Рудо Поље** - данашње Краљево /22 дома/. **Катрга** и мезра Чиховница /38 домова, 6 муслимана/. **Љесково** /22 дома, 1 муслиман/. **Преспаница** /86 домова/. **Темнић** и *манасџир Мала* /32 дома, 1 муслиман/. **Влавица** /15 домова/. **Буковица** /16 домова, 1 муслиман/. **Јанура** /5 домова, 4 муслимана/. **Доња Липница** /8 домова/. **Премећа** /7 домова/. **Горња Горевница** /38 домова, 1 муслиман, *Њой Рагич*/. **Рожњићи** /7 домова/. **Чремошник** /5 домова, 1 удовица/. **Борин Чуковац** /16 домова/. **Бершић** /30 домова/. **Галич** /19 домова, 1 удовица/. **Горичани** и мезра Попов Дол /16 домова/. **Баба** /28 домова, 1 удовица/. **Доња Горевница** /20 домова/. **Дољани** /7 домова/. **Шутци** /23 дома/. **Туглава** /11 домова/. **Јанковци** /13 домова, 1 удовица, 1 муслимана/. **Потерац** /20 домова, 2 муслимана/. **Осећин** /36 домова, 1 муслиман/. **Ива**, други назив Смрдан /1 дом/. **Лађане** /11 домова, 1 удовица/. **Попрача** /15 домова, 1 удовица/. **Вранчићи** /23 дома, *Њой Дошлац*/. **Рашановац** /23 дома, 1 муслиман/. **Заблатје** /24 дома/. **Барица** /23 дома, 1 муслиман, *Њой Пејко*/. **Видова** /12 домова/. **Горњи Готовац** /10 домова/. **Крушевица** и *манасџир Рајича* /*манасџир Жича* /16 домова,

Њой Вук/. **Јасеновићи** /49 домова/. **Гразировци** /29 домова, 2 удовице/. **Врдила** /11 домова/. **Книће** /62 дома, *Њой Вукман*, *Њой ?*, *Њой ?*/. **Баче** /39 домова, 2 муслимана/. **Доња Буковица** /7 домова/. **Петине** /2 дома/. **Јабуче** /16 домова/. **Грачаница** /18 домова/. **Брестовац** /10 домова, *Њой Никола*/. **Обрво** /41 дом, 1 удовица/. **Петровац** /14 домова/. **Лапци** са селом **Хрсановци** /11 домова, 1 удовица, 1 муслиман/. **Будишане** /пусто/. **Димитровац** /12 домова/. **Горња Липница** /пусто/. **Ивошићи** /2 дома/. **Ружићи** /26 домова/. **Добранићи** /14 домова/. **Рапаха** /13 домова/. **Трбушани** /15 домова/. **Батар** /5 домова/. **Рагојевац** /12 домова/. **Горње и Доње Преврње** /39 домова/. **Миројевци** /4 дома/. **Вапа** /8 + 24 домова, 1 удовица, *Њой Тодор*/. **Добраче** /4 дома, 1 удовица/. **Цера-тер ?** други назив Каменица и Торинар /39 домова, *Њой син Сџејан*/. **Тетребовица** /15 домова/. **Чемерница** /19 домова/. **Кладница** /6 домова/. **Пешница** /7 домова/. **Такова** са селом **Доње Клатичево** /16 домова, 1 удовица, 4 муслимана/. **Липе** /7 домова/. **Лисјо** /29 домова, 1 удовица, *Њой Милко*/. **Доња Лука** /14 домова/. **Горња Лука** /17 домова, 2 удовице/. **Ђурила** /15 домова/. **Осаница** /18/. **Белине** /30/. **Доња Гуча** /9/. **Средња Гуча** /4, *Њой Пава*/. **Горња Гуча** /13/. **Доња Котражица** /13, 1 удовица/. **Средња Котражица** /16/. **Горња Петница** /9/. **Доња Кривача** /11/. **Горња Кривача** /11/. **Живица** /15/. **Љубомир** /26/. **Ђераћ** /2 дома, баштина *Њоја Вукашина*/. **Тихањ** /домова 20, *Њой Рагован*/. **Лисице** /23, 1 муслиман/. **Јелишићи** /5/. **Грабовица** са Лутовцима /3 дома, 3 муслимана/. **Вранче** /6, 1 муслиман/. **Марковица** /6, *манасџир Корање?*/. **Лучани** /5 домова, 1 удовица/. **Коневићи** /13/. **Кнежевац** /30, *Њой Божвићко*/. **Пухово** /22/. **Миракуш** /16/. **Горњи Гугиљ** /10/. **Тушково** /12, 4 муслимана/. **Јелен Дол** /7/. **Дренова** /12/. **Доњи Гугиљ** /3, 1 удовица/. **Средњи Гугиљ** /9/. **Примио ?** /6/. **Турица** /14/. **Нигришор** /9/. **Лесковац** /5/. **Шандра ?** /33, 1 удовица/. **Горње Клатичево** /7/. **Котраже** /35/.

Међуврш /9, манасџир *Кориџар*/. **Љубурићи** ? /4/. **Хртар** /11, 1 удовица/. **Орашица** /7, 1 удовица/. **Губеровци** /21/. **Парменац** /10/. **Црнилова** /23/. **Трзица** /пусто/. **Доња и Горња Лозница** /36/. **Прањево** - Прањани /6/. **Ковачлук** /8/. **Брезна** /34/. **Придворица** /14/. **Граб** /20/. **Рогача** са Златама /15, *џой Милан*/. **Јежевица** /37, 2 удовице, 2 муслимана, манасџир *Врељева? калуђери: Сџирахиња, Марија, Грџур, Хрвоје*/. **Кожка Река**, други назив **Гуњица** /9/. **Рогошевица** /5/. **Рохова** - Ракова /18/. **Рајац** /12/.⁴²

Чачак са пазаром /22, 1 удовица, 19 муслимана/. **Лпетица** /2/. **Трнава** /1/. **Лесковац** /2/. **Средња Јабланица** /17/. **Горња Јабланица** /11, 1 муслиман/. **Доња Јабланица** /21/. **Сутјеска** /35/. **Семедраж** /21, 1 удовица/. **Шилков Дуб** /14/. **Љутовница** /5, 4 муслимана/. **Сладановци**, други назив **Вирево** /5/. **Цветан Брод** /11, 2 удовице/. **Котушница** /7/. **Смрдуша** /10/. **Појци** /15/. **Крушевица** /18 + 13 + 6, 2 муслимана/. **Насврштица** /8/. **Петрани** /24, 1 удовица/. **Грабовац** /1 + 13/. **Бобовац** /6/. **Прислоница** /29, 1 удовица, 3 муслимана, *џой Никола*/. **Отровин** /22, 1 удовица, 2 муслимана/. **Проштенчица** /7/. **Ненашева** ? /7, 2 удовице/. **Накир** ? /24/. **Рђане**, други назив **Мараница** ? /14, 1 удовица, 1 муслиман/. **Озрим** /17, 1 муслиман/. **Лужине** /3/. **Полом** /6/. **Горњи Лозањ** /5/. **Кобешци** /4/. **Гореве** /9/. **Вилуша** /33, манасџир *Бршник* ?/. **Крача** - Балуга /13/. **Доња Бањица** /14/. **Горње Јанче** /14/. **Мешљево** /16, *џой Рагоје*/. **Подбрезе** /19, 1 удовица/. **Кавран** /4/. **Владимир** /24, 1 муслиман/. **Баројевац** /13/. **Каменица** /7/. **Братовац** /6, *џой Дубравац*/. **Јеховац** /14, 1 удовица/. **Биљевац** /6/. **Матково** /7/. **Стрвје**, други назив **Рајановац** /3/. **Заклопача** /13/. **Папратница** /12/. **Гостула** /21/. **Тепорац** /12, 2 удовица/. **Доња Репница** /10/. **Бошковићи** /4/. **Ратина** /16/. **Горње Врбе** /17, 1 удовица, *џой Уљеша*/. **Доња Врба** /18/. **Горња Грабовица** /10/. **Брестова**

/12/. **Драгољ** /7, *џой Рагман*, Вук сапунџија/. **Рибихи** /9/. **Брезине** /7/. **Доња Паћеница** /12, 1 удовица/. **Нерале** ? /25, 1 удовица/. **Замчани** /9/. **Слатина** /23/. **Зенци** /23/. **Кућиште** /11/. **Канина** /5/. **Горња Баћеница** /5, 1 муслиман, *џой Рагосав*/. **Жаочани** /10, 1 удовица, 2 муслимана/. **Дубац** /16 + 1/. **Клаповац** /4/. **Ковач** /1/. **Канаревац** /8, 1 удовица/. **Хрсовац** /5/. **Хоморњак** /4, 1 муслиман/. **Подунавац** /17, 1 удовица, 1 муслиман/. **Врба** /13/. **Горња Врба** /13 + 17, 1 + 1 удовица, *џой Уљеша, џой Никола*/. **Вранци** /12, 1 удовица/. **Отрока** /4/. **Вукоглица** /пусто/. **Зировце** ? /7, 2 удовице/. **Невесел** /4/. **Козељ** /7/. **Хренац** ? /14, 4 муслимана/. **Белшић** /8/. **Пождаревци** /4/. **Штавица** /4/. **Шутци** /10/. **Блатовчица** /12/. **Преторина** /6/. **Оздрпанци** /9/. **Сиолица** /4, 1 удовица/. **Берисалица** /4, 1 удовица/. **Дубчево** /5/. **Ивановићи** /10, 1 муслиман/. **Пољане** /7/. **Тврдићи** /1/. **Доброшевци** /2/. **Андратница** /19/. **Стубал**, други назив **Жарковац** /28, 1 муслиман/. **Шилопај** /12, 4 муслимана/. **Манина** /8/. **Накуче** /7/. **Угриновац** /14/. **Голово** /16/. **Острица** /пусто/. **Пријановци** /6, 1 удовица/. **Саћане** /17, 1 удовица/. **Бершићи** /12/. **Петране** /12, 2 удовице/. **Бранетићи** /12/. **Дичина** /18, 1 удовица, 1 муслиман, син *џоја Ђуро*/. **Драшковица** /3/. **Средња Дренова** /11/. **Мутимеђе** /6, 1 удовица/. **Корно Чава** /15/. **Чајан** /4/. **Телчино** - Теочин /5/. **Врчани** /14/. **Горња Дренова** /9, *џой Никола*/. **Мршаник** /7, манасџир *Провржани*/. **Враница** /6, 1 удовица/. **Левај** /7/. **Шајковица** /3/. **Горња Каменица** /3, 1 муслиман/. **Потрковица** /1/.⁴³

Према Аличићевом извору, нахија Морава 1528. године броји 307. села, а њен кнез је Вукдраг. Према попису попова види се да постоје 26 цркве и то у Бресници, Грошници, Конареву, Крушевици, Горњој Горевници, Вранчићу, Барици, Книћу, Брестовцу, Вапи, Цератеру, Лисју, Средњој Гучи, Ђераћу, Тихању, Кнежевцу, Рогачи, Прислоници,

[42] Ахмед Аличић, *Турски кайасџарски џојиси... II*, 31-156.[43] Ахмед Аличић, *Турски кайасџарски џојиси... II*, 156-230.

Мешљеву, Братовцу, Драгољу, Горњој Баће-ници, Горњој Врби /2/, Дичини и Дренови.

Пописано је и 7 манастира: Мала /у Темнићу/, Жича /у Крушевици/, Корање /у Марковици/, Коритар - Сретење /у Међувршу/,⁴⁴ Врељево /у Жежевици/, Бршник /у Вилуши/ и Провржан /у Мршанику/.

Постоје и 93 муслиманска дома, од којих је у Чачку 19, Атеници 17 и Катрги 6.

Према попису из 1528. године види се да је формирана нахија Рудничка Морава којој припадају 146 села и 5 манастира у западној, јужној и источној подгорини Рудника, све до Западне Мораве: Средња Јабланица, Доња Јабланица, Брусница, *манасџир Пречисџа*, Грабовица, Сладановац (други назив Јаросалићи), Стубал (други назив Жарковац), Неваде, Жежев Дол, Накуча, Пољане, Козељ, Бајчево (други назив Бунечево), Озрманци, Лутовница, Колешница, Бечње (други назив Баче), Преторина, Шутце, Сијовица, Чатреже (други назив Каменица), Лешпетица, Рошци, Врчани, *манасџир Преображење*, Леваји, Обреница, Прељина, Бресница (други назив Голетићи), Манина, Липе, Цветан Брод, Средња Дренова, Бождаровци, Штавица, Милишићи, Поточина са Грабовцем и Љубаводе, Међуврше, *манасџир Кориџар*, *манасџир Св. Јован*, Трбушани, Срђан (други назив Маратница), Бралиново (други назив Шише), Отровојин, Влавица, Доња Острова, Горња Острова, Нижани, Горња Дренова, Бучине, Горња Горевница, Горња Трепча, Чемерница, Јешевац, Бресница, Доња Каменица, Петашево, Горњи Буковац, Мутимеђа, Јасеновик, Грачаница, Бранетићи, Црниљево, Трзе, Бранешци, Јабучје, Трстеник (други назив Трник), Брезне, Озрим, Ковачлево (други назив Милинићи), Мојсин, Забоклица (други назив Станче), Гразиљевац, Мрљеница, Шутци, Горњи Лозањ, Бресница,

[44] Прозван Коритар по истоименом потоку који протиче крај манастира. (Бранка Кнежевић, „Манастири у западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године“, *Саопштења XXVII-XXVIII*, Београд 1995-1996, 210-211.

Мрчајевац, Добриња, Рагутовац, Шаиновац, Доња Горевница, Доњи Вилањ, Јелин Дол, Карачево, Батар, Пињетина, Доња Лозна, Бичин, Ружићи, Темник (Тавник), Рапаха, Полом, Доња Трепча, Накрибуче, Горњи Милић, Рајац, Годањ, Ивановци, Какар, Видрево, Миријевац, Дасиковци, Катрга, Шиљков Поток, Припјатовац, Појче ?, Колунићи, Доња Буковица, Саћине, Смордуша, Семедраж, Крушевица, Ражотићи (други назив Зорица), Горње и Доње Пожорине, Брестовица, Чибан, Ђурићи, Сутиска, Капушци, Ракова, Добретићи, Ускок, Коматина, Оброва, Горње Клатичево, Кнежевац, Лесковица, Таково, Теочин, Лучица, Галич, Врађевац, Андретиница (други назив Шарани), *манасџир Св. Никола* код с. Рошци, Сирча, Шилопај, Угриновца, Наврштица, Прибалица, Горња и Средња Каменица /пусто/, Горња Јабланица и Буковац.⁴⁵

У Чачку је 1559-1560. године пописана махала Часне џамије покојног емина Хајрудина, коју чине муслимани. Имам Часне џамије је Бехрам. У овој махали живи Хамза, војвода нахије Морава. И у муслиманској махали Кара Кади живи имам Рамадан. У Чачку постоји мали џемат хришћана са калуђером - попом Стојаном.⁴⁶ Поред две џамије у Чачку још увек постоји црква, али као да није у питању стара црква Св. Богородице.

У попису из 1572. године Чачак је касаба која има неколико махала. У махали Џамије Мехмеда, сина Али-бега, живе муслимани међу којима су један имам и два мујезина. И махалу Деде Кадије чине муслимани са једним имамом.⁴⁷ То значи да Чачак има две џамије од којих је једна настала конвертовањем старе цркве Св. Богородице.

[45] Ахмед Аличић, *Турски каџасџарски ѱојиси... II*, 253-342.

[46] Родољуб Петровић, *Чачак у ѱрошлости*, Чачак, 1995, 79-82.

[47] Ахмед Аличић, *Турски каџасџарски ѱојиси неких ѱодручја Западне Србије XV и XVI век III* (Чачак: Историјски архив Краљево, Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив Титово Ужице, 1985), 356-358.

Жупа Морава

Име овој жупи је дала река Морава / Западна/ која се некада звала Српска Морава и простирала се већим делом на левој, а мање на десној својој обали.⁴⁸ Томовић сматра да се жупа Морава простирала и западно од Овчарско-кабларског масива, све до Пожеге. Међутим, некада се Западна Морава у свом горњем току, од Овчарско-кабларске клисуре, звала Моравица,⁴⁹ тако да је и пожешка котлина припадала жупи Моравица.

Стара српска жупа Морава заснована је у најстарије време по досељавању српских племена која су формирала Кнежевину Мораву. Жупа Морава се налазила у земљи Кучево која је у време византијског цара Василија II била у јурисдикцији Београдске епископије.⁵⁰ У повељи Василија II за Охридску архиепископију (1020. година) Београдској епархији припадају утврђена места са црквама: Београд, Градетин - Градац, Омзон, Главентин и Бела Црква.⁵¹ Утврђење Градетин - Градац било би утврђење Градина на планини Јелици, једно од најзначајнијих рановизантијских и раносредњовековних српско-словенских налазишта у Србији. Била је значајан црквени центар имајући у виду да су у тврђави и доњем граду постојале четири цркве. Једна од базилика има сачуван део фреско-живописа и крстионицу из VI века. После 614. године није посведочен континуитет, а то је време досељавања Срба на ове просторе. Регистрована је некропола из VII-VIII, можда и почетка IX века. Керамика из X и XI века упућује да су утврђење користили Срби.⁵²

[48] Гордана Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, у: *Рудо Поље-Карановац-Краљево* (Београд-Краљево, 2000), 35.

[49] *Riječnik JAZU VII*, Zagreb, 1911-1916, 3.

[50] Живојин Андрејић, *Средњовековна кнежевина Морава...*, 61, 95.

[51] Стојан Новаковић, „Охридска архиепископија у почетку XI века“, *Глас 76*, Београд, 1908, 42-44.

[52] Михаило Милинковић, „Археолошка истраживања Градине на Јелици 2010. и 2011. са кратким освртом на

Назив Градац очуван је и у имену потоњег Градца Моравског и истоимене епископије. Археолошка ископавања на простору данашњег Чачка и око старе Богородичине цркве резултирали су налазима који потврђују постојање насеља у X-XII веку. Црквени центар Градац у Београдској епископији (1020. година) могао би бити потоњи Моравски Градац.⁵³

Срби имају врло рано упориште у утврђењу Кулина под Кабларом у Рошцима (X-XI век), а касније је, у XIV веку, подигнута и донжон кула са мањим утврђењем.⁵⁴ Пронађена је фрагментована скулптура лава у Катрги из XII века, а која је највероватније припадала некој старој цркви.⁵⁵

Крај Западне Мораве, под планином Јелицом, налазио се трг Моравски Градац на којем ће средином XII века кнез Страцимир сазидати цркву на два ступа посвећену Богородици.

Милош Благојевић сматра да је земљи Моравице припадала жупа Морава са средиштем у Градцу (Чачак), а то би значило да Морава припада и Моравичкој епископији. При томе Благојевић закључује да је земља Моравице у најширем обиму представљала Страцимирову удеону кнежевину држећи се старе хипотезе да су кнезови Страцимир и Мирослав рођена браћа великог жупана Немање. Границу ове кнежевине на западу представља река Дрина, на југозападу Дабар, на северу планински масив Црне горе /линија Борања - Соколска планина - Медведник - Повлен - Маљен - Суворор

.....
кампање до 2009. године“, *Зборник радова Народної музеја ХЛ*, Чачак, 2011, 61-74.

[53] Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Црква Свештој Вазнесења Христивој у Чачку* (Чачак: Народни музеј, 2011), 11-12.

[54] Обренија Вукадин, „Археолошка ископавања на локалитету 'Кулине' под Кабларом“, *Рашка баштина 2*, Краљево, 1980, 167-171; Оливера Марковић, „Керамика X-XI века са средњовековног локалитета 'Кулина' у Рошцима“, *Зборник радова Народної музеја ХХII-ХХIII*, Чачак, 1992-1993, 27-32; Д. Радичевић, „Археолошка налазишта X-XI века у Чачку и околини“, *Гласник САД 19*, Београд, 2003, 57-69.

[55] Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Културна ризница Чачка* (Чачак: Народни музеј, 2008), 98.

- Рудник/, на истоку је то линија која сече Западну Мораву у правцу Рудник - Вујан - Чемерно - Радочело, и на југу, на линији изнад десне обале река Лим и Увац, Радочело - Чемерница - Златибор.⁵⁶

Мора се приметити да Благојевићева интерпретација о жупи Морави и земљи Моравице садржи у завршном делу један значајан превид када је у питање припадност жупе Мораве са Градцом /Чачак/ ариљској духовној власти. Имајући у виду толико познат садржај повеље краља Стефана Немање II Првовенчаног из 1220. године,⁵⁷ којом под духовну власт Жичке епархије ставља десет жупа (Крушилница, Морава, Борач, Лепенице обе, Белица, Левач, Лугомир, Расина и Јошаница), јасно је да жупа Морава никако не може бити у саставу Моравичке епископије те, према томе, ни земље Моравице. Али, то не мора да значи да жупа Морава није у старијим временима припадала земљи Моравице, и обратно, односно удеоној области кнеза Страцимира, или да су земља Моравице и жупа Морава припадале некој још већој „земљи“ или „држави“ која се звала Морава.

Земља Моравице је имала жупе Моравица, Рзав, Скрапеж, Лужница, Белица, Бетиња и Рујно.⁵⁸

У једном тренутку жупи Морава су припојене мање жупе Брусница⁵⁹ и Бјелица - Драгачево.⁶⁰ Жупа Морава се простирала, условно речено, око западноморавске котлине - на западу од планинског венца Овчара и Каблара, дуж развођа река Каменице и Чемернице, до венца планине

Рудник на северу, планине Котленик и реке Ибар на истоку, а на југу иза Драгачевске висоравни и развођа реке Белице.

Седиште жупе Морава је у Моравском Градцу /Чачак/. На основу реке и жупе, које носе исто име, може се претпоставити да се у времену пре XII века Градац као жупско средиште звао Морава. У Моравском граду се налазио трг са недељним пазаром и панађуром. Кнез Страцимир је у Градцу на Морави саградио Богородичину цркву са два ступа - куле.⁶¹ У нашој науци се сматра да је Страцимир рођени брат великог жупана Немање и да је цркву у Чачку саградио нешто пре 1189. године. Међутим, доказано је да су кнезови Страцимир и Мирослав били синови великог жупана Десе, а велики жупан Тихомир је син великог жупана Немање Уроша II. Тихомир, Страцимир и Мирослав су браћа од стричева великог жупана Стефана Немање. Према томе, Страцимир је могао саградио цркву таквог типа и стила у Градцу за време власти свога оца, од 1158. до 1166. године.⁶²

Жупа Морава се први пут појављује у Жичкој повељи око 1220. године.⁶³ Према мишљењу Гордане Томовић, села из жупе Мораве која су дата Жичи су Пешчаница с Печаном, Буковица, Граховишта, Свињци, Грачаница, Радијево, Конарево, Чрњаве са Сирчом и Брестница с тргом.⁶⁴

Краљ Милутин прилаже Хиландару, поред осталих села, виноград у Лозници, у Морави, после 1282. године.⁶⁵ Цар Душан је овај посед у Лозници потврдио, као и половину ловишта у Морави, 1354. године. Становници Лознице имају обавезу да обрађују

[56] Милош Благојевић, „Жупа Моравица и земље Моравице“ (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2002), 21-22.

[57] Стојан Новаковић, *Законски споменници српских држава средњега века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912), 572.

[58] Живојин Андрејић, „Средњовековна српска земља Моравице и њене жупе“, 15-34.

[59] Живојин Андрејић, *Средњовековна кнежевина Морава...*, 109-112.

[60] Живојин Андрејић, „Средњовековна српска земља Моравице и њене жупе“, 32-34.

[61] Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и лейиоиси* (Београд - Ср. Карловци, 1927), 20-21, 181, 185, 197, 202.

[62] Живојин Андрејић, „Ко је хумски кнез Мирослав и када је настало његово јеванђеље?“, *Мишолошки зборник 18*, Рача, 2008, 146; Живојин Андрејић, „О пореклу великог жупана Стефана Немање“, *Брајство XIV*, Београд, 2011, 94-95.

[63] Стојан Новаковић, *Законски споменници...*, 572.

[64] Гордана Томовић, „Жичко властелинство“, у: *Наша прошлост 13*, Краљево, 2012, 15-19.

[65] Стојан Новаковић, *Законски споменници...*, 390.

земљу манастира.⁶⁶ По свему судећи, у питању је манастир Св. Богородице Градачке. У Брусници под Рудником, цар Душан је 1354. године издао хрисовуљу којом је манастиру Хиландару потврдио даровање једног села од стране госпође Вишеславе са синовима Богданом и Богојем.⁶⁷

Код Богородичине цркве у Чачку је са својом супругом Владиком сахрањен Ђурђе Жугровић, војвода цара Душана.⁶⁸ У питању је највероватније градачки војвода и господар жупе Морава. Војвода градачки опомиње и на постојање утврђења.

У време кнеза Лазара патријаршија и манастир Жича се налазе у жупи Морава.⁶⁹ Поред Градца појављује се, од 1408. године, насеље Чачак у коме се помињу и живе дубровачки трговци.⁷⁰

Постоје претпоставке да је Градачка (Моравска) епископија настала за време реорганизације цркве 1317-1321. године, у доба власти краља Милутина и архиепископа Никодима.⁷¹

Земља Моравице и истоимена епархија укључене су у састав „Сремске земље“ краља Драгутина после сабора у Дежеви 1282. године. Краљ Драгутин је обновио цркву Св. Ахилија у Моравици 1283, а живописање је извршено 1296. године. У време цара Душана Моравичка епископија је подигнута на степен митрополије и том приликом је цар даривао хорос цркви Св. Ахилија. Године 1433. помиње се митрополит Марко који је помагао челника Радича у обнови манастира Констанонита на Атосу. Моравичко

средиште је пострадао у време пада Српске деспотовине 1455-1459. године, када је уследило је преношење катедре митрополије у Моравски Градац.⁷²

Сматра се да је од прве половине XV века основана епископија Морава са седиштем у Градцу, а потом митрополија са митрополитом Венедиктом. Нешто раније жупа Морава се проширила на Крушилницу, укључујући и манастир Жичу, тако да се у извору каже „у Морави, месту званом Жича“.⁷³ Формирање епископије Морава и истоимене митрополије мора бити у вези са расапом епископије и митрополије Моравице са седиштем у Ариљу. Моравичко епископално средиште је пострадао у време пада Српске деспотовине 1455-1459. године. Реалније је мишљење да је тада уследило преношење катедре Моравичке митрополије у Моравски Градац (Чачак).⁷⁴ У то време је дошло до припајања жупа Бруснице и Белице /Драгачево/ жупи Морава, а то ће бити у вези са оснивањем епископије Морава у првој половини XV века. То би значило да се епископија Морава простирала све до Дрине. По свему судећи, преузела је и велики део Жичке епархије.

У близини Богородичине цркве у Чачку пронађена су 1875. године у земљу закопана три звона. На два већа налазили су се ктиторски натписи градачког митрополита Нићифора из 1454. године. На овај начин је потврђено да је у Градцу постојала митрополија. На најмањем звону био је урезан само крст.⁷⁵ Звона су очигледно скинута са цркве

[66] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици...*, 431.

[67] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици...*, 428.

[68] Гордана Томовић, „Надгробни натпис војводе цара Душана из Чачка“, у: *Бојородица градачка у историји српског народа* (Чачак: Народни музеј, 1993), 107-111.

[69] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици...*, 764.

[70] Андрија Веселиновић, „Чачански крај у средњем веку“, у: *Бојородица градачка у историји српског народа* (Чачак: Народни музеј, 1993), 69.

[71] Андрија Веселиновић, „Чачански крај...“, 70; Милка Чанак-Медић, *Архитектура Немањиној доба I* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1986), 150.

[72] Милка Чанак-Медић, *Архитектура групе њоловине XIII века I* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2006), 98-99.

[73] Стојан Новаковић, *Законски сјоменици...*, 764.

[74] Милка Чанак-Медић, *Архитектура групе њоловине XIII века I*, 98-99.

[75] Љубомир Стојановић, *Сџари српски записи и нађиписи I* (Београд: Српска краљевска академија, 1902/1982), 95, бр. 309, 310; Бојана Радојковић, „Средњовековна звона Богородице Градачке“, у: *Бојородица градачка у историји српског народа* (Чачак: Народни музеј, 1993), 115-123.

и закопана у земљу пред напад Турака 1456. или 1459. године.

На надвратнику проскомидије цркве у Жејевици урезан је запис о њеном страдању 1462. и 1474. године.⁷⁶ Из записа се види да су Стјеник и његово братство са кир Јованом Лешјанским и Стјеничким страдали од Турака 1462. године. Године 1474. настао је запис који региструје да је тада страдала и Мрњина лавра са својим братством. То значи да је Стјеник обновљен пре 1474. године.⁷⁷

Турци су жупу Морава претворили у истоимену нахију. Села су са малим бројем кућа што упућује да је земља (епископија Моравице) знатно пострадала 1456-1459. године. Становништво је, поред страдања, проређено и одсељавањем. Стари епископски шематизам назире се у пописаним поповима, а то значи да су у тим селима и пре 1459. године постојале старе цркве које су могле бити и обновљене старе цркве, али то никако нису могле бити оне које су настале после 1459. године, јер је од стране турских власти била забрањена њихова градња.

Имајући у виду да је први турски попис настао само 18 година по паду Српске деспотовине (1476. године), јасно је да су у њему бележена села која су и раније постојала. Такође, мезре у попису представљају некадашња жива села, па тако постаје јасно да су у средњовековној жупи Морави и пре 1459. године постојала 72 села. Села су мала, а највећа су Рошци /49 домова/, Паковраће /44/, Бресница /40/, Браљина /40/, Котража /38/ и Бездна - Јездина /33/. Укупно је постојало 1119 домова, а уколико се претпостави да је једно домаћинство

бројало у просеку 7 душа, то значи да је било око 7.850 становника. Пописано је 15 млинова, од тога 10 у Атеници. У појединим селима су пописани попови или синови попова што упућује да у њима постоје цркве. Оне су постојале у Жејевици, Гучи, Рогачи, Ракови, Трепчи, Бељини, Бездни (Јездини), Паковраћи, Рушици (Рошцима) и Св. Никола на обали Мораве. Црква Св. Николе на обали /Западне/ Мораве је црква потоњег манастира Никоље.⁷⁸ По свему судећи, у питању је црква која је постојала и пре 1459. године, као и уверење да је и пре пропасти српске средњовековне државе почело формирање комплекса Овчарско-кабларских манастира. У **Чачку** 1476. године није пописан ниједан поп, што значи да стара Богородичина црква није била активна или је била манастирска црква. Такође, у Чачку нема ни муслимана. У попису из 1516. године помиње се манастирска земља у Чачку што упућује на то да је Богородичина црква постојала (?) при истоименом манастиру. Тек са појавом већег броја муслимана стара чачанска црква ће бити претворена у џамију. Појава имама у пописима показује да је Чачанска црква претворена у џамију између 1528. и 1559. године.

Пре 1459. године су постојала два манастира: Богородичин манастир у Градцу Моравском и Св. Николе (Никоље) у Овчарско-кабларској клисури.

Нема сумње да је жупски и манастирски трг са недељним панађуром био у Градцу Моравском. Ту је био и брод преко Мораве. Село Придворица опомиње на људе који су били при неком двору знатне властеле. Могао би то бити двор војводе Ђурђа Жугровића у XIV или моравских митрополита Марка и Нићифора у XV веку. Овај двор је био у Градцу Моравском који је био утврђен.

[76] Радомир Станић, „Непознати запис из Жејевице, Око проблема настанка цркве у Жејевици и манастира Стјеника“, *Саопштења X*, Београд, 1974, 108-111.

[77] На данас несталим Јеванђељу манастира Стјеника – Жејевице код Чачка налазио се запис о његовом настанку 1337. године. Читање записа је по свему нетачно извршено, а форма у којој је сачуван указује да није поуздан за изучавање. Изгледа да је запис на овом Јеванђељу направио поп Илија око 1474. године (Милицав Протић, *Под Бањицом црква Жејевица* (Краљево, 1937), 12-25.

[78] Михаило Милинковић, „Археолошка истраживања Градине на Јелици 2010. и 2011. са кратким освртом на кампање до 2009. године“, *Зборник радова Народне музеје XLI*, Чачак, 2011, 61-74.

ИЗВОРИ:

Аличић Ахмед, *Турски каџасџарски ѿојиси неких ѿодручја Зајагдне Србије XV и XVI век I* (Чачак: Историјски архив Краљево, Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив Титово Ужице, 1984)

Аличић Ахмед, *Турски каџасџарски ѿојиси неких ѿодручја Зајагдне Србије XV и XVI век II* (Чачак: Историјски архив Краљево, Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив Титово Ужице, 1985)

Аличић Ахмед, *Турски каџасџарски ѿојиси неких ѿодручја Зајагдне Србије XV и XVI век III* (Чачак: Историјски архив Краљево, Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски архив Титово Ужице, 1985)

Riječnik VII, Zagreb: JAZU (1911-1916)

Стојановић Љубомир, *Сџари срџски зајиси и наџиси I* (Београд: Српска краљевска академија, 1902/1982)

Стојановић Љубомир, *Сџари срџски родослови и леџојиси* (Београд - Ср. Карловци, 1927)

Hadžibegić H., Handžić A., Kovačević E. *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1972)

Шабановић Хазим, *Турски извори за иџторију Беоџрага* (Београд: Историјски архив Београда, 1964)

Литература:

Алексић Јован, „Жупе у сливу реке Ибар у средњовековној српској држави“, у: *Иџторијски часојис VII*, Београд: Историјски институт САНУ (1957): 333-343.

Андрејић Живојин, „Ко је хумски кнез Мирослав и када је настало његово јеванђеље?“, у: *Миџолошки зборник 18*, Рача: Центар за митолошке студије Србије (2008): 119-156.

Андрејић Живојин, *Црква Свеџој Николе у Рамаџу* (Рача: Центар за митолошке студије Србије, 2010)

Андрејић Живојин, *Иџторија Крајујевца од XII до XIX века* (Рача: Центар за митолошке студије Србије, 2010)

Андрејић Живојин, „Земља Кучево, Јасеница и Некудим“, у: *Миџолошки зборник 25*, Рача: Центар за митолошке студије Србије (2011): 29-66.

Андрејић Живојин, „О пореклу великог жупана Стефана Немање“, у: *Брајсџво XIV*, Београд: Друштво Св. Сава (2011): 23-66.

Андрејић Живојин, *Свеџа срџска лоза 2*, (Рача: Центар за митолошке студије Србије, 2011)

Андрејић Живојин, „Српске средњовековне жупе у сливу Млаве“, у: *Миџолошки зборник 26*, Рача: Центар за митолошке студије Србије (2012): 101-132.

Андрејић Живојин, „Средњовековне земље и жупе данашње Централне Србије“, у: *Шумаџијски анали 7*, Крагујевац: Историјски архив Шумаџије (2012): 14-56.

Андрејић Живојин, „Српске средњовековне жупе земље Кучево и Кучевског Загорја“, у: *Миџолошки зборник 28* (Рача, 2013): 43-88.

Андрејић Живојин, „Српска средњовековна жупа Ресава у земљи Браничево“, у: *Средњи век у срџској науци, иџторији, књижевности и уметности IV*, Деспотовац: Народна библиотека Ресавска школа (2013): 109-140.

Андрејић Живојин, „Српска средњовековна жупа, град и нахија Хомољ“, у: *Миџолошки зборник 30* (Рача, 2013): 67-114.

Андрејић Живојин, „Српске средњовековне жупе Пек и Звижд и истоимене турске нахије“, у: *Миџолошки зборник 32* (Рача, 2013): 89-122.

Андрејић Живојин, „Средњовековне жупе у данашњој западној Шумаџији“, у: *Миџолошки зборник 33* (2014): 101-118.

Андрејић Живојин, „Српске средњовековне жупе у Крушевачко-јастребачком крају“, у: *Расински анали 12*, Крушевац: Историјски архив Расине (2014): 381-406.

Андрејић Живојин, *Средњовековна кнежевина Морава – земље и жује VIII-XII век* (Рача: Центар за митолошке студије Србије, 2016)

Андрејић Живојин, „Средњовековна српска земља Моравице и њене жупе“, у: *Ужички зборник 41*, Ужице: Народни музеј (2017): 7-38.

Благојевић Милош, „Жупа Моравица и земље Моравице“, у: *Свеџи Ахилије у Ариљу* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2002): 13-22.

Војанић Дуџанка, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област* (Београд: Историјски институт, 1974)

Веселиновић Андрија, „Чачански крај у средњем веку“, у: *Боџородица џраџачка у иџторији срџској народа* (Чачак: Народни музеј, 1993): 57-80.

Вукадин Обренија, „Археолошка ископавања на локалитету 'Кулине' под Кабларом“, у: *Рашка баџишина 2*, Краљево: Завод за заштиту споменика културе (1980): 167-170.

Динић Михајло, „Власџи за време Десџоџовине“, у: *Зборник Филозофској факултетеџа X-1*, Београд: Филозофски факултет (1968): 237-244.

Динић Михајло, *Срџске земље средњеј века* (Београд: Српска књижевна задруга, 1978)

Јиречек Константин, Радоњић Јован, *Иџторија Срба II* (Београд: Слово љубве, 1978)

Кнежевић Бранка, „Манастири у западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године“, у:

- Саошшѣња XXVII-XXVIII, Београд: републички завод за заштиту споменика културе (1995-1996): 203-212.
- Марковић Оливера, „Керамика X-XI века са средњовековног локалитета 'Кулина' у Рошцима“, у: *Зборник радова Народної музеја XXII-XXIII*, Чачак: Народни музеј (1992-1993): 27-32.
- Миљинковић Михаило, „Археолошка истраживања Градине на Јелици 2010. и 2011. са кратким освртом на кампање до 2009. године“, у: *Зборник радова Народної музеја XLI* (Чачак, 2011): 59-90.
- Мишић Синиша, „Жупа и нахија Сеница у средњем веку“, у: *Милешевски зборник 8*, Пријепоље: Народни музеј (2009): 31-40.
- Мишић Синиша, *Историјска географија српских земаљ од 6. до њоловине 16. века* (Београд: Магелан прес, 2014)
- Новаковић Стојан, „Охридска архиепископија у почетку XI века“, у: *Глас 76*, Београд: СКА (1908): 1-62.
- Новаковић Стојан, *Законски синоменици српских држава средњега века* (Београд: Српска краљевска академија, 1912)
- Павловић Драгољуб, „Средњовековне жупе у Западном Поморављу“, у: *Зборник радова Народної музеја X* (Чачак, 1979): 51-70.
- Петровић Родољуб, *Чачак у њрошлосѣи* (Чачак: Народни музеј, 1995)
- Протић Милисав, *Под Бањицом црква Јежевица* (Краљево, 1937)
- Радичевић Дејан, „Археолошка налазишта X-XI века у Чачку и околини“, у: *Гласник 19*, Београд: Српско археолошко друштво (2003): 223-246.
- Радојковић Бојана, „Средњовековна звона Богородице Градачке“, у: *Бојородица градачка у историји српског народа* (Чачак: Народни музеј, 1993): 115-123.
- Рајић Делфина, Тимотијевић Милош, *Културна ризница Чачка* (Чачак: Народни музеј, 2008)
- Рајић Делфина, Тимотијевић Милош, *Црква Свејој Вазнесења Христовој у Чачку* (Чачак: Народни музеј, 2011)
- Рачки Франјо, „Prilozi za zbirku srpskih i bosanskih listina“, у: *Rad JAZU I* (Zagreb: JAZU, 1867)
- Рибар Тања, *Зайагне сѣране у средњовековној босанској држави* (Београд: Свет књиге, 2009)
- Sarinay Y., Budak M., Bayir O., Izgoer Z. A., *Semendire livasi icmal tahrir defteri (937 / 1530)* (Ankara: 2009)
- Смиљанић Аранђел, „Босански жупани у XV вијеку“, у: *Зборник за историју Босне и Херцеговине 6*, Београд: САНУ (2009): 29-46.
- Станић Радомир Р., „Непознати запис из Јежевице, Око проблема настанка цркве у Јежевици и манастира Стјеника“, у: *Саошшѣња X* (Београд, 1974): 108-111.
- Stojaković Momčilo, *Branicevski tefter* (Beograd: Istorijski institut SANU, 1987)
- Томовић Гордана, „Надгробни натпис војводе цара Душана из Чачка“, у: *Бојородица градачка у историји српског народа* (Чачак, 1993): 107-112.
- Томовић Гордана, „Затрнавска жупа“, у: *Косовско-мешохијски зборник 2* (Београд, 1998): 1-12.
- Томовић Гордана, „Жупа Морава и нахија Морава“, у: *Руго Поље-Карановац-Краљево* (Београд-Краљево, 2000): 31-45.
- Томовић Гордана, „Жупа Будимља“, у: *Милешевски записи 5* (Пријепоље, 2002): 63-76.
- Томовић Гордана, „Жупа Љубовића“, у: *Краљ Владислав и Србија XIII века*, Београд: Историјски институт (2003): 47-62.
- Томовић Гордана, „Дабар“, у: *Милешевски записи 6* (Пријепоље, 2005): 35-46.
- Томовић Гордана, „Жичко властелинство“, у: *Наша њрошлосѣи 13*, Краљево: Народни музеј (2012): 9-52.
- Ђирковић Сима, „Земља Мачва и град Мачва“, у: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXIV, св. 1-4*, Београд: Филолошки факултет (2009): 3-20.
- Џвијић Јован, *Балканско њолоуосѣрво и јужнословенске земље* (Београд: Дражавна штампарија, 1922)
- Чанак-Медић Милка, *Архијекѣура Немањиној доба I* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1986)
- Чанак-Медић Милка, *Архијекѣура грује њоловине XIII века I* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2006)

SERBIAN MEDIEVAL PARISH MORAVA, EPISCOPY MORAVA AND TURKISH NAHIYE MORAVA

Considering the fact that the first Turkish count was done only eighteen years after the fall of Serbian despotate, in 1476, it's clear it notes villages that had already existed before this period. Also, merze in the count are previously live villages. Thus it becomes clear that in the medieval parish Morava there were 72 villages before 1459. In certain villages parsons or sons of parsons were listed which implies that churches existed there. The churches were in: Ježevica, Guča, Rogaća, Rakova, Trepča, Beljina, Bezdna – Jezdina, Pakovrača, Rušica – Rošci and St. Nikola on the shore of Morava. St. Nikola's church on the shore of /West/ Morava is church of the late monastery Nikolje.

Parish and monastery square with its Sunday's fair was in Moravian Gradac and also there was a ship across the Morava River. Pridvorice village warns of people who were on the court of some important squire. It could be court of duke Djuradj Zugrovic in XIV century or

Moravian archbishop Marko and Nichifor in XV century. This court was in Moravian Gradac which was fortified.

From the first half of the XV century Moravian episcopacy was founded with the presidency in Gradac and later archiepiscopacy. Some time before, Moravia parish had spread to Krušilnica including Žiča monastery so the reference says: 'in Morava, in place called Žiča.' The forming of Morava archiepiscopacy and Morava episcopacy must be connected with fall of archiepiscopacy and Moravica episcopacy, with the presidency in Arilje, as well as with fall of Žiča episcopacy. The center of episcopacy of Moravica and Žiča was harmed in the time of the fall of Serbian despotate from 1455-1459. According to this, it had also taken parts of Žiča eparchy. More realistic opinion is that the chair of mitropoly of Moravica was transferred in Moravian Gradac – Čačak. This would mean that Morava episcopacy spread from Drina to Ibar.

Živojin R. ANDREJIĆ

LA PAROISSE MÉDIÉVALE SERBE MORAVA, L'ÉPISCOPAT MORAVA ET LA NAHIJA TURQUE MORAVA

Vu que le premier recensement turc provint 18 ans seulement après la chute du Despotat serbe, l'année 1476, il est clair que les villages existant auparavant furent enregistrés. De même, les mezre dans le recensement sont des villages vivants d'antan. Ainsi, il devient clair que dans la paroisse médiévale Morava, même avant l'année 1459, 72 villages existèrent. Dans certains villages furent recensés les popes et les fils de popes, ce qui indiqua que des églises y existèrent. Des églises existèrent à Jezevica, Guca, Rogaca, Rakova, Trepca, Beljina, Bezdna-Jezdina, Pakovrace, Rusici-Rosci et St Nicolas au bord de la Morava. L'église de St Nicolas au bord de la Morava /de l'ouest/ est l'église ultérieure du monastère de Nikolje.

La place paroissiale et conventuelle avec la foire dominicale fut à Gradac de la Morava et, là, se trouvait aussi le bateau sur la Morava. Le nom du village de Pridvorica évoque des gens qui vécurent auprès de la cour de la seigneurie dorée. Ce put être le palais du Voïvode Djurdje Zugrovic au XIVème siècle ou des

métropolités de la Morava Marko et Nicifor au XVème siècle. Ce palais exista au Gradac de la Morava, qui fut fortifié.

À partir de la première moitié du XVème siècle, l'épiscopat de la Morava fut créé, basé à Gradac, puis ensuite l'archidiocèse. Quelque peu plus tôt, la paroisse Morava s'agrandit sur la Krušilnica, y compris le monastère de Zica, ce qui fait que dans l'original, on dit „dans la Morava, endroit nommé Zica“. La formation de l'épiscopat de Morava et de l'archidiocèse du même nom dut avoir un lien avec la dissolution de l'épiscopat et de l'archidiocèse de la Moravica basé à Arilje, ainsi que de l'épiscopat de Zica. Le siège épiscopal de Morava et de Zica périt à l'époque de la chute du Despotat serbe, au courant des années 1455-1459. Après tout, elle s'accapara également des parties du diocèse de Zica. Plus réel est le point de vue que se déroula alors le transfert de la chaire de l'archidiocèse de la Morava à Gradac de la Morava – Čačak. Cela signifia donc que l'épiscopat Morava s'étendit de la Drina jusqu'à l'Ibar.

Živojin R. ANDREJIC

УДК: 821.163.41.09 Гиздавић Н.
37:929 Гиздавић Н.

Мр Маријана МАТОВИЋ

професор оријенталне
филологије, библиотекар
саветник Градске библиотеке
„Владислав Петковић Дис“, Чачак
matovicmarijana@gmail.com

НЕДЕЉКО П. ГИЗДАВИЋ, ПРОФЕСОР И ПИСАЦ¹

Природа је вечна, а ми смо појаве, које бивају и нестиају. Ако поспмајрамо појединца са фајшалистичкој ледигишја, видићемо, да се судбина итра са њиме, као ветар с ираменом мајле, а ако поспмајрамо са историској, онда видимо, да сваки појединац у друштву одигра неку улоу, иа била она највећа или најмања.

(Недељко Гиздавић, *Српска Африкијада*, Београд, 1922)

АПСТРАКТ: *Између званичне историографије и интимне иерцейције појединца често је велики раскорак, нарочито ако се чувању и неовању сећања на знаменији део националне историје не посвећује довољно пажње. Данас је у Србији недоустиво мало познато да се дуж целе медитеранске обале северне Африке - у Тунису, Алжиру и Мароку (земљама арајској Мајреба), налазе 24 велика српска гробља из Првој светској раша, од којих су највећа у Тунису (у Бизерши и Мензел Бурџиби). О српској толоши, али и чојству и јунаштву неустрашивих „српских рајника од костију“, писао је нејосредни сведок Недељко П. Гиздавић (1871-1949), данас пошво заборављени професор чачанске Гимназије и писац, активни учесник Великој раша који је српском народу у наслеђе оставио невелики књижевни ојус, али од изузетној документарно-историјској значаја. Посебну пажњу привлачи његова монографија Српска Африкијада (Београд, 1922), аушентично сведочанство о иреласку српске војске иреко Албаније и њеном живошју у Бизерши 1915-1918. године. Са обзиром на разноврсност и данас актуелних тема, изузетно вредних за српску националну историографију, Гиздавићева књижевна дела свакако завређују темељно истраживање, анализу и критичку оцену. Недељков брај, архимандрит Виктор (Влајко) Гиздавић (1874-1952), завршио је београдску Бојословију, а замонашен је у манастиру Ситуденица. Био је познат и цењен старшина манастира Вујан, Љубосиња, Срепње кабларско, Жича и Ситуденица. Овај рад само је део пројекта посвећеној породици Гиздавић који је зајочет 2015. године, а објављује се поводом 100-годишњице завршетка Великој раша (1918-2018).*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Недељко П. Гиздавић, архимандрит Виктор Гиздавић, Гимназија у Чачку, Први светски раш, српска толоша, Тунис, Бизерша, Мензел Бурџиба, Српско гробље у Бизерши, Српско гробље у Алжиру, Српско гробље у Мароку, Српска Африкијада*

[1] Кратку биографију проф. Недељка Гиздавића написао је у септембру 1944. године његов син Витомир из Београда, а касније предао Љубомиру Марковићу (1934-2000), пензионисаном директору Градске библиотеке у Чачку. Биографију је допунио Драгољуб М. Вујовић (1934-2012), дипломирани правник из Чачка, некадашњи јак чачанске Гимназије. Ова биографија, незнатно редигована, као и ТВ емисија „Београдски програм“, емитована 30. марта 1995, биле су полазна основа за даљи истраживачки рад о Недељку Гиздавићу.

Животопис

Професор и писац Недељко Гиздавић (отац Петар, родом из Челица, мајка Сава) рођен је 29. септембра 1871. године² у селу Чечини, општина Ивањица (Моравички округ). Основну школу учио је у селу Вионици (данас Девићи). Био је одличан ђак, па га је учитељ увек остављао као замену када би ради плате ишао у Ивањицу. У селу је завршио два разреда основне школе. Отац му бива рањен у Српско-турском рату (1876), те је од рана ускоро и преминуо, а убрзо после оца умире му и мајка. Остало је њих четворо деце, два брата и две сестре. Имали су стрину која је такође имала четворо деце. Била је врло незгодне нарави, па је ову сирочад терала да раде све теже послове, да по невремену и зими терају и чувају стоку, а своју децу је чувала и штитила. Недељку дозлогрди и једног дана побегне од куће у Ивањицу, где се код једног газде погоди да чува стоку. Газда га је будио рано ујутру да иде да чува стоку, коју је најпре морао да намири када би се увече вратио кући. Док би завршио све кућне послове, веома касно би одлазио на спавање. Када му је и то досадило, Недељко оде у Чачак, код брата од стрица Милића Гиздавића, који је служио у жандармерији, али је као нежењен живео у касарни, те није могао Недељка да прими код себе на стан. Стога га даје на столарски занат код мајстора Јове Пајовића, где Недељко остаје неколико месеци, али је мајстор Јова говорио – „ово дете није за занат, оно само зури у књигу.“

Из Гиздавићеве биографије, док је живео у Чачку, занимљив је овај догађај.

Једнога дана пошаљу њега и калфу да донесу воде са бунара, који се налазио на

средини шљивака, доста удаљеног од куће. Међутим, Недељко се посвађа са калфом око ношења празних судова, јер је калфа хтео да Недељко носи и његове празне судове, а он то није хтео, него све судове остави у шљиваку, па оде брату Милићу и каже му да више неће да остане на занату и да хоће да учи школу: „Како ћеш у школу када си престарио, а немаш ни сведочанство да си завршио два разреда.“ „Ја хоћу у школу или ћу у Мораву.“ „Па добро, отићи ћемо код учитеља, па ћемо чути шта ће да каже.“ Учитељ је био стари Поп-Аџемовић. Када су дошли код њега и испричали му све, учитељ је Недељка испитивао из рачуна, српског језика и географије. Добивши од Недељка на сва питања одговоре као из рукава, учитељ га је примио у трећи разред основне школе у Придворици код Чачка. Потом му брат нађе да послужије код једног официра са женом за стан и храну. Но, не лези враже, како је Недељко имао обичај да каже, после неколико месеци официра из Чачка преместе у Београд, те он упита Недељка хоће ли са њима у Београд, што он и пристане. „Ти ћеш да идеш са рабацијама и да ми понесеш пушку“, рекао је официр Недељку, напоменувши му да је чува као очи у глави да му је не би украли. Дао му је три гроша за трошак и храну до Београда, где су стигли после три дана путовања. Увече, када легну да спавају, Недељко би легао преко пушке и, мада су рабације неколико пута покушавале да му је извуку и украду, нису успели јер би их он увек осетио и пробудио се.

До Београда је потрошио грош и по, грош и по је уштедео.

Официр је добио стан у Београду близу кафане Боторића³ код Каленића пијаце.

[2] Исте године рођен је и учитељ Миливоје Филиповић (1871-1941), учесник балканских и Првог светског рата, заслужан и као легатор који је своју изванредну породичну библиотеку од око 4.000 монографских и серијских публикација завештао тадашњој Уједињеној књијници и читаоници у Чачку. Његов аманет испунила је супруга Божидарка пре тачно седам деценија, 1948. године.

[3] „Реч је о Боторић Светозару (1857-1916) из Опаљеника (данас општина Ивањица), који је у Београду најпре радио као келнер, а када је зарадио пара изградио је у Београду свој хотел 'Париз' који је у то време имао електричну струју, телефонску централу, француска вина и првокласну кухињу – све намењено за странце. Данас овај хотел у Београду не постоји, вероватно је порушен. Светозар Боторић је за време Првог светског рата умро у мађарском заробљеничком

Недељко је више пута свраћао у ту кафану ради куповине потрепштина за официра. После неколико месеци официра преместе у Крагујевац, те он поново запита Недељка хоће ли са њим у Крагујевац. Али, он није желео да иде у Крагујевац, већ остане у Београду, на улици, без стана и хране. То се десило у току зиме и пошто је био снег и мраз, а дувала јака кошава, Недељко сврати у кафану Боторића како би се мало огрејао поред фуруне која је била на средини кафане. Спази га газда Боторић и позове га да му приђе. Када му је Недељко пришао, он га запита одакле је. Када му је све испричао – ко је, одакле је и да је официр премештен, а будући да је и Боторић био из ивањичког краја, то прстом дâ знак келнеру да дође. Недељко помисли да ће келнер да га избаци, али му Боторић рече да „овог малог“ одведе у собу где и они спавају, а увече да му дају вечеру и да ту остане док не нађе где ће да послужује. Када Недељко ово чу, као да се поново родио.

Узму га за послужитеља економ болнице и његова жена, код којих је имао свега у изобиљу – не само да поједе, већ и да попије.

Једнога дана, када је прао судове, пожели да попије мало вина, те узме чашу, наточи из бурета и попије. Потом опере чашу и спусти је у чинију за супу, али чинија од ударца напрсне. Уплашен да га не истерају, јер се госпођа лако љутила, пажљиво остави напрслу чинију и све остале судове на своје место у креденац, нестрпљиво очекујући сутрашњи ручак, јер се супа кувала сваког

логору Нежидер 1916. године“ (белешка Драгољуба Вујовића - Чачак, 31. март 1995).

У свом хотелу на Теразијама крајем 1908. Светозар Боторић отвара први стални биоскоп у Србији, а у историју српске кинематографије ушао је као продуцент првог српског играног филма „Живот и дела бесмртног војводе Карађорђа“, познатијег као „Карађорђе“. Сценарио је написао Чича Илија Станојевић на основу позоришног комада „Карађорђе“ писца, редитеља и глумца Милоша Цветића. Чича Илија Станојевић био је и редитељ филма, а тумачио је и улоге турског паше и Карађорђевог убице Вујице Вулићевића. Филм је премијерно приказан 23. октобра 1911. у „Паризу“, а истога дана и у двору, за Карађорђевог потомка, краља Петра Првог Карађорђевића.

Недељко П. Гиздравић (1871-1949)

дана. Госпођа је имала обичај да чинију стави на бетон и сипа супу из лонца, што је и овога пута урадила. Али, када је сипала, супа прсне на све стране. Госпођа врисну, а муж јој рече – „ти си луда жена, кад сипаш врућу супу у хладну чинију, мора да прсне“, и тако се Недељко спасе беде.

После извесног времена његовом гимназијском школском другу Станоју Ристићу умре брат за којим ће много патити, па његови родитељи узму Недељка да им буде као други син, а они његови родитељи, те их је звао „отац“ и „мајка“ све до њихове смрти. Након завршене гимназије Станоје се уписује на Војну академију, а Недељко у Учитељску школу у Београду, стално подучавајући ђаке и штедећи. По завршетку Учитељске школе (1896), потом и Српске Краљевске Велике школе (1904), одлази у Немачку на студије филозофије, логике и педагогије.

Са новцем који би зарадио дајући кондиције током читавог распуста, у јесен је ишао у Немачку и са тим новцем се издржавао.

Када му је затребао извод из Матичне књиге крштених, замолио је свештеника да му као годину рођења упише 1873, како му не би правили сметње што је старији, јер док је у Ивањици чувао стоку и у Чачку био на занату, изгубио је две године за редовно школовање.

Служио је у IV пешадијској ђачкој чети, Дринској дивизији 1893. и учествовао у балканским и Првом светском рату.

Након дипломирања на Филозофском факултету у Јени и Лајпцигу, враћа се у Србију и добија прву службу у Књажевцу. Потом службу је у Јагодини и Београду (као учитељ), Крушевцу (као наставник немачког језика) и Алексинцу (као професор Алексиначке учитељске школе и хонорарни предавач у Приватној Алексиначкој гимназији 1908-1911), где је био и председник Народне одбране Шуматовачке легије и потпредседник Културне лиге. Најзад, 7. септембра 1911. долази у Чачак, где ће радити као хонорарни наставник Занатско-трговачке школе, а у Гимназији предавати као стални наставник, односно професор, од 6. септембра 1911. до пензионисања 9. марта 1928. године: „У 1911/12. школској години, рад је текао углавном нормално јер није било много промена које би ометале рад Гимназије, па је распоред предмета на наставнике био доста стабилан. [...] На крају школске године било је 17 имена на платном

списку: директор, шест професора, један виши учитељ, три суплента, три учитеља, два хонорарна вероучитеља и школски лекар.“⁴ Мада нелингвиста, Гиздавић је, као немачки ђак, испомагао наставу немачког (тада, због веза са Аустријом, најпотребнијег и најцењенијег страног језика у чачанској Гимназији): „Пошто је за остварење овог задатка познавање лингвистике било мање значајно, немачки су успешно предавали и нелингвисти, нарочито они који су студирали у немачком језичком подручју.“⁵ Такође је, према потреби, предавао српскохрватски језик и историју, а помагао је и у настави математике, која се предавала у свих осам разреда реалне гимназије, те је за овај предмет било потребно доста наставника.

На крају школске 1912/1913. године, после неколико кадровских постављења и премештаја, остало је 16 наставника јер су директор Светозар Мојковић и четири професора - Јован Јаворац, Анта Петровић, Јеротије Новитовић и Недељко Гиздавић - били на војној дужности од дана мобилизације.⁶

Као професор чачанске Гимназије одлази у Први светски рат у коме учествује

[4] Андрија Б. К. Стојковић, Бранко В. Ковачевић, *Чачанска гимназија: 1837-1987* (Чачак: Чачански глас, 1987), 123.

[5] Андрија Б. К. Стојковић..., *Чачанска гимназија: 1837-1987*, 129.

[6] Осим Недељка Гиздавића, у оперативној војсци били су Јеротије Новитовић и Драгољуб Милојевић, док је у позадинским службама била распоређена већина осталих наставника чачанске Гимназије.

Гимназија у Чачку у којој је Недељко Гиздавић био професор 1911-1928.

Кућа трговца Алимпија Алексе Пушељића (десно) у центру Чачка, у којој је Недељко Гиздавић живео са породицом до 1928.

као припадник оперативне војске. Прелази Албанију, стиже на Крф, одакле је пребачен у северну Африку, у град Бизерту (Тунис), где је у логору Лазуаз био управник слагалишта за целокупну српску војску, а затим професор у подофицирској школи.

Носилац Албанске споменице, по завршетку Првог светског рата наставља професорски рад у Гимназији у Чачку у којој ће предавати српски језик и земљопис. У *Извештају о раду и ученичком најрејку у школској 1918/1919. години* чачанске Гимназије⁷ уписано је: „Недељко Гиздавић, 19 година службе, српски језик у Ia (6), Ib (6) и земљопис у Ia (3) и Ib (3).“

Филозофску пропедевтику, која је од XIX века с муком стицала своје место у наставном плану и програму, предавали су наставници разних струка и звања који су за ову дисциплину имали и смисла и шире културе. То су, пре свега, били стручни педагози који су били Петронијевићеви ђаци у филозофији, међу којима је и Недељко Гиздавић.

Породица професора Гиздавића живела је у Чачку, у изнајмљеној кући у Улици краља Милана број 68, касније мењајући адресу становања, а последња је била лепа необарокна кућа трговца Алимпија Алексе Пушељића која и данас постоји. Налази се у строгом центру града, преко пута Главне поште и куће војводе Степе (данас у истоименој улици) са којим се често састајао. Из ове куће, после његовог пензионисања у марту 1928, породица се у октобру исте године преселила у Београд. Пре пензионисања, 1927. у Београду је купио кућу од Палилулске задруге у Улици Новој.

У браку са Живком Јовановић (1886-?) из Трстеника Гиздавић је имао четворо деце: Јелену (1908-?) (дипломирани инжењер технологије, живела у Београду), Милана (1909-1995) (дипломирани

[7] *Извештај о раду и ученичком најрејку у школској 1918/1919. години* чачанске Гимназије, страна 12, редни број 5.

инжењер шумарства, живео у Краљеву⁸), Витомира (1911-?) (економиста-комерцијалиста, живео у Београду) и Петра (1921-?) (живео у Чикагу, САД).

Преминуо је 9. јула 1949. године у Врњачкој Бањи, а сахрањен је у Трстенику. Поред родитеља почивају Јелена и Витомир.

Осим професорским радом, Недељко Гиздавић бавио се и писањем, издавши неколико дела, највише у Београду и Бизерти, неколико у Чачку и једно у Алексинцу:⁹ „Осим објављених ван Чачка, Гиздавићу је штампано и неколико књига у штампарији Стевана Матића [у Чачку], али нису све сачуване, па се о некима од њих зна само на основу деловодника. Из њега се може видети да су му у току 1920. штампане четири књиге: *Сироче, Ојрошћај Африке, Србији и [...]* [нечитко], *Кроз Албанију*, а у 1924. години *Пробој солунској фронтџа* у тиражу од 2.000 или 3.000 примерака. Ниједна од њих није до сада пронађена. Али су зато сачуване *Из српске Африкијаге* (1921), прва свеска, и *Из џрејорођаја Србије: Африкијага*, II свеска, па се може закључити да је *Српска Африкијага* (Београд, 1922) прво штампана у Чачку у свескама, а затим као целина у Београду.“¹⁰

Аутор је и патриотских песама и спегова, романа, драма, поучних прича и уџбеника.

Архимандрит Виктор Гиздавић

Млађи брат Недељка Гиздавића Влајко, у монаштву Виктор, рођен је такође у Чечини (срез моравички, округ чачански), 3/16. јануара 1874. године. Имао је непуних пет година када су му преминули отац и мајка, те је као сироче остао код две сестре.

[8] Гиздавићев унук-имењак Недељко Гиздавић (65), пензионисани инжењер краљевачке Дирекције за планирање и изградњу, настрадао је несрећним случајем у Краљеву 22. фебруара 2009. године.

[9] За сада нема ближих података о свим Гиздавићевим делима, будући да његов списатељски рад није систематски проучаван.

[10] Марија Орбовић, *Чачанско штампарство и издаваштво: библиографија: 1833-1941*. (Чачак: Градска библиотека, 1998), 42.

Након завршене основне школе у Придворици код Чачка, брат Недељко одводи га у Београд, где завршава Нижу гимназију. За време ферија 1895. долази у Студеницу да проведе лето, где га видовити и добри старешина манастира Студенице, поч. арх. Теодосије, приволи и замонаши 6. марта 1896. У чин јерођаконa рукоположио га је велики архијереј Саво Дечанац. Непосредно после тога упућен је у београдску Богословију, коју успешно завршава. Године 1897. блаженопочивши митрополит Михаило производи га за јеромонаха. Наредне године (1898) рукоположен је у чин јеромонаха презвитера.

У манастиру Студеница био је до 1903, када је, као вредан и умешан, премештен у Вујан и произведен у чин игумана. Потом је игуман манастира Љубостиње од 1905. до 1911, када је привремено постављен за старешину кабларског Сретења, „пошто га је велика туга и жалост за манастирским шумаром Светозаром Павловићем, кога сељаци убише, присилила да остави Љубостињу“.¹¹ Када је букнуо Српско-турски рат 1912, игуман Виктор придружује се војсци којој је носио најразличитије понуде. Са српском војском прошао је Албанију 1915. и извесно време био дворски свештеник у Бачу (Јужна Бачка) на фронту, а потом војни свештеник српско-енглеске болнице у Водени (данашња Едеса у северној Грчкој). Дошао је са Крфа крајем 1918. у манастир Сретење. Године 1919. укаже се потреба те га Његово Преосвештенство Владика Николај својом одлуком постави за старешину манастира Жиче и произведе за архимандрита. У Жичи, као и у осталим манастирима, показује изузетан успех у свим активностима, нарочито на економском пољу. Концем 1923. премести га Преосвештени епископ Јефрем за старешину манастира

Недељко Гиздавић као управник слагалишта резервних трупа пред слагалиштем у Бизерти

Архимандрит Виктор (Влајко) Гиздавић (1874-1952)

Студеница, где се бележи као архимандрит студенички од 1930. до 1934. Исте те године прима управу манастира Вујан, где 1935. завршава конак који је започео његов претходник, јеромонах Теодосије Гачић, док на цркви Пресвете Богородице (из 1824) у бањи Горња Трепча, метоху манастира Вујан, о свом трошку и уз помоћ Горњотречана, уместо срушене приправе гради нову од опеке, а на спомен-плочи уписује се као *Сџугеничанин*. Поново је у манастиру Студеница од 1937. па све до смрти 1952. године као настојатељ. Сахрањен је на монашком гробљу овог манастира.

Извесно време био је благајник Главног одбора монашког удружења и његов дугогодишњи председник. Изузетно га је ценио краљ Александар Први Карађорђевић и увек радо примао у Двор. Био је изборни члан при избору два патријарха. Указом краља Александра од 9. марта 1927. постављен је за редовног члана Великог Духовног суда. Одликован је два пута Орденом Светог Саве, Албанском споменицом, Златном медаљом и Орденом „Нишан Ифтикар“ II реда, од стране министра иностраних послова Француске Републике, чију је диплому (грамату) потписао Ахмет Беј од Туниса. Имао је и доста похвалница: „Као што се види о. Виктор је увек био персонафикација ревности, пожртвованости и

[11] *Брајсџиво: листи за вјерско и народно њросвјећивање* год. 11, бр. 2-3 (1935): 44.

самопрегоревања, а особито као настојатељ разноимених манастира, где је ревностно служио. Данас је ушао у 62 годину старости и сада жели да се повуче у најмањи и најсиромашнији манастир, да би и тамо побољшао стање и подигао себи спомен, заправо задужбину и избегао светској буци.

Где је год био по манастирима мало и велико, богат и сиромаш, жалили су га, кад је бивао премештен, а међутим онде где је долазио најискреније су се радовали и поздрављали његов долазак. Чувару немањићских задужбина и верном слуги Православне цркве желимо у Бога здравља и снаге у његовом тешком раду за добро наше свете цркве.¹²

Српска Африкијада

(Најрага краља Александра Првог
Карађорђевића)

Књижевни опус Недељка Гиздавића, као учесника и непосредног сведока крваве ратне епопеје српског народа у

Великом рату, представља прворазредни историјски и књижевни извор за проучавање новије српске историје, као и за историју српске штампе.¹³

Једно од Гиздавићевих најпознатијих и најцитиранијих дела је *Српска Африкијада*

[13] Последњих година објављено је више књига и чланака о судбини српских војника и избеглица у Бизерти. Посебно су значајне монографије Предрага Пејчића *Српска војска у Бизерти: (1916-1918)* (Београд: Завод за уџбенике, 2008), Луке Николића *Србија, мајко и маћехо* (Чајетина: Библиотека „Љубиша Р. Ђенић“, 2010) и Душице Бојић *Српске избелице у Првом светском рату: (1914-1921)* (Београд: Завод за уџбенике, 2007). Врло је информативан и рад арх. Гордане Симић „Српска војничка гробља из Првог светског рата у Бизерти и Мензел-Бургиби, у Тунису“, у: *Саопштења XIV (1982): [243]-256*. Гордана Симић, сарадник Републичког завода за заштиту споменика културе, 1978. године урадила је пројекте за уређење српских војничких гробља у Бизерти и Мензел Бургиби (видети: http://www.heritage.gov.rs/cirilica/Download/Saopstenja/Saopstenje-XIV-1982/Saopstenje_XIV_1982_Srpska_vojnicka_groblja_iz_prvog_svetkog_rata_u_Bizerti_i_Menzel-Burgibi_u_Tunisu.pdf). Занимљив је и текст Светлане Мирчов, „Монографске и серијске публикације штампане у Бизерти (1916-1919)“, у: *Библиотека леубеница душе* (Београд: Београдска књига, 2012), 127-147. О Бизертском гробљу објављивано је и више чланака у дневној и недељној штампи.

[12] *Брајсџиво* год. 11, бр. 2-3 (1935): 44. Власник листа било је Братство Св. Саве у Сарајеву, а одговорни уредник протојереј Мирко Максимовић. Штампан је у Штампарији Друштва „Просвета“ у Сарајеву. Цитат из чланка, потписаног псеудонимом „Искушеник“, пренет је у изворном облику, без накнадних лекторских и коректорских интервенција.

Из *Српске Африкијаде*, св. 1 (Чачак, 1921)

Из *препорођаја Србије : Африкијада*, св. 2 (Чачак, 1922)

Српска Африкијада : наши у Африци (Београд, 1922)

(Београд, 1922),¹⁴ које је аутор, због доприноса победи у Првом светском рату, посветио краљу Петру Првом Карађорђевићу, престолонаследнику Александру Првом Карађорђевићу, руском цару Николају Другом Романову¹⁵ и српским политичарима Николи Пашићу и Љуби Давидовићу. Ова јединствена историјска епопеја, коју је наградио краљ Александар Први Карађорђевић, аутентично је сведочанство о ратним данима проведеним у северној Африци, када се кроз трагичну судбину српског народа преламала апокалипса Првог светског рата:¹⁶ „Српска војска нападнута са три стране: Аустро-Мађарима,

[14] Ауторова идеја о делу *Српска Африкијада* родила се још 1916. током боравка у Африци, али је могао да је реализује тек након рата и пошто је успео да прикупи довољно материјалних средстава. Један оригинални примерак дела *Српска Африкијада: наши у Африци* (Београд, 1922) чува се у фонду Легата Миливоја (1871-1941) и Божидарке (1874-1959) Филиповић, у Научном одељењу Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ у Чачку.

[15] Ове, 2018. године, навршава се пун век како је у ноћи између 16. и 17. јула 1918. извршена егзекуција царске породице Романов.

[16] У октобру и новембру 1915. године српска војска доспева преко Албаније и Црне Горе до Јадранског мора, изнурена глађу, зимом, болестима, шибана кишом, снегом и ледом: „Доласком на албанску обалу, исцрпљени, рањени, са децом, постају мета непријатељски расположених Арнауца. Срби су умирали, по 300 њих на дан. Споразумевање савезника о превозу српске војске и народа трајало је дуго, па је на албанској обали умрло од 35.000 до 45.000 Срба. Због спорости евакуације српске војске и народа, тадашња влада и регент Александар упућивали су апеле савезницима, али само је један био пресудан, и то онај који је био упућен руском цару Николају Другом Романову. Николај Други Романов упутио је ултиматум Французима и Енглезима почетком јануара 1916. године: 'Уколико се српска војска одмах не избави из Албаније, Русија раскида савез и склапа сепаратни мир са Немачком.' Ово је било пресудно, па је први француски брод прихватио српску војску и 27. децембра 1915. превезен је само 'гвоздени' 10. кадровски пук 'Одбрана Београда' са пуковником Драгутином Гавриловићем и Друга шумадијска дивизија са 1.000 војника другог позива. До ултиматума пребачено је 12.000 војника и цивила, а каснијих месеци стизале су лађе препуне српских војника. У логору Лазауз (Тунис) прошло је преко 60.000 војника. На опоравку у периоду од 1915. до 1919. године лечено је у болницама града Туниса, Бизерте, Суса, Сиди Абдала (данашњи Мензел Бургиба), затим у Алжиру, граду Алжиру, Орану, Бону и другим местима 41.153 српска војника. Последњи болесници, инвалиди пребачени су из болнице у Бизерти 18. августа 1918. године бродом Црвеног крста 'Digetrouen'.

У Бизерти, Сусу и граду Тунису од децембра 1915. до средине августа 1919. године умрла су у болницама од тифуса, маларије, промрзлина, рањавања и глади 833 српска војника.

Немцима и Бугарима, морала се под борбом повлачити од: Саве, Дунава и Тимока, ка југо западу и дође, до самих албанских гудура, у које се очајнички пусти са многим избеглим народом и тада изгледаше и непријатељи се надаху, да је последњи издах херојског српског народа; но витешка војска после небројно жртава и огромних мука пређе у неколико праваца дивљу Албанију и стиже на Јадранско море, одакле се лађама превезе нешто у Италију, нешто у Француску, Енглеску, Грчку, а понајвише на острво Крф и северну Африку, где је било, што војника, што избеглица од 50-60 хиљада и може се рећи, да је ту била главна база за поправљање измучене српске војске и снабдевање храном и муницијом, за то северна Африка остаће забележена у нашој историји, као један чинилац у страшном

.....
Мошти умрлих ратника пренете су у спомен-костурницу на хришћанско гробље у Бизерти.

Сиди Абдала, поред залива Феривил, те 1915. године имао је око 1.200 становника. У насељу је постојала болница, касарна и фабрика оружја. Доласком изнурених српских војника настало је њихово масовно умирање. Сахрањено их је 1722 у периоду 1916-1918. године. Небројно становништво помагало је лековима, храном и медицинском негом. О овом гробљу већ годинама брине једна туниска породица. Старица у националној туниској одећи са сином сачекује потомке из Србије и три пута вас пољуби, по српски. На улазу у гробље налази се спомен-обележје с куполом високом шест метара, а са страна две урне које симболишу где су сахрањени српски и француски војници. На куполи се налази натпис на француском језику: 'Французи и Срби умрли за отаџбину' и на гробљу 1722 крста у виду мача забодена у земљу са исписаним српским именима и презименима [...]

Министарство за рад и социјалну политику Републике Србије, као и Амбасада Републике Србије у Тунису, брину о српским гробљима. Сваке године потомци и поштоваоци солунских ратника и добровољаца одлазе на ова гробља да одају почаст Србима који су тамо сахрањени. Не морате да будете потомак ових ратника, али када сте већ у Тунису, поклоните се њиховим сенима.

И током медитеранских киша српска гробља у Бизерти и Мензел Бургиби су отворена, а мртви никуда не иду. Обиђите их.“ Нада Петровић, „Срби у Тунису: живи и мртви – туристи и ратници“, *Полишика*, б. 11. 2009, <http://www.politika.rs/scc/clanak/110682/Srbi-u-Tunisu-zivi-i-mrtvituristi-i-ratnici> (преузето 12. 09. 2016) (ауторка је историчар у Архиву Југославије). О једној посети двоје Срба српском гробљу у Бизерти видети и: <http://www.politika.rs/scc/clanak/187491/%D0%A1%D1%80%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%99%D0%B5-%D1%83-%D0%91%D0%B8%D0%B7%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B8> (преузето 16. 09. 2016).

Први српски логор у Лазуазу (Тунис)

Српске избеглице у северној Африци

европском рату, а нарочито варош Бизерта и 5 километара од ње удаљено брдо Надор испод кога се шири висораван Лазуаз, на коме је био логор српске војске, до најсевернијег краја Африке Кап Бланка, за тим вароши: Феривил, Тунис, Константин, Алжир, где су Срби били по болницама и опоравилиштима.¹⁷

[17] „Многи ће се запитати, кад виде ову слику [Николаја Другог, руског цара], племенитог човека, Николаја; какве он има заједнице са Србима и Африком? те је ушао у српску Африкијаду, али ће свакоме бити одмах јасно, кад прочита следеће: Године 1915. кад је српска војска познатим страдањима и надчовечанским напорима стигла преко Албаније на Јадранско море и потражила спаса од својих савезника, догодило се нешто неочекивано. Помоћи одмах није било, јер је Енглеска била врло далеко, а Француска је имала неки уговор са Италијом, по коме без одобрења Италије није имала право улазити у Јадранско Море са својом флотом, међутим Италија, као најближи сусед, и савезник није хтела да одмах прискочи у помоћ, са храном и осталим потребама и да стави лађе на расположење остатцима српске изнурене војске, како би се превезла на Крф, него је подмукло гледала страдања и смешкала се, као демон, желећи, да и последња десетина Срба издахне у ропцу своје грозне судбине, па да удари у хуманитарна осећања и да је пред културним светом привидно оплаче.

С' тога Српска влада и врховна команда, видећи се у неописаној нужди и пред очигледном пропашћу, затраже помоћ од племенитог Николаја, изложивши му целокупну ситуацију српске десетковане војске, који по пријему овог извештаја саопшти Француској; да ако се не помогне храброј српској војсци, без икаква изговора, да ће одмах закључити мир са Немачком; на ово саопштење Француској, Француска је одмах послала своје бродове у помоћ Србима и не питајући Италију, нити се обзирујући на уговор. Кад је Италија то видела, онда је и она послала неке лађе и почела помагати Французима превоз Срба на Крф. Међутим могло се је јасно видети са каквим срцем и љубављу, јер док су француски војници скакутали око наших са највећом љубављу и гледали,

Из овог слома Србије и ропства близу четири године несаломљива српска војска у почетку септембра 1918. год. пробила је непријатељски фронт на Солуну и за непуна два месеца ослободила целокупни народ српски сва три имена од Солуна до Триглава, те се тиме отвара сјај и слава народна и заједнички развитак српске културе без принудних утицаја страних култура.“¹⁸

Од преживелих Срба најпре ће се у Драчу у лађу укрцати Х кадровски пук комбинованог одреда који креће у Африку 27, а стиже 30. децембра 1915. године. На броду дочекани љубазношћу и предусретљивошћу француских војника и официра, након три дана и три ноћи пловидбе, изнемогли српски ратници стижу на афричку обалу, пред варошицу Бизерту¹⁹ у северној Африци,

.....
да им учине сваку услугу, дотле су Талијани се бечили на изнемогле Србе, као крава на мртво теле и само гледали шта ће узет за успомену.

Блажено почивши Николај био је неизмерни пријатељ Срба и српског народа и да није било његове племенитости, сигурно је, да Срби не би доспели у Африку, него би по баровитим обалама Јадранског мора оставили и последњег друга, а ко зна бил било и наше данашње слободе; с тога; Нека му је вечна слава и хвала од српског народа!“ („Николај II. Руски цар.“, у Недељко Гиздавић, *Српска Африкијада* (Београд: Штампарија Будућност, 1922), 9-10)

[18] Сви цитати наведени су без стилских и правописних интервенција, како би се сачувала аутентичност извора.

[19] Вредно сведочанство о српској војсци у Бизерти је и дело пуковника Емила Белића *Узгаси из шућине: слике из животова наших војника у Бизерти* [прештампано изд.] (Сарајево: Штампарија „Обод“ Јован Карић, 1931), које са још

у француској колонији Тунису: „Тунизија је област велика неколико стотина квадратних километара, у којој је главна варош Тунис са својих око 100.000 становника, већина Араба, а има доста: Талијана, Француза, Грка и Јевреја. Близу самог Туниса налази се стара, чувена и у историји позната Картагина, али у рушевинама и многим старим споменицима, који и данас причају њену негдашњу славу и моћ и подсећају на њиховог славног војсковођу, од кога је Рим дрктао, Ханибала. [...] Има свога владоаца беја, али он само ужива и носи почаст владоаца, а земљом управља тако звани режан т. ј. заступник француске владе.“

Французи свечано дочекују „српске војнике од костију“

Стигавши до туниске обале, на велико изненађење Срба, у сусрет им је испловило неколико ратних бродова који опколише њихову лађу. Са бродова, пуних француских морнара и официра, заори се српска химна, а Французи бурно почеше да кличу: „Живели Срби! Живела Србија! Живела Француска!“, у чему им се, после почетног изненађења, придружише и сами Срби. Када су се српски војници искрцали, дочекао их је командант француско-туниских трупа, адмирал Гепрат, кога су Срби касније из поштовања назвали *Српска мајка*. Величанствене адмиралове речи које је изговорио при првом сусрету са српским официрима на броду који је упловио у Бизерту, дале су печат његовом односу према српској војсци и Србији: „Поздрављам у вама официре који сте водили војску којој се цео свет диви. Поздрављам у вама војнике који сте умели са толико храбрости, одушевљења и пожртвовања да се лавовски борите

.....
више потресних детаља описује приспеће ратног брода са изнемоглим српским војницима у бизертску луку, њихов живот у далеком Тунису, као и изузетну част и поштовање које је адмирал Гепрат, велики пријатељ Срба, указивао српским војницима и официрима.

против десет пута јачег непријатеља, поздрављам у вама људе...“

Овај говор оставио је снажан утисак и на Гиздавића: „Он је топлим и срдачним речима пожелио Србима добродошлицу, похвалио њихову надчовечанску храброст и пожртвовање за своју грудну земљу, народ и отаџбину, као и безпримерну верност својим моћним савезницима и изјавио жељу своју и своје француске нације, да се Срби што пре и што боље опораве и врате на мегдан свога окорелог непријатеља, како би му задали смртни ударац и ослободили своју бојном славом и чашћу увенчану отаџбину.“

Али, када су са обале кренули кроз саму Бизерту, Србе је највише изненадило што је цела варош изашла на улице, искићене српским и француским заставама: „Ту си могао видети: Французе, Арабе, даме, госпођице, дечаке, децу, па и мале Арапчиће, по кућама, улици и са свију страна и то је свако носило: колаче, леб, цвеће, бонбоне, разно јужно воће, као: смокве, поморанџе, банане, кокосе, лимуне, па пића: вина, коњака, разних ликера и шта ти ту није било и све је то било нагрнуло да разда и подели Србима, да су у своме ходу кроз варош Срби морали да застају и примају те разноврсне поклоне и дарове, док нису стигли у касарну Ламберт, где им је спремљен одмор и преноћиште.

После два дана крену се Срби из касарне у логор Лазуаз, који се налазио око пет километара удаљен од саме вароши Бизерте, разуме се они, који су били здрави и издржљиви, а они који су били болесни и изнемогли распоређени су по болницама.“

Стигавши у Лазуаз, српска војска разапела је шаторе и улогорила се на висоравни јужно од најсевернијег афричког гребена Кап Бланка, „који једном стеновитом косом дубоко задире у Средоземно море, као да прети Европи, да ће прегурати исто море и саставити се са њом“.

Краљ Петар I.

Престолонаследник Александар.

Николај II. Цар Русије.

Након краћег времена, Срби подижу дуге правоугаоне, импровизоване баракe, а затим и много солидније, са зидовима високим по три и више метара. Ових барака било је око две стотине, те су формирале читаву насеобину, попут какве раштркане вароши чији су становници били искључиво војници.

У жаркој Африци, у логору Лазуазу, Подофицирска школа у којој је и Гиздавић био професор, наставила је свој рад. Питомци ове школе, којих је било око 900, још готово деца, морали су 1915. да напусте Завод, узму оружје и одступају преко целе Македоније и Албаније, све до Јадранског мора, где су се укрцали за северну Африку. Али, њихов број био је преполовљен - у Африку их је прешло око 450, док су остали успут изгинули у борби, били заробљени или умрли од глади и болести.

После Кајмакчаланске битке 1916. године, у Африку су стигле нове групе српских рањеника, као и младићи и ђаци расејани по Француској, Италији, Грчкој и другим земљама, који су се у Лазуазу обучавали у ратним вештинама, а касније били упућивани на Солунски фронт.

Преживели и опорављени, српски војници учествују у готово свим парадима и

ревијама организованим у Бизерти, заједно са француским, туниским,²⁰ енглеским, америчким и италијанским одредима, а адмирал Гепрат увек би им одавао искрено признање: „Cet une élite de soldats.”

Поред војске, у Африку је стигло и доста стараца, жена, девојака, младића и деце, наишавши на гостопримство свуда где су се искрцали - у Бизерти, Феривилу, Тунису, Константину, Алжиру²¹ и другим градовима.²² Као српски војни министар

[20] У овим парадима посебно се истицала туниска коњица, такозвани *сйахи*. Иначе, у то време, земље Магреба (арапског Запада) - Тунис, Алжир и Мароко - биле су француске колоније.

[21] Највећи град северне Африке у коме су боравили Срби био је Алжир који има дивно пристаниште, са око 200.000 становника. Овај потпуно европски уређен град био је седиште гувернера Алжира, с правом називан „Мали Париз”. У Алжиру и његовим болницама у почетку је било много српских војника и болесника, али су касније углавном евакуисани. Остале су само избеглице - деца, стари, ђаци... Касније су многи српски ђаци у Алжиру уписали студије на Алжирском универзитету. Бригу о ђацима и избеглицама водио је делегат српске владе: „Алжирска општина, са својим председником и грађанством велике су добротe и услуге чинили срп. ђацима, војницима и избеглицама, за то нека им је од срп. народа вечита хвала.

Осим горе набројених места где су Срби у већим масама били, има их још и других, као Бон, Кап Матиф, Белабес итд. Дакле Тунизији и Алжирији, као и њиним градовима и грађанима, нека буде вечита хвала од целокупног српског народа за добротe, које су учинили српском племену“ (*Српска Африкијада*, 119).

[22] „АС, МУД у избеглиштву, Алжир, Спискови. Многе избеглице и војници су евакуисани у Африку, а делови њихових породица су остали у Србији. Везе су се погубиле, а многи

у активи, у северну Африку стигао је и Милорад Драшковић (1873-1921), који је и сам одступао са српском војском и народом преко Албаније, прихватајући тешку и деликатну дужност да остатке исцрпљене српске војске доведе на Крф, а потом и у северну Африку: „Доцније је избеглицама приспела и државна помоћ, помоћ добрих људи, хуманих друштава, општина у којима су биле, а многе су нашле и приватну зараду, научивши и француски језик, и тако су провеле у северној Африци више од три године, док није дошао час повратка у своју: славну, увећану и слободну отаџбину 1918. год.

Не треба превидети; да је међу избеглицама имало и ђака, који су се неки вратили у Француску, да уче гимназије, а који су имали право на универзитет, уписали су се на алжирско свеучилиште и ту су студирали разне струке наука, где су били са особитом љубављу примљени и пажени. Истина и они су у прво време имали незгода док им није било одређено благодијање, али је доцније ишло боље.“

Најтежи инвалиди били су смештени у пространим и удобним баракама, „у једном лепом маслињаку“ изнад Бенегра, арапског села удаљеног десетак километара североисточно од Бизерте, као и касарни Ламберт, док су лакши инвалиди били у логору Лазуаз са осталим војницима и реконвалесцентима. О тешким инвалидима бринуле су енглеске милосрдне сестре које је послао Српски потпорни комитет Енглеске

.....
су имали јаку потребу да се јаве и тиме потврде да су живи. Стигло је 24. маја 1916. одобрење да се пошљке и новац могу слати преко Женеви и то у следећа места: Аранђеловац, Београд, Чачак [истакла М. М.], Горњи Милановац, Штип, Јагодину, Крагујевац, Краљево, Крушевац, Куршумлију, Криву Паланку, Лесковац, Битољ, Ниш, Обреновац, Охрид, Паланку, Пирот, Прилеп, Шабац, Смедерево, Ужице, Скопље, Ваљево, Велес, Врање и Зајечар. Писма која се мисле слати у Србију треба да су што краћа чисто породичне садржине и читко написана. Уз свако писмо треба послати и купон, за одговор, који кошта 0,30 fr. Марка за Швајцарску стаје 0,25 сантима. Новац треба слати у француским францима“ (Душица Бојић, *Српске избелице у Првом свешком рату: (1914-1921)* (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 404).

(Serbian Relief Committee) за помоћ Србима. Велике заслуге за српске инвалиде имао је и Морис Вилсон (Maurice Wilson), изасланик и повереник овог Комитета.

Многи рањени и болесни официри и војници лечили су се у топлој и сумпоровитој бањи Корбус која се налази западно од Туниса и Картагине, на око 60 километара уз саму морску обалу.

Логор је био окружен арапским селима, са ниским зиданим кућама које су пружале пријатан хлад током летњих врућина. Гиздавић је, поред климатских, запажао и привредне карактеристике и начин живота Тунижана: „Цвећа имају разноврсног, као у топлијим пределима, али им је најмилији јасмин и кад је његова сезона, видећете Арабљане, њихове жене па и децу, да се само ките јасмином и да га продају по кафанама, истина поред његове спољне чаробности и мирис му је опијајући и чаробан.“

Пажњу су му привлачиле и историјске знаменитости, те је, између осталог, забележио да недалеко од града Туниса леже

Гиздавићева посета добровољачком капетану, сликару Константину Кости Јосиповићу (1887-1919) у његовој бараци у Лазуазу

рушевине Картагине, некада моћног и славног феничанског града (основаног око 880. године п. н. е.), чувајући сећање на чувеног картагинског војсковођу Ханибала.

Посебну атракцију, типичну за Оријент, представљали су и каравани - „мали, који се састоје из неколико камила, на којима се преноси разна роба из села у село, или из села у варош“; „велики каравани састоје се из много камила и послуге око њих, који се спремају дуже времена и састоје од сто и преко сто камила, које се потоваре разном робом и крену, да пређу огромне просторе и робу пренесу и то већином преко пешчаних пустиња, које у Африци могу бити непрегледне и преко којих је потребно месецима времена, да се пређу“; „луксузни су каравани појединих великаша и богаташа, као: бејова, паша и богаташа и они обично путују ради лова и уживања. Пљачкашки су каравани они, које спреме поједини разбојници и пођу да пресретaju друге караване и да их отимају.“ Ови написи илустровани су врло успелим фотографијама Тунижана и њихових каравана.

У сваком већем месту Туниса и Алжира налазила се по једна или више болница где су се лечили српски болесници и рањеници. У Бизерти их је било три - Сион, Харубија и једна између логора и Бизерте; у Феривилу једна велика са мноштвом барака; у Тунису две, такође велике, у Константину и Бону по једна, у Алжиру неколико, као и у Кап Матифу, и ту су „долазили већином грудоболни, где су се многи опоравили, а многи нашли своје тихо пристаниште и ту оставили своје српске кости...“ Самим тим, највећа српска гробља су у Бизерти, Феривилу, Тунису и Алжиру, као и на Кап Матифу.²³

[23] „Ту, уз болнице и лечилишта, почела су ницати српска војничка гробља као вечна пребивалишта оних који су заувек остали у Феривилу, Бизерти, Тунису и Сусу, Алжиру. Док су боравили у Бизерти, Срби су их неговали као највеће светиње, као цветне баште. Бели и црни крстови једва су се могли видети од засађеног зеленила и цвећа“ (Лука Николић,

Многи инвалиди у Бенеграу и касарни Ламберт учили су ручне занате, а поједини су се оспособљавали за типографски занат у својој штампарији.

У касарни Ламберт била је основана и веома успешна школа за глувонеме и слепе инвалиде.

Десеткованој српској војсци која је *ишамо далеко* видала своје ране спремајући се за Солунски фронт, ускоро се придружују и српски добровољци из читавог света - претежно Личани, понеки Хрват и Словенац. Пре њиховог доласка у већем броју, 1917. године образован је у Солуну официрски кор за добровољце, који у Бизерту долази под именом Команда Југословенског добровољачког пука, чији је командант са својим штабом боравио у логору Лазуаз.

Поред X кадровског пука, као првог, у Африку пристижу и комбиновани одред за одбрану града Београда, XIX кадровски пук, X допунски пук, X пук другог позива, затим нишке, крушевачке и крагујевачке резервне трупе. За све њих главна инстанца била је Команда српских резервних трупа чији су команданти били пуковници Михаило Ђорђевић, Драгутин Милутиновић и Карло Михел.

Српска Африкијага, историјска епопеја делом у прозно-документарним записима, а претежно у римованом стиху, богато је илустрована са 150 аутентичних фотографија које је снимио сам аутор. На појединим снимцима овековечени су и Чачани - *Слава Чачана у Африци, Ојело Милорада Јовичића, војника из Чачка у Африци и Парасѿос на бизертском гробљу Срејћ. Гавровићу Чачанину.*²⁴

Србија, мајко и маћехо (Чајетина: Библиотека „Љубиша Р. Ђенић“, 2010), 188.

[24] Сретен Гавровић (9. мај 1895 - 17. септембар 1917), чиновник железничке дирекције, обвезник 1. чете железничара, умро у Сиди Абдалаху. Иза себе је оставио мајку Султану, сестру и брата.

Адмирал Гепрат²⁵

Емил Пол Емебл Гепрат (*Émile Paul Aimable Guépratte*, 30. август 1856 - 21. новембар 1939), француски адмирал, рођен је у Гранвилу (департман Манш), у породици поморских официра. Студирао је на Царском лицеју у Бресту од 1868, а у морнаричку војну школу уписује се 1. октобра 1871. године.

Постаје официр 5. октобра 1874, а 1. децембра 1877. добија чин заставника (*Enseigne de vaisseau*). У Тунису служи на француском бојном броду „Маренго“ (*Marengo*). Образоваће се у области торпеда и служити као експерт на броду „Адмирал Дипере“ (*Amiral Duperré*), пре него што је постао самостални командант 1889. године.

Командовао је топовњачом „Каронад“ (*Caronade*) у Индокини, антиподморничким инсталацијама код Бреста, крстарицом „Фудр“ (*Foudre*), те тако стиже до чина бродског капетана (*capitaine de vaisseau*).

Године 1905. преузима команду брода „Јованка Орлеанка“ (*Jeanne d'Arc*), а 1909. командује бродом „Едгар Кине“ (*Edgar Quinet*), који је превозио француског председника Армана Фајереа.

Промовисан је у чин контраадмирала 2. септембра 1912. године. По избијању Првог светског рата, предводи флоту старих бојних бродова у Медитерану.

Кампања у Дарданелима, војно-поморска операција сила Антанте, почела је 3. новембра 1914, када су француски бродови „Суфрен“ (*Suffren*) и „Верите“ (*Vérité*), заједно са британским бродовима „Индомитабл“ (*Indomitable*) и „Индефатигабл“ (*Indefatigable*) почели да бомбардују утврђења која су штитила улаз у мореуз. Главни напад одиграо се 18. марта, када је Гепрат предводио ударну флотилу. Флота је упала у припремљено минско поље, где их је дочекала артиљеријска ватра са копна. Два британска и

Адмирал Емил Пол Емебл Гепрат (1856-1939)
– „Српска мајка“ (фото: М. Н. Живковић)

један француски брод су потопљени, док је командни брод „Суфрен“ тешко оштећен.

Гепрат је унапређен у чин вицеадмирала 10. октобра 1915. (према неким тврдњама, да би умирили његов изражен борбени темперамент).

Пензионисан је 30. августа 1918, након чега се посвећује политичкој каријери. Изабран је у Народну скупштину Француске 16. новембра 1919. на листи левице. Био је специјалиста за питања морнарице. Из политике се повукао 1924, а преминуо у Бресту 1939. године. Сахрањен је у Палати инвалида у Паризу, где почивају хероји француске војске.

[25] Детаљнију Гепратову биографију, преузету из листа *L'Illustration*, објавио је и Недељко Гиздавић у *Српској Африцијаци*, 116-117. Видети и: https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%95%D0%BC%D0%B8%D0%BB_%D0%93%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%82 (преузето 16. 09. 2016).

Српска војска у парадном маршу, са српским војним оркестром на челу

Носилац је Крста Орден Светог Ђорђа (28. децембар 1916), Ордена Белог орла с мачевима I степена (2. септембар 1917) и Великог крста Легије части (12. децембар 1924).

У Гиздавићевој писаној заоставштини сачувана су два писма на француском језику која му је упутио адмирал Гепрат, адресирана са *Monsieur Nédeljko Guisdavich, Professeur du Gymnase, à Chachak*, оба писана у Бресту - једно 19. јула 1924. године (*Brest, 19 Juillet 1924, 5, Rue de Neptune*), а друго 26. маја 1925 (*Brest, 5, Rue de Neptune, 26 Mai '25*).

Адмирал Гејрајн и Срби у Бизерџи
- Вицеадмирал Емил Гепрат био је 1916. командант француске војске у Тунису и градоначелник града Туниса. Тада су у Тунис почели бродовима да стижу српски војници, официри и мањи број цивила из Албаније. Гепрат је био изузетно предусретљив према Србима, који ће му из љубави и поштовања дати надимак „Српска мајка“. Уверивши се у стање војника на броду који је први допловио у бизертску луку и саслушавши лекаре, адмирал се распитао где ће ти људи бити смештени. Став Врховне команде француске војске био је да се српски војници сместе дубоко у унутрашњост земље. Међутим, адмирал је одговорио: „То је немогуће, морају се бар за прво време ставити под кров.“

Стога њему припада највећа заслуга за спас хиљада српских војника јер је сâм одлучио да српску војску, коју је косила зараза, не смести дубоко у пустињски песак Сахаре, већ у саму варош Бизерту. Срби су лечени у болницама широм Магреба, од којих је већина била смештена у Бизерти. Цивиле који су пристизали у Бизерту слао је на опоравак у Марсељ, Нант, Париз и друге градове Француске.

Поред тога, одобрио је да српски војник добије следовање од једног килограма хлеба дневно уместо 600 грама, колико је, према пропису, следовало француском војнику.

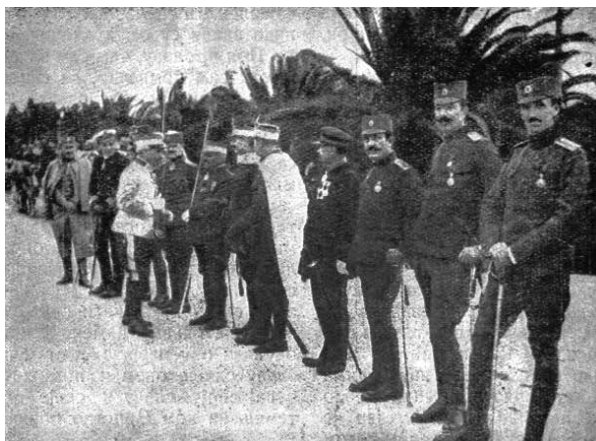
Бројни су примери његовог очинског и витешког поступања према Србима већ од првог сусрета. Често посећујући логор Лазуаз и болнице, увек се код команди, а посебно код лекарског особља, старао да сваки српски војник добије адекватну здравствену негу и све што му је потребно. Стога га је често пратио коментар: „Адмирал Гепрат и његови Срби!“

Своје поштовање према овом хуманом човеку Срби су симболично исказали и величанственом парадом коју су организовали у част његовог одласка из Бизерте.

Јединствен је случај у историји дипломатије да је шеф једне званичне делегације дочекан као што су српски ратници

Смотра српске војске – Адмирал Гебрата са пуковницима Милутиновићем и Бисоном (Бизерта, 30. септембар 1916)

Одликовање Легијом части и српским орденима на паради српских и француских официра у Бизерти

Арабљански војник у туниској војничкој униформи

25. фебруара 1931. године у Београду дочекали адмирала Гебрата - уз овације „Живела Француска!“, на својим раменима носили су га од Главне железничке станице до трга Славија где је била приређена главна свечаност. Дуж целе улице, која данас носи његово име, они су били „црвени тепих“ у адмиралову част.

Слава – Крсно име и Српска православна црква у Африци - Чак ни у далеком Тунису и Алжиру српски војници, официри и инвалиди нису заборављали своју крсну славу, налазећи у њој духовну помоћ и утеху: „Црква је била организована на овај начин. У самој команди резервних трупа у Бизерти био је по један свештеник, који је вршио званичне обреде у команди и био као званично тело, које је имало да одржава званичну везу са осталим свештеницима, који су били распоређени по разним болницама, као у Фери Виљу, Тунису, Алжиру и свештеником у логору Лазуазу, где је била подигнута и нарочита срп. црква у виду једне бараке.

Ови свештеници вршили су поједине обреде у појединим болничким капелама, а и често држали говоре - придики, те тиме у колико су могли крепили саломљену душу болесним и осталим војницима.

Осим у логору, што је била подигнута нарочита црква, подигнута је и врло лепа капела на бизертском гробљу и то од самог камена и она ће моћи много векова да сведочи: Арабљанима, Французима и другим људима, ма које народности били, а који ту дођу, да су ту некад живели Срби и многи своје кости оставили ту у жаркој Африци за љубав свога рода и своје отаџбине.“

Новинарство Срба у Африци - Одморним и опорављеним Србима почеле су да се буде и духовне потребе, недостајале су им новине и књиге, па се у јединицама покрећу многе културне активности. Тако 28. фебруара 1916. почињу да издају дневни лист *Најрег = En Avant*²⁶ и његов додатак *Из сџарих ризница*.²⁷ Лист је до седамдесет првог броја литографисан, али од седамдесет другог броја (10. маја 1916), захваљујући тадашњем команданту, пријатељу и заштитнику листа, пуковнику Драгутину Милутиновићу (1865-1941) и великом пријатељу Срба, мецени српске књиге, резервном

[26] Дигитална збирка листа *Најрег - En Avant* доступна је на сајту Народне библиотеке Србије, у колекцији *Велики рај* (<http://velikirat.nb.rs/collections/show/179>) (преузето 12. 09. 2016).

[27] Детаљније видети: Светлана Мирчов, „Монографске и серијске публикације штампане у Бизерти (1916-1919)“, у: *Библиотека леџбеница душе* (Београд: Београдска књига, 2012), 127-147.

Тешки српски инвалиди са милосрдним сестрама Енглескињама у санаторијуму Бенегро

француском капетану и инжењеру Алберу Офору (Albert Aufort),²⁸ као „и помоћу других добрих људи“, купљена су ћирилична слова, те је лист излазио у штампаној форми пуне три године. Поред ратних информација, доносио је бројне описе, чланке, песме, критике, разне занимљивости и слично, чиме је значајно допринео на културном и просветном плану. Такође су објављивани дужи прилози и стихови захвалности посвећени адмиралу Гепрату.²⁹ Покретач листа *Најрег* био је први командант српских

[28] Капетан Албер Офор објавио је у Бизерти и две публикације - *Шта ћемо после рата?: савети српским инвалидима* (Бизерта: Штампарија и Књижара Сен-Пола, 1917) и, као коаутор, *A l' Hopital: guide de conversation Français-Serbe par Albert Aufort et Dr Veselin Tschaikanovitch: avec le concours de plusieurs médecins, chirurgiens et spécialistes = У болници: француско-српски разговори: саставили Албер Офор и Др Веселин Чајкановић још јошмоћнији неколиким лекарима* (Бизерта: Штампарија српских инвалида - 34, 1918).

[29] Овом великом човеку Гиздавић је такође посветио бројне стихове, између осталих и песму *Хвала Адмиралу Гепрату*, датирану са *Нагор, 15-6-1917. год.*, објављену 17-Х-1917. у листу *Најрег*, у Бизерти.

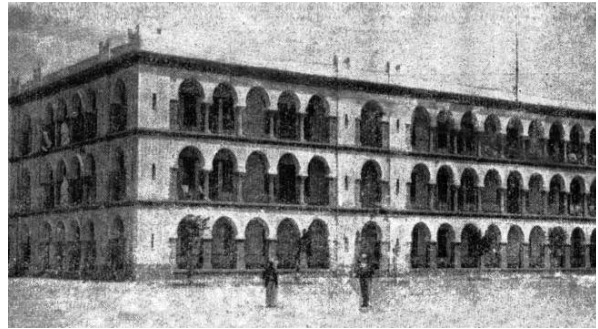
трупa у Африци, пуковник Ђорђе Ђорђевић (1863-1935), по чијој је жељи лист и добио име. Први број, који је имао „да наше војнике обавештава о текућим догађајима, са нарочитим обзиром на задатке који нам предстоје“, изашао је 28. фебруара 1916, а последњи, осам стотина седамдесет други, 16. децембра 1918. У заглављу листа штампана је информација: „Писма и рукописе упућивати непосредно уредништву које се налази у касарни Ламберт - рукописи се не враћају,“ а у поднаслову: „Извештаји Команде резервних трупа и подофицирских школа уређује Одбор.“

Уредник је био Веселин Чајкановић, а у редакционом одбору били су и Чеда Марковић и Михаило Тодоровић. Цена листа била је 5 сантима.³⁰

[30] Гиздавић је забележио и једну анегдоту о дистрибуирању листа: „Из Бизерте је у логор обично доносио лист један велики Араб, по имену Алија и кад би он дошао у логор после подне са новинама и почео да виче, са свих страна логора појурили би војници и настало би добацавање речи

Српски инвалиди на ручку у Бенегру, у Гиздавићевом присуству

Касарна Ламберт у Бизерти где је становао велики број српских инвалида

Од 21. маја 1917. уз лист је излазио и недељни литерарни додатак *Из сѝарих ризица*; укупно су објављене 24 свеске, од којих последња 25. марта 1918. године. Чајкановић је био уредник и овог додатка.

Лист је штампан у тамошњим штампаријама, највише у Штампарији Сен Пол, која се налазила у улици Алжирској (преко пута поште) у Бизерти, а потом у Штампарији српских инвалида, основаној 1. августа 1917, како би се изванредан број инвалида обучио за словослагаче, типомашинисте, књиговесце и фотогравере: „У Бизерти је 1. августа 1917. године основана Штампарија српских

од стране војника Алији и од стране Алије војницима, јер је Алија био научио нешто српски. Обично му је било да викне: 'Цркао Фрања, Живео Краљ, Петар', али су га војници више пута научили да каже по нешто безобразно и кад би он то викнуо, настајао би општи смех“ (*Српска Африкијага*, 39).

инвалида која се налазила у Ри де ла Гулет број 5 (5, Rue de la Goulette), а њен управник био је Милован Ристић. За оснивање Штампарије заслужан је био опет Албер Офор, као и Морис Вилсон, изасланик Српског потпорног фонда (Serbian Relief Fund) за северну Африку. Јула 1917, након што је набављена штампарска машина великог формата која је имала ћирилична и латинична слова,³¹ обезбеђене погодне просторије у којима су биле смештене и две радионице - за броширање и повез публикација и фотоцинкографију, Србима је било омогућено да у сопственој штампарији објављују корисне књиге и друге публикације.³²

Лист *Најрег* продаван је у Бизерти, у књижари Сен Пола (преко пута поште), у Сиди Абдалаху, у кантини (бараци) мадам Мадлен, у Болници „Карубје“ код вратара, док су за остала места и болнице тражени продавци (којима је господин Сен Пол давао 30%).

Од француских новина у логору су се највише читале *La Dépêche Tunisienne*, и *La Courier de Tunisie* које су излазиле у Тунису, као и *L'Echo de Bizerte* из Бизерте.

О штамарији - Драгоцен запис о покретању српске штампарије у Бизерти оставио је и сам Гиздавић: „Кад је мецена српске књиге - Офор купио слова за ћирилицу и почео се лист *Најрег* штампати

Заглавље литографисаног 43. броја војничког листа *Најрег* (*En Avant*) (10/23. април 1916) и штампаног броја 166 (27. август/9. септембар 1916), у Бизерти

[31] Штампарија је после рата пренета бродом у Дубровник.

[32] Мирчов, „Монографске и серијске публикације штампане у Бизерти (1916-1919)“, 131.

Српски војници у болници са милосрдним сестрама („нонама“)

Француски лекар, милосрдна сестра и неколико српских официра у болници

Недељко Гиздравић посматра бању Корбус у Тунису

Картагина, палма и Арабљанин огледају се у заливу

ћирилицом, онда није било српске штампарије него се то вршило у штампарији Сен Пол, која је припадала једној удовици и њеном сину, али доцније у почетку 1918. год. капетан Офор купи малу ручну машину и нађе локал, те се построји чисто српска штампарија и књиговезница под именом: Штампарија Српских Инвалида, у којој се прикупе инвалиди вични штампарском послу и они, који су били ради да изуче штампарски посао, те се је у истој почео развијати рад све више и више, због добротe, предусретљивости и пожртвовања овог племенитог Француза Офора, дужни су му бити захвални: инвалиди, српска књига, а и ми сви т. ј. српски народ и пожелети му сваку срећу са његовом племенитом породицом.“

У одељку *Песништво* аутор описује менталитет Срба као веома специфичан: „Србин је особита природа, јер га видите, да пева и у радости и у жалости, и у тузи и у весељу, и у срећи и у несрећи“, па је, поред занимљивих документарних записа, у ово дело уткао снажне и потресне стихове непролазне вредности и лепоте.

Радници на књизи - Захваљујући набављеној штампарској машини са ћириличним словима, у Бизерти је, поред до тада литографисаног листа *Најред*, почело издавање поетских и прозних дела.³³ Поред

Гиздравићевих радова, обједињених 1922. године у монографији *Српска Африкајага*, објављена су и поетска дела поручника Радована Мијушковића *Наг ујашеним ођишишима* и Ж. К. Павловића Жикишона *Наша мајка: алејорија у једном чину*. Од прозних дела штампана су: Веселин Чајкановић и Албер Офор, *Француско-српски речник*, *У болници: француско-српски разговори*, Тит Макције Плаут, *Аулуларија* и *Менехми* (превод са латинског језика), Тихомир Ђорђевић, *Јуџословенско јединство*, марински поручник Pellé Desforges, *Cinq contes populaires Serbes* (превод на француски језик), М. Б. Недић, *Косовске ноћи* (фрагменти), учитељ Милош Шкарић, *О Лици* и *Личанима* и друго.

Осим листа *Најред*, излазила је и Библиотека *Најред* у оквиру које је штампана већина наведених наслова, посебно дела Веселина Чајкановића, али су ситнији чланци и песме, како од аутора из Африке, тако и оних ван ње, углавном публиковани у самом листу *Најред*.

Значајан је био и књижевни лист *Сипаре ризнице* који је покренуо Чајкановић, на чијим су странама објављиване приче, приповетке

.....
српских инвалида и то: *Закон о ѿшјори војних инвалида и ѿпородица ѿшјинулих од рана умрлих и несшалих војника; Ушјушсшва за сшсаваше шјушника на морским бродовима израшено шј наређењу Командаша резервних шјруша и шјоофишцирских школа; Правила за војне болнице са изменама и дошјунама; Пешадшјска ешзершрна шјравила; Правило службе: I гео: са изменама и дошјунама; као и поменути Извешшјаш о раду Шшшашарије [Веселина Чајкановића]. [...]* (<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0352-5732/2016/0352-57321654139M.pdf>) (преузето 20. 09. 2016).

[33] „[...] У Бизерти је објављен мањи број књига него на Крфу и у Солуну, укупно 45. Све публикације које су званична државна издања објављене су током 1918. у Штампарији

Обичан арабљански караван
на кратком одмору

Добровољци са својим командантом
на маршу у Африци

Официрски кор српских добровољаца у Африци

и песме преузимање из појединих читанки и других дела.

Школе уметности и вештине - Будући да војска окупља људе разних професија, поједини и у ратним условима настављају да се баве својим занимањем или се, чешће, оспособљавају за потпуно ново. Тако је и у Бизерти установљена школа за неписмене војнике, где је радило неколико учитеља, школа за слепе инвалиде са искусним учитељем слепих Вељком Рамадановићем, „која је лепо напредовала и изазвала симпатије код свију у Бизерти и Тунису, а нарочито адмирала Гепрата, који ју је често обилазио и потпомагао морално и материјално, а још доцније, кад су слепи инвалиди почели да свирају и дају своје концерте према њима се развила особита љубав“.

Школа коњичке музике - У овој школи, такође врло успешној, искусни музичари усавршавали су своју вештину, а млади је тек учили, али су убрзо почели да дају концерте најпре у Бизерти, затим у Тунису, па су чак кренули и на турнеје по читавој северној Африци, све до Алжира. Свуда су наилазили на изузетан пријем, изненадивши и Арапе и Французе, јер је владало

мишљење да је музика у Србији на ниском ступњу, што су српски музичари на најбољи начин оповргли.

Осим војног, постојао је и оркестар циганске музике, састављен од војника циганског порекла из Србије, који је основао и водио војник техничар Крстић, и сам изузетно музички надарен. Овај оркестар обично је свирао у логору и војничком позоришту, значајно доприневши духовном ојачавању српских војника.

Поред тога, постојале су и разне занатске радионице: коларска, ковачка, кројачка, обућарска, опанчарска и друге, у чему су се нарочито истицали инвалиди који су од својих израђевина правили изложбе.

Занимљиво је да су српски војници показали посебну умешност и у агрикултури, јер на пространој висоравни Лазуаз, испод брда Надор (огранка Кап Бланка), где је био српски логор, земља је углавном каменита и засута живим песком, те Арапи на њој нису готово ништа сејали, сматрајући да се то земљиште не може култивисати. Међутим, српски војници су га тако вешто обрадили, направивши дивне баште у којима су изванредно успевале све врсте поврћа.

Уз одобрење министра војног и команде, многи војници, а нарочито сељаци, одлазили су на приватна пољопривредна добра, где су радили за мању

Српска црква у логору Лазуаз

Слава Чачана у Африци

новчану надокнаду, изненађујући Французе својом издржљивошћу и умећем.

Такође, успешни су били и српски гимнастичари које је тренирао познати Чачанин Славољуб Фердо Секованић (1892-1975), наставник гимнастике у чачанској Гимназији и учитељ чачанског Соколског друштва „Душан Силни“, уједно организујући и утакмице са Французима.

У логору је било и доста богослова који су формирали свој хор, те су појали у цркви на литургијама, као и у позоришту и на концертима. Гласом и певањем нарочито се истицао богослов „Сава попче“.

Позориште - Живећи на тлу Африке више од три године, Срби су у самом логору Лазуаз основали и „Српско војничко логорско позориште *Африка*“. Оснивачи су били „официри и отменији војници, од којих нарочито треба поменути Гинића - чика Гину,³⁴ који је по самој професији глумац и који је остао као управник војничког позоришта“. Предлог је потекао од команданта логора, пуковника Добросава Миленковића, који је своју идеју изнео команданту трупа у

Бизерти, Драгутину Милутиновићу. Идеју су прихватили сви, а са највећим одушевљењем Димитрије Гинић, који је добио задатак да испита рушевине Картагине како би се приступило градњи позоришта у стилу амфитеатра, по узору на овај древни феничански град. На изградњи је три месеца радило хиљаду војника. Камен је ручно вађен из каменолома, а обрађивали су га клесари. Позориште је саграђено невероватном брзином, за само три месеца, а позорница за 15 дана. Уз њу су израђени и сви пратећи простори, раскошно украшени и осликани.

Према сећањима непосредних учесника, „*Хајдук Вељко* је била прва позоришна представа једног комплетног комада којим се српско глумиште у Бизерти представило публици, а по казивању Б. Швабића³⁵ одржана је на Васкрс 15. априла 1917. године у 18 часова“.³⁶ За годину и по дана одиграно је укупно 217 представа, од којих 80 премијера. Међу најгледанијим и најуспешнијим комадима (са највећим бројем реприза) били су *Девојачка клејва*, *Бој на Косову*, *Ђудо* и *Школски надзорник*, затим, *Хајдук Вељко*, *Аршиљерија Русијана*, *Женске сузе*, *Сви клече*, *Јававац њред судом*, *Моравка*, *Зулејка* и други.³⁷

Када је формиран глумачки ансамбл, комплетиран богословски хор и цигански оркестар, а потом сазидана и позорница у форми непокривеног амфитеатра која је

[34] Српски глумац Димитрије Гинић (Кладово, 26. децембар 1873 - Београд, 18. јул 1934 [1939?]), пре рата био је професионални глумац путујућег позоришта, у рату резервни наредник, а после рата редитељ Београдског народног позоришта. Познат је по улози у најстаријем српском неком играном филму „Живот и дела бесмртног војда Карађорђа“ (или, краће, „Карађорђе“) (премијерно приказаном 10. октобра 1911). Према сценарију Ђире Манока и Милоша Цветића, ову историјску драму режирао је чувени српски глумац Илија Станојевић Чича, а продуценти су били Светозар Боторић и Ђира Манок. Филм је снимљен у Београду, а монтиран у познатом студију „Пате Фрер“ у Паризу. Сматрао се изгубљеним, све док 2003. није пронађен у аустријским филмским архивама. Реконструисан је и приказан у фебруару 2004. поводом обележавања два века Првог српског устанка.

[35] Будимир Швабић био је пре рата учитељ, а после рата новинар. Написао је роман *Повраћак* и споменицу *Старим џрајом* (1930, 1937, 2014, 2015).

[36] Лука Николић, *Србија, мајко и маћехо*, 164.

[37] Николић, *Србија, мајко и маћехо*, 169-170.

могла да прими три хиљаде војника, многи Арапи и Французи долазили су у логор да присуствују представама. Међу њима био је и адмирал Гепрат, па чак и туниски режан, Француз Алапети са својом породицом.³⁸

Транспортовање српске војске из Африке за Солунски фронт

При транспортовању српске војске за Солун обично се одржавала ревија, затим би лекари прегледом утврђивали који су војници способни за одлазак. Сви одређени за укрцавање добијали би комплетну војну опрему - одело, обућу, ранце, оружје итд. При испраћају транспорта читала се молитва за срећан пут, а потом би адмирал Гепрат улазио у лађу ради последње провере размештаја и поздрава са српским војницима. Том приликом увек би издвојио по 20-30 војника, који би му се учинили слаби, те их враћао у логор.

Док би се српска војска укрцавала и спрема за полазак, изнад мора би летели хидроавиони и дирижабли, а сумарени и торпиљери извиђали по мору, како транспорт не би био нападнут и потопљен. Међутим, и поред толике предострожности, дешавало се да храбри српски ратници са лађа нађу вечно почивалиште на морском дну.

„Писац благодари од свега срца свима претплатницима и моли их, да се заузму код својих рођака, познаника и пријатеља, да се ово историјско-патриотско дело, што више растури по нашем племенитом и витешком народу, а нарочито код омладине, како би она видела, какве жртве треба да се подносе,

[38] Режанова супруга, госпођа Алапети, издржавала је у Тунису сопствену болницу у којој је са својим кћеркама неговала српске рањенике и болесне војнике.

Такође, велике заслуге за Србе има и доктор Салијеж, „који је многе српске војнике спасао од смрти и који их је волео, чувао и неговао као своју рођену децу. Сваки српски војник, који је био код њега на лечењу, говори о Салијежу са високим поштовањем и неће га поменути, док не каже: 'Бог му дао сваку срећу' [...]“ (Српска Африкијада, 99). Српски војници су га из захвалности звали „Добри татица“.

Огромно гробље српских војника код варошице Феривил

Бизертско гробље српских војника, са капелом коју су подигли Срби

Капела на српском војничком гробљу у Алжиру

док се ствара и очува златна слобода и како треба љубити свој род и поштовати своју прошлост, јер *ко не њошијује своју њрошлост, није достојан будућностѝ*.³⁹

Сељак мали Краљ – из живоѝа сеоскоѝ сирочѝа

(Наѝрада Срѝске академије наука)

Друго награђено Гиздавићево дело је *Сељак мали Краљ: из живоѝа сеоскоѝ сирочѝа*, објављено у Београду 1926. године, а

[39] Видети: <http://www.blic.rs/vesti/reportaza/vecna-straza-kraj-bizerte/92f7wp5> (преузето 26. 09. 2016).

штампано у Штампарии „Ђ. Јакшић“ (Дворска 17). Базирајући радњу ове невелике књиге на сопственој аутобиографији, аутор описује живот сиромашног дечака Милорада Мирковића, сина сеоског бирова,⁴⁰ кога је отац „дао у основну школу, али се је мало бринуо о њему“. После мајчине смрти, уз неодговорног оца који касније напушта село, Милорад се са муком пробија кроз живот. Ипак, жеђ за знањем и добар успех у школи, као и висока морална начела од којих није одступао ни у најтежим тренуцима, омогућили су му да одслужи војни рок, срећно се ожени и постане имућан, стекавши велики углед међу сељанима. Они су га толико заволели, да га више и нису звали по имену, него Мали краљ, „сма-трајући за част и срећу, да имају његово познанство и пријатељство“.

Овим невеликим, али занимљивим делом, Гиздавић поручује читаоцу: „Живот је борба, а паметан рад победа. Драги сељаче и читаоче, у овом свету имају две силе, које истим руководе и које се узајамно помажу и одмажу, те према томе сазнати о њима значи подешавати своју срећу и несрећу, а те су силе: видљиви свет и разум. Под видљивим светом подразумева се: земља, сунце, месец, звезде и све што је телесно, а под разумом дух човечији.

[40] *Биров* (архаизам мађарског порекла) - општински позивар, викач, пандур; општински старешина, кмет.

Земља даје сва богатства човеку за живот потребна уз припомоћ сунца, које даје светлост и топлоту а разум нас уводи у видљиви свет и казује нам, како ћемо га боље и лакше искористити за наш живот.

Наш је разум одбљесак општег разума, који се може назвати Божанство. С тога смо дужни стално да га усавршавамо и да тежимо општем разуму - свезнању - Божанству, јер и само нам искуство показује, да онај, који више зна т. ј., који је разумнији, он више и вреди, лакше живи и лакше долази до богатства т. ј. онога, што му омогућава пријатан живот. Божанство све зна. [...]

Разуман рад ствара срећу и богатство човеку, као што ће се видети из овог дела: Сељак мали Краљ. С тога просвећуј разум, буди вредан и поштен, па ти ничија помоћ неће требати, него ћеш бити и велики и мали Краљ“ (из *Предговора*).

Књига *Сељак мали Краљ* овенчана је наградом Српске академије наука.

С обзиром на разноврсност тема, актуелних и данас, те врло значајних за српску националну библиографију, Гиздавићева књижевна дела свакако завређују темељно истраживање, анализу и критичку оцену.

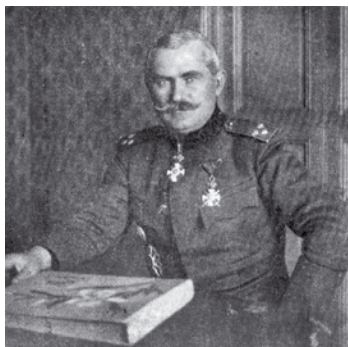
Опело Милораду Јовичићу, војнику из Чачка у Африци

Парастос Чачанину Сретену Гавровићу на бизертском гробљу

Сретен Гавровић (1895-1917), чиновник железничке дирекције из Чачка, преминуо у Сиди Абдалаху (Феривил, Тунис)

Пуковник Драгутин Милутиновић (1865-1941), командант српских резервних трупа у Африци

Резервни француски капетан и инжењер Албер Офор, мецена српске књиге

Познати чачански гимнастичар Славољуб Фердо Секованић (1892-1975)

Штампарија српских инвалида у Бизерти

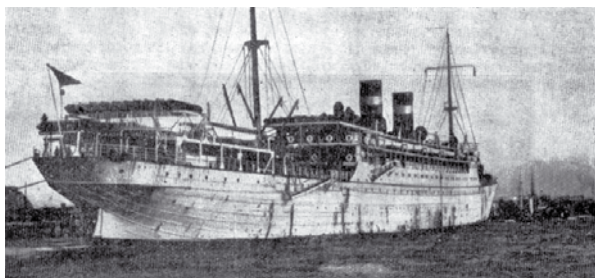
Слепи инвалиди са својим учитељем Вељком Рамадановићем у првом српском заводу за следе, основаном 1917. у Бизерти

Опанчарница – израда сандала са ситним преплетом

Испред хотела „Гранд“ – српске трупе спремне за укрцавање ка Солуну

Путничка лађа која за време рата превози војску

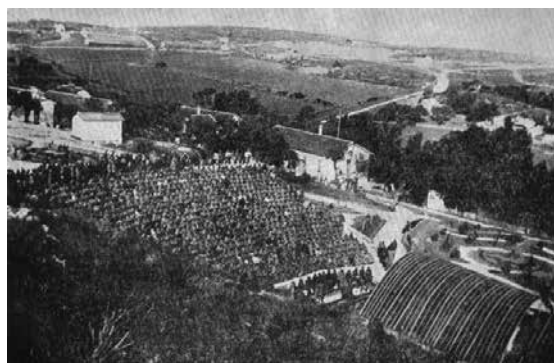
Глумачка екипа са професионалним српским глумцем Димитријем Гинићем – чика Гином (1873-1934 [1939?])

Са представе „Ђидо“ у позоришном амфитеатру

Војници-глумци дају представу у болници у Кап Матифу (место близу града Алжира)

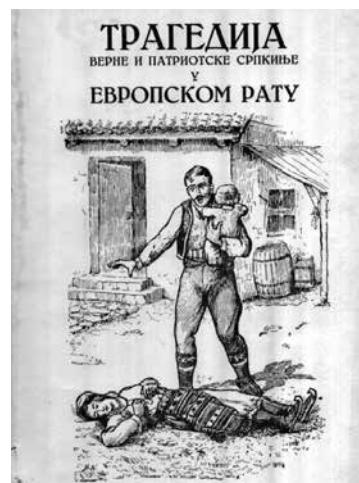
Амфитеатар српског војничког логорског позоришта „Африка“ у Лазуазу, са већим делом логора и три хиљаде гледалаца – војника и цивила (Петровдан 1918)

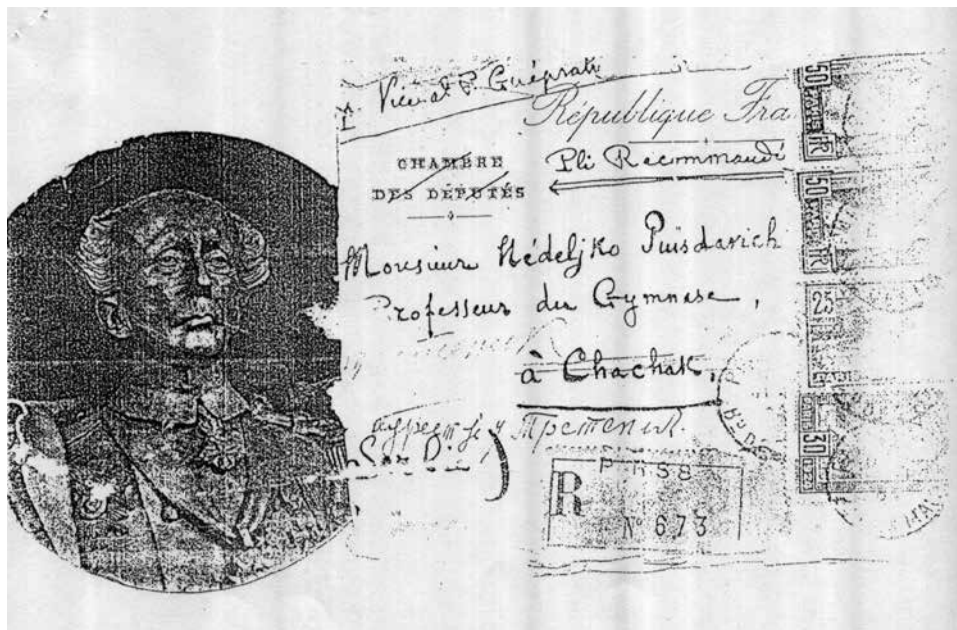
Недељко Гиздавић, *Сељак, мали Краљ: из живота сеоској сирочетџи* (Београд, 1926)

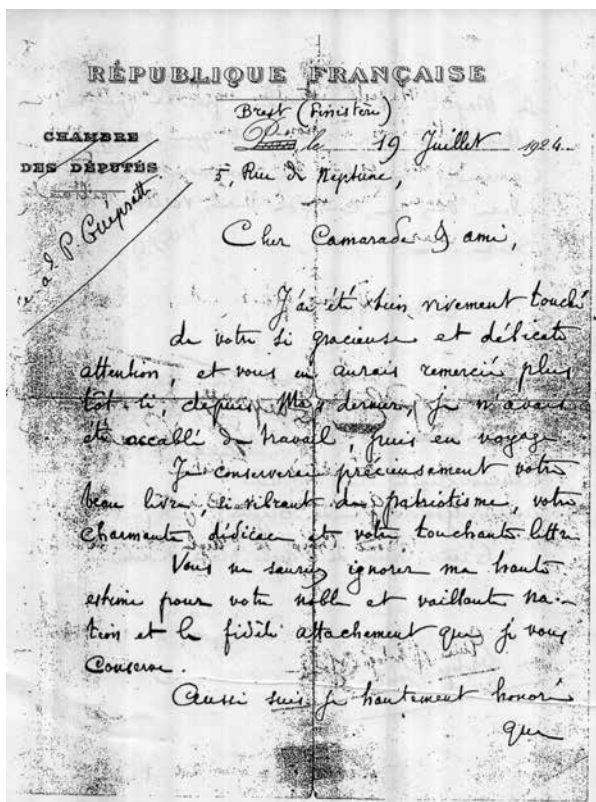
Недељко Гиздавић, *Пеј горостаса* (Београд, 1932)

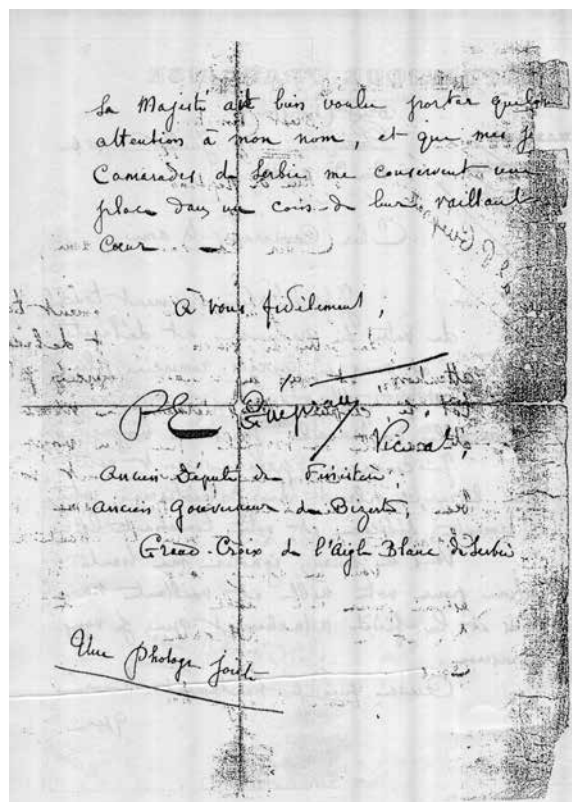
Недељко Гиздавић, *Трагедија верне и патриотске српкиње у европском рату* (Београд, 1932)

Гепратово писмо Гиздавићу, коверта, 1924.
(копија)

Гепратово писмо Гиздавићу, аверс, 1924.
(копија)

Гепратово писмо Гиздавићу, реверс, 1924.
(копија)

ПИСМО АДМИРАЛА ГЕПРАТА НЕДЕЉКУ ГИЗДАВИЋУ
(19. јул 1924)

Текст на коверти:

[Нечитко] E. Guépratte
Pli [?] Recommandé
Monsieur Nédeljko Guisdavich
Professeur du Gymnase,
à Chachak
Serbie
[Руком исписана напомена] адресат је у Трстеник
[sic!]

[Нечитко] Е. Гепрат
[Нечитко] Препоручено
Господин Недељко Гиздавић
Професор Гимназије,
у Чачку
Србија
[Руком исписана напомена] адресат је у Трстеник
[овако!]

Текст писма:

[Одштампано заглавље]

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

**CHAMBRE
DES DÉPUTÉS**

Brest (Finistère)
le 19 Juillet 1924.
5, Rue du Neptune,

Cher Camarade & ami,

J'ai été bien vivement touché de votre si gracieuse et délicate attention, et vous en aurais remercié plus tôt li, depuis Mai dernier, je n'avais été accablé de travail, puis en voyage.

Je conserverai précieusement votre beau livre, si vibrant de patriotisme, votre charmante dédicace et votre touchante lettre.

Vous ne sauriez ignorer ma haute estime pour votre noble et vaillante nation et la fidèle attachement qui je vous concerne.

Aussi suis je hautement honoré que [... наставак на другој страни][... наставак са прве стране] sa Majesté aite buis voulu porter [?] attention à mon nom, et qui mes je [?] Camarades de Serbie me conservent une place dans un coris du leur vaillante Cœur...

à vous fidèlement,

PE Guépratte
Vien-a1,

ancien député du Finistère,
ancien gouvernement du Bizerte,
Grand-Croix de l'Aigle Blanc de Serbie

Une photogr. jointe

ФРАНЦУСКА РЕПУБЛИКА

**КОМОРА
ПОСЛАНИКА**

Брест (Финистер)
19. јул 1924.
Улица Нептун, број 5,

Драги друже и пријатељу,

Веома сам дирнут вашом толико љубазном и деликатном пажњом, и захвалио бих вам и раније, да од прошлог месеца маја нисам био затрпан послом, потом и на путовању.

Са посебном пажњом чуваћу вашу лепу књигу, која одише патриотизмом, вашу шармантну посвету и ваше дирљиво писмо.

Свакако знате колико много поштујем ваш племенит и храбар народ коме сам искрено привржен.

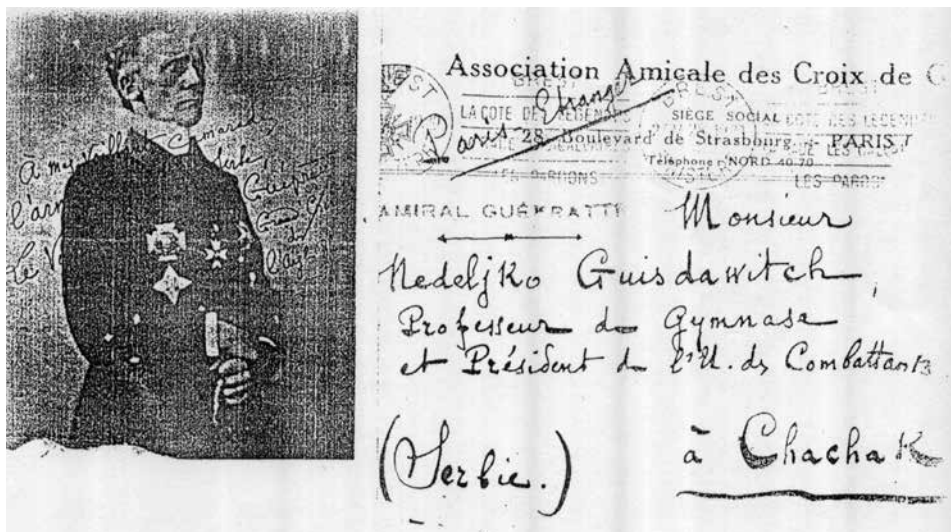
Такође сам веома почаствован што је [...наставак на другој страни] [...наставак са прве стране] Његово Величанство било вољно [?] да обрати пажњу на моје име и да моји [?] Другови из Србије сачувају за мене место у једном кутку њиховог храброг Срца...

Вама одан,

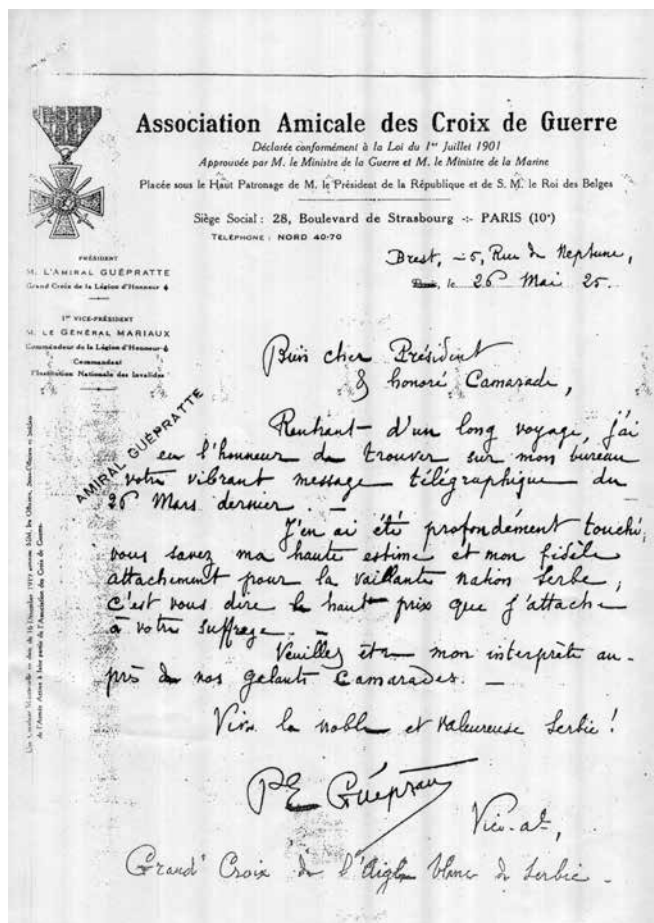
ПЕ Гепрат
Vien-a1, [?]

Бивши посланик Финистера,
Бивша влада Бизерте,
Велики Крст Белог Орла Србије

Једна приложена фотографија

Гепратово писмо Гиздавићу, коверта, 1925.
(копија)

Гепратово писмо Гиздавићу, 1925.
(копија)

ПИСМО АДМИРАЛА ГЕПРАТА НЕДЕЉКУ ГИЗДАВИЋУ
(26. мај 1925)

Текст на коверти:

Paris – Etranger

Monsieur
Nedeljko Guisdawitch,
Professeur du Gymnase
et Président du l'U. des Combattants
à Chachak
(Serbie.)

Париз - Иностранство

Господин
Недељко Гиздавић,
Професор Гимназије
и Председник Удружења ратника
у Чачку
(Србија)

Текст писма:

[Одштампано заглавље]

Association Amicale des Croix de Guerre

*Déclarée conformément à la Loi du 1er Juillet 1901
Approuvée par M. le Ministre de la Guerre et M. le Ministre
de la Marine*

Placée sous le Haut Patronage de M. le Président de
la République et de S. M. le Roi des Belges

Siège Social: 28, Boulevard de Strasbourg - PARIS (10e)

TÈLÈPHONE: NORD 40-70

Brest, - 5, Rue de Neptune,
le 26 Mai 25.

Bien cher Président
& honoré Camarade,

[Укосо печат: AMIRAL GUÉPRATTE]

Reentrant d'un long voyage, j'ai en l'honneur de
trouver sur mon bureau votre vibrant message télé-
graphique du 26 Mars dernier.

J'en ai été profondément touché, vous savez ma
haute estime et mon fidèle attachement pour la vail-
lante nation Serbe, c'est vous dire la haute prix que
j'attache a votre suffrage.

Veilles être mon interprète au puis de nos
galanti camarades.

Vive la noble et valeurense Serbie!

PE Guépratte

Vien-a),

Grand Croix de l'Aigle Blanc de Serbie

Пријатељско Удружење носилаца Ратног крста

*Пројашено у складу са Законом од 1. јула 1901.
Одобрено од сйране Минисйра райа и Минисйра
морнарице*

Сстављено под високу заштиту Председника
Републике и Њ. В. Краља Белгијанаца

Седиште: Стразбуршки булевар, број 28 - Париз
(10. округ)

Телефон: NORD 40-70

Брест, Улица Нептун, број 5
26. мај 25.

Врло драги Председниче
и почаствовани Друже,

[Укосо печат: АДМИРАЛ ГЕПРАТ]

Вративши се са дугог путовања, био сам поча-
ствован када сам на свом писаћем столу нашао вашу
живописну телеграфисану поруку од 26. марта.

Био сам веома дирнут, ви знате моје високо
уважавање и моју искрену приврженост храбром
српском народу, односно високој цени ваше патње.

Најзад, пренесите моје поздраве нашим галант-
ним друговима.

Живела племенита и храбра Србија!

ПЕ Гепрат

Vien-a1 [?],

Велики крст Белог Орла Србије

1. *Важноста васпитања и обрада његовој домаћеј, заводској и школској облика*. Алексинац: [Н. Гиздавић], 1910.
Подаци узети са корица. - Библиографија: стр. [65]-[68]. - Посвета аутора: НБКГ: ЛЈМ 984. - Цена 1 дин.
2. *Пеј њоросјаса или Резултат њ природе удружене са културом*. Београд: [аутор], 1912.
[Садржај]: Стогодишњак. Некад и сад. Учитељев долазак. Велика Госпођа. Прва поука. Друга поука. Трећа поука. Четврта поука. Пета поука. Шеста поука. Седма поука. Осма поука. Девета поука. - Цена 1.20 дин.
3. *Дани њрејнућа: њајриојске њесме*. Бизерта: Штампарија „Сен-Пола“, 1916. [Садржај]: Дивно место ; Дочек ; Бизерти ; De profundis.
4. *Дивно место: њајриојски сјев*. Бизерта: Штампарија „Сен-Пола“, 1916.
5. *In Hoc Signo Vincēs¹ = Пајриојски изливи*. Бизерта: Штампарија и књижара Сен-Пола, 1916.
[Поема].
6. *Символ њобеде*. Бизерта: Штампарија „Сен-Пола“, 1916.
3 књжице за војнике. - [Садржај]: Српски војник своје Краљу. - Песма.
7. *Quo vadis Kaiser? или Траједија евројској раја*. Бизерта: Штампарија Сен-Пола, 1917.
Иницијали аутора разрешени према интерном каталогу Библиотеке Матице српске. - „Посвећено најстаријем српском војнику пуковнику Сави Петковићу као и осталим нашим и савезничким палим и умрлим борцима на бранику отаџбине и цивилизације“ --> корице.
8. *Прејорођај Србије: драма у 5 чинова: њосвећено добровољцима Јујославије*. Бизерта: Штампарија и књижара Сен-Пола, 1918.
Подаци са корица. - Цена 0.50 фр.
9. *Гејрај срјском народу*. [Београд: Н. Гиздавић, [1919?]
Кор. насл. [подаци са корица]. - [Садржај]: Геprat српском народу. Хвала Адмиралу Гепрату [песма]. Бизерти [песма]. - [Песме датиране 1917. године].
10. *Из срјске Африкијаде. I свеска*. [Чачак: Н. Гиздавић], 1921.
[Садржај]: Срби Америци и Вилзону! Добродошлица српским добровољцима у Африци! Српска избеглица у Африци. - Подаци са корица. - Песме.
11. *Из њрејорођаја Србије: Африкијада. Свеска 2*. [Б. м.: б. и.], 1922.
Кор. насл. - [Садржај]: Из препорођаја Србије : „Африкијада“ : свеска 2. - Рекламе: стр. 35-[42]. - Подаци са корица.
12. *Срјска Африкијада: [наши у Африци]*. Београд: [Н. Гиздавић], 1922.
[Поднаслов на корицама]: Наши у Африци. - Предговор: стр. [3]-5. - [Садржај]: [Проза]. Његово Величанство Краљ Петар I. Престолонаследник Александар Карађорђевић I. Николај II. Руски цар. Никола Пашић и Љуба Давидовић. Долазак српске војске у Африку. Анатема. Плакање. Бараке. Подофицирска школа. Избеглице. Милорад Драшковић. Инвалиди. Долазак Добровољаца. Команда. Ревии. Слава-Крсно име. Црква и њене функције. Литература. Новинарство Срба у Африци. Песништво. - [Поезија]. Срби преко Црне Горе и Албаније. Дани прегнућа. Дочек. Бизерти. De Profundis. Символ победе. In hoc signo vincēs. Quo vadis Kaiser? или Трагедија европског рата. Српско сироче у Африци. Војник од костију и Србија. Геprat Србима. Подофицирској Школи. Првом Српском Бадњаку у Африци! Срби Америци и Вилзону. Добродошлица српским добровољцима у Африци. Српска избеглица у Африци. Препорођај Србије : драма у 5 чинова. Ко ме Вечна Слава? Хвала Адмиралу Гепрату. Јучерашња свечаност : нек је сретно!. Србији и њеним херојима!. - [Проза]: Радници на књизи. Критика: оцене и прикази: Одговор, О штампарии. Школе : Уметности и вештине : Школа коњичке музике. Позориште. Логор Лауаз у Африци. Транспортовање српске војске из Африке за слоунски фронт. Картагина. [Чланци из листа *Најрег - En Avant*]: Даље из новинарства. Христос васкресе. Једно пророчанство : Ко господари морем. Адмирал Геprat. Живео Адмирал!. Адмирал геprat. Хроника. На Балкану. Руминија у рату. У Грчкој. Из прошлих дана. Са разних страна. Места где су Срби највише живели и највише их било. Гости у српском логору Лауазу. Каравани. Разно. Шала : У туђини најмилије је своје. : епизода у арабљанском крају варошице Бизерте. Искрен уздицај једног пуковника [песма]. О Болницама. Српско афричке непријатности. Могила. Топљење Лађа. Гробља. Општај са Српским костима у Африци [песма]. - [Из садржаја су изостављене шале и краће вести]. - Рекламе: стр. 140-144.
13. *Сељак мали Краљ: из живојша сеоској сирочетја*. Београд: [Н. Гиздавић], 1926.
На унутр. стр. задње корице слика аутора са

[1] У овом знаку ћеће њобегиии.

списком раније издатих дела.

14. *Пет горостаса или Резултат природе удружене са културом*. Београд: [аутор], 1932. Кор. ств. насл.: Пет горостаса. - Ауторова слика. - Илустрације Хуга Грбића, српског добровољца у Африци. - [Садржај]: Стогодишњак. Некад и сад; Учитељев долазак; Велика Госпођа; Поука. I; II; III; IV; V; VI; VII; VIII; IX. - Цена 12 дин.
15. *Трагедија Српкиње у европском рају [Плакај]: дајо је у штампу ново дело*. Београд: [б. и.], [б. г.].
16. *Трагедија верне и иаширојске Српкиње у Европском рају*. Београд: [аутор], 1932. Цена 25 дин.

Монографије

17. Бојић, Душица. *Српске изабелице у Првом светском рају: (1914-1921)*. Београд: Завод за уџбенике, 2007. Гиздавић, Недељко: стр. XIII, 401, 404, 411, 417, 418.
18. Мирчов, Светлана. *Библиотека леџбеница душе*. Београд: Београдска књига, 2012. Недељко Гиздавић: стр. 134, 136, 137.
19. Николић, Лука. *Србија, мајко и маћехо*. Чајетина: Библиотека „Љубиша Р. Ђенић“, 2010.
20. Пејчић, Предраг. *Српска војска у Бизерџи: (1916-1918)*. Београд: Завод за уџбенике, 2008. Недељко Гиздавић: стр. 162.
21. Стојковић, Андрија Б. К. и Бранко В. Ковачевић. *Чачанска гимназија: 1837-1987*. Чачак: Чачански глас, 1987. Недељко Гиздавић: стр. 116, 123, 124, 125, 129, 179, 195, 196, 200, 705.

Референсна лиџераџура

(библиографије, лексикони, речници)

22. Игњатовић, Миодраг, Миливоје Трнавац [... и др.], прир. *Лексикон писаца просветних радника*. [Књ. 1]. Београд: Партенон, 2001. Гиздавић, Недељко П.: стр. 61-62.
23. Орбовић, Марија. *Чачанско штампарство и издаваштво: библиографија: 1833-1941*. Чачак: Градска библиотека, 1998. Гиздавић, Недељко: стр. 42, 115, 119.
24. *Српска библиографија: књије: 1868-1944*. Београд: Народна библиотека Србије, 1989. Књ. 4: Fr-Ilіć, J. - 1990. - XVI, 543 стр. - Gizdavić, Nedeljko: str. 103-104 (bibliografske jedinice 16234-16248).
25. *Српски биографски речник*. [Књ.] 2 В - Г. Нови Сад: Матица српска, 2006. Гиздавић, Виктор: 684-685. - Гиздавић, Недељко П.: стр. 685.
26. Трнавац, Недељко. *Лексикон историје његајојје српској народа: њериод до 1945. јодине: њојмови, дојађаји, усјанове, личностји: извори и лиџераџура*. Београд: Завод за уџбенике, 2012. Гиздавић, Недељко: стр. 90.

Периодика

27. *Брајсџво: лисџ за вјерско и народно џросвеђивање* год. 11, бр. 2-3 (1935): 43-44.
28. *Духовна сџража: орјан удружења свешџенсџива монашкој рега* год. 3, бр. 7-8 (1910): 207.

NEDELJKO P. GIZDAVIĆ, PROFESSOR AND WRITER

All along the Mediterranean coast of North Africa – in Tunisia, Algeria and Morocco (countries of the Arabic Maghreb region), there are 24 large Serbian cemeteries from the First World War, the biggest of which are located in Tunisia (in Bizerte and Menzel Bourguiba). The Serbian sufferings, but also the courage of Serbian soldiers, were described by a close witness, Nedeljko P. Gizdavić (1871-1949), today almost forgotten professor of the Gymnasium of Čačak and writer, an active participant of the Great War who left to the Serbian people a heritage consisting of a literary opus which is rather small but has a huge documentary and historic value. The work that attracts a special attention is his best known book, *Srpska Afrikijada* (Belgrade, 1922), which was awarded by the king Alexander Karađorđević I. It is an authentic testimony on the passage of the Serbian army through Albania and their life in Bizerte in 1915-1918. The paper describes the difficult life path of this interesting man, as well as the three years he spent in Bizerte where Serbian soldiers successfully adapted and organized their everyday activities, among which a rich cultural life. A special place in *Srpska Afrikijada*, this heroic epopee on which this paper is mostly based, belongs to the French

admiral Emile Paul Amable Guepratte (1856–1939) who saved thousands of Serbian soldiers from diseases and death and who has therefore been remembered among the Serbs as “Serbian mother”. There is a short summary of Gizdavić’s book *Peasant, the little king* (Belgrade, 1926), awarded by the prize of the Serbian Academy of Science. Taking into account the variety of the subjects which are still actual today and extremely valuable for the Serbian national bibliography, Gizdavić’s literary and historical works certainly deserve a thorough research, analysis and critical review. A part of the paper is dedicated to another renowned member of the Gizdavić family, Nedeljko’s brother, archimandrite Victor (Vlajko) (1874-1952), who finished the Belgrade Religious School and became a monk in the monastery of Studenica. He was a well-known and honourable hegumen of the monasteries of Vujan, Ljubostinja, Sretenje kablarsko, Žiča and Studenica. The literature which has been used for this paper represents in fact an addition to the personal bibliography of Nedeljko Gizdavić. This paper is only a part of the project dedicated to the Gizdavić family which started in 2015 and which is published to commemorate the centenary of the end of the Great War (1918-2018).

Marijana MATOVIĆ, MA

NEDELJKO P. GIZDAVIC, PROFESSEUR ET ÉCRIVAIN

Le long de toute la côte méditerranéenne de l’Afrique du nord – à Tunis, en Algérie et au Maroc (pays du Maghreb arabe), se trouvent 24 grands cimetières serbes de la Première Guerre mondiale, dont les plus grands sont à Tunis (à Bizerte et à Menzel Bourghiba). À propos du Golgotha serbe, mais aussi de l’héroïsme des guerriers serbes écrivit le témoin direct Nedeljko P. Gizdavic (1871-1949), professeur du lycée de Cacak et écrivain presque oublié aujourd’hui, participant de la Grande guerre qui laissa en héritage au peuple serbe un opus littéraire pas très grand, mais d’une importance documentaire et historique exceptionnelle. Une attention particulière attire son ouvrage le plus célèbre, *L’Afriquiade serbe* (Belgrade, 1922) qui fut récompensé par le roi Alexandre Premier Karadjordjevic, un témoignage authentique sur le passage de l’armée serbe à travers l’Albanie et sur sa vie à Bizerte durant les années 1915-1918. Ce travail montre le chemin de vie épique de cet homme intéressant, tout comme trois années de vie à Bizerte, où les soldats serbes s’adaptèrent avec succès et organisèrent des activités quotidiennes, entre autre également une vie culturelle riche. Une place particulière dans *L’Afriquiade serbe*, épopée héroïque sur laquelle cette étude est essentiellement basée, appar

tient à l’amiral français Émile Paul Amable Guépratte (1856-1939), qui sauva de la maladie et de la mort des milliers de soldats serbes, aussi resta-t-il gravé dans la mémoire des Serbes comme „Mère serbe“. Le livre de Gizdavic *Le paysan, un petit roi* (Belgrade, 1926) est présenté sommairement, couronné d’une récompense par l’Académie serbe des sciences. En prenant compte de la variété des thèmes actuels également de nos jours, d’une valeur exceptionnelle pour la bibliographie nationale serbe, les ouvrages littéraires et historiques de Gizdavic méritent certainement une recherche fondamentale, une analyse et une évaluation critique. Une partie du travail est consacrée encore une fois à un membre illustre de la famille Gizdavic, au frère de Nedeljko, l’Archimandrite Viktor, (Vlajko) (1874-1952), diplômé de la Théologie de Belgrade, qui devint moine dans le monastère Studenica. Il fut un prêtre réputé et estimé des monastères Vujan, Ljubostinja, Sretenje du Kablar, Zica et Studenica. La littérature utilisée est en fait une contribution pour la bibliographie personnelle de Nedeljko Gizdavic. Cette étude est seulement une partie du projet consacré à la famille Gizdavic qui fut commencé en 2015 et publié à l’occasion du Centenaire de la fin de la Grande Guerre (1918-2018).

Marijana MATOVIC, MR

УДК: 355:929 Јанковић Р.
821.163.41.09-94 Јанковић Р.

Даница ОТАШЕВИЋ

Новинар и библиотекар,
Чачак
danaotasevic@gmail.com

ЗАПИСИ О ЧАЧКУ РАДОЈА М. ЈАНКОВИЋА (1879-1943)

АПСТРАКТ: *Недовољно је ауθενичних сведочанстава о Чачку с краја 19. века, па су записи Радоја М. Јанковића, елићног официра, дијломаше и књижевника, од изузетне важности за изучавање локалне прошлости. Успомене на „драго место његовог дејинства где је осетио прве радости живота и одраслања“, Јанковић записује њојком Другој свејској раја у Београду. Бојају иписану заоставшћину овој Чачанина, који је учествовао у многим њеврајничким историјским догађајима Краљевине Србије и Југославије у прошлом веку, бајини Градска библиотеке „Владислав Петковић Дис“. Записи о завичају, који се први пут публикују, само су мали део ове вредне личне архиве. Забележено на крају узбудљивој живојној пути, Јанковићево сећање на Мораву, мирисе родне куће, њаланке, дућана, њрелее околине, њрејочено је у слике и њризоре од великој значаја. Хроника о „његовом Чачку“ као „језру национа и сљемењачи народне куће“ који су заслужни за ѡрађански морал и карактер варошана, успомене на умне људе и чаршијске мариналце, обичаје, славе, школу са бајинама, леј ѡвор и ѡесме, иписана је с ѡносом и ѡубављу.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Радоје Јанковић, Чачак, Гимназија, моји записи, Морава, Овчар, Каблар, Јелица, Војна академија, Београд*

БИОГРАФИЈА РАДОЈА ЈАНКОВИЋА

Радоје Јанковић рођен је 8/21. октобра 1879. године у Чачку. Отац Миливоје, кафеџија и радикалски симпатизер, потиче из Ласца, док је мајка Милка била кћи свештеника Сретеновића из Дедеваца. Обоје су рано остали без родитеља и млади засновали брачну заједницу. Крајем 19. века Миливоје Јанковић држао је три механе у Чачку, потом је банкротирао и прешао у државну службу. У књизи рођених у чачанском храму Светог Вазнесења на 37. страни под редним бројевима 119. и 120. записано је да су Јанковићи добили близанце, Радоја и Радојку. Девојчица није дуго поживела, а Јанковићи су имали старију кћи Драгу и касније још два дечака. Породичну причу о родитељима,

сећање на школовање и ѡјачке успомене из гимназије, оставио је Радоје Јанковић у рукопису под називом „Моји записи“. Школске 1896/1897. године шести разред чачанске Полугимназије заједно завршавају Владислав Петковић, потоњи песник Дис, Михаило Гавровић, коњички мајор, и Радоје Јанковић, официр и дипломата. Песнику ће Радоје бити стари сват на венчању 1911, а херојску смрт Михаила Гавровића 1914. у Срему као див-јунака, Јанковић је описао у приповеци *Коњаник*. Другови су из Чачка отишли на разне стране, али их је Велики рат спојио и трагично раздвојио.

Војну академију Радоје Јанковић завршио је 1900. године. Прву службу добио је у

касарни у Горњем Милановцу, али је крајем 1902. прекомандован у Седми пешадијски пук у Београду, а потом у Осамнаести пук. Млади потпоручник убрзо се нашао међу групом незадовољних официра на челу са Драгутином Димитријевићем Аписом који су 29. маја 1903. године ушли у двор и извели пуч. Смрћу краља Александра Обреновића и краљице Драге завршава се владавина династије Обреновић и на власт поново долазе потомци Ђорђа Петровића, најпре унук, краљ Петар I, а потом и праунук, будући краљ Александар Карађорђевић.

Вишу школу Војне академије Јанковић завршава 1906, а 1908. године упућен је у интендантску официрску школу „L' Ecole de guerre“ у Паризу. Након двогодишњег школовања остаје још годину дана у Француској на проучавању примене рачуноводства и администрације у војним установама. За све то време одржава везе са друговима у земљи и пише за бројне часописе. Већ 1903. године Јанковић се оглашава у *Огјеку*, пише за *Војску*, *Дело*, *Дневни лист*, *Нови њокрећ*, а 1910. учествује у припреми уређивачке политике часописа *Пијемонћ*, чији ће први број изаћи 21. августа 1911. Исте године, 9. Маја, основано је тајно Удружење „Уједињење или смрт“ које је бечки новинар Леополд Мендл назвао „Црна рука“ што је одмах прихваћено у штампи и остало као друго име Удружења, а припадници су добили име „црнорукци“. Радоје Јанковић био је један од чланова овог Удружења и објављивао је прилоге и расправе о унапређењу и снажењу војске, јачању националне традиције, као и о одбрани Мајског преврата. Иако Љубомир Јовановић Чупо, Богдан Раденковић и Јанковић нису *Пијемонћ* спремали да буде гласило Удружења „Уједињење или смрт“, часопис је постао перјаница националних идеја и стремљења ка уједињењу Срба преко Дрине са матицом. Радоје Јанковић ће многе своје текстове - политичке, о војсци, национу, или књижевне - потписивати псеудонимима *Моравац*, *Поморавац*, *Бронћес*, *Р. По*

сопственом сведочењу само за *Пијемонћ* написао је око 130 прилога различите садржине. Преко њега „говорило“ је Удружење, па је то био један од разлога анонимности.¹

Патриотску дужност према отаџбини „црнорукци“ показују у балканским ратовима 1912/1913. године. Јанковић је најпре начелник интендатуре коњичке дивизије, а 1913. начелник интендатуре Задримског одреда у Албанији. Учествује у борбама за ослобођење Куманова у којој је 10. октобра 1912. погинуо Чачанин Александар Глишић, командант 7. пешадијског пука. О храбрости славне Дунавске дивизије и пресудној бици где се „десио тресак, осталих дана разлегало се одјекивање“ оставио је Јанковић потресну причу *Млаго Најоричино* коју одмах објављује *Рајни дневник*, касније *Балкански рај* у *слици и речи*, као и други алманаси и календари. У причама *Бишка на Бакарном Гумну* и *Бомбардовање Медине* сведочи о ослобођењу Прилепа и северне Албаније. Ратне приче из балканских и Великог рата сабраће 1926. године у књигу *Дани и године* коју посвећује „безбројним незнатим јунацима и именима“. Из балканских ратова Јанковић излази са чином мајора (произведен 6. априла 1913), Сребрном медаљом за храброст и Ратном споменицом.

Први светски рат затиче га на месту начелника интендатуре Врховне команде. У јеку битке на Церу мајор Јанковић упућује

[1] Биографија Радоја Јанковића састављена је од података из дневничких бележака, разних записа, службених аката и других артефаката који се налазе у његовој личној архиви. Јанковић током ратних година, у Русији, потом у изгнанству, на робији у Пожаревцу, али и након пензионисања 1939. године води дневник, записује сусрете, догађаје, води живу преписку са појединцима и институцијама, што његовој заоставштини даје велики значај. Као учеснику и сведоку бурних историјских дешавања на почетку 20. века биле су му доступне многе информације. Посебно су важни сусрети и разговори са крунисаним главама и истакнутим личностима, описи њихових карактера изван званичне верзије, њихов људски лик. И сам Јанковић је у неколико наврата остављао прилоге за своју биографију која је објављивана у лексиконима писаца. Свакако да у часописима и архивима постоји још доста грађе која би допунила његов портрет и улогу у значајним догађајима не само српске и југословенске историје.

Радоје Јанковић као официр

18. августа 1914. алармантно писмо главном интенданту Врховне команде о катастрофалном стању одеће, обуће, шатора и друге опреме српске војске. „Многи војници су упола обучени, многи носе своје дотрајало сељачко одело, а неки су у гаћама. Подофицири се не разликују од редова, а неки носе заплењене аустријске униформе па може доћи до трагичне забуне.“ У предаху између борби Генералштаб му поверава изразу нацрта за реорганизацију „Служби у позадини војске“, но времена да се ово реализује једноставно неће бити. На Колубари је у штабу Прве армије и у непосредној близини генерала Живојина Мишића и престолонаследника Александра о чему ће такође оставити писани траг. Мала Србија је протерала непријатеља са своје територије, али

је опасност од новог рата и даље постајала, па Јанковића шаљу са државном комисијом у Шпанију по набавку одеће и друге опреме за војску. Тамо га затичу поразне вести о повлачењу српске војске кроз Албанију којој се прикључује на Крфу.

На лични захтев престолонаследника Александра, Јанковић у јуну 1916. године одлази у Краљевско посланство у Русију где је требало да ради на журналистичкој пропаганди. Сарађивао је у петроградским новинама *Ново време*, *Дело народа*, *Билжевио Ведемошћи*. Крајем 1916. члан је Српске војне мисије која је на челу са генералом Павлом Јуришићем Штурмом предала у име краља и регента одликовања цару Николају II, престолонаследнику Алексеју, царици и високим војсковођама Русије. Том приликом Радоје Јанковић добио је орден Свете Ане II степена са мачевима. Наишавши у Посланству на отпор и неприхватање, тражио је од Министарства војног да га упуте у Одесу где је формирана Српска добровољачка дивизија. Министарство га у новембру поставља на чело комисије која је требало да испита злоупотребе које су на штету државе починили др Милан Шаиновић, чиновник српског посланства, и београдски трговац Александар Ђирковић. Комисија је утврдила да су ова двојица лифераната оштетили државу за 12.000.000 рубаља и робу купљену за војску бродовима слали у Прахово и препродавали (у комисији био и Милорад Вујичић, касније министар). Председник владе Никола Пашић и српски посланик у Русији др Милан Спалајковић нису прихватили Јанковићев извештај и поставили су нову комисију која је потврдила аферу.

У јануару 1917. из Солуна Јанковићу долази депеша да се изјасни да ли је био члан Удружења „Уједињење или смрт“ на коју је он „одговорио на начин који није издајнички“. За Солунски процес сазнао је од принцезе Јелене Карађорђевић, удате Романов, која му је у Одеси пренела поздраве од брата, престолонаследника Александра.

Јанковић у неколико депеша тражи да се врати у Солун, али не добија дозволу. У априлу је сазнао за Пашићево циркуларно писмо Посланству о Солунском процесу који се води против Аписа и двадесетак официера који су припадали тајном Удружењу. Јанковић се определио за борбу за спас оптужених другова. Позвао је у Петроград потпуковнике Божиња Симића, Војислава Гојковића и Александра Срба и они 23. маја 1917. године преко Посланства у Петрограду шаљу ултиматум влади у Солуну и регенту да се процес обустави, изражавајући сумњу у веродостојност исказа и кривице која се Апису и другим „црнорукцима“ стављала на терет. Потписници дају влади 15 дана да ослободи ухапшене официре, у противном ће сав материјал предати страним посланствима и штампи. На крају оргиналне депеше која се чува у Јанковићевој архиви у Градској библиотеци у Чачку, написано је да је депешу саставио он, док су остали само потписали. Према сопственом сведочењу Јанковић је од свог будућег таста Лазара Калмића позајмио 10.000 рубаља за кампању. Депеше је слао енглеском краљу, генералу Клеменсоу, Поенкареу, као и на многе друге адресе. Чак је и Привремена влада Русије после пада цара и Фебруарске револуције упутила четири депеше у Солун и једну у Париз да се процес обустави. Ништа није помогло: Драгутин Димиртијевић Апис, Љубомир Вуловић и Раде Малобабић стрељани су 13/26. јуна 1917, а још 14 официра је осуђено на затворске казне.

Кампања коју је водио против Солунског процеса дешавала се паралелно са бурним догађајима у Русији. Мирне радничке демонстрације које су започеле 23. фебруара претвориле су се до 28. фебруара 1917. у револуцију и пад династије Романових после 300 година владавине руским царством. Цар се одрекао престола, а власт је преузела Привремена влада. Фебруарска револуција претвориће се 7./25. октобра у Октобарску пролетерску револуцију и

успостављање власти бољшевика, о чему ће Јанковић оставити аутентичне дневничке записе. Божин, Гојковић, Срб и Јанковић пензионисани су у мају 1917. и одузети су им чиновни, па они траже и добијају заштиту Привремене владе и остају у Русији делујући сваки на свој начин и према приликама. Јанковић и даље користи везе у штампи и пише о Солунском процесу залажући се за ослобођење похапшених другова, учествује на скуповима бољшевика, владе и Совјета где је у контакту са Керенским, Лењином, Троцким и другим револуционарима. Нада се да ће револуција да се „пренесе“ преко Карпата у Југославију. Међутим, бољшевичка влада није била заинтересована за Србију и јужнословенско питање, па Јанковић напушта Петроград и у марту 1918. у Самари склапа грађански брак са Наталијом Калмић (1893-1986) и покушава да се пребаци у Енглеску. Из вагона српске војске у Чељавинску избацују га из воза по наредби војног аташеа Бранимира Лонткијевића, па су Јанковићи приморани да се упуте на Далеки исток и после два и по месеца турбулентног путовања Транссибирском железницом стижу у Владивосток одакле прелазе у Јапан. Месец дана касније настављају бродом за Европу, али у Еритреји Јанковића хапси енглеска полиција јер је за њим расписана потерница. Супруга Наталија, у поодмаклој трудноћи, наставља пут у Француску где у Кану проналази свекрву Милку Јанковић. Радоје у децембру стиже коначно у Рим у коме му, ризикујући свој положај, уточиште пружа генерал Живко Павловић. Јанковићев школски и ратни друг збрињава породицу, а 6. марта 1919. рођена је девојчица којој кумује супруга војног аташеа Видосава Павловић.

У емиграцији, често мењајући своје европске адресе, Јанковић остаје све до септембра 1923. године када се, охрабрен суђењем Војиславу Гојковићу по Солунској оптужници у Београду, понадао да ће у новом суђењу доказати своју невиност.

Радоје Јанковић као дипломата

После два дана проведена са породицом, 27. Септембра је ухапшен и спроведен у Пожаревац на издржавање казне, где први пут добија оптужницу. Солунски процес трајао је до 5. јуна 1917, а Јанковић је осуђен од Војног суда у јуну 1918. године. Виши војни суд је казну од 15 година затвора потврдио 2. октобра исте године. Пресуда је објављена у *Српским новинама* тек у пролеће 1919. када су већ формиране нова држава и војска, а краљ и влада се вратили у земљу.

После две године жалби Министарству војном и краљу, писању штампе како у заточењу у Пожаревцу, Лепоглави и Сремској Мимтровици тамнује књижевник и невини српски официр, аудијенција Наталије Јанковић у двору и залагања пријатеља, 5. маја 1925. године краљ Александар Карађорђевић потписао је акт о амнестији. Јанковићу су враћена одузета права, а када се изјаснио пред владаром да хоће да покрене новине, добио је одговор да ће ићи

што даље од Београда. Следеће године по хитном поступку примљен је у дипломатску службу и већ крајем 1926. одлази са породицом преко океана на место конзула Краљевине Србије, Хрватске и Словеније у Чикаго. Из Чикага Јанковић се 1929. сели у Њујорк на место генералног конзула. Америчке године су посебно поглавље у његовој биографији. Одан круни и отаџбини Јанковић је настојао да уједини српске исељеничке редове, успостави добре односе са Америком и прошири односе две земље. На опроштајним скуповима пред одлазак за амбасадора у Албанију 1936. српска дијаспора захваљивала се Југославији што им је послала таквог дипломату, а Чачку на храбром и одлучном сину.

Нова дипломатска станица Радоја Јанковића била је Тирана где почетком јануара 1937. предаје акредитиве краљу Ахмеду Зогуу. Јанковић добро познаје прилике у Албанији и лако је успоставио односе са

двором: поводом венчања краља Зогуа с мађарском принцезом Жозефином Апоњи 1938. године у амбасади је приређен концерт и отворена прва авио-линија између Београда и Тиране. Уздизање југословенског престапништва у Албанији у ранг амбасаде и именовање искусног Јанковића за амбасадора није са симпатијама гледала Италија која је имала претензије на Албанију. Под притиском Мусолинија и грофа Ђана председник владе др Милан Стојадиновић 15. јануара 1939. пензионисао Јанковића и у мају га враћа у Београд. Ускоро је у немилост пао и Стојадиновић, па се два Чачанина налазе 1940. на истој линији у покушају да формирају Српску радикалну странку. Оснивање странке осујећено је интернирањем Милана Стојадиновића на Рудник и запленом страначког листа „Уједињење“.

Други светски рат донео је нове бриге Јанковићима - како заштитити Наталију која је Јеврејка. Више од двадесет чланова породице Калмић страдало је у логору. Радоје Јанковић је 1942. године допао затвора из кога ће изаћи нарушеног здравља после неколико месеци (на интервенцију пријатеља). Умро је 29. новембра 1943. године и сахрањен на Новом гробљу. Јанковићева биографија не би била потпуна уколико се не помену најзначајније крунисане главе и државници које је познавао, као и значајне личности са којима је сарађивао и делио историјске тренутке. Заклео се краљевима Милану и Александру Овреновићу, прерватом је довео на власт краља Петра и Александра Карађорђевића, био у служби намесника Павла, руском цару Николају II предао је ордење, био чест гост краља Зога, сарађивао са председницима Америке Вилсоном и Рузвелтом, сусретао се са Мусолинијем, Лењином, Троцким, Керенским, био је пријатељ Михајла Пупина и Николе Тесле, Дучића, Црњанског, Ракића, Растка Петровића, вајара Ивана Мештровића и целе плејаде дипломата. О многим је оставио белешке, описао догађаје од Мајског

преврата 1903. у коме је учествовао, до ослободилачких ратова Србије, руске пролетерске револуције, дипломатске акције. Објавио је драму *На мукама* (1921), две књиге приповедака *Дани и јодине* (1926) и *Друмом и сокаком* (Њујорк, 1931). Много више писаног материјала и важних сведочења остало је необјављено у Јанковићевој заоставштини, расуто по часописима у Србији и у листовима америчких Срба, као и знатна дипломатска преписка и извештаји у Министарству спољних послова, Архиву Југославије и Војном музеју. О бројним догађајима из историје и о људима 20. века записи Радоја Јанковића су једино сведочанство и тим више су драгоцене и добијају на вредности. Носилац је ордена Белог орла V степена (1916), Светог Саве III и IV степена (1914), Златне медаље за ревносну службу (1914), Југословенске круне V степена (1932), ордена Св. Саве I степена (1936) и многих других признања.

МОЈИ ЗАПИСИ

Писао сам много² у животу, може се рећи врло много. Први мој запажен и похваљен рад, био је школски задатак у V разреду гимназије у Чачку „Приказ Смајил аге Ченгића“. Професор г. Пера Велимировић прочитао је пред разредом мој приказ и обилато га похвалио. У то време почео сам правити и стихове. Ово је било под утицајем Ђачких удружења. Стихови ми нису ишли од руке. Један друг из скамије одао ме је професору (г. Гиги Јакшићу), који ми је припретио казном, „ако се, и убудуће

[2] У личној архиви Радоја М. Јанковића коју је Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ завештала његова кћерка, проф. др Видосава Јанковић (1919-2016), налази се рукопис насловљен „Моји записи“. На 69 страна исписаних мастилом а делимично и оловком, ћиричним писмом, приказан је Чачак на крају 19. века. На првој страници, у десном горњем углу, подвучено: „Радоје Јанковић“. Испод: „Само први нацрт, без икакве обраде“. Хронику о свом детињству и школовању Јанковић бележи 1941. године у окупираним Београду. Како су „записи“ писани лепим језиком и тада важећим рукописом, приређивач није вршио никакве измене. Подвучене редове подвукао је Ј. Јанковић у записима.

будем млатио са стиховима“. Мене је било стид од тог обелодањења.

Сећам се да сам волео предмет „Историју“. Волео сам кад ме професор прозове да говорим (а учили смо напамет, од речи до речи, заборављајући брзо оно што смо учили) реторски, са размацима, помало декламујући. Професор (пок. Добра Игњатовић несумњиво рђав човек, колико и слаб професор) ми подвикну: „Немој декламовати, јер ћу те овим дивитом“. И од тога ме је било стид. Математика ми није ишла од руке. Имао сам рђав почетак, рђавог предавача, у III разреду гимназије променио сам гимназију. Из Чачка, где сам рођен, преселили смо се у Лозницу на Дрини, где је мој отац премештен за окружног надзорника за монопол дувана. Непуну годину по томе, премештен ми је отац (по казни, због увреде краља) за поднадзорника дуванског у Лесковац. Кад смо стигли у Лесковац стигла је и вест, да ми је отац осуђен на две године затвора због поменути кривице. Он је отишао за Београд, а ми деца, са матером остали у Лесковцу да довршимо разред. То је била тешка година, гладовали смо и плакали. Један очев дужник вратио нам је дуговану суму, те смо животарили. У то доба пао је и т.з.в. „1. април“ 1893. године кад ми је отац помилован. Он је премештен поново у Чачак да узме место књиговође у т.з.в. радикалској штедионици, а ми остали да полагамо испите у Лесковцу. Са два моја млађа брата положили смо добро испите. Ја сам добио и књигу „Карићеву Србију“. Професори су показивали саучешће према нашој породици, јер су знали за неправду према моме оцу. Иако сам свршио одлично трећи разред гимназије, осећао сам да сам слаб математичар. Професор ми је био извесни Мирко Поповић. Али још од рачунице из првог разреда гимназије у Чачку, где ми је предавао рачун стари и родитељски чика Васа Филиповић оценио сам да слабије рачунам од друге деце. Чика Васа, директор гимназије, носио је стално прут у руци и

шибао би нас по прстима, ако не бисмо брзо рачунали. Он је давао задатке „напамет“. Ја сам отварао очи, трудио се, запињао, али није ишло. Мени се чинило да сам бистрије дете од оне деце која су брже рачунала. Чак и данас, сећајући се тога, мислим да за рачун и математику, треба један, ако могу рећи, присебан, спор, реалан мозак. Ја сам био имагинативан, брз, невезан за цифре, с тога погрешан у рачунима. Нема сумње добри су амерички покушаји по школама, да децу класифицирају према умним способностима. Ја сам на пример волео географију, историју, литературу, језик. То ми је остало кроза живот. Ето, тако, био сам слаб математичар. Сећам се алгебре. Био ми је у Чачку, у четвтом разреду гимназије, предавач алгебре покојни Божидар Илић. Он је био зао, туберкулозан, киван на свакога. Сећам се да ме је једном, пред свима друговима и другарицама, страшно изгрдио. И од тога ме је било стид; дуго сам јецао, покривајући лице рукама. Осећао сам да нисам крив. Моје школовање пролазило је у стиђењу. У то време, додуше, под утицајем промене гимназије, тешке очеве болести, настанка пубертета, ја нисам научио много.

Волео сам да шетам сам по околини Чачка, да лежим по брежуљцима и сањарим гледајући у небо. Глава и душа били су му пуни чаробних слика и умишљаја. Више пута бих оставио школу и лутао по гајевима, по брежуљцима око Чачка. Пред вече скупили би се дечаци из улице и певали све што смо знали. Ја сам имао врло леп, звонак и висок тенор. Певушио сам и дању и ноћу. Песма ми се није скидала са усана. Нисам волео дечије игре. Ако се играло „хајдука и потере“ то сам волео. Онда смо одлазили у пољане и скривали се од потере по шумама. Ах ти гајеве, ах лепи пролећни месеци! Ништа више није усређавало моју душу, него трчање са мрежом на шипци за првим лептирима, ништа нежније није прошло кроз моје биће, но миље од првих јагорчевина или љубичица које су се пробијале

кроз последње снегове на обалама поред поточића. Лупкање детлића о грмове гране, свијање гнезда од птица, које су ћутке слетале у честаре и густише од ситногорице. Пловљење небом јагњастих облака, мирис покошене траве, орао у висини, славуј у врзини, јагањци на пољима – царсто детиње душе! Онда сам кришом волео кћеркицу једног баштована. Имала је црне крупне очи, танке обрве и малени младеж крај пуних усана. Сваки дан сам јој писао писма, која сам цепао. Писма од неколико речи. Па и ту једну реч цепао сам у комадиће да нико никад не прочита што је писало. Обилазио сам далеко око њене кућице, она није ни сањала да је волим. За најчистију љубав најмање се зна. У то време упознао сам једног артиљеријског наредника родом из Чачка. Он је нас дечаке призивао у собицу, крај школе, причао нам војничке приче и показивао коње који су имали злу нарав. Учио нас је да јашемо. После вечере налазили смо се с њиме у каваници код варошког парка. Тада сам попио прву чашу пива. Тада сам видео како он слободно општи са девојкама из каване. Ја сам у ту кавану долазио и сам, а чешће сам у њој играо шаха са пок. Владом Петковићем „Дисом“ који је био такође Чачанин. Шах ми је био драг и показивао сам успеха у њему. Шах допушта и тражи имагинацију. Тада сам понављао четврти разред гимназије.

Пети разред гимназије свршио сам добро. У шестом разреду догодило се нешто ново и узвишено. Заволео сам учење и знање у толикој мери, да ме је мисао на учење и образовање заносила и свег испуњавала. Жеља за знањем толико ме је потресала, да сам ишао као опчињен. То осећање било је јаче од љубави према баштовановој кћеркици. Неколики другови са мном направили су удружење за студирање. Скупљали смо се час код једног, час код другог. Сећам се, Филип Филиповић, старији од мене по разреду и још неки донеше Бекоову историју цивилизације. Мало смо шта разумели из ње,

али смо се мучили да разумемо. После смо ишли дигнуте главе као учењаци. Тада смо читали и „Историју умног развића Европе“ од Дрепера. И с њом ми смо били срећници. Требало је знати много што шта испред ње. Мој отац, видевши нас где се скупљамо ноћу, растеривао нас је, мислећи да се ради о рђавим стварима. „Учите ви ваше књиге, остало ће доћи на ред“, тако је говорио. Али, значајно је да је талас ревности запљускивао наш млади чамац. Осећали смо жељу да што пре доспемо. Можда је на то упицала и ондашња радикалска борба за народна права. Онда се увелико говорило о Светозару Марковићу и његовим политичким начелима. Онда смо читали Чернишевског. У то доба био је у Ужицу професор Настас Петровић.³ Говорило се да он учи ђаке социализму. Онда смо ми из Чачка послали радницима у Београд депешу о првом мају. Ту честитку саставио сам ја: „Други су наложили ватру, ми ћемо распирити пламен“. Новац за депешу украо сам од матере. О социализму нисам знао ништа, али ме је копкало да уђем у ту струју расположења. Читали смо што шта о Бакуњину. „Мртва поља у Сибирији“ надахњивала су нас. Међу најнапреднијим међу интелектуалним гимназијалцима био је покојни доктор Михаило Сретеновић.⁴ Он је био и најбољи ученик у

[3] Настас Н. Петровић (1867-1928), рођен у Чачку, где је завршио основну школу и нишу гимназију, а у Београду више разреде гимназије и Филозофски факултет. Био је један од првака Народне радикалне странке у Србији, два пута министар унутрашњих дела и народни посланик од 1905. до 1925. Са Стојаном Протићем (1857-1923) иступио је из странке и основао групу Независних радикала чији је вођа био после Протићеве смрти. Био је председник новинарског удружења и уређивао часопис *Народни џокреј* (*Мала енциклопедија Просвешта*, треће издање, Београд, 1978, 810).

[4] Михаило Сретеновић (1878-1915), рођен је у Дедевцима, општина Краљево. Син је свештеника Косте Бунарџића Сретеновића и био је у сродству са Радојем Јанковићем чији је деда по мајци такође свештеник из фамилије Сретеновић. У Дедевцима је држао парохију после завршене богословије. Михаило је успешно завршио седам разреда гимназије у Чачку, а потом матурирао у Београду. У Петрограду је завршио медицину и био један од првих краљевачких лекара (око 1904). Умро је 5. јануара 1915. године од колере. Годину дана млађи Радоје Јанковић дивно се у гимназији његовој отмености и интелигенцији.

седмом разреду гимназије. Ишао је отмено и говорио дигнута носа. После матуре (негде ван Чачка, јер Чачак није имао осми разред), отпутовао је у Русију и више година остао тамо. Свршио је руску медицину у Петровграду. После неколико година сазнали смо да је постао напредан човек. Кад се преселио из Петровграда и наместио за доктора у Краљеву, нешто око 1904. године, ја сам га видео и дивио се његовој благородности и благодати. Русија је изгладила његову ђачку отменост и надувеност и заменила је снисходљивом љубазношћу. Тај човек би био велики грађанин наше земље да није прерано умро. Ја га и данас жалим и као рођака и као доброг човека. Он је рођен у селу Рођевићима под Јелицом. Отац му је био свакоме познати Коста Бунарџић Сретеновић, сеоски свештеник познат као излагач лепог воћа о пољопривредним изложбама. Ето тај Михаило Сретеновић био је наш гимназијски модел. Од професора сећам се Миљана Томића. Тек што је свршио ондашњу Велику школу дошао нам је за предавача. Код њега смо учили антропологију. Сећам га се по једном случају, који ћу да наведем: излагао нам је о варењу и јелу и рекао да треба мало јести, престати са јелом онда кад нам је најслађе. Ја сам седео у првој клупи, баш пред њим, и упитао га да ли и он тако поступа? Он ме је строго погледао и рекао да му не постављам тако неучтива питања. Тужио ме је директору који ме је казнио. Ја мислим да би он боље урадио да ми је лепо рекао: „Не радим увек, али се трудим да се обуздавам при јелу и чини ми се да успевам“. Дејство би било веће, но његова љутња која га је открила пред ђацима као дволичног и лажљивог.

Наши професори били су врло слаби педагози. Да не говорим о тучама по школама. Мене је учитељ Коста Недић, кад сам био у другом разреду основне школе, толико ошамарио да сам недељама после тога дрхтао, а ствар је била у овоме: пред улазак у разред, после ручка, играли смо се

у школском ходнику. Ја сам се држао за руке са другаром, па смо се упртих стопала једне о друге, окретали у круг. Десило се да нам се у замаху отпусте руке, те мој друг падне на теме и онесвести се. Ја сам се јако уплашио. Баш у том часу прошао је крај отворених школских врата, идући од куће у варош, тај учитељ. Уплашен ја повичем: „Господине, ...“ Он приђе вратима, али кад чу врисак он се поврати, уђе у ходник, па и не питајући шта се десило, видевши ме пред собом, извуче десну руку из џепа и тако ме помамно удари по лицу да сам одлетео на под крај друга који се придигао. Онесвешћен и као ошамућен, постићен, запрепашћен, одвукао сам се до степеништа и сео, осећајући како мокраћу не могу да зауставим, а немам снаге да се померим с места. Тај учитељ се морао враћати од куће у варош нешто расрћен. Ни сад ми није јасно како је могао да на малом детету истражи толики бес. Осећао сам да нисам крив и да су учитељи дивљаци. Та сила удараца често ми је падала на ум кроза живот. И ја сам, по томе, истом жестином ударао друге. Тај случај, тај „васпитни ударац“ остао ми је на души као мерило гнева. Кад сам ушао у разред, добро се сећам, текле су ми сузе...Имали смо новог учитеља високог лепог младића са малим брчићима, звао се Савко Филиповић. Његов глас био је нежан, његове речи биле су благе. Мени се његова благодат чинила невероватном. Ту неверицу понео сам собом и у гимназију. Ово утолико пре што смо у четвртном разреду основне школе имали једног дебелушкастог маленог учитеља који је имао навiku да помирише прсте чим што њима пипне, било то дугме на капуту, креду за писање, књигу или своје панталоне. Уз то је волео да нас штипка за образе. То штипкање је вршио повезивањем кажипрста и средњег прста. При томе нам је увртао образ толико, као да је очекивао да прсне. Његови прсти при томе, мирисали су јако на дуван. Мени је тај непријатан мирис и данас у носу. То своје задовољство он је обављао кад би нам дао

здатке из сабирања или множења. Деца би мировала и погнула главе, а он би се наднео над вежбанке и вршио ту тортуру над децом. Тај учитељ се звао Васа. Био је уважен у вароши као добар грађанин. Био је управник основне школе. Нешто потом умро је напрасно од срчане болести. Сећам се, разуме се, учитеља из првог разреда основне школе чика Радивоја и учитеља Димитрија. Обојица су личила на апостоле. Чича Димитрије имао је јарећу брадицу и тресао је њоме при певању, тачније вречању, за певницом у цркви. Ја сам, рекох, имао леп глас и брзо сам научио све црквене песме. Кад смо ми деца певали крај певнице, чича Димитрије стао би пред наш хор и држао ме за јакну. Ако бих престао да певам, он би ме толико дрмусао и толико би зинуо да надокнади мој прекид у певању, да су се сва деца смејала, па би тај смех прешао и на мештане у цркви. Он је носио памук у ушима, па му се чинило да недовољно пуштамо глас. Али чича Димитрије је био поштован од деце јер није тукао децу. И учитељице су тукле девојчице. Моја покојна сестра показивала ми је модрице од удараца штапићем. Ми, мушкарчићи, нисмо поштовали учитељице. Чак смо ширили о њима непријатне гласине. Не баш без разлога. Деца више виде и знају него што се мисли.

Из основне школе остале су ми у памети, као нарочито подвучене, три успомене. Прва је моја неограничена љубав према једном сељачету, другару у првом разреду основне школе. Тај другар звао се Маријан. Осећао сам срећу кад уђе у разред. Био је добар, тих мирољубив, добар ђак. Зими, кад због снега није могао да долази из оближњег села у школу, много сам трпео душевно. Кад се с пролећа разболео и дуго није долазио у школу, ја сам такође био болестан од туге. Сваке суботе, кад сељаци долазе на пијак и доносе што шта за продају, ја сам јурио на трг да видим кога од његових и да питам када ће у школу. Што је интересантније то је, да се и моја сестрица, која је била само један

разред старија, такође везала за Маријана и делила моју пажњу према њему, дајући му бомбоне, колаче или што од хране коју смо узимали од куће. Толико нежности и привржености према живом бићу никад нисам осетио у животу. Маријан је кроз цео живот, остао угледан човек и частан високи чиновник.

Друга успомена из основне школе било је једно моје хрвање са једним другом. Тај другар био се доселио у Чачак негде из новопазарског санџака. Био је врло сиромашно одевен, сав у закрпама, али је био висок, сув, кошчат и поносит. Шапутало се да је негде из планине, а да су тамо људи врло јаки. За време једног одмора, кад су се деца весело играла, а тај планинац стајао по страни, ја га изазовем на хрвање. Важио сам као најснажнији у другом разреду. Деца се зауставила да гледају. Ја запнем да оборим „туђина“. Био сам ухрањен и пуначак. Обвио сам руке око сувог појаса противниковог и носио га тамо амо. Дечко није марио за двобој, али када је видео како деца радознано пиље у наше хрвање, у њему се пробуди понос и он ме притиште око ребара толико да ми очи севнуше. Ја пробах да га саплетем, али он ишчупа ногу, онда ме окрете око себе и изврну на леђа клекнувши ми на прса. Могао је шта је хтео са мнош. Али ме помилова и поможе да се дигнем. Од тада се увек сећам да и над попом има поп. Али ми је остао у души осећај стида који сам преживео дижући се са земље. Да ли због изгубљеног престижа код деце, или због насртљивости према туђину? Обоје је, без сумње, деловало на мене. То знам и по томе што сам се трудио да потом учиним неку пажњу према брђанину, премда ми је било тешко кад сам видео како другови одлазе к њему ради заштите, ако би их ко напао. Власт је била прешла у јаче руке. Код дечице из основне школе не игра толику улогу успех у учењу колико физичка снага и успех у игрању дечјих игара. Разуме се сељачка деца била су јача од варошчића, једно због

кретања и ваздуха, а друго што су били по годину или више старија од варошке деце. Ми смо то видели при купању на реци.

Трећа успомена, која ме је стајала много батина и других казни, била је у овоме: Ја сам био позват са једним другаром да идем „у поље“. Био је четвртак, леп дан. Ићи у поље, ван вароши, код тетке мог другара и остати до вечери, било је моје врхунско задовољство. Једва смо чекали да се сврши разред, да нешто поједемо и кренемо. Од куће смо понели хлеба, сланине и кајмака. То сам ја држао скривено у клупи. Међутим, за време великог одмора мој друг с десне стране, док сам ја изашао у авлију, поједе мој ручак. Кад смо на звонце улазили у разред, на моје запрепашћење, видим ја како се комшија облизује. Пипнем руком и нађем празну кесу. Мој друг с десне стране се пружио невешт. Повучем га к себи па га погледам у очи, он ме дрско одгурну. Подигнем поклопац на клупи и видим парче сланине. Отпочне борба. Учитељ, на жалост, није улазио. То задоцњење дало нам је могућност да развијемо борбу до пуних размера. Прво ја њега оборим на под. Ђаци изађу из клупа и почну сеирити. Онда он мене стрпа под ноге и тако ми притисне прст на руци да сам јаукнуо и са гневом шчепао циглицу којом је скамија била подупрта и лежећи, ударио га њоме по глави. Њега је крв облила. Његова сељачка кошуљица огрезне у крви. Рана је међутим била мала, на челу с леве стране. Борба се стиша. Дигнем се и претрављен седнем на место. Мог супарника деца поведу напоље. У томе наиђе учитељ. На мој мозак наиђе копрена несреће. Био сам ухваћен на делу. Није се могло изврдати. Мисао на оца и мајку, страх од њих, од казне, од истеривања из школе, од вероватне смрти другара, од батина, све то обеси се о моја слабашна рамена, да ми није дало да се подигнем на улазак учитеља. Разрогачених очију он погледа у крваву жртву и са децом изађе у ходник. Остала деца у разреду остадоше у мртвој

тишини, гледајући у мене злурадо. После добрих четврт сата, отворише се врата, вратише се ђаци а за њима и учитељ. Жртве није било. Она је одведена. Пошто учитељ седе за сто настаде тајац. Он ме позва да изађем из клупе. Изађем и одем код табле. Тада се он диже, приђе ми и поче ме немилосрдно тући шамарима, песницама па и ногама. Пао сам најзад на под, он ме је дизао па опет тукао. Мени се чинило да ми је глава отекла и да липти крв из ње. Ћутао сам, ћутао је и учитељ, ћутала су и деца у разреду. Казна је трајала подуже. Најзад се учитељ заустави, разби парче креде, стави ми комадић под колена и нареди да клечим на њима. Ја то учиних готово обезвијао од туче. Сузе ми нису текле. Нисам јаукнуо. Ударац другара циглом да је крв потекла, чинио ми се већи од туче коју сам сносио. Крв, за децу, то је сигнал ужаса. Што је интересантно учитељ ме није питао зашто сам то учинио. Ја сам посрћући под ударцима понављао „упоље“, „упоље“, али они нису знали ништа. Тек кад је учитељ сео за сто и почео испитивање деце, онда су ми појуриле сузе. Окренут зиду осећао сам како ме вода из очију залива. Усне су ми биле отечене од удараца, памет болела од спомена другарева, колена болела због креда, живот болео због неправде.

Тада је ушао управник основне школе и тражио да види зликовца. Учитељ му је показао на мене. Онда се управник сагнуо и ухватио ме за чуперак косе да сам мислио да ће ми очупати главу. Онда ме је бацио од себе на под, рекавши да ћу ићи на робију због убиства и наредивши учитељу, да ме данас поподне остави у разреду с тиме да ноћим у разреду. Позвао је фамилијаза и дао му строга упуства у том смислу. Рекао је да ће извести у свему моје родитеље. То ме баци у очајање. Онда ме пустише да седнем на своје место које је било крваво.

Амбис ме је био изнурио. Кад су деца из разреда отишла кући и кад се другар са ким сам требало да идем у „поље“ удаљило

не осврнувши се на мене, ја сам заридео, спустио главу на клупу и после дуже тре-скавице од зиме и убоја, заспао. Пробудио ме је улазак моје мајке, која је ушла са фами-лијазом, узела ме за руку и повела кући. Ја сам знао шта долази. Мајка ми није ништа говорила. Нисам ни ја њој. Она ме је чврсто држала за руку. Усне су јој биле стиснуте, била је бледа. Сигурно је поднела доста прекора од мужа и управника школе да ме држи лабаво и шта ми све допушта.

Попео сам се у своју собу. Мајка ми је наредила да се свучем и легнем у постељу, па је изашла. Ја сам се питао под покривачем да ли је тиме све свршено и да ли ће ме поштедети друге казне. Готов сам био да заспим, кад се отворише врата. Спазих кроз сумрак мајчину појаву. Држала је једну руку за леђима. Ја сам био подвио пода се покривач, мислећи да ће ми то нешто помоћи. Мајка се саже и рече претећим гласом: „Правиш се да спаваш“. Затим извуче покривач испод мене и кад ме виде нага показа и ону руку иза леђа. У њој је био дуг и прав штап. Први ударац ме посла на под, други, трећи, десети пљуштали су по мени уздуж и попречно. Мајка није гледала куда удара. Котрљао сам се по поду и цичао од бола, али штап је и даље фијукао и падао по мени. Најзад сам престао да се мичем и лежао сам опружен поред постеље. Уморна од туче мајка се заустави, скиде покривач са постеље, баци га преко мене и оде из собе. Мала икона светог Петра, наше славе, која је висила у углу, изгледала ми је накриво. Капак од мога ока био је надувен. Сећам се да је попац певао негде испод патоса. Са улице је допирала граја веселе деце. Моја два млађа брата чула су се највише. Излазила ми је слика пред очи мога крвавог суседа, који је можда мртав. Горка уста вапила су за чашицом воде. Врео, претучен, залепљен за под осећао сам као да се свуљам (суљам?). Нисам могао да се померим. Тада сам први пут осетио да сам само тело и да ми то што сам био лежи раскомадано. Ваљда сам после

заспао. Ноћу сам осетио да ме нека рука диже са пода. По задаху од пића погодио сам да је то био отац. Пошто ме је сместио у постељу, он ме је узео за руку и помиловао је. То сам осетио по болу који ми је причи-нио покретом руке у лакту.

Сутра дан отворио сам очи и спазио над собом главу једног старог човека. То је био варошки физикус. Говорио је мајци: „има велику ватру“. Почео сам да кашљем. Осећао сам да ми се у глави гомилају жмарци, гомилају се и расипају. Целог дана и ноћи досађивали су ми ти ројеви таласа који су се сплетали и расплетали по мозгу. Сећам се да су ме откривали, помицали, увијали у сирћетане хладне облоге. Онда су се жмарци у мозгу губили, да се после кратког времена опет појаве. После нисам осећао ништа. Јед-ном само отворио сам очи и видео сестрицу, оца, мајку, тетку и лекара. Били су уплакани. После, опет, дошао је сан.

Једног јутра отворио сам нагло очи. Био сам потпуно одморан, потпуно присебан, здрав. Више главе стајала је мајка забри-нута и измучена. Узех њену руку и принех је уснама. После се помоли и лекар. Био је насмејан. Очигледно криза је била прошла. Имао сам тешко запаљење плућа. Уђоше и остали који су стајали у ходнику, очекивали су моју смрт. Њина лица прели радост. Био сам свима захвалан. Ја, у ствари, нисам знао о јачини и степену болести. Дане и ноћи провео сам у бунилу. Кад сам се пробудио, изгледало ми је као да сам легао да се одморим и као да могу одмах да устанем. Било је много флашица на столу до постеље. Доктор оде препоручивши најстрожије чување. Ја сам гладио мајчину руку као да сам хтео да јој изгладим једну тешку успомену.

Дуго, после тога, отишао сам у школу. Сео на своје место. Радовао сам се да видим другове. И они су се мени обрадовали. Учи-тељ ме није ни погледао. Место до мене било је празно. Рекоше ми да је мој друг био у болници и да ће бити извађен из школе.

После месец дана, међутим, доведе га пандур у школу. На његовом челу није било ни трага од убоја. Учитељ га намести у клупу до зида. Мој отац плати његовоме неку сумицу на име лечења. Мени остаде на срцу успомена, коју ништа није било кадро да ископа и утешу. У ова три случаја додирнути су, изгледа ми, моја душа, мој понос и мој темперамент. Било је још оскачућих успомена из мога детињства, али не овако јаких.

Најраније успомене потичу, ваљда, из моје друге године живота. Ценим по томе што нисам могао да се пењем уз степенице, којима је на врху седео један млади студент и звао ме прстом да се попнем. Касније, много касније, сазнао сам да је то био студент, нећак кућевласника, који је о ферју долазио ујаку у госте. Не знам откуда да ми се та безначајна слика очува у памети. По томе, сећам се, кад смо се селили из једног стана у други. Мени су дали једну саксију са цвећем да је понесем. Тада ми је било четири године. У то време сећам се била је болесна и наша служавка Ката. Сећам се да сам ушао у њену собу и видео како гола лежи на кревету, а моја мајка са неким бабама, увија мараму као реп, па јој то полаже у колут, на пупак. Мене одјурише напоље. Али знам да рекоше да је служавка болесна од врућице. Тако су онда звали и лечили трбушни тифус. Такође се сећам и нашег рата са Бугарима.

Била је хладна и кишна ноћ. Излазили смо на балкон и гледали војску која је долазила из Ужица. Чуло се топтање војника по блатњавој улици, а труба је болно одјекивала кроз суснежицу. Тада се и мој отац спремао за рат. Сећам се његових дугих чизама и чарапа везених, које су ишле преко колена. Није прошло неколико месеци, а отац се врати. Знао да су за то време жене давале кошуље, ћебета и чарапе за војску. Али се не сећам да смо тај рат изгубили. Знао само да варош није била весела. Остало ми је у памети и то како сам трчао за муштулук оцу жељан да му јавим да ми се родио

братић. Отац је тада држао кавану. У том часу седео је и коцкао се са гостима. Није поклатио никакву пажњу вести. Мене је то разочарало. Нико ме не упита: је ли брат или сестра. Дуго у ноћ смо чекали да отац дође из каване кући. Дошао је ђевлеисан и правио ларму. Поспали смо са страхом у срцу. Мени је онда могло бити четири године. Онда се сећам кад смо купили велику кућу и уселили се у њу. Одмах по томе ја сам добио маларију. Спопадала ме је тешка грозница сваког дана. Имао сам красте по устима и у носу, био сам јако ослабео. Око места биле су велике баруштине. Маларија је беснела док се општина решила да затрпа баре. Тада сам пошао у основну школу. Сећам се како ме је мајка узела за руку и одвела на упис. Па онда прва таблица и легиштер. Па прве црте по табли, па срицање, па плач, ако задатак не испадне за руком.

Тада је мој отац држао под закуп три кафане у вароши. Радње су добро ишле, али се отац одавао политизирању. Био је у пуном развоју радикализам. Политизирање се онда спроводило са пијанчењем. Каване мога оца биле су пуне партиских друштава, који су ђаба пили. Отац би се опкољен радикалима враћао весео кући. Орила се песма и музика. Мајка би бдила по целу ноћ чекајући повратак очев. На сваки шум би се трзала, прилазила прозору и погледала низ улицу. Компанија би стизала најзад галамећи уз степенице, размештала се по собама, тражила јело и пиће и певала политичке песме о Краљевици и Љуби Дидићу. Моја сирота мајка силазила је у подрум и доносила пиће. Доносила је јестиво и служила пијано друштво које ју је у пијаном стању штитало. Ми деца дрхтали смо у постељама. А када је се друштво разишло, чули бисмо псовке очеве, његов гнев, његово повраћање и, најзад, хркање у дубоком сну. Сутрадан после трежњења чули смо како га мајка моли и саветује, да се кане пића и политике, и како јој он свечано обећава да више неће пити и политизирати.

Тако је то ишло до очеве пропасти. Каване су му биле затворене, подруми и покућство пописани и продавани, а ми се морали селити из свога великога дома, па потом из места рођења.

Кад су дошли чиновници да пописују кућевне ствари и ишли из собе у собу, ишао је са чиновницима и мој отац. Сећам се био је пијан. Кад су га чиновници питали шта и колико кошта која ствар, отац је одговарао набусито подцењујући вредност ствари. Сећам се да је један повелики орман са фијокама рекао да кошта два динара. Моја мајка бледа и уплакана ишла је за њима на неколико корака и нешто шапутала за себе, покривши усне прстима. Те ноћи легли смо тужни у постељу. Уопште, тих година, нисмо никад пошли у постељу срећни. Очекивали смо са страхом повратак очев кући. Дуго у ноћ видели смо, кроз отворена врата, како мајка седи на кревету обгрливши колена, нишући главу тамо амо и зурећи у прозор на сваки шум са улице. Та слика мајчиног очајања остала ми је у памети. Мајка нам је била крупна, лепа, добра и разумна, поштована у вароши. Њену судбину свако је сажалевао. Но и отац ми је био познат као трезвен и честит човек. Али, шта вреди кад је био одат пићу.

Моја мати била је поповска кћи. Њен отац рођен је у селу Дедевци под Јелицом. Свршио је богословију у Београду, станујући у кући начелника министарства просвете Сретеновића, даљег рођака. И оженио се из Београда. Узео је Ану Нинић, која је одрасла у кући Нинића, трговца чојом, из Цара Лазара улице у Београду. То је стара београдска кућа из које се Мара Стаменковић, рођена Нинић, удала за директора гимназије Ацу Стаменковића, чији су синови Арса Стаменковић, београдски адвокат и Миодраг Стаменковић, шумарски инжењер. Из те фамилије је и касациони судија Нинић. Из те фамилије је и Боса Јовановић удата за Јована Јовановића, инспектора министарства просвете, Мара Кукић и др. Елем,

Ана Нинић, моја баба, отишла је са татом у парохију Дедевци. Млади поп је убрзо умро заразивши се при сељачком опелу великим богињама. Његова попадија оде у Чачак са мојом мајком, малом девојчицом, и уда се за имућног баштована и општинског одборника у Чачку, деда Томицу, како смо га ми звали кад смо дошли на свет. Кад је моја мати дошла до 17 година, умре јој мати. Моју мајку је деда Томица послао њезиној тетки Савки Шалаварић у село Луњевицу код Горњег Милановца. Тетка Савка ју је добро неговала и волела. То су, причала ми је мајка, били њени најлепши дани. Одатле је ишла и до Краљева у посету родбини. Ту, у Краљево, дошао је мој отац да је запроси. Казала ми је матер да јој се мој отац допао више од других просилаца. Били су јој наменили за мужа неког порезника, али отац чује за то и дође из Београда (где је био на неком курсу из књиговодства) и одврати је од тога. Мало касније дошла је и свадба и настао живот пун борбе и тешкоћа које су се наставиле све до очеве смрти, па и после ње.

Мој отац Миливоје рођен је у селу Ласцу испод Јелице. Остао је малим без родитеља и узет на старање код стричева који су били људи сељаци, прости и себични. Стрина Маша била је добра према њему и узимала га је у заштиту. Мој отац пошто је пропао са радњом и имањем, писао је свој дневник, који ја и данас чувам. У томе дневнику он описује своје детињство, овако: „Рођен сам црн и ружан. Родитељи би ме, при копању, остављали самог, у колевци под дрветом. Једна пловка идући по орању за глистама, приђе колевци и видећи муву кљуцну да је ухвати, том приликом ми повреди око, од чега сам и данас шкиљав. Отац и мајка умрли су ми у једном дану и сахрањени су у једну раку. Дошао сам на имање стричева. Они су ме слали да чувам овце. Давали су ми и козе уз овце, што је било тешко чувати. Од тога зла спасавала ме је стрина Маша. Кад сам мало одрастао пошао сам у школу. Једва сам научио да читам, стричеви ме извадише

из школе и послаше у воденицу да мељем жито и збирам ујам. Ту сам сељацима читао рожданик и тумачио им снове. Одатле су ме дали на тишљерски занат у Краљево, где сам радио тешке послове. Једнога дана примети један господин на улици да вучем одвећ тешка врата, па позва полицију. Казнише мајстора, али ја морадох побећи. Одатле ме дадоше на занат у Чачак, где сам се научио штављењу коже и прављењу лепих опанка. Био сам љубитељ књиге, читао сам и расуђивао. Војску сам служио у Београду. Том приликом сам видео да је добро што год си научио. Ступио сам код београдског адвоката Бонџића у приправништво и уједно узео да водим банкарске књиге. То ми је уз накнадне студије помогло касније у животу...”

То је најкраће каријера мога оца. Остало је била животна борба. Мењао је занимање: био предузимач, кмет, кафеџија, књиговођа у банци итд. То је био омањи, дежмекасти човек, енергичан, разуман, али и пргав. Волео је књигу. Иако нешколован човек, он је имао библиотеку од близу 1.000 укоричених књига, где је у свакој свесци било још по две три књиге, дакле 3.000 дела. Ја се и сад сећам тих свезака, били су их пуни ормани и рафови на чардаку одакле сам их ја узимао да гледао књиге са сликама. Моја сестра носила их је учитељицама, где су и растурене, друге сам и ја растуро уз остало покућство. Данас ми је жао тих књига, јер би нам представљале лепу реткост. Од тада, кад их је он куповао, имаће око 67 година. Мој отац лако је трошио новац и био врло дародаван човек. Давао је и мени као детету много новца које сам ја расипао изгубивши свако поштовање вредности новца. То ме је много коштало у животу.

Кад у мислима прођем запамћени живот мојих родитеља, видим да је тај живот био пун напора и тешких искушења. Видим да је наше друштво у своме младому стварању, подвргавало своје грађане горким доживљајима. Живот је био јевтин, значи

није било трговине и сарадње са иностранством. Владало је мртвило, кредит је био мали. Ако би се когод дрзнуо да крене неки посао, а не би био за њега потпуно пристао (као што је мало ко био дорастао) он би пропадао, мењао професију, кубурио, живео на меницама и најзад довршавао живот као кантарџија, кварталник или фењерџија. Мој отац је избегао потпуни пад јер је у младости био на служби у адвокатској канцеларији и постао вичан адвокатским пословима. Водио је адвокатске послове, одлазио у судове, спремао тужбе, отправљао сав адвокатски посао, сем појављивања пред судом. Био је врло писмен. Његов стил био је жив и лак, убедљив. Ја мислим да сам од оца наследио стил, док сам начин сликовног прилаза наследио од матере, која је дивно причала.

Отац није био побожан, није ишао по славама нити је славио. Спреман је славски колач са кољивом, долазио поп да сече колач, али је слава ишла без дочекивања гостију. Приређиван је славски ручак, позвати као гости рођаци и пријатељи и то је све. Мајка, на против волела је славске обичаје и била врло побожна. Послови кућевни нису јој дозвољавали одлазак често у цркву, али је ишла о свим великим празницима на службу божју. Свако вече уочи недеље, палила је пред славском иконом кандило. На Божић је од поноћи ишла у цркву пошто навуче своју свечану свилену хаљину и бунду. Чекали смо је сви, са оцем, да се изјутра врати из цркве и да се послужи врућа ракија. То је, чини ми се, била једина прилика, да моја мајка са оцем испије чашицу пића. Подруми су били пуни пића али је мајка мрзела пиће. Није ни јела много. Трудила се да води уредно домаћинство, чак је хранила по 12 слугу који су радили по очевим кафанама. Наша служавка била је махом сељанка неспособна за бољи посао, а кувар, који је унајмљен да кува за толики свет, био је махом пијанац, па је проводио више времена у подруму него ли у кујни. Чешће смо га затицали заспалог крај бурета. Мајку су звали „газдарица“, али

је она међутим, била први слуга у кући - од раног јутра до мрклог мрака радила је да нас збрине и да домаћинство одржи у реду.

Исхрана нас деце није била хигијенска. Ујутро јели смо месо које је спреmano и за момке. Ту су били печени бубрези, пржене џигерице, мозгови, слезине - све масно. Износио би се пун плех те хране пред нас малишане. Ми би умакали свеж хлеб у маст около меса, потом тешко патили од горушице. Ја се сећам да сам имао толике горушице да сам просто сагоревао. Нисам се никоме пожалио нити сам тражио лека. У подне јели бисмо поврће са месом, пасуљ, купус, боранију, патлиџан, пилетину, шницле. Често нам је био даван мешпајз: пире од јабука, ораха, гурабије, тикваре итд. Увече имали смо јаја, пржен хлеб у јајима, остатке од ручка, итд. А кад смо пропали са имањем, тада су обеди били ређи и лакши, премда је све на пијаци било јевтино. Пиле је коштало грош. За један динар могли смо купити кило масти. Цело јагње са кожом коштало је 1,40 динара. Кад се прода кожа месо је остајало бесплатно. Хлеб је био грош кило. Три јајета коштала су марјаш (0,05 пара). Воћа је било изобилје. То је била дечја главна храна. Крушке и јабуке биле су по марјаш кило, грожђе 10 пара килограм. Лубенице велике за марјаш или десет пара. Према томе могло се јевтино живети. Кирије за 2-3 собе биле су 30-40 динара месечно. Требало је имати још 60-70 динара месечно, па моћи, уз штедњу, изаћи на крај са целом породицом. Пиво у кафани стајало је 0,15 пара, кава је коштала 0,05 пара. Ко је имао у џепу два динара, тај је био добростојећи. Од године 1938. до 1941. плаћало се у Београду у бољој кавани шоља кафе 100 пута више. Једно коло говеђине у моме детињству (око 1880. године) стајало је у Чачку, мом месту рођења, 2 гроша (0,40 пара), док је 1941. године иста количина стајала 200-230 гроша. Једно јаје коштало је онда 0,03 паре, док је за време рата 1941. једно јаје

коштало 200 пара, дакле 100 пута скупље. Још да их је било довољно!

Свака боља кућа вршила је „посијек“ у јесен, тј. „тукла свињу“. Од меса су остајала ребра да се суше на диму, тако и шунке и пршуте. Сало се топило у маст. Од чварака, џигерица и црева спремана је кавурма за зиму. Кишељен је купус, спремана туршија од паприке и зелених патлиџана, куван парадајз и спремана водњика од крушака (такиша) и јабука, уз које је додавана клека ради мириса. То пиће било је зими најдраже деци, а одрасли су зими пили расо од купуса који су папричили. Уз посне дане служен је посни пасуљ, папула и кисео купус пресан, добро запапричен. Лети је била велика храна млеко, сир и кајмак. Сва ова храна била је врло добра и јевтина. Сир је коштао 0,30 пара кило, а најбољи кајмак 3-4 гроша килограм. Грађанске куће месиле су много колача и кувале доста слатког и пекмеза.

Једном месечно пран је цео веш. Онда је мајка узимала помоћницу. Веш је пран у дворишту. У казану је загревана вода, па је добро веш слаган у пирамиду и заливан врелом водом, да преноћи. Сутрадан је испран на бунару и сушен на конопцу. Лети то је био лакши посао, али зими су мразеви били јаки па се скочање прсти од ледене воде. Тек с вечери улазила би сирота, у топлу собу, окретала леђа топлој пећи, задизала сукњу да јој се угреју промрзле ноге. Није чудо што је наше жене ужасно мучио реуматизам. И никад роптања и приговарања. То је тако морало бити и тако је вечито ишло.

Суботом увече спремао се купатило, то је било једно врелико дрвено корито и шупи. Зими смо се купали у великом бакарном лонцу у соби до кујне. Пећ је била заложена, да се и сад радо сећам тог рибања у топлој соби. Ако бисмо били болесни од гуше, мајка би намазала прст „нишадором“ и превукла преко упаљених крајника. Сећам се чешће су нама деци побољевали зуби, а и болови у ушима чешће су нас посећивали. Целе

ноћи пробдела би мајка крај нас, држала нас у крилу, стављала нам у уши зејтин са белим луком умотан у памук или томе слично. А сутрадан је радила редован посао никада се не пожаливши на умор. Једино задовољство је било када би дошла прија, тетка, кума, или комшиница на сат разговора. Те жене су уважавале једна другу и биле јаке и гостољубиве. По томе ко им дође у кућу и цењен си. Имало је умних паланчанки. Слатко и турска кава кувана у џезвици, били су главно послуужење. Наше жене пиле су дневно по десет кава, срце им је остајало здраво и доживљавале су лепу старост. Одевале су се строго по српски. Свечана хаљина била је од свиле, марама од чипке преко груди укрштена, озго либада. Ципеле су биле „на федере“, чарапе од домаће радиности. Оне нису ишле уз боју хаљине, али се нису ни виделе јер су хаљине биле дуге и вукле се по поду. У коси је био дијамантски прстен на брошу, носиле су и уметак за кику. Имућнији имали су и дијамантску грану. Разуме се, на темену био је фес, а богате су носиле тепелук од турског бисера. На прстима изубијаним од рада, носиле су дијамантски прстен, канташ (камен) или неки други племенитији кристал. Брилиант је био реткост. Што је доказ сиромаштва наше паланке. Богатства су се кретала од највише 70.000 динара па наниже. Ко је имао имање од 100.000 динара био је властелин.

Употреба козметике у трговачким кућама била је тајна. Ја се сећам, моја мајка куповала би у апотеци велику кутију пудера за лице, коју је делила са мојим теткама. Ту кутију крила је мајка од оца. Никад нисам могао да видим њихов начин пудерисања.

Недељом лети излазили смо „у шетњу“ у варошки парк. Напред деца, држећи се за руке, позади отац и мајка. Успут су се поздрављали са пролазницима и стигли да проговоре неку реч. Излазило се и на вашар, који је трајао три дана. Тамо су распете шатре са робом, па се најзад свраћало под шатру

на чашу пива и на мезе. Мајка је волела да се задржи код играча. На сред вашара сељаци су играли коло. Куповало се нешто вашарских „лицидерских“ колача са сликама, па се враћало кући по топлој летњој вечери. То је био доживљај. Мени је данас жао што, као мали, нисам имао више разбора, да унесем у монотонију мајчиног живота више веселости и забаве. Деца су себична. Сматрају родитеље као своје дужнике.

Недељом, пред вече, жене су износиле клупе и столице пред кућу и ту на уличном тротоару седеле, разговарале и гледале кад ће ко проћи, да се с њиме поздраве и поразговарају. Уз столицу на којој је седела газдарица седела је на земљи, или клупици, служавка. Деца су се играла на улици. Преко дана лети деца су одлазила на купање на Мораву. Предвече излазиле су лако одевене жене и девојке, готово цела варош купала се дуж реке. Није било костима за купање, већ су жене употребљавале кошуље које су се мокре лепиле уз њихово тело. Како је вода била плитка ту су изгледале као голе. Људи, шетачи по мосту изнад купачица, сеирили су на рачун жена.

После шетње или после вашара свратили би родитељи у кавану на пиво. Ту је свирао цигански оркестар. Тротоар ограђен лиандрима била је кафанска привилегија бољих пивница. Ту су излазиле готово све фамилије, поздрављало се преко столова и јело уз пиво. Који пут лети навраћала је глумачка група, давала је неколико представа које је становништво посећивало радо. Биле су разне цене седиштима: прва, друга и трећа класа. Давани су патриотски комади, или, позоришне игре Косте Трифковића, Стерије Поповића и др. Деца су била најревноснији посматрачи позоришта. Те путујуће глумачке дружине обично су пристајале да играју за храну и калкулацију за стан, па биле призиване. Одлазиле су из вароши пешке, праћене децом до на крај вароши.

Задушнице су биле дан када је цела паланка излазила на гробље. Ко то није могао одлазио је у цркву да се имена покојника упишу у читуљу и да се помену уз молитву. Свећице су паљене за покој душе сваког умрлог. Младенци су такође спремали светковину. Мешени су колачићи премазани медом и слати од једне куће другој.

Највећа свечаност у души паланке био је Велики Петак. Свет је пред Ускрс одлазио на „бденија“. Клепала су те свете недеље уливала тужно сећање. Али на Велики Петак поподне црква је била препуна. Служена је упокојна служба Христу и кад је изнешена плаштаница жене су плакале. Тог дана владао је строг пост, много пута и једгоничење. На Велики Петак кружила је кроз варош свечана тула.⁵ Народ је био сиромашан и патнички. Ја могу рећи да је се видело на Велики Петак да је наш народ побожан и то не навикнут васпитањем и отменошћу на практиковане побожности, већ побожан са саучешћем према Спаситељу.

Свештеник је био поштован и љубљен у руку. Свећена је водица по кућама два пут годишње. Свештеници су били велики грађани вароши иако нису себи давали много религиозног труда да то буду. Нису то ни умели. Они су били примерни грађани строги према себи и добри према другима и то је било све што се тражило.

Наш прота Света Михаиловић који је живео око 90 година био је као кров над вароши. Нико се није сећао да се он икад огрешио о своје дужности и о своју пажњу према грађанима. Кад би му се десила каква год несрећа у фамилији, грађани су жалили, као да се њима самима шта тешко догађало. Поштовани су и црквени тутори. То звање било је почасно. Њиме су почаствовани трговци, а нарочито стари учени момци који су се посвећивали интересима цркве, кад нису имали своју породицу. Лепе црквене

службе биле су на Тројице кад су плетени у цркви венчићи од траве и ношени кућама да се обесе над кућна врата. Онда имамо Цвети кад се свак враћа кући са прутећем или две врбове гранчице које су биле тек напупеле. Лети је свака варош имала свога свеца, своју славу. Чачак је славио Спасов-дан. Цела варош је излазила у литију, која је ишла кроз варош задржавајући се негде на раскрсницама, где је било изнето млеко ради послужења литијаша.

Зимски празник Богојављење узиман је врло свечано. Вршена је литија и сечен крст од леда који је био посвећиван. Цео тај ред зимских празника: Св. Јован, Богојављење, Св. Никола итд. били су поштовани јер је било много слављеника тих дана. Али највеселији празник био је Ђурђев-дан. Ово због веселог Ђурђевданског уранка. Пролеће је већ наступало, нарастало срце у младежи, па се Ђурђевско јутро разлегало песмом, а домови бивали украшени зеленилом. Слављен је и „мајагос“. Првог маја излазила је варош у околину на цео дан. Тамо се јело, пило и играло. То није био 1. мај раднички и социјалистички, већ паланачки, без класне мржње и без манифестација икакве политичке борбености.

Кад поменемо још празник: Митровдан, Госпоину, Три Јераха и Аранђеловдан, сем неких мањих празника који су јаче празновани, онда видимо да је црква господарила народним расположењем. Јер државних празника је било мало: краљев рођендан и проглас Краљевине. Онда је извршена „лимунација“ и бакљада, пуцале су у порти прангије и служено је благодање. То је било све. Није било свечано у души колико је било на Видовдан. Овај празник је школа унела у душу народа. Исто тако и још далеко више но што је било на дан Св. Саве, који је био варошка свечаност. Бивало је још паланачких балова преко године где се играло коло, певало и пило пиво и вино уз крофне и суво месо. Светосавска забава била је једна високо национална манифестација, где се

[5] Радови од сребра украшени уметнутим малим шарам, мустрада, који се израђују и руском граду Тули (тула - сребро).

није можда много знало о Св. Сави као светитељу, просветитељу, вођи, и дипломати, али се декламовало и прослављало као да се све то знало. Највише је у славу на Св. Саву одскакала чињеница да је спаљен на Врачару. Данас ту несигурну чињеницу потискује познавање његовог творачког посла који се све више продубљује и уздиже. Свети Сава, Карађорђе и Вук представљају три најмоћнија фактора наше ренесансе: историјске, ослободилачке и културне.

Паланка, мој Чачак, онда је имао 4.000-5.000 становника, са средњом гимназијом, првостепеним судом, окружним начелством, пиваром и млином парним и једном дивизијом артиљерије, то је драго место мога детињства. Тамо сам осетио прве радости живота и прве бриге своје и својих родитеља, познао родбину које је било мало. Тамо сам стекао прве мале пријатеље од којих је још и данас нешто прекостало. Сећам се авлија и празних плацева по којима смо се играли клиса и „јаничара“. Сећам се Мораве и наших виров у које су нас гурали старији другови, дајући нам лекцију из пливања. Крупан песак приликом надоласка воде са Овчара и Каблара пекао је лети наша леђанца и вршио терапијску акцију на наш крвоток. Тамо смо голишави одлазили да испод општинске кланице, где смо у вировима пецали рибу и хватали ракове који су живели у чкаљу под обалом, где су кланичари „лешили“ говеђе коже пре но их почну припремати за опанке. Ту дуж обале били су бостани, где смо помало куповали, где смо га јели док се не надујемо. С друге стране биле су високе тополове шуме по којима смо се тукли из праћки са сељачком децом. Сваки хитац, ако погоди, био је..., али ми се нисмо плашили те опаке борбе. Деца имају среће у својим великим несташлуцима. Ја се сећам свега једног несрећног случаја, кад је мали Вапа бацио запаљени динамитски метак у једну отоку Мораве. Задржао је метак дуже те му је експлодирао у руци и однео му ручицу до лакта. Ја се само чудим ко је

дао или продао детету динамитски метак. Од пуцња и од несреће сви смо се разбегли кућама не говорећи никоме ништа. Бежао је и Вапа јаучући. Доктори су стигли да зауставе крварење и подвезу жиле. Дете се опоравило и наставило школу. Умро је касније од запаљења плућа. Мене гризе и данас савест што нисам остао крај њега кад је динамит експлодирао. Побегли смо сви као врапци. Деца чине велике грешке у сразмери са малом готовошћу да приме одговорност. То је свакако одсуство васпитања и страх од велике казне, која их сналази.

Дивна је околина Чачка, пуна брежуљака, планина, ливада и гајева. Ја мислим да је околина вароши у којој сте рођени и одгајани заслужна за каснији грађански морал тих мештана. Чачани су жустри, убојни, пријатељски, племенити, одважни, трезвени. Изгледа ми да то потиче из племенитости целог овог краја, где је с једне стране Љубић, с друге дивна Јелица са подгорином, где је Драгачево, а стреће стране је кабларска стена са теснацом, где су бањски, сумпоровити извори. Села су пуна воћњака и винограда. Сељани су срдачни и гостољубиви. Из те околине су Ранко Тајсић, поп Јанко Пурић, Марко Милутиновић. Из Драгачева су Солдатовићи, чувени хајдуци. Из Чачка су браћа Глишићи, Гавровићи, Миликићи, Гавриловићи, сви познати јунаци и родољуби. Отуда су никли дивни и славни официри, посланици, инжењери, лекари, глумци (г-ђа Дугалић). Ту сам научио дивни језик и красно певање. Ми деца знали смо целу литургију напамет. Наше мајке училе су нас песмама. Од Цигана, свирача, научили смо друге песме и арије. Дуж улица јутром разлегла се лепа песма девојака које су певале при отвореним прозорима успремајући себе. Клавира није било. Само је апотекарица имала пијано на којем је свирала с вечери. Пролазећи испод прозора ми смо се заустављали и слушали музику трудећи се да упамтимо који мотив. Руку под руку и загрејани ми смо се кретали улицама остајући све до вечере, да се

испред суда нађемо. Наше мајке училе су нас песмама. Ја се и данас сећам лепих песама које сам научио од своје мајке која нам је певала намотавајући клупчад, док смо ми седели око ње на поду на поњавама. Њен глас био је мали али мелодичан и пријатан. Отац није био музикалан. Кад мало повуче певао би неку сељачку мелодију о Драгачеву и ружама и молио мајку да запева о Милки и славују. Кад би отац био весело у друштву, онда би и мене дизао из постеле да им певам. Његово друштво би ме весело поздрављало и питало: јесам ли радикал, социјалиста или нихилиста?

Ми смо у Чачку имали типове какве, или сличне, имају и друге вароши. Имали смо Вучету Чвору, стогодишњег старца, који је седео пред малом кућицом на крају вароши и сунчао се. Ми смо се скупљали око њега и запиткивали га о Турцима. Чича Вучета је, кажу, био Херцеговац. Причао нам је лепе приче из времена кнеза Милоша. Да је био вештији могао нам је причати и о Карађорђу и Наполеону, јер је он у доба њихове смрти био младић од око 29 до 34 године старости. Сем старог Вучете имали смо чича Јована Курезана, који је свирао на виолини по свадбама и увек носио мали фесић на глави. Чешће је био чутурџија на свадбама. Онда би дошла на ред луда Анка, гатара. То је била једна сувоњава старија жена, која је ишла по кућама да гата и добије као награду што старог одела, пар обуће. Њу смо задиркивали док је она међутим била ћутљива, озбиљна и мирна. Само би, кад би је ко увредио, прелазила преко уличног олука два три пута шапћући неке неразумљиве речи, што смо ми узимали као врачање. Имали смо и баба Анђу, варошку бабицу. Била је гушава. Није била квалификована, али су је радо узимали за бабињање. Она је важила и као обедуша и носилац љубавних писама. Имали смо и мутаву Петрију. Она није била баш мутава, али је крештала кад говори, а говорила је доста гласно. Она је узимала да продрнда вуну. Она је још, уз то, узимала на дрндао и

варошке вести. Због тога су сви били опрезни према њој. Мутава Петрија била је најговорљивија Чачанка. Сећам се Радоја Рпана, општинског пандура, типичног пандура, па онда Здравка Чопица, исто тако пандура, који је ишао пешке брже неко коњаник. Онда не треба оставити заборављеног Јевту млекацију, званог „пардон“. Он је изјутра доносио у варош млеко, а око подне враћао се из вароши пун вина и ракије, редовно пијан. Сетимо се и берберина Вучка Зеца, који је вадио и зубе и лечио кожне болести. Он је имао радњу на пијаци и правио сваке шале и виц са сељацима. Да поменемо још и Милоша Буку, касапина, који је убијао јуне песницама. Свето Ћоса и Јован Трћо били су варошке ћосе и мудраци. И.т.д. Међ варошким шаљивџијама требало би памтити Јеврема Еру. Он је правио чаршијске шале које су се препричавале од уста до уста. И стари адвокат Глиша Новковић није био обичан тип. Висок, отмен, тих, mudar - он није скидао ни лети ни зими свој тешки капут и своју шубару. Било је у вароши почесто и Цинцара као што је био Апостол Аризовић, кавецџија. Било је варошких опасних беспосличара као што су били Гвозден Шинтер, Милован Кеља, Рака кломфер, Грујо кочијаш итд. Они су били убојице и велики проблем полицијски. Они су обично били притварани за време вашарских дана, да не би одсецали кесе сељацима који су трговали на вашарима.

У Чачку смо имали за време детињства чувеног начелника округа Михаила Церовића и Светозара Шурдиловића. Директори гимназије били су Бирговић и Васа Филиповић. Тамо је професор био и знаменити филозоф Божа Кнежевић. Колико лепих ствари бих могао о њему да испричам. Како су велики људи морали живети по малим паланкама. Владичанска столица пренета је у Чачак за време мога детињства. Тада је био владика Никанор па владика Сава. Наша црква била је са једним великим и два мања кубета покривена бакром. Поштар није био

никаква реткост. Црква није била значајна, али веле да је зидана у она времена кад се Чачак звао Градац. У близини Чачка је село Љубић где је на брегу шанац Танаска Рајића. Сећам се једном да је певачко друштво Обилић из Београда дошло да пева у Чачку па је изашло на Рајићев шанац. Ту је хор под управљањем Јосифа Маринковића отпевана песма „Хеј у гори бели двори“ и то тако моћно и лепо, да сам ту песму сачувао у срцу до дана данашњег. У околини Чачка су чувени виногради Жежевачки. Излетно место Буковац служило нам је за састанке с пролећа. Дивна вода извирала је под брежуљком, а у шумарку са стране одмарале су се фамилије.

Чачак је имао и своје учене грађане као што су били: Никола Радовановић, Петар Николић, Илија Панић, Алекса Терзић, Василије Намбита, Никола Аћимовић и др. Од лекара имали смо старог Тренчина и доктора Јарослава Кужеља. Фотограф Франц Падовић је својим сликама испуњавао породичне албуме, а Талијани су радили надгробне споменике. Ере су доносиле луч и катран од Ужица, а Цигани су правили корпе, корита и дрвене кашике. Сељанке су доносиле на обрамици пилеж, воће, сир и кајмак и јаја. Пијачни дан, субота, био је права радост за нас децу. Слегао се на пијац велики број сељака, који су своју робу држали око себе на земљи. Око меда су зујале пчеле, а око сувог меса и скорупа муве, јер мува је било у изобиљу. С друге стране пијаце била је колска роба: брашно, дрва, ракија. Ту је био и кантарџија са општинском вагом. По среди је била баштованска роба које је било изобиље. Једино баштовани и пиљари имали су покретне тезге. То је било на Великој пијаци. На малој пијаци била је трговина са стоком, овцама и свињама и са сеном, зоби, пшеницом, ражи. Као што се види долина Западне Мораве снабдевала је добро моју родну пијацу. Било је много кавана, а свега два три скромна и скучена хотела. Чачак је имао више гостионица: две три за Чачане,

а остале за сељаке кад дођу у варош на трг или да пазаре. Биле су и две три ноћне каване за нежење као што је била она код Лепе Јоке или код Царице. Тамо су кришом одлазили и гимназисти. Одлазио сам и ја.

Моје родно место имало је рогобатну турску калдрму, осветљење петролно са фењерима које су палиле и гласиле петролције. Ови су и чували ред у вароши ноћу. Ретке су биле крађе, али било је случајева самоубистава грађана због банкрутства. Место водовода свако двориште имало је свој бунар. Вода је била тешка. Разуме се није било канализације. Мислим да је и данас нема. Наше паланке слабо напредују хигијенски. При свем том срећно се живело. Велики доживљај је био ако је једна грађанка Чачка проведена у болницу, болесна од „водене“ болести. Сви су успут завиривали кроз колски прозор и причали ужасне приче о њеном изгледу. Сем тога чешће су доводили хајдуке у судски затвор. Цела варош изашла је усусрет кад су довођени хајдуци Бркић и Војко. Они су били леви млади људи, лепо одевени по сељачки. Очи су им севале, а крај њих је у фијакеру седео срески начелник, насмејан, као говорећи: „Овако ја са њима свршавам“. Цео народ симпатисао је хајдуцима. Понекад је доношен у болницу мртав хајдук, убијен негде у околини. Ми деца знали смо да хајдук лежи у болничкој капели. Одлазили смо до капеле и провиривали кроз чвор на даскама. Чудили смо се надутости хајдуковог тела и дуго осећали мирис карбида у носу. Рекли су нам да је хајдук Прока убијен са леђа. Жандарм је метнуо у пушку, поврх метка, и парче челика. Који пут вршено је стрељање хајдука на сат два удаљено од вароши. Онда смо бежали од школе, да одемо на лице месте, да присуствујемо. Ја сам гледао стрељање неког Козаковића из близине Жежевице. Било се скупило нешто сељака. Такав је био налог власти. Хајдук је био везан за колац, пред њим рака. Читана су акта. Хајдук је бедно изгледао. По читању пресуде звао је једног

по једног рођака да се с њим опрости. Отезао је, надао се, да ће стићи помиловање. Сељанке, рођаке доносиле су му јабуке које је он загризао. Онда је хајдук плакао, и звао мајку к себи, мајке није било. Звао је други свет, најзад комшије. Извињавао се, да је наведен и да није био крив. Кад је исцрпљен причом, срески начелник који је био болећив човек, нареди „да се врши закон“. Метнуше осуђенику мараму преко лица. Осуђеник клону. Начелник извуче сабљу и ману њоме, давши знак. Плотун жандармски плану. Хајдук се скљока низ колац. Срески начелник, надувених очију од згражања, приђе лешу. Опалише још један, два метка у лешину и затрпаше... Тако се испуни правда.

Остоја абација, један миран човек, из чије авлије људи нису чули речи спорења између њега и жене, или послуге - убио се. Једно јутро нађен је у варошком парку, на парченцету ливадице. Имао је црну тачку с леве стране на ребрима. Груды су биле откривене, около се видео дим од револверског метка. Ми ђаци пред улазак у разред, отрчали смо до парка, да видимо сцену. После смо о томе препричавали. Можда и не би требало допуштати становништву да гледа те призоре. Тиме становништво не постаје боље. Навикава се на смрт.

У Чачку је живела Јана кобасичарка. Имао је њен муж Јањаћко кобасичарницу баш на пијаци. Ту смо долазили и ми ђаци. За два гроша добили бисмо хлеб, добру кобасицу и чашу пива. Ту бисмо од Мила берберина чули варошке и политичке вести, а ако бисмо још нешто желели да сазнамо, одлазили бисмо у Милов дућан, и седели у одељењу преграђеном завесом од дућана. Ту бисмо ми ђаци чули шта говоре професори, кад дођу у берберницу на бријање и шишање. Наши млади предавачи у гимназији били су лепи људи и лепо се чешљали. Шетали су неки пут сами, некада у друштву. У цркви су били смирени, али сећам се једних „Тројица“ док смо ми клечали оборених глава, један професор је дизао главу и окретао се, да гледа

доктореву кћерку. По паланкама се све зна, ко кога гледа. Тако се знало који потпоручник из варошке артиљерије коју воли. Једне вечери, сећам се, књиговођа варошке штедионице повео је на посело, код своје газдарице, неколико другова официра. Како је он, као хоровађа, знао да ја добро певам, позвао је и мене. Позване су и две три варошанке и међ њима и моја од мене старија сестра. Официри су седели около на миндерлуцима и пили каву, девојке су ћутале. Мајке њихове биле су заједно у кухињи. Ја сам певао. Била је нека тужна песма, коју официри нису волели. Мене су изгустирали брзо. Досадно је било и девојкама па су изашле једна по једна и изгубиле се у мраку. Тако се свршило посело тиме што је књиговођа поручио литар вина и што су засели да играју фарбла. У паланци нема домаће забаве. Зими има балова. Оду сви бољи родитељи и изведу кћери удаваче. Около су клупе. Жене седе, девојке играју. Мужеви седе у одељењу за мушкарце па пију. Цигани свирају српска кола у која се сви хватају. Мужеви излазе у салу, приђу женама и понуде крофне или суво месо, па се враћају у друштво, одакле се мало касније чује песма. Варошке газдарице у свили играју отмено, крећући се по трототару. Понека млада поскочи у „залету“. Ту се одликују учитељице, млади официри, судије и полицијски писари. Остаје се до један час по поноћи, па се одлази кући, задовољни што су се мало провели.

Има једна још ситуација у паланкама, то је кад пада влада. Знали су чак и прости парови за „кризу у кабинету“. Присталице оних који долазе на власт демонстрирали су против оних „који одлазе“. Привезивали су керовима канте за реп, звонили у звона, пуцали у прангије - веселили се једном речју. Кроз кратко време догађа се обратно. За то се старао раскалашни и паланачки чембалиста са његовим госпарима. Онда су стрепели сироти чиновници од премештаја. Зими, нарочито, они су потезали, из

разлога партијске освете с једног на други крај Србије, товарећи оно мало покућства на кола, утежући душеке конопцима, да не испадну на далеку путу.

Одлазило се у Бању Аранђеловац, у Врњце, обично у Овчарску Бању. Та Бања је била примитивна. Кућице од брвана биле су изнад обала Мораве, испод брда, са неколико соба са душемама. По душемама стављани су душеци или сламарице, а озго за покривање шаренице. Јело се што се куповало од сељака. Дању су се редовно купали у рупама које је пунила сумпоровита вода пошто осегне речна вода, јер купатила су била у самом речном кориту. Ми деца ишли смо по камењару и тукли змије шарке које су се склупчале по шевару. Унаоколо били су манастири, које смо посећивали. Суботом увече било је бањско весеље. Становници и гости излазили су пред станове и палили ракете и пуштали их увис. Сви су били весели. Много пута сам срањивао ове примитивне бање са Вишием, Карлсбагом, Баден-Баденом и другим светским леčiliштима и налазио то примитивно весеље здравијим од велико-светског. У Аранђеловачкој Бањи се куповале чаше за чисту и лековиту воду, али се куповале и погачице са киселом водом и кајмаком, које су сјајно вршиле своју службу. Мало ко је одлазио до Београда. Ако је се појавио тај случај, сви смо за њега знали. Ако ко из Београда дође у Чачак, сви смо били обавештени. У Београд се негде из Крагујевца узимала железница. Железницом је мало ко у то доба путовао. У Крагујевац се ишло на колима. Тако и у Краљево, Пожегу, Горњи Милановац. Кочијаш је успут, у крчмама, застајао да одмори и нахрани коње, а путници да се заложу. Онда се пут од 40 километара преваљивао за читав дан. Сад се то пређе аеропланом пре но што честито седнеш на своје место и погледаш кроз прозор доле.

Изванредни догађаји су били кад туда прође краљ. Знало се која варош воли да јој дође краљ. Чачак није волео Обреновиће.

Догађај је био и кад надође Морава због провале облака, пробије насип и поплави целу варош. Бујица поплави целу долину, пронесе грање, ствари, стоку. Траје дан два тако па прође оставивши муљ до колена. Догађај је био и долазак владике, кад су сва звона звонила и пуцале петарде. Ипак варош је живела мирно, лежерно. Ја сам се често питао: од чега живи цело насеље? Одговор сам нашао касније, да село храни град, а варош снабдева село, да је живот јевтин и да народ врло скромно живи. Скучено, родољубно и - срећно. Деца су постајала занатлије и чиновници. Очеви су умирали оставивши супруге на старање деци која су пристизала. Девојке су се удавале у месту, или су долазили просци из суседних вароши. Мали чивитари (манифактуристе), чим престану бити калфе пошљу наводацију у кућу која има девојку. Закључи се свадба, спреме дарови. Девојка однесе коју хиљаду мираза и потребан намештај. Живе неко време па банкротирају. Онда муж добије кредит од неког другог газде, па проба нову срећу. Крпари се целог живота. Живи се и на дуг и на менице. Свако је знао за менице. Штедионице на улог и за давање зајмова постоје већ преко седамдесет година.

Апотекар је био цењен у вароши. Апотека је сматрана као свето место. У њу се улазило скинуте капе. То је изискивао пргави апотекар, који је носио свилену округлу капицу и имао мале беле кучиће. Он је наплаћивао становништву лепу суму новца за лекове. Али му је бар оловка мирисала на етар и на „пролшнуле“. Бакали су били људи лењи и угојени, слабо су се кретали. Седели су за тезгом која је оживљавала суботом, кад дође пазарни дан. За нас децу они су доносили из Београда чоколадице, рошчиће, а продавали су и кокице противу глиста, као и жути шећер противу кашља.

Било је у вароши грнчара, каљаваца како су звани у Чачку. Било је поткивача, калајџија, оџачара, пекара, цревара, шустера и опанчара. Ових последњих био је читав

један крај. Имали смо добрих терзија за сељаке и за српску ношњу са либадетима. Било је пуно добрих тишлера. Шамије и женски фесови продавани су у „галантеријским“ радњама, ту су куповани и сељачки фесови. Шубаре су куповане код ћурчија, где је било и других крзана. Баштованџије унаоколо, махом Македонци, или „бугараши“ лиферовали су зелен, Цигани из околине, опет махом са југа, давали су нам циглу, цреп и ћерпич, кречари су доносили креч и ћумур, а дрва за огрев дотеривали су колима у варош сељаци из околине. Јапија је сечена на дрварама или довлачена из стругара и шума. Мртвима споменике радили су каменоресци из места. Чешће је међу овима било Талијана или Далматинаца. Сандуке сељачке са грубим шарама споља и са каколицом унутра, радили су јевтино наши сељаци који су правили и колевке од лике, украшене дрворезом као што су радили и гусле. Крај друмова стајали су споменици од пешчара, са врло грубом сликом покојниковом, чија су стопала била окренута у правцу обрнутом од главе и погледа. Натпис над мртвацем био је још примитивнији. Обично је стајало: „Стани овде, мили роде, и прочитај натпис овај, где од зликовачке, жандарске руке погибе Н. Н. из села тога и тога...“ Значило је да је споменик подигнут некоме осуђеном на смрт због убиства. Данас су ређи такви споменици.

Сељанке из околине доносиле су на обрамачи млеко и скоруп, доносиле су кајмак и сир у застругама. Воће су доносиле у корпама, јагоде у крбулама од коре, пилиће свежане о обрамачу, или пребачене о раме. Било је дудова и по варошким авлијама. Сељанке су доносиле и платно па и поњаве. Продавале су и пужеве и печурке цероваче. Доносиле су и лековите траве, па и слепе мишеве за врачање, где је било удавача у кући. Уз празнике доносиле су венчиће од пшенице који су вешани о кућни зид. С времена на време сељанке су доносиле вунене чарапе са вођицама и назувице везене. Доносиле

су подвезе (штрикане или платнене) везене и на сомоту, за подвезивање чарапа испод колена. Онда није свет носио кратке чарапе са подвезама еластичним. И мушкиње и женскиње носило је по вароши дугачке чарапе до колена, па и преко колена. Те чарапе биле су беле, у боји, од шареног концца, па и са ћинђувама. Није било свилених чарапа за жене, а ципеле су биле на федере, који пут на дугмад. Није било данашњих дивних женских ципелица. Мушке ципеле биле су затупасте и од јаке коже. Многа грађанска деца, гимназисти, носили су до одраслости опанке, кајише са пијавицама и вунене и везене чарапе и назувице у опанцима. Други су носили вунене кратке чарапе у ципелама. Многи који су носили ципеле носили су на стопалима обојке од платна због економије и знојења ногу.

Бербери су били често и зубари, вадили су зубе клештима. Они су били и нека врста доктора, давали су напитке од линцуре, жалфије, спориша, кантариона, пелена, нане... противу стомачних и плућних болести и горушице. Мазали су лишајеве деци ћезапом, давали первијаниш противу перути у коси, лечили виновим листом, поквашеним у води прилепљујући га, на наличје, на болесне руке (љуштење коже) од мајасила. Било је доста народних лекова, баба што су намештале пупак или угануће и сломљене кости и што су давале лекове и врачери неродиљама, да се породе. Циганке су бацале карте и прорицале срећу долазећи кућама или су биле поред друма, било је и по вароши врачара у длан, у карте и у каву. Било их је који су често доносили пијавице за пуштање крви. Притисак крвни није мерен лекарским апаратима, већ је навала крви лечена пуштањем крви. Бабичиле су старе жене, пробиле. Свака кућа имала је своју пробилу. Нож „пупак“ чувао се негде на горњој полици, као реликвија. Доктор је долазио за случај неке тешке болести, нарочито заразне, дечије. Народ није прихватао лекове. Мој отац је једном добио теглицу

белих пилула на којој је стајала мртвачка глава са две укрштене цеванице. Озго је било написано: отров. Ништа то није сметало мом оцу да уместо по једну, узме одједном све пилуле и да три дана по томе остане у сну, после чега је устао здрав.

Деца су имала доста рана на телу од убоја. Било је рана које су вучене месецима. Обућа је правила ране на петама, чиреви по телу царовали су. Они су лечени печеним луком. Опекотине су лечене сировим кромпиром. Убој је лечен сировим туцаним луком који је извлачио модрину. Од урока штитило се зашивеним белим луком на себи. Гној из рана извлачен је травком боквицом. Травама је лечена и „тишња“ (асма и протислост), а пупак је масиран и подизан од струне. Овоме струњавању приписиване су многе болести о којима се ништа није знало. Црвени ветар лечен је неким тестом у коме је било туцане ћерамиде. Све је то лепљено на плаву хартију и стављано на оболело лице да спасе болесника и отклони стално црвенило коже. Бапски лекови су царовали. Знало се и за сељаке из околине који лече и који су позивани. Многи су пропадали избегавајући благовремену лекарску операцију због гнојења прста на руци, што је врло често имало туберкулозну подлогу (у костима) а што је народ звао „црни пришт“. Остављано је тако да се цела рука упали, после чега су остајале руке у вечитим ранама док кост не извири и испадне. Такав случај је био и са мојом сестром којој не дадоше да се оперише на време (да се не би чуло и скудило удавачу). Удата је са живом раном на руци што је крила од младожење. После је та болест прешла на плућа и завршила туберкулозом. Отац и мати наши били су здрави људи, али је вероватно било наслеђене болести, а можда је болест била стечена нехигијенским приликама у којима се становало и живело.

Варош је, дакле, имала свога лекара, свога хотелијера, свога проту, и своју варошку наказу. Остало су били занатлије и

чиновници. Било је по неколико пијанаца, по неколико добрих бакала и неколико домаћих пандура. Било је и дуванџија чије се порекло није знало. Мој отац је држао дуван у кесама. Чак ниједно од деце није онда пушило. Пробали смо па нам се одбило од срца. Варош је имала свог алвацију, бозацију, сладолецију, свога перечара који је дувао у рог. Он је недељом после цркве продавао крофне са пекмезом, посуте шећером. Зато смо ми деца добијали од матере новац да купимо и заложимо се, као што смо добијали по „дваест“ пара, да купимо пред одлазак ујутру у разред, лепињу са кајмаком код гимназијског пекара. Пекар је иначе пекао поред хлеба јагањце, прасе, тикве, ђувеч, пите и проје. Становници су доносили тепсије ујутро, а пред подне одлазили да однесу испечено кућама. Уз велике poste постило се месец дана. Неки су постили среду и петак. Бакалнице су уз poste и зими биле пуне сараге, моруне, и сувих усољених јегуља. И сељаци су ово куповали. Било је и маслина. Сапун су правиле варошке сапунџије и изливали их у калупе. Био је у дну радње и округло камен за мљење соли. Ту је стајао и чекић „солотук“. У тим радњама обично су продавани и улари, канап и конопци. Наши сељаци гајили су конопљу и тукли је на трлицама, а кудељу употребљавали за платна за веш.

Послуга је била махом са села, лења и прљава. Келнери су били махом кривоноги због ношења канти пуних воде за време шегртовања. Фењере су палили и гасили фењерџије који је мерио на пијачној ваги сено, зоб и остало жито, узимајући таксу за „мерину“. Ђумрукџија напчаћивао је ђумрук на мосту. Варошки санитет обилазио је дворишта и месарнице ради чистоће. И онда је кречом засипано ђубре, и онда су паљена ђубришта. И онда су вршена пелцовања деце против заразе „богиња“.

Лети се чупала трава на тротоару пред кућом, кречени су кућни зидови и фарбани прозори. За време таквих дана и прашине поливан је сокак водом. На врата кућевна

стављана је табла ако у кући влада зараза. Врло често су стајали печати, на платну, на вратима кућа и радњи које су банкротирале. Лицитација ствари изнетих на продају, вршена је на пијаци. Бандере телеграфске биле су и онда од дрвета, а уз њих су се, као и данас, пеле телеграфције са зупчаним узенгијама да навежу жицу или замене чашицу коју су деца разбијала. Канализације и водовода није било. Једва ако је за ових 55 година завршена електрана. Иначе још се живи према лампи којој се чисти фитиљ да се не пуши. Још се употребљује жижак на зејтину да осветли или да прогори испод иконе, а уочи празника.

У вароши је било пуно бунара са бунарском водом. Није било дестиловане воде. Било је пуно вртова и много цвећа. Моја мати гајила је цвеће у стотине саксија. Поручивала је семена из Београда, а узимала је „пелцере“ по комшилуку, од добрих врста цвећа. Зими је било доста дуња од којих се правило слатко. Зими су спремане кобасице „добрацинске“, сушено месо, а на тавану разређени цак ораха да се просуши за јело и мешење.

Сељаци су се с вечери враћали у село готово редовно ђевлити. Певали су улицама мало због алкохола, мало да разбију бригу. Око 9 часова увече завладала би мукла тишина. У 10 часова спавало се паланачким сном, са бригама на души, до тегобне сутрашњице. Па, ипак, одспавало би се и по ручку, који би прошао у ћутању. Кувано јело, краставци, воће - ето ручка. По ручку и одмору, слатко и кава. После долази вечера и крштење на прво звоно. Људи се нису волели нарочитом љубављу, али је било међупомоћи и севапа. Осећала се целина, паланачка заједница која је давала цару цареву а богу божије. У таквој средини, од старих Словена, Цинцара, помало ваљда и Турака, старих Илира који су се разместили по Старо-Влаху, од сељака који су се у првој генерацији поварошили, од паланачких мученика, изницали смо ми деца паланке,

који смо били задојени свиме што доноси паланачки живот и животопис наше приповеди и наших јунака.

У петом разреду гимназије, заборавих рећи, био сам пао из немачког језика, али преко лета узео сам немачку граматику и немачку читанку и учио немачки језик. Од тог поправног испита стално сам напредовао и постајао све бољи тако да сам с временом, благодарећи том почетном испиту, постао добар Немац. И данас добро читам и говорим немачки. У шестом разреду, већ сам рекао, био сам врло добар ученик, али због сиротног очевог стања, морао сам ступити у академију. Нисам волео војну школу, нисам се ни спремао за пријемни испит, отишао сам са оцем у Београд противу икакве воље да радим за војску. Сећам се отац је ставио у кола мене и млађег брата, мајка је ућушкала око нас поњаве и храну, оплакала је растанак. Кренули смо рано ујутру. Отац је ћутао, ми браћа спавали смо у колима. Стигли смо у Крагујевац и узели воз који сам ја први пут тада видео. У Београду смо одсели у једном малом хотелу. Брат је ступио на занат, а ја чекао на ред да полажем испит за војну академију. На испиту из математике пао сам. Нисам се враћао, већ сам остао у Београду. Уписао сам се у седми разред Друге београдске гимназије. Отац ми је обећао стално месечно издржавање у Београду. Нашо сам са једним другом стан и хранили се овде онде. Одвојивши се од куће, требало је да покажем способност за самостални живот. Ту се десио преокрет. Ја сам био неспособан за самосталан живот. Директор Друге београдске гимназије Довијанић, назвао је нас дошљаке из унутрашњости „тице селице“. Програми су у паланци били другачији, а у Београду другачији. Другови из Београда гледали су попреко нас из унутрашњости. Математика ми није ишла, књига нисам имао, оскудица новчана и глад утицали су на мене. Место да се осврнем око себе и пронађем неко узгредно занимање, ја сам почео изостајати од школе и проводити

са друговима сличним мени по каванама и пред каванама време. Настала је убрзо оскудица у одећи и обући. Од куће ми је стигло претеће писмо од оца, да ће ме тешко казнити ако се вратим кући а не останем у Београду, да постанем човек. Отац се није питао да ли ме је спремио за самостални живот. Ми по Београду изгледали смо као пси који су изгубили господара. Школу сам био напустио, читао сам новине, седео по парковима, још је било топло, осећао сам да идем низбрдицом. Стан смо мењали бежећи из једног краја у други не плативши кирију. Пали смо били и у једну авантуру да идемо да просимо једну девојку, за једног нашег бркатијег друга за ког смо рекли да је дућанџија из Ваљева. Девојка је била добра, добри и родитељи, добра и вечера. После смо рекли да се девојка не допада момку.

Прошао је септембар седећи по кафанама и играјући санса. Паде ми у очи оглас за упис у пешадинску подофицирску школу. Реших се да се упишем у ту школу. То је моја срећа, иначе бих стремкнуо низа страну. Онда то нисам знао, али данас добро разумем да родитељи морају децу одржавати у чврстости и наговарати на самосталан живот. Ја сам био добро дете, али потпуно неупућено за било какав рад. То је тај палачки однос родитеља према деци где се све ослања на оца и мајку и где је се слепо за ма какве друге могућности. Ја се и данас питам: како је то могуће да од паметних сиромашних родитеља, који не прате склоности своје деце, испадну добра и мудра деца, тиха, помна и да такви остају и као људи? Можда сиротиња има добрих метода, можда није у новцу све. А можда је у природи деце и људи да су одмерени и обазриви. Ја сам био необазрив, хазардер, кадар за авантуру. Узимао сам живот глобално, као маглу, а не као низ тешкоћа које треба превазићи. Можда је такав карактер мога краја. Врањанци и Нишлије нису такви. Сетио сам се да се и у школи нисмо спремали за живот. Друштво нам је било врло слабо, много му

је недостајало. Није било нимало васпитно. Према томе одвајање од куће значило је за мене бацање на улицу.

Био је јесењи дан 1897. године када сам се са крштеницом у џепу нашао у дворишту подофицирске школе у Горњем граду. Било је још много кандидата. Било ме је стид од те мешавине. Било је ту одраслих младића са неколико разреда гимназије, било их је који су напустили занат. Било је доста редовних ђака којих су се курталисали родитеља. Међу нама било је ученика који су свршили пети разред гимназије па са једном годином подофицирске школе чекали да се јаве на испит за Војну академију. Било их је неколико са свршеним шестим разредом гимназије. Било је доста мангупа. Гледали смо се и чешали једни о друге. Било је ту света из целе Србије. Неко из нужде, неко из разума, неко ради склоништа. Ја сам знао међу које припадам. Знао сам само једно да вршим нешто што ме баца наниже. Стога сам у томе тону писао родитељима и обећао да ћу идуће јесени ступити у Војну академију. Оцу то није било неправдо, могао ми је не слати обећаних 40 динара месечно.

Једног дана ступио сам у подофицирску школу, добили смо прве старе мундире и чакшире, после смо добили и по нови пар одела, парадно. Дobili смо чизме и сандук, ошишали се до главе и почели уредан живот. Сувише уредан. У соби нас је спавало по двадесет. Свако је имао свога десетара, имали смо свога наредника, који је био добар човек, али који нас је шибао за сваку грешку. Над собама је био собни старешина, поднаредник, који је такође свршио подофицирску школу. То су махом били најбољи ђаци. Имали смо класног старешину, капетана и више официра, дисциплиноване младе људе, који су од нас правили машине. Биле су две класе подофицирске школе. Једни су били почетници као ми, а у свакој класи били су каплари, питомци, који су мрзели млађу класу и тиранисали је. Они су, као десетари, и вежбали нас млађе. Становали су на вишем

спрату док смо ми били на спрату испод њих. Учионице су нам биле у дворишту, две зграде, ниске и одвратне. Позади станова била је мања зграда у којој је била кујна. Био је још магацин, у дворишту је била кућа у којој је била благајникова канцеларија. Устајали смо изјутра на знак звона. То је био тежак посао. Ко би одужио неколико секунди да скочи из кревета добијао је од каплара шибе по табанима или казну: да чисти фуруну, носи воду, да редарчи, стражари у дворишту итд. Намештали смо сламу у кревету набијајући је у ћошкове сламљаче и равњајући је. Прашина се дизала велика, онда смо затезали чаршаве ролајући их па смо их стављали на сламљаче као што се савија хартија око кутије. Онда је долазио јастук, па лепо, са ивицом изравњано бело ћебе. Сандук је био спреда, тачно испод ивице кревета. Потом су редари равнали кревете под конац, па се јурило на умивање. Навлачиле се чизме које смо увече сами чистили. Ако ко није чистио или није урадио добро, буђен је да уради и за казну добијао налог да пет, десет дана или више чисти капетанове чизме, или да чучи са сандуком над главом. После умивања даван је знак за доручак. Пре доручка била је молитва и пребројавање. За доручак је обично давана попара. После доручка настаје чишћење одела и дугмади да се изађе на обзнану, т.ј. вежбу.

Стајали смо у строју, ту нам је прегледано одело и оружје. Ко је био изведен на рапорт одлазио је нареднику да га одведе командиру на рапорт, где су падале казне. Никад се нико није вратио без казне. Одмах по томе свирала је труба, или ударило у звоно, што је значило „збор“. Тада је почињала вежба, прво без оружја, као гимнастика. Давали су нам лекције из егзерцирних правила. Ту смо сви морали давати максимум снаге. Касније је дошло вежбање са оружјем, стрељање, борба с ножем, итд. У раду са пушком морали смо бити мајстори. Ја сам се ту одликовао над свима. Та вежба дала ми је нову мускулатуру, постао сам још

снажнији. После „практике“ ишли смо на час теорије: учили војну администрацију, рачун, земљопис, ратну службу, правила службе итд. Предавачи су били официри. Недељом изјутра била је војна смотра. Суботом поподне чистили смо одећу, оружје, кревете. Редари су свако јутро чистили собе за спавање и разред. Дизала се прашина до неба. Недељом је по једна десетина слата у цркву Ружицу у граду. Поподне даван је излазак у варош онима који заслуже.

То је отприлике дневни ред. Овда онда вршио је смотру командант школе. Тада је залаган сав труд да оружје и спрема буду што чистији и сјајнији. Сандуци са спремом морали су бити у највећем реду, тако и картон на који су нашивене „ситнице“: игле, конац, канап итд.

Подофицирска школа од почетка до свога краја једно је непрекидно мучење. Туча долази на првом месту: свако вас за буд зашто удари. Туче вас десетар, туче вас наредник, туче командир. После туче долази казна пожарчења. Ноћу сте на пожарном месту без смене по четири до шест часова. Ова казна је нарочито тешка зими, у првом реду кад брише северни ветар. Нарочито је тешка казна кад вам досуде да пожарчите без шињела. Неизлазак у варош чешћа је казна. Тешка је казна и прање казана на чесми у авлији. Једно за другом казна за казном. И све им је казна слаћа уколико је питомац школованији.

Са вежбањем иде се до невероватности: човек постаје механизам, треска ногом, пушком, снагом. Све се ломи око питомца. Парадни корак подофицирске школе само је једна бледа слика полазничких мука. Јело се доста добро: пасуљ... пасуљ... пасуљ... Онда купус, купус... кељ. Мало кад слаткиша. Пешадијска подофицирска школа је пакао, који ствара мучиоце војника по касарнама. Можда није ни могуће другачије одржати војску. Ови подофицири били су стубови сталног кадра.

Од маја школа се спрема за одлазак у логор. Тамо настају четна вежбања и маневри. Нас кандидате за Војну академију терају у школи да се спремамо за испит. Остали одлазе ван вароши у летњи логор. Тако сам и ја јули, август до септембра провео готово сам у школи, а у септембру отишао на испит у Војну академију који сам положио одлично. Професори и официри испитивачи из комисије чак су ми били наклоњени. Као да су и сами знали колико је тежак живот у подофицерској школи.

Родитељима сам јавио да сам положио испит за Војну академију. Док ми је прошле године овај испит био мрзак, ове године био ми је као спасење. Ступио сам у Војну академију прекаљен, измучен, тучен, тако да ми је све у Војној академији личило на мед и млеко. Нисам могао да се начудим друговима којима је Академија била неудобна. Чим сам се обукао у одело војног академца, изашао сам до подофицерске школе да се захвалим командиру на датом ми времену „за спремање“, да посетим собног старешину и другове. Сви су на мене гледали са дивљењем. Другови су знали да ћу ја за кратко време постати официр, док ће они годинама бити подофицири. Собне старешине су се сад односиле према мени као према господину, знајући да ће заостајати за мном, официри су ме сматрали млађим колегом. О, како много значи школовање у војсци! Како је велика разлика између официра и подофицира! У подофицерској школи нисам учио тако много као у Војној академији, али што шта сам научио у подофицерској школи: ред, рад, дисциплина, дурашност, грубост - то ме није остављало свег живота.

Војна академија! Лепа зграда са предивним собама, на кнез Милошевој улици. Ту су и старешинске собе и канцеларије, доле су лабораторије и магацини. Позади је велико двориште са парком. Са стране је гимнастичка сала, а у средини учионице. Ту је и трпезарија и кујна, па базен за купање

који због неког разлога никако није радио. Иначе прали смо се и умивали у умиваоницама којих је било неколико у заводу.

У Војној академији био је другачији ред. Пре свега спавали смо на креветима с федерима, а не на обичним војним креветима, гвозденим са даскама. Ми смо сада имали мадраце. И сад смо намештали кревете, али нисмо чистили собе и ходнике. То су вршиле слуге. Чистили смо своје чизме увече, али не тако ревносно. После устајања, на звоно, силазили смо (пошто смо се добро опрали и истуширали, опрали зубе), доле у ходник, где смо попили по један салет. Салепџија је пуштан доле у ходник. Онда смо на звук звона одлазили на учење. Ту смо под надзором дежурног учили један сахат. Онда смо на звук звона одлазили у строј, па у строју на доручак. Седели смо за столовима, на клупама, хранили смо се и по четворо. Са сваким водом седео је на врх стола војни официр. Доношена је за сваки сто пуна чинија беле кафе и свако је пунио своју шољу и узимао хлеб, некад је било сира, некад попаре, сланине, итд. После доручка имали смо пола сата, па и више, одмор. Онда је настајала школа од 8-12 часова. Давана су нам предавања од најбољих професора. Учили смо математику, нижу и вишу, геометрију, физику, хемију, историју, тактику, разне вештине, артиљерију, географију, итд. Учило се много. Како је због потребе у младим официрима скраћен курс од три године на две године, то је програм био претрпан а учење врло напорно и тешко. Питомци су се веома мучили да постигну успех.

После учења одлазило се на ручак где је обично давана говедина са сосом или какав „ћушпајз“ и неко слатко тесто: ваљушци, макарони са шећером, крофне, итд. По ручку је читана молитва као и пре јела. Сада је даван одмор од сат и по, онда се опет приањало на учење и предавања. Некада изјутра имали смо час борења, гимнастике, мачевања, готово редовно пешадијски егзецир.

Није се истеривао корак као у подофицирској школи, чак су се мени и смејали кад сам ја секутинкама излазио на рапорт војном официру. Све је ишло елегантније. После вежби био је одмор, па опет учење. За време одмора често бисмо певали, ја сам имао тенор, мој друг покојни Грабовац имао је баритон, певали бисмо народне песме, а други би мирно седећи на својим местима, слушали и уживали.

Ко је грешио извођен је управнику на рапорт. За обичне ствари излазило се на рапорт класноме старешини. Казне су биле неизлазак недељом у варош. Управник је изрицао казну затвором, који је био у Доњем граду за тешке грешке. Управник Милован Поповић био је веома строг човек.

Недељом се спавало сат дуже. Јело је било боље. Ја нисам имао куда да пођем, седео сам недељом у заводу и учио. Нисам имао ни за шта да купим лаковане чизме и „гаринц“ панталоне. Једва једном скрпио сам новац да купим лаковане чизме и кад сам их набавио да изађем на један уговорени састанак, видео сам да су биле тесне. Ја сам узео маказе и расекао их од врха до дна. Тада је избио из мене мој темперамент. Необуздан темперамент!

Кући сам писао овда онда. Добијао сам по неколико речи од оца и мајке. Браћа су била по занатима. Сестра се била већ удала за неког трговца који је брзо банкротирао. Ја сам био добар ученик. Од сто дванаест другова ушао сам у академију као 34-ти.

Било је другова, Београђана, који су бежали из завода ноћу и „ишли на састанке“. Ја то нисам прихватио. Знао да је било другова који су имали тешке венеричне болести. Скривали су их да не би били отпуштени. Од тога су после у животу страдали. Није требало тако тешко кажњавати венеричне болеснике већ их лечити. Ту је управа академије била застарела. Повремено вршени су лекарски прегледи. Прозивани су један по један. На прозивку болесног друга јављао

се неки други академац који је био здрав. Том приликом је који пут присуствовао и класни старешина. Он је гледао да који питомац нема заразе, али је после, у класи, држао морални говор, у коме је наглашавао, да готово сви питомци пате од самонадраживања. У таквим приликама морала је се развити и хомосексуалност. Више пута дежурни официр, који је обилазио ноћу спаваће собе, налазио је по два друга у једном кревету.

Класне старешине вршиле су и смотру над питомачком спремом. Те смотре нису биле тешке. Место војничких ножева носили смо о струку шналу са месинганим оковом која је требало да се сјаји. Исто тако дугмад на мундиру и копча на опасачу.

Од часописа добијани су они који су одобрени: Босанску вилу, Искру, итд. То нам је било пријатно читати. Волели смо и мачевање. Ту нам је био од помоћи добри Белгијанац г. Шарл Дусе. И игре смо волели. Имали смо учитеља, пок. Благоја за плесне игре. Требало је видети ђаке, сељаке, који су учили играње. Запињали су при учењу валцерског корака, из леђа која су држали повијена, скакали су као зечеви и држали очи укочено, готово исколачене. Ипак су успевали да кроз неко време науче валцер, варошани су лакше успевали. После валцер часа журило се из учионице на спавање. Док сам ја изуо чизме други су већ били у кревету. Ја никада нисам имао смисла за срачунавање својих интереса. У мојој соби спавали су сви високи другови. Добро смо се слагали. Нисмо трпели свега Милана Кр. Ђорђевића, јер је био господског порекла, јер је био београдчић и јер је гурао бициклет водним официрима који су одлазили некој кући у посету. Ја сам се, пак, заузимао за Милана. Било ми је неправдо да се сви окомимо на једнога. Милан је због задиркивања другова често плакао у кревету. Пакете које смо добијали од куће делили смо са друговима око себе.

Тако је прошао у учењу, вежбању, спавању, рапорту, испитима. Испитна сезона била је претешка. На месец дана пред испите излазио је распоред испита. За сваки предмет дат је рок за спремање од 3-4 дана. Запињало се. Била је обично велика врућина. Питомци су се завлачили у учионице, по парку, таванима. Свак је запињао да добро положи. Разуме се и у току године било је пропитивања. Рад је био веома напоран.

Виши официри су ме ценили и налазили да ћу бити добар официр. Могу рећи да сам био добар ђак, озбиљан и везан за посао. Мало кад сам излазио на рапорт. Био сам јак и мало ко је смео да изађе на мене. Ипак ме је један, сада покојни друг, ударио песницом у нос. Ја се не сећам узрока. Друг је стао преда ме и кад је добро одмерио наш узраст и одстојање ударио ме је песницом у нос. Нико ме се нисам обраћао за помоћ, нос ми је био толико повређен, касније, много пута, морао сам тај пребивени нос сећи и исправљати. Ту операцију обавио је професор Кошијер у Бечу, у санаторијуму Лев.

Неколико дана по томе чекао сам друга да га казним. Он није улазио у разред. Боље рећи улазио је тек иза професора, а излазио одмах чим професор изађе. Тако се освета заборавила. Доцније сам био добар пријатељ са тим другом. Он није био рђав човек. О њему и данас круже веселе анегдоте.

Ја овде треба да извучем један закључак који се у моме животу често понављао: нисам окретан у борби и нисам злоумишљат. Као непрепеден, а јак човек

увек сам чекао да мене прво ударе, па тек онда да одговорим. Мали, кочопернији људи могу увек да задају више удараца. Али ако бих ја коме дао ударац, ја бих тим ударцем оборио човека на земљу. Био је у класи један човек, масиван, велики, јак човек „као земља“, кад бих га увредио, или напао, он би ме притиснуо уза зид и ја нисам могао да покренем тело да се ослободим. Тај другар би ме доброћудно питао: „Шта сад да ти радим?“. Мислио сам у себи: „Овај је јачи од мене и боља душа од мене“. Од тада сам тога другара веома ценио.

После вечере питомци би се разишли на све стране по дворишту. Ја сам испод руке, носио књигу, одувек сам нагињао филозофирању. Много пута жалио сам што сам морао ићи у војску, док је моје опредељење било на другој страни: професор, адвокат, говорник, чак и глумац - све је то било боље него бити официр. Нагињао сам писању и читању. Писао сам логично и брзо. Читање ми је још из младих дана лежало на срцу. Од прочитаних књига дуго сам душевно живео. Сећам се издања „Српске књижевне задруге“ званог „Забавник“. Ту у „Забавнику“ читао сам као гимназијалац „Стратонику“. То је био необично лепо написан роман. Онда сам читао преводе из талијанске литературе, нарочито из руске. Читао сам Толстоја, Достојевског, Тургенева, Гогоља. Ја никада нисам имао нарочиту симпатију за просечног писца. Читао сам његово дело. Ако је дело било добро, све је било добро. Тако сам волео и ценио *Рај и мир*.

RECORDS OF ČAČAK BY RADOJE M. JANKOVIĆ (1879-1943)

The records of his hometown left by Radoje Janković, unveiled to the public for the first time, will contribute to the research of civil, social, educational and cultural history of Čačak at the end of the 19th century. Prone to writing since his school days, Janković finalizes his rich and turbulent biography at the beginning of the Second World War and his testimony starts with a relatively happy childhood in a small town of about five thousand inhabitants, surrounded by Ovčar, Kablar and Jelica and the Morava, the most celebrated Serbian river. Radoje M. Janković (1879-1943) was an elite officer of the Kingdom of Serbia who participated in great historical and social changes at the beginning of the 20th century, a consul in the United States of America for a decade (1926-1936), the first ambassador of the Kingdom of Yugoslavia in Albania (1937-1939), a writer (*Days and Years, By Roads and Alleys, Suffering*) and patriot. His rich archives are kept in the City Library "Vladislav Petković Dis" where from we have taken this multilayer chronicle of a small town ruled by a bishop, in the time when the District of Čačak spread up until Studenica. Janković wrote down the history of his family, the destiny of his father Miliwoje and mother Milka and the story of his school days in his primary and secondary school in Čačak sharing his memories of teachers and professors (Vasa Filipović, Biža Knežević, Grgur Giga Jakšić, Pera Velimirović, Kosta Nedić), his gymnasium classmates (Mihailo Sretenović, Filip Filipović, Vladislav Petković Dis) as well as the story of his education in the Lower Officer School and Army Academy of Belgrade from 1897 to 1900. His personality was strongly affected by inevitable corporate punishments received from his parents, important pedagogical mistakes such as lashing and kneeling on corn and students' fights.

Memories of Radoje Janković are a sort of chronicle, but also an analysis of a small town with its remarkable and scholarly people, lawyers, pharmacists, doctors, judges and policemen, as well as people from the margins: punsters, lamplighters, fools, fortune tellers, outlaws, milkmen, servants, liars, empirics and gossips. Vivid

images of all layers of the civil society follow one another: merchants, craftsmen, peasants, clerks, soldiers, barkeepers, frivolous youth and children. Janković does not hide his rich imagination and his feelings, his little loves and injustices which permanently marked his character. He reveals myriads of family and local secrets showing how people used to live and cure themselves, what they used to eat, how their businesses were ruined, what they used to wear, how they used to celebrate, feast, get married, give birth, die... The town experienced cabinet crisis and the fall of the Government, which was the greatest fear of the clerks. The politics represented an important issue for this small town which, during the summer, used to host travelling theatre companies performing plays written by Kosta Trifković and Sterija Popović and, at one occasion, also the singing society "Obilić" with their conductor Josif Marinković. Religious holidays and fairs were important events and ceremonies for this small town on the Morava river, which was often flooded and whose marshes used to cause malaria and many other diseases cured by plantains, fruit brandy (rakia), raw potatoes, crushed roof tiles, twisting of the umbilicus, but also by sorcery and bloodletting and very rarely by medications.

Radoje Janković left Čačak for ever at the end of the 19th century taking with him a picture of wonderful surroundings where he loved to walk and civic virtues he brought from his house and homeland. He believed that the region of Čačak was the centre of the Serbian patriotism and the pillar of the nation's identity. He was proud of his origins, beautiful language and poems he had learnt from his mother. His writings represent a sort of picture postcard as well as the most beautiful story book of that period of time and about Čačak which should be reread several times. It teaches us to remember the people who were born in this town and who were unfairly forgotten by their descendants. The present Čačak stands on the foundations of the Janković's city of Čačak. This is an opportunity to get to know them better and start loving the past which is a part of each one of us.

Danica OTAŠEVIĆ

LES ÉCRITS SUR CACAK DE RADOJE M. JANKOVIC (1879-1943)

Les écrits sur son pays d'origine, que laissa Radoje Jankovic et qui furent disponibles pour la première fois devant l'avis public, contribueront à l'étude de l'histoire humaine, sociale, éducative et culturelle de Cacak à la fin du 19ème siècle. Enclin à l'écriture dès ses débuts scolaires, Jankovic souligne, au début de la Deuxième guerre mondiale, une ligne en-dessous de sa biographie riche et turbulente et le témoignage commence à partir d'une enfance plus ou moins heureuse dans un bourg d'environ 5 000 habitants, entouré par l'Ovcar, le Kablar et la Jelica et par la rivière serbe la plus célébrée par le chant, la Morava. Radivoje M. Jankovic (1879-1943) fut un officier d'élite du Royaume de la Serbie, participant aux grands revirements historiques et sociaux au début du 20ème siècle, consul en Amérique pendant une décennie (1926-1936), premier ambassadeur du Royaume de la Yougoslavie en Albanie (1937-1939), homme de lettres (Les jours et les années, Par grand-route, Au supplice) et patriote. Ses archives abondantes sont gardées dans la Bibliothèque municipale „Vladislav Petkovic Dis“, desquelles on peut mettre en évidence cette chronique multicouche du bourg dans lequel siégea l'évêque, tandis que le district de Cacak s'étendit jusqu'à Studenica. Jankovic écrit l'histoire de sa famille, le destin de son père Milivoje et de sa mère Milka, ses années scolaires du primaire au secondaire et au collège de Cacak, en apportant les mémoires des maîtres d'école et des professeurs (Vasa Filipovic, Boza Knezevic, Grgur Giga Jaksic, Pera Velimirovic, Kosta Nedic), des copains de lycée (Mihailo Sretenovic, Filip Filipovic, Vladislav Petkovic Dis), puis sa scolarité à l'école secondaire des sous-officiers et à l'Académie militaire à Belgrade de l'année 1897 jusqu'à l'année 1900. Des cicatrices à l'âme laissèrent les bastonnades inévitables de ses parents et les grossières erreurs pédagogiques, les verges, l'agenouillage sur le maïs, les bagarres d'écoliers.

Les souvenirs de Radoje Jankovic sont une sorte de chronique, mais aussi une analyse de la province qui eut ses gens illustres et savants, des avocats, apothicaires, médecins, juges et flics, ainsi que des marginalistes : les farceurs, les lanterniers, les fous, les sorciers, les

rebels, les laitiers, les domestiques, les menteurs, les charlatans et les commères. Se succèdent les images vitales de toutes les couches de la société civile : les commerçants, les artisans, les paysans, les employés, les soldats, les cafetiers, les jeunes gens et marmailles espiègles. Jankovic ne cacha pas ses fantaisies et ses sentiments exubérants, ses petits amours et les injustices qui se gravèrent durablement dans son caractère. Il dévoile de nombreux secrets de famille et du centre du bourg, comment on vivait, on se soignait, on dépérissait au travail, on se mariait, on mettait au monde, on mourait... Le centre du bourg eut conscience de la crise du cabinet et la chute du gouvernement, de quoi redoutèrent le plus les employés. La politique fut une chose importante dans le bourg où pendant l'été des troupes de théâtre ambulants donnèrent en spectacle des pièces de Kosta Trifkovic et de Sterija Popovic et également, une fois, la chorale „Obilic“ avec le chef d'orchestre Josif Marinkovic. Les jours de fêtes ecclésiastiques et les foires furent des événements importants et une solennité pour une ville sur la Morava qui fut souvent inondée et les marécages furent souvent à l'origine du malaria et de nombreuses maladies qui furent soignées au plantain, à l'eau-de-vie, à la pomme de terre crue, à la tuile pilée, à l'entortillage du nombril, mais aussi par des sortilèges, des saignées, moins par des médicaments.

Avec l'image de l'admirable environnement, dans lequel il aimait se promener et le moral civil qu'il emportait de chez soi et de son pays d'origine, Radivoje Jankovic s'en alla pour toujours de Cacak à la fin du 19ème siècle. Il croyait que la région de Cacak était la quintessence de la nation serbe et les façades de la maison nationale. Il était fier de ses origines, du beau parler et des chants appris de sa mère. La carte postale écrite qu'il laissa est le plus beau livre de lecture d'un temps et de Cacak, qu'il faudrait lire plusieurs fois. À savoir et en mémoire des habitants qui y sont nés et de leurs descendants qui les oublièrent injustement. Sur les fondations du Cacak de Jankovic repose la ville du Cacak d'aujourd'hui. C'est l'occasion de mieux faire leur connaissance et de prendre en affection le passé qui vit dans chacun d'entre nous.

Danica OTASEVIC

УДК: 336.71(497.11)"1920/1939"(093.2)

Др Иван М. БЕЦИЋ

историчар, научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
becic89@gmail.com

ЧАЧАНСКА ИЗВОЗНА И УВОЗНА БАНКА А. Д.

АПСТРАКТ: Велика њосѣрадалосѣ њодручја Краљевине Србије у Првом свејском рајшу захѣвала је оѣромна улајана у обнову земље и ѣрхрану сѣановнишѣва. Из ѣих разлоја у Краљевини Јујославији никао је велики број ѣрвајшних локалних новчаних завода. Чачанска извозна и увозна банка ѣример је усѣанове чија је ујрава ѣомно ѣрајшила ѣривредна крејана и захваљујући ѣравременом ѣословном ѣреоријенѣацијом својим акционарима омојућавала ѣрисѣојне зараде. Са грује сѣране, она је и ѣример усѣанове која је брже и квалиѣетније реајовала на ѣривредна крејана од минисѣарсѣива које је било надлежно за њен рад. У раду је, ѣрвенсѣивно на основу архивске грађе, анализиран рад Чачанске извозне и увозне банке, заједно са свом особеносѣима банкарсѣива у исѣочном делу Краљевине Јујославије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачанска извозна и увозна банка, Миленко А. Љујић, дивиденда, економска криза, немојућносѣ смањења кајѣшала

Завршетак Првог светског рата становништву Србије донео је ореол победника и живот у новој, проширеној држави, али и енормно висок број жртава и огромна материјална страдања. Интензивнију обнову и развој привреде највише су онемогућавали недовољан број радно способног мушког становништва, девастирана привреда и катастрофално стање у саобраћају. Број радно способног мушког становништва смањен је за преко 50%,¹ сточни фонд је изгубио две трећине предратног капацита-

тета,² док је железница била скоро потпуно уништена. Иако је железница већ после четири месеца привремено оспособљена за најнужнији саобраћај, није успела да обезбеди повезаност између свих покрајина у држави. Београд је, услед порушеног савског моста и недовољног броја речних лађа, остао током целе 1919. године без уредне комуникације са северним крајевима. На покрајинским путевима превоза робе скоро да није ни било, а путнички саобраћај био је у толикој мери отежан, да се на пут усуђивао само онај ко није имао избора. Поштанско-телеграфски саобраћај између Краљевине СХС и западноевропских

[1] Краљевина Србија је у току рата мобилисала 707.343 војника, од којих је погинуло 369.818 људи, што у процентима износио 52,28% [Никола Б. Поповић, *Срби у Првом свејском рајшу* (Београд-Нови Сад: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2000), 113]. У односу на 1914, до 1916. године број мушкараца у Чачанском округу смањен је са 71.189 на 49.130, односно за 22.059 или 31% [Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рајша и окупајције 1914–1918. ѣодине* (Лесковац: Народни музеј, 1988), 104].

[2] У односу на 1910, сточни фонд у 1918. години износио је: 12,47% коња, 52,91% говеда, 46,97% свиња, 25,45% оваца, 26,08% коза, чиме је, укупно гледајући, сточни фонд смањен на 32,16% [Иван М. Бецић, *Минисѣарсѣиво финансија Краљевине Јујославије 1918–1941*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 26].

тржишта једва је функционисао, што је готово у потпуности искључивало трговачку везу са иностранством. Пренос робе морем, преко Солуна и пристаништа на јадранској обали, био је веома скуп услед претерано високог поморског и ратног осигурања.³

Када је реч о материјалним губицима, различите процене показују на велика одступања. Делегација Краљевине СХС проценила је пред репарационом комисијом да се ратна штета начињена Краљевини Србији кретала између седам и десет милијарди златних франака. Детаљније анализе показале су да се кретала између 10.404.291.000 и 17.758.525.000 франака.⁴ Поред разарања, ту су били и губици у производњи, порезима, трошкови отплате дугова, социјалних давања, тако да је Краљевини СХС признато право на 5% од укупно наплаћених средстава по основу репарација.⁵

Тешко пострададом становништву и привреди били су неопходни кредити да би се стање могло превазићи, па је у том смислу постојање новчаних завода који би кредитирали привреду и становништво постало ствар националног интереса. Како држава није била у могућности да буде главни финансијер потреба, приступило се, као и неколико деценија раније, обнављању и оснивању локалних новчаних завода на акционарској основи. Међутим, стање у држави није омогућавало да се расути капитал брзо прикупи, а како се мораторно стање за испуњавање предратних обавеза банкама протегло све до половине 1920. године, новчани заводи у овом периоду

углавном су прикупљали сопствене ресурсе (пословне књиге, канцеларијски намештај и материјал) и евентуално наплаћивали потраживања од оних комитената који су сами желели да регулишу своја предратна дуговања.⁶

Обнова земље изискивала је велика материјална улагања, а потребе становништва огледале су се и у најосновнијим намирницама. Могућност да се заради на трговини и снабдевању утицала је да новчани заводи своју инвестициону политику у великој мери усмере ка финансирању, оснивању и преузимању индустријских и трговачких предузећа. Из тих разлога банке су се јавиле као власници низа грађевинских фирми, магацина, трговинских радњи, комисиона. Убрзана изградња и трговина доносили су брзу и велику зараду, за разлику од чисто банкарских послова.

У таквим привредним околностима министар трговине и индустрије одобрио је 4. маја 1920. године оснивање акционарског друштва Чачанска извозна и увозна банка, са основним капиталом од 2 милиона динара, подељених у два кола са 1.000 акција од по 1.000 динара. Предвиђено је да се Извозна и увозна банка бави трговинским, банкарским, комисионарским, предузимачким и грађевинским пословима, а посебну пажњу посветила би куповини и продаји пољопривредних производа, посредовању и учествовању у куповинама, закупима и продаји свих врста, као и разним привредним, финансијским, индустријским и грађевинским предузећима, примању у комисион робе сваке врсте и давању за њу предујама, примању заступништва страних фирми за куповину и продају разне робе, давању зајмова по основу пољопривредних производа и на сву осталу робу, давању зајмова

[3] *Народна банка 1884–1934*, (Београд: Завод за израду новчаница – Топчидер, 1934), 104.

[4] Даница Милић, „Привредни положај Србије по завршетку ратних операција”, *Зборник радова историјској инститиути* 8 (1990), 53.

[5] Крајњи захтев делегације Краљевине СХС био је да се призна право на ратну одштету од 12.808.000.000 златних динара за територије предратне Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе [Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1969), 217].

[6] Мораторијум на предратна потраживања банака укинут је тек Уредбом о правној ликвидацији стања створеног ратом 1914–1920. године, објављеном у *Службеним новинама Краљевства Срба, Хрватша и Словенаца* 148, 9. јул 1920, 2-6.

на залог хартија од вредности и по текућим рачунима на сигурној подлози, есконтовању меница на не мање вредности од 500 динара, вршењу наплата и исплата за туђ рачун, примању на чување хартија од вредности, драгоцености итд.⁷

Оснивачи Чачанске извозне и увозне банке били су Миленко А. Љујић, Драгиша А. Терзић, Петар А. Секулић, Младен Радосављевић, Обрад Недељковић, Светозар В. М. Гавриловић, Петар Чакаревић, Љубомир Кордић, Драгутин Недељковић, Михаило Д. Бојовић, Владимир А. Љујић, Љубомир Мајсторовић, Милисав М. Терзић, Велимир Недељковић, Војислав З. Рабреновић и Љубомир Чубрић.⁸ Индикативно је да су сви оснивачи, осим Љубомира Кордића, адвоката, били трговци. Трговачки слој био је најзаступљенији у локалним заводима на простору Србије, али се ретко дешавало да то буде у готово апсолутном проценту какав је био у Извозној и увозној банци. Овако изражен број трговаца наговештавао је пословну и инвестициону политику овог новчаног завода, поготово што су привредне прилике у периоду у коме је Завод основан то подстрекивале.

Претходни збор акционара Извозне и увозне банке одржан је 4. јула 1920. године у хотелу „Касина“. Председник оснивачког одбора Миленко А. Љујић известио је акционаре да је уписано свих 1.000 комада акција првог кола, а да је до збора уплаћено 550.000 динара, од којих је, по одбитку трошкова, остало 548.465,75 динара.⁹ Правила Банке предвиђала су да се Управни одбор састоји од девет, а Надзорни одбор од пет чланова. Подела добити предвиђена је тако да се од ње 10% одвоји у резервни фонд, 4% износиле су

[7] Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, АЈ, 65-1282-2265, Оглас Чачанске извозне и увозне банке од 6. јула 1920. године.

[8] *Сћајшуй Чачанске извозне и увозне банке* (Београд: Штампарија „Св. Сава“, 1920), 22.

[9] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Оснивачког одбора Чачанске извозне и увозне банке поднет на Претходном збору акционара одржаном 4. јула 1920. године.

тантијеме члановима Управног одбора, 2% тантијеме члановима Надзорног одбора, 2% тантијеме директору и особљу, уколико су били најмање шест месеци у служби током године, 6% се задржавало за образовање разних фондова, док би се остатак поделио акционарима као дивиденда.¹⁰

У први Управни одбор изабрани су Миленко А. Љујић, Младен Радосављевић, Обрад Недељковић, Драгиша А. Терзић, Светозар Гавриловић, Петар А. Секулић, Петар Чакаревић, Драгутин Недељковић и Љубомир Кордић. Чланови Надзорног одбора постали су Војислав З. Рабреновић, Владимир А. Љујић, Љубомир Мајсторовић, Михаило Д. Бојовић и Велимир Недељковић.¹¹ Начин на који се мерила утицајност у одлукама Извозне и увозне банке био је необичан јер је свака акција доносила један глас, што је била новина за српски банкарски сектор, али је број максималних гласова и даље износио десет.¹²

Извозна и увозна банка отпочела је са радом 10. августа 1920, а услед рада од свега неколико месеци, до краја године није основала банкарски одсек, већ се ограничила на трговачке и сезонске послове. Овакав потез Управе може се тумачити и тиме да су њени акционари, готово сви трговци, одлучили да се баве послом који су најбоље познавали, али и да су умели да препознају са чиме је најбоље пословати у последњој трећини 1920. године. Послове је отежавала нестабилност валуте, али и цена. Динар је током јесени, у односу на одређене валуте, изгубио између 15% и 20% своје вредности, док је варирање цена

[10] *Сћајшуй Чачанске извозне и увозне банке*, 8-18.

[11] АЈ, 65-1282-2265, Записник са Претходног збора акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаног 4. јула 1920. године.

[12] Према члану 65. важећег закона сваке три акције давале су имаоцу право на један глас, али ниједан акционар није могао имати више од десет гласова, ма колико акција поседовао [„Закон о акционарским друштвима“, *Трговачки законик и специјални послови Краљевине Србије, прошумачени одлукама ошћих седнице и одељења касационој суда* (Београд: Трговина Марицића и Јанковића, 1914), ССХХII].

носило велики пословни ризик.¹³ Без обзира на пословни амбијент, Извозна и увозна банка остварила је завидну зараду, с обзиром на капитал којим је располагала. Банка је за четири и по месеца остварила бруто добит од 192.558,80 динара, од које је 27% рапорешено према правилима (24% предвиђених и 3% пензионим фонду). Управа је била свесна да је за успешно пословање неопходно повећање основног капитала, па је стога апеловала на акционаре да се уплата другог кола акција у вредности од милион динара изврши што пре, односно до краја 1921. године. Недостатак сопственог капитала Чачански новчани завод допуњавао је кредитом код Француско-српске банке која је са њима сарађивала готово од првог дана рада.¹⁴

Чиста добит од 140.568 динара није дељена, већ је првенствено била распорешена у неколико новооснованих фондова. У Фонд за покриће евентуалних губитака уплаћено је 40.000, у Фонд за покривање евентуалних штета на ажији 20.000,¹⁵ у Фонд за куповину земљишта за изградњу зграде банке и оснивање индустријских предузећа 80.568 динара. Сума од 33.476,30 динара, колико је остало неутрошено по рачуну оснивачких трошкова, унета је у резервни фонд.¹⁶

Највећу зараду донела је трговина следећим производима: со 78.392,45, гас 61.935,70, пшеница 42.176,50 и љута ракија 27.619,30 динара. Извозна и увозна банка је у 1920. години трговала и меком ракијом,

колонијалном робом, брашном, кукурузом у зрну, пасуљем, орасима, сировим и сувим шљивама, карбидом и цаковима. Укупна добит на трговини износила је 265.592,45 динара, а умањена је извесним улагањима, попут казана за печење ракије и буради.¹⁷

Највећа зарада остварена на соли није била изненађење, јер је недостатак соли у првим годинама после уједињења био константан, будући да је годишња потрошња износила око 120.000 тона, а домаћа производња подмиривала је нешто више од трећине потребне количине. Посебно велики недостатак соли јавио се током 1920. године, тако да је зарада на овом артикулу била сигурна.¹⁸ Увозом соли бавиле су се многе трговачке фирме, новчани заводи, па чак и народни посланици. Због повољне цене, која је омогућавала и десетоструку зараду, со је у великим количинама увожена из Румуније, али је било и установа попут Српске банке из Београда које су пробирљивијем тржишту нудиле и ситну со „најбољег квалитета“ из Немачке.¹⁹

Стање у привреди и друштву проузроковано ратом осећало се и током 1921. и 1922. године и прилике се нису могле нормализовати. Управа Извозне и увозне банке оценила је стање у саобраћају у држави да као „да и не постоји“, истакавши да је оно од изузетног значаја је за развој привреде. Управа је реаговала и на политичку нестабилност у држави назначивши да су и најмањи политички поремећаји, као и елементарне непогоде, изазивали озбиљне поремећаје у саобраћају, због чега је највише патила трговина.²⁰ Други проблем у пословању током ове две године

[13] Goran Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, (Beograd: Stubovi kulture, 2003), 85.

[14] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Првом редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 20. фебруара 1921. године.

[15] Ажија, тј. одређени проценат додатка, представљала је теоријски однос између вредности злата и вредности новца у оптицају [*Министарство финансија*] (Београд: издање Министарства финансија), 1938, 109]. Основањем фонда Извозна и увозна банка желела је да ублажи могућност велике разлике између номиналне и реалне вредности новца, поготово што је држава наплаћивала прописани проценат ажије приликом обављања спољне трговине.

[16] АЈ, 65-1282-2265, Записник са Првог редовног збора акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаног 20. фебруара 1921.

[17] АЈ, 65-1282-2265, Рачун губитака и добитака Чачанске увозне и извозне банке за 1920. годину.

[18] I. M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*, (Beograd: Stubovi kulture, 2003), 114.

[19] *Службене новине Краљевства Срба, Хрватша и Словенаца 108*, 18. мај 1920, 4.

[20] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Другом редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 5. марта 1922. године.

чинио је валутно питање, односно константан пад вредности динара. Југословенска привреда је, услед немогућности да сама подмири потребе становништва, била упућена на страна тржишта, па је огромна разлика у вредности домаће и

страних валута стварала тешкоће целокупној трговини, будући да је увозна роба била скупа. Када се томе дода нестабилност курса динара, јасно је са коликим тешкоћама се сусретала југословенска трговина.

Година	Новчанице у оптицају	Покриће новчаница (у %)
1918.	340.569,310	87,29
1919.	664.007,460	65,43
1920.	3.344.127,710	12,89
1921.	4.688.443,680	8,56
1922.	5.039.883,135	6,93

Табела 1. Покриће динарских новчаница у оптицају²¹

Током 1921. године Извозна и увозна банка добила је одобрење министра трговине и индустрије да може примати улоге на штедњу, чиме је постала новчани завод у правом смислу речи. Да би дошла до потребних новчаних средстава за пословање Извозна и увозна банка је током године реесконтовала код Народне банке највећи број акција, у вредности од чак 635.200 динара, док је зајам код Француско-српске банке достигао 564.500 динара.²² Трговачки послови Извозне и увозне банке у овој години одвијали су се несметано и успешно, тако да је, с обзиром да се радило о младој установи која је тек крајем 1921. године имала уплаћени основни капитал од 2 милиона динара, укупна добит од 442.737,89 динара представљала велики успех. Ако се томе дода да је та година била прва током које је овај новчани завод пословао током целе године, а да је успео да исплати акционарима 200.000 динара на име дивиденде, очито је да је управа успела да га успешно води. Да би се послови

несметано развијали, донета је одлука да се главница повећа на 5 милиона динара.²³

Како су и током 1922. године трговачки послови били централни део пословања Извозне и увозне банке, стање у пољопривреди одражавало се на њено пословање. Почетак године био је обећавајући и трговина цереалијама била је веома жива, јер су привредници журили да продају пшеницу, пасуљ и кукуруз како их нова сезона не би затекла са вишковима који би били проблематични за пласман, што се догодило претходне године услед ограничења извоза, подизања извозне царине, обртног пореза и оскудице у превозним средствима. Попут већине трговаца понашала се и Извозна и увозна банка. Међутим, жетва је, услед суше у готово целој Европи, дала слаб принос, мада је квалитет пшенице био одличан. Веома слаб принос пасуља и кукуруза утицао је да се пословање Извозне и увозне банке базира на допремање ових производа из других крајева да би се подмириле потребе у Чачку и околини. Лоша година утицала је на то да су многи слабији шљиварски трговци пропали услед лоших прилика, а да

[21] АЈ, Збирка Добривоја Стошовића, 81-1-3; О капацитету плаћања Краљевине СХС.

[22] АЈ, 65-1282-2265, Рачун изравнања Чачанске извозне и увозне банке на дан 31. децембра 1921. године.

[23] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Другом редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 5. марта 1922. године.

пољопривредници нису успели да поврате чак ни уложено. Једино је виноградарство дало одличне приносе како у квантитету, тако и у квалитету.²⁴

Изузетно лоша, али и непредвидива година за пољопривреднике, а тиме и за калкулисање трговаца, није се могла наслутити јер до јуна месеца није било суше, па је очекивано да главно оптерећење суше поднесе кукуруз. Нагло повећање цене житу наступило је почетком августа 1922. године. После жетве, почетком јула цена пшенице била је око 300 динара, али се постепено пела, па је до краја месеца достигла 500 динара за 100 килограма. Суша није престајала, те су изгледи за бербу кукуруза били све слабији, а уз извозне царине и подвозне трошкове цена пшенице у Краљевини СХС била је виша од цене америчке пшенице која се нудила у Европи.²⁵

Разлика у цени у односу на почетак године, нарочито код пасуља и кукуруза, била је два, па и три пута већа, а промет робе био је далеко већи услед поменутих прилика. Извозна и увозна банка дочекала је сезону спремна, услед повећаног капитала и средстава поверилаца. Банка се бавила и комисионим пословима купујући и продајући робу за рачун трговаца. Са уплаћеним капиталом од 5 милиона динара Извозна и увозна банка постала је најјачи новчани завод у Западној Србији, али су водећи акционари сматрали да би га и даље требало повећавати, јер су капитали после рата постали потпуно недовољни.²⁶

Четврти редовни збор акционара заказан је за 10. фебруар 1924. године, а акционари који су желели да учествују морали

су да депонују своје акције на благајни Банке најкасније до шестог фебруара.²⁷ Као и претходне године, главна тема о којој је расправљано односила се на сушу и стање у пољопривреди. Ипак, пословни амбијент био је другачији јер је пшеница дала приличан принос и била доброг квалитета, а квалитет грожђа поново је био висок. Воће је добро родило, а за њим је била и велика тражња, посебно за јабуком „будимком“. Цена шљива почетком године била је ниска, али је касније била прилично висока, тако да су сви који су одложили продају добро финансијски прошли.²⁸ Извозна и увозна банка бавила се трговином сувим шљивама, ракијом, мануфактуром, нирнбершком и колонијалном робом.²⁹ Њени клијенти били су пољопривредници и трговци којима су омогућавани кредити под „веома солидном“ каматом.³⁰

Почетком 1923. године штедња је расла, али је крајем године опала, услед новчане кризе која се појавила. У трци за зарадама, велики број новчаних завода није водио довољно рачуна о здравој кредитној политици. Када је почетком 1923. године дошло до смањења, па и обустављања кредита Народне банке да би се зауздала инфлација, избила је озбиљна кредитна криза,

[27] *Службене новине Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца* 299, 29. децембар 1923, 6.

[28] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Четвртм редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 10. фебруара 1924. године.

[29] Нирнбершком робом називане су луксузне играчке попут лутки или оловних војника. Прву радњу са овим производима у Краљевини Србији отворио је Адолф Решевски око 1890. године у Београду (David Tajtacak, *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja, od kraja 19. veka do II svetskog rata* (Београд: без издавача, 1971), 49).

[30] У извештајима Чачанске извозне и увозне камате нигде се не помиње висина каматне стопе под којом су одобравани кредити. Међутим, за разлику од периода од 1919. до 1922. године када се каматна стопа кретала у интервалу од 7% до 12%, због велике тражње кредита она је у првој половини 1923. године скочила на 20% до 24%. Уколико се томе дода и такозвана провизија, која се кретала од 0,5% до 1% на месечном нивоу, активна каматна стопа кретала се у периоду до 1923. године и до 20%, а у 1923. години 30%, па и више (Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа приврега* (Београд: Геца Кон, 1929), 60).

[24] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Трећем редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 11. фебруара 1923. године.

[25] Н. Станаревић, „Забрана извоза хране“, *Српски књижевни гласник*, Београд, 1. септембар 1922, 59-60.

[26] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Трећем редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 11. фебруара 1923. године.

па је у овој и наредној години забележен велики број стечаја банака. Криза је била толиких размера да су биле уздрмане и банке које су се одликовале великом и солидном организацијом. Клијенти су на новчане заводе гледали са великим неповерењем, што се одразило и на ниво штедње, а стање у банкарству изазвало је последице по читаву домаћу привреду, јер су готово сва пословна предузећа била повезана са новчаним заводима.

Чачанска извозна и увозна банка није озбиљније била захваћена овом кризом и њени приходи у 1923. и 1924. години били су стандардне висине. Разлика између ове две године била је у трговини артиклима, јер у 1924. години Извозна и увозна банка није трговала шљивама, услед неродне године у чачанском крају. Проблем који се тада јавио односио се на висину пореза који је држава одредила новчаним заводима. У недостатку прихода за попуно буџета, Влада, али и самоуправни органи, позивајући се на високе приходе новчаних завода, прописали су низ високих пореза, приреза и разних давања који су достигали и преко половине добити, притом „не излажући се никаквим ризицима којима смо ми увек изложени. Ово је једна велика неправда, која погађа убилачки овдашње наше установе“.³¹ На жалбе новчаних завода из Србије, Војводине, Хрватске и Далмације о висини пореских оптерећења министар трговине и индустрије је повољно одговорио и молбом од 9. септембра 1924. године скренуо пажњу министру финансија да тај проблем реши. Уследио је низ неслагања и контрадикторних одлука министра трговине и индустрије и министра финансија, што наговештава да држава није имала јасну финансијску политику, већ да је проблеме решавала у складу са тренутним потребама.³²

[31] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Петом редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 15. фебруара 1925. године.

[32] И. М. Бецић, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века 1*

Проблеми са висином одрезаног пореза нису престајали ни наредних година, а образложења велеиндустријалаца често су се поклапала са мишљењем банака. И једни и други привредници отворено су износили своје незадовољство: „Приговарају, свакако оправдано, и пореској преоптерећености, под којом се привреда управо гуши. Док привреда не буде код нас јача, боље фундирана, док не буду амортизоване главнице, које су утрошене на инвестиције, док се барем не саберу неки резервни фондови, и док се тако наши привредници не оспособе за борбу са страним привредницима, дотле рука пореских терета не би смела бити тако тешка за нашу привреду уопће, а специјално за нашу индустрију.“³³

Последњи позив за збор акционара на коме ће бити разматран извештај управе за 1925. годину упућен је 5. јануара 1926, а акционари су могли депоновати своје акције најдаље до 3. фебруара 1926. године, односно на три дана пре заказаног термина за збор.³⁴ Разматрање пословања за 1925. годину носило је у себи и анализу способности управе да увиди дубину кризе која је захватила југословенску привреду. Стагнација у пословима смањила је потребу за кредитима трговаца и индустријалаца, али су се као корисници кредита у још већој мери јавили земљорадници и занатлије, па је потреба за кредитом у чачанском крају била осетно увећана. Управа Извозне и увозне банке била је свесна размера кризе, па је током године ликвидирала трговачке послове и бавила се само банкарским.³⁵

Напуштањем трговачких послова управа Извозне и увозне банке показала

(2002), 138.

[33] Petar Teslić, „Situacija u našoj privredi“, *Bankarstvo 1*, Zagreb, 1928, 15–16.

[34] *Службене новине Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца* 4, 5. јануар 1926, 7.

[35] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Шестом редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 7. фебруара 1926. године.

је да је добро пратила и разумела стање у југословенској привреди. За разлику од банака које су се и даље бавиле небанкарским и инвестиционим пословима, а који су по правилу ангажовали капитал на дужи временски период, концентрисање на чисто банкарске послове омогућило је чачанској новчаној установи да избегне евентуалне губитке или, пак, да дође у ситуацију да доживи крах попут одређеног броја банака. Осетним смањењем обима послова и привредном кризом која се јавила у 1925. години, прекомерна вредност инвестиција доводила је кредитне установе до неликвидности. Уз то, многе од кредитних установа у својој активи имале су велики износ несигурних потраживања, а вредност инвестиционих пројеката падала је у својој вредности паралелно са јачањем курса динара.³⁶

Осетно увећана потреба пољопривредника за кредитима била је последица појаве јефтиних пољопривредних производа из прекоморских земаља. Како пад цена индустријских производа није пратио пад цена пољопривредних, дошло је до тзв. „маказа цена“ које су за последицу имале све веће задуживање пољопривредника. Пољопривреда је носила веома малу ренту и није могла да плаћа високе камате. У нормалним приликама у земљорадњи капитал који је лежао у некретнинама носио је ренту од свега 2%–3%, а обртни капитал 4%–5%. Каматна стопа Народне банке износила је најчешће 6%, док се код приватних новчаних завода кретала између 20% и 30%. Очито се наговештавала велика криза у пољопривреди, а земљораднике је чекало брзо и опасно задуживање.³⁷

Прелазак на пословање првенствено краткорочним меницама по есконту било је најсигурније пословање у том тренутку, а

[36] Душан Узелац, *Инвестициона пољопривредна кредитна установа* (Београд: Геца Кон, 1928), 29.

[37] Milan Novaković, „O zemljoradničkom kreditu“, *Jugoslavenska njiva*, 3, Zagreb, 1924, 102.

Извозна и увозна банка је 1925. године овај вид пословања увећала за 400% у односу на претходну годину. Повећање улога од 400.000 динара, тј. од 50% у односу на 1924. годину, Управа је сматрала чином поверења у Извозну и увозну банку, што су углавном истицале и друге финансијске установе овог типа, мада је суштина била да су власници капитала, у немогућности да средства пласирају у послове, полагали новац у банке да би на тај начин зарађивали на камати. Повећана средства улога на штедњу ни из далека нису била довољна за разгранате послове Извозне и увозне банке, па је она, поред редовног кредита који је уживала код Народне банке, повукла и сезонски кредит да би задовољила потребе извозника и привредника.³⁸ Стање у привреди било је непромењено и током 1926. године, а управа Банке приметила је да је број клијентата занатлија почео нагло да расте, тако да је осим кредита код Народне банке, она обилато користила и кредите код Француско-српске банке.³⁹

Иако је напустила послове са трговинском пољопривредних производа Чачанска извозна и увозна банка редовно је пратила ситуацију у пољопривреди чачанског краја. Разлоге за то треба тражити у томе да је све више земљорадника постајало комитентима новчаних завода и да су, у зависности од њихових прихода, кредити били боље или лошије осигурани. Суша током 1927. и 1928. године утицала је на слаб род кукуруза, али је воће ипак задовољавајуће родило, док су пшеница и виногради донели добре приносе.⁴⁰ Оваква ситуација омогућила је Извозној и увозној

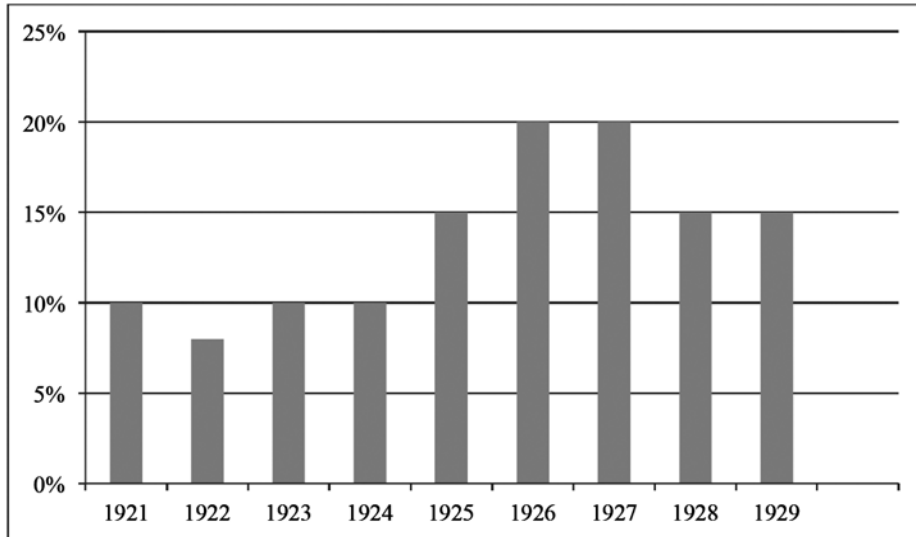
[38] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Шестом редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 7. фебруара 1926. године.

[39] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Седмом редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 6. фебруара 1927. године.

[40] АЈ, 65-1282-2265, Извештај Управног одбора поднет на Деветом редовном збору акционара Чачанске извозне и увозне банке одржаном 3. фебруара 1929. године.

банци стабилно пословање, а 1927. године била је врхунац одобренних кредита овог завода. И после те године, до избијања

банкарске кризе 1931. године, Извозна и увозна банка пословала је успешно, али је Управа одобравала све мање кредита.

Графикон 1. - Дивиденда акционара Чачанске извозне и увозне банке ⁴¹

У Краљевини Југославији послови у 1929. години нису се најбоље одвијали, поготово у пољопривреди. Иако је под цереалијама засађено осетно више него ранијих година и жетва је била добра, цене су биле толико ниске да се ова, ионако ниско рентабилна, област привреде испојила као изразито нерентабилна. И остали пољопривредни производи продавани су по ниским ценама, тако да близу 80% становништва није добило одговарајући еквивалент за свој рад. Тако је највећи друштвени слој становништва постао слаб потрошач, јер му је финансијска моћ опала. А када пољопривредници нису имали новца, онда га нису имали ни трговци, ни занатлије, ни остали који су на пољопривреднике могли рачунати у нормалним околностима. Трговци из варошица и вароши, који су поглавито радили са пољопривредницима, не само да су имали слаб посао, већ нису могли

наплаћивати ни вересије, тако да и сами нису могли одговорити својим обавезама према повериоцима. Рефлекс неповољних услова за пословање осетио се потом и код трговаца гросиста, њихових поверилаца, али код и новчаних завода који су кредитирали и једне и друге. Занати су се нашли у стагнацији, а многи од њих у кризи. Број стечајева предузећа у држави увећао се на 1.063, од чега је на Србију и Црну Гору отпадало чак 846.⁴²

Па ипак, одређени број новчаних завода успешно је пословао и исплатио за ову годину изузетно високе дивиденде. Највеће дивиденде својим акционарима поделиле су Зајечарска банка (32%) и Рудничка банка (25%), а потом заводи у Ваљево, Неготину и Панчеву (20%).⁴³ Чачанска извозна и увозна банка је са дивидендом од 15% спадала у успешне новчане

[41] АЈ, 65-1282-2265, Извештаји Управног одбора Чачанске извозне и увозне банке од 1922. до 1930. године.

[42] Удружење банака - Београд, *Извештај Управног одбора о раду за 1929. годину* (Београд: Удружење банака, 1930), 14.

[43] „Стање новчаних завода у 1929. год“, *Економист*, 3, Београд, 1930, 202.

заводе, будући да код великих банака дивиденда није прелазила 10%. Очито да проблеми малих новчаних завода и даље

нису доносили штету, јер су им режије биле мање, захтеви скромнији, ризик минималан, а нису познавали ни велике отписе.

Година	Капитал	Есконт меница	Резервни фонд	Улози на штедњу
1920.	1.000.000	-	19.255,90	125.000
1921.	2.000.000	707.050	252.953,66	285.296,98
1922.	5.000.000	1.768.250	710.714,66	500.292,80
1923.	5.000.000	1.041.100	1.550.848,41	542.823,35
1924.	5.000.000	1.653.150	1.855.343,79	872.976,85
1925.	5.000.000	6.330.600	2.050.176,72	1.267.114,30
1926.	5.000.000	10.294.447	2.374.161,96	1.711.647
1927.	5.000.000	11.027.880	2.706.321,96	2.101.352,50
1928.	5.000.000	9.565.728	2.901.553,96	2.368.131,50
1929.	5.000.000	8.529.695	3.100.326,77	2.884.400,15

Табела 2. - Главне позиције Чачанске извозне и увозне банке⁴⁴

Анализа главних позиција Чачанске извозне и увозне банке јасан је показатељ успешног рада у првој деценији после Великог рата. Са пет милиона динара основног капитала ова банка постала је најјачи новчани завод у Западној Србији. Менични послови постали су њена доминантна делатност од 1925. године, што је последица осећаја за пословање и напуштања трговачких послова који су до тада доносили највећи део профита. Максимум у свом пословању Извозна и увозна банка постигла је 1927. године, а након тога ниво њеног пословања лагано опада, што је било последица опрезног пословања према тражиоцима кредита. Удвостручење резервног фонда у 1923. години последица је спајања свих дотадашњих фондова који су, осим пензионог, ушли у јединствени резервни фонд. У 1924. години спојени су сви фондови, али су 6% фонд за оснивање фондова у висини од 538.187,56 и 3% пензиони фонд

са 270.595,61 посебно истакнути у књигама Банке за 1928. годину, иако су учествовали у укупној суми фонда.⁴⁵

Велика економска криза, која је октобра 1929. отпочела у САД, почела се осећати у западноевропским државама током 1930. године. Иако се њено дејство и могућност преливања на простор Краљевине Југославије у том тренутку нису осећали, Управни и Надзорни одбор Чачанске извозне и увозне банке сазвали су Ванредни збор акционара 5. октобра 1930. године и на њему предложили смањење основног капитала са пет на два милиона динара. Смањење основног капитала извршило би се на тај начин што би се сваком имаоцу акција исплатило по 600 динара. Смањење капитала извршило би се на основу 90. члана Закона о акционарским друштвима, а пратило га је и умањење одвајања за фонд за образовање фондова у који би се уместо 6%, одвајало 2% од профита.⁴⁶ Објашњење Управе било

[44] А], 65-1282-2265, Рачуни изравнања Чачанске извозне и увозне банке од 1920. до 1929; *Compass, Finanzielles Jahrbuch, 1931, Jugoslaviën* (Wien: Compassverlag, 1931), 287. *Compass, Finanzielles Jahrbuch, 1932, Jugoslaviën* (Wien: Compassverlag, 1932), 282.

[45] А], 65-1282-2265, Рачун изравнања Чачанске извозне и увозне банке за 1928. годину.

[46] Према члану 90. Закона о оакционарским друштвима, друштво је могло смањити своју основну главницу кад то

је да је капитал новчаног завода био велики у односу на величину вароши и да из тог разлога није било могуће да се целокупан сигурно пласира. Управа је одлично оценила привредне прилике као оне у којима је немогуће радити без великог ризика, јер се није могло са сигурношћу знати који је комитент сигуран, а који није. Зато је предложила смањење капитала, што је једногласно усвојено.⁴⁷

Трговачка комора била је за то да се Извозној и увозној банци одобри захтев јер је био оправдан. Њени представници су, после разговора са председником Управног одбора Љујићем и потпредседником Терзићем, стекли утисак да ће, ако им се захтев не одобри, управа Извозне и увозне банке приступити ликвидацији завода, што би се неповољно одразило на привредну ситуацију у крају. Међутим, ресорни министар сматрао је да Извозна и увозна банка неће моћи адекватно да одговори својим обавезама, тако да је 5. децембра 1930. године одбио захтев Банке. Ипак, Управа није одустајала и уложила је жалбу Министарском савету у којој је истакнуто да би смањењем капитала на два милиона динара и 3.100.000 динара у резервном фонду Извозна и увозна банка била потпуно у могућности да осигура покриће улога и осталих дугова који су на дан 30. септембра 1930. године износили 4.150.000 динара. Код многих завода у држави туђа средства (улози на штедњу) превазилазила су 10 до 15 пута основни

збор одлучи и министар народне привреде одобри. Ово смањивање могло је бити извршено откупљивањем и амортизацијом друштвених акција, ослобађањем од даљих уплата, повраћајем у готовом новцу и смањивањем имените вредности акције. Министар народне привреде одобриће ово смањивање главнице онда кад се на основу последњег биланса увери да друштво може и смањеном главницом испунити своје обавезе (Милорад Зебић, *Закони и расписи о акционарским друштвима с ујусџивима и објашњењима*, (Београд: (без издавача), 1925), 58). У питању је закон из периода Краљевине Србије, тако да је уместо министра народне привреде у Краљевини СХС/Југославији био надлежан министар трговине и индустрије.

[47] АЈ, 65-1282-2265, Предлог Управног и Надзорног одбора Чачанске извозне и увозне банке поднет на Ванредном збору који ће се одржати 5. октобра 1930. године.

капитал банака, а ипак су пословале стабилно. Као њима најближи пример истакли су билансе Чачанске задруге и Чачанског кредитног завода.⁴⁸ Уз то, управу Извозне и увозне банке чинили су најимућнији и најугледнији људи у том крају, чија је имовина далеко прелазила свако евентуално потраживање.⁴⁹

Одговор Министарског савета није био повољан, будући да је истакао да је да је у питању дискреционо право ресорног министарства хоће ли одобрити смањење основног капитала или неће.⁵⁰ Ни након овог неуспеха Управа није одустајала и упутила је жалбу Краљевско-банској управи Дринске бановине која је подржала захтев Чачанског новчаног завода истичући да је он оправдан према закону од 10. децембра 1896. године.⁵¹ Без обзира на сва залагања, Министарство трговине и индустрије није променило своју одлуку, тако да је банка смештена у улици Кнеза Михаила на броју 23 и даље имала основни капитал од пет милиона динара.

У периоду док се Чачанска извозна и увозна банка борила за смањење капитала и на тај начин покушавала да повуче део уложеног новца акционара, у Краљевини Југославији одигравали су се преломни догађаји који ће одредити судбину приватних новчаних завода током тридесетих година XX века. Крах појединих великих европских банака изазвао је панику и међу улагачима у Југославији крајем септембра 1931. године. Навала на шалтере била је нарочито изражена у Загребу и Београду, док је у провинцији била у доста блажем

[48] На крају 1930. године основни капитал Чачанског кредитног завода био је 500.000 динара, док су штедни улози превазилазили основни капитал за више од једанаест пута и износили 5.519.215,50 динара (И. М. Беџић, „Чачански кредитни завод“, *Зборник радова Народної музеја XLVI* (2016), 47).

[49] АЈ, 65-1282-2265, Жалба Чачанске извозне и увозне банке Министарском савету од 3. фебруара 1931. године.

[50] АЈ, 65-1282-2265, Решење Министарског савета од 23. маја 1931. године.

[51] АЈ, 65-1282-2265, Решење Краљевско-банске управе Дринске бановине од 22. децембра 1931. године.

облику. Новчани заводи покушали су да се заштите тако што су захтевали да се поштују отказни рокови. Због опште ситуације, страх од пада вредности динара био је толики да су подигнути улози одмах улагани у некретнине (куће, земљу, робу). Потражња на тржишту изазвала је брзи раст вредности некретнина које су, према проценама „Хрватског листа“, износиле 30%, 40%, па и 50%.⁵²

Доношење закона о мораторијуму на отплату земљорадничких дугова 19. априла 1932. године у суштини је представљао почетак блокаде нормалног рада приватних новчаних завода. Држава је одлучила да заштити есенцијални слој друштва, а штету су, у највећој мери, претрпели новчани заводи. Мораторијум је убрзо схваћен као легални начин да се ни обавезе које су њиме прописане за земљораднике не поштују и у јавности се све више говорило о конверзији дугова. На скупштини банака одржаној у Београду 16. августа 1932. године председник Влада Марковић био је на становишту да се није могло говорити о презадужености сељака, па тиме ни о конверзији земљорадничких дугова. „Ова агитација развила се међу сељацима, тако да због поменуте конверзије нису отплаћивали ни основне обавезе које су имали према мораторијуму на отплату земљорадничких дугова.“⁵³

Чачанска извозна и увозна банка продужила је свој рад и на основу закона о радњама од 5. новембра 1931. године обављала је следеће послове:

- давала зајмове на залогу свих пољопривредних производа и робе; на хартије од вредности; по текућим рачунима на подлоге које Управни одбор одреди и на менице;
- вршила наплату и исплату на туђ рачун;

- примала на чување хартије од вредности, драгоцености, итд;
- примала улоге на штедњу.⁵⁴

Без обзира на ситуацију, Извозна и увозна банка остала је солидна установа која ни у једном тренутку није имала потребу да се послужи законском заштитом банака и њихових веровника, што су многе новчане установе биле приморане да ураде. Стављање под заштиту за новчане заводе значило је престанак рада у банкарском духу и немогућност остваривања основног циља - подстицања развоја привреде уз сопствену зараду. Последнице аграрне и банкарске кризе у Краљевини Југославији осетила је и ова банка, а у којој мери је била у стању да нормално послује најбоље говори податак да је у Краљевини Југославији 1938. године нормално радило само 28,3% новчаних завода.⁵⁵

ИЗВОРИ:

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ), Збирка Добривоја Стошовића АЈ, фонд: Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије

АЈ, фонд: Централни прес биро

Објављени извори

Сћаїуїї Чачанске извозне и увозне банке (Београд: Штампарија „Св. Сава“, 1920)

Трїовачки законик и сїецишни їосїуїак Краљевине Србије, їроїшумачени одлукама оїшїе седнице и одељења касационої суда (Београд: Трговина Марићића и Јанковића, 1914)

Удружење банака - Беоїрад, Извешїај Уїравної одбора о раду за 1929. їодину (Београд: Удружење банка, 1930)

Compass, Finanzielles Jahrbuch, 1931, Jugoslavien (Wien: Compassverlag, 1931)

Compass, Finanzielles Jahrbuch, 1932, Jugoslavien (Wien: Compassverlag, 1932)

[52] АЈ, фонд Централног прес бироа, 38-575-742, „Nerazumno dizanje štednih uložaka“, *Hrvatski list*, 27. septembar 1931. одине.

[53] АЈ, 38-575-74r2, „Skupština udruženja banaka“, *Obzor*, 17. avgust 1932. године.

[54] АЈ, 65-1282-2265, Дозвола за рад Чачанске извозне и увозне радње од 28. јануара 1933. године.

[55] АЈ, 38-577-744, Zagrebački Lloyd.

Штампа:

Bankarstvo, 1928.

Економист, 1930.

Jugoslavenska knjiva, 1924.

Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца, 1923-1926.

Службене новине Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца, 1920.

Српски књижевни гласник, 1922.

Литература:

Бецић, Иван М, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века 1* (2002)

Bečić, Ivan M, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, (Beograd: Stubovi kulture, 2003)

Бецић, Иван М, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012)

Бецић, Иван М, „Чачански кредитни завод“, *Зборник радова Народни музеја XLVI* (2016)

Зебић, Милорад, *Закони и расписи о акционарским друштвима с ујусивима и објашњењима* (Београд: (без издавача), 1925)

Милић, Даница, „Привредни положај Србије по завршетку ратних операција“, *Зборник радова историјског института 8* (1990)

Министарство финансија (Београд: издање Министарства финансија), 1938)

Mitrović, Andrej, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1969)

Народна банка 1884-1934, (Београд: Завод за израду новчаница – Топчидер, 1934)

Nikolić, Goran, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, (Beograd: Stubovi kulture, 2003)

Поповић, Никола Б, *Срби у Првом светском рату* (Београд-Нови Сад: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2000)

Поповић, Новак, Мишић, Душан, *Наша домаћа привреда* (Београд: Геца Кон, 1929)

Стојанчевић, Владимир, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године* (Лесковац: Народни музеј, 1988)

Tajtacak, David, *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja, od kraja 19. veka do II svetskog rata* (Beograd: bez izdavača, 1971)

Узелац, Душан, *Инвестициона политика кредитних институција* (Београд: Геца Кон, 1928)

THE EXPORT-IMPORT BANK OF ČAČAK JSC

The needs to reconstruct the country and feed its inhabitants after the First World War resulted in renewal or creation of a large number of private financial institutions in the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The Export-Import Bank of Čačak started to work in the last third of 1920. Since almost all the shareholders of this bank were tradesmen and since its credit capital was insufficient, the first activities of this institution were related to commerce. Starting from the following year the Bank performed banking activities as well, but until 1925 its business was focused on trade.

Due to the economic crisis of 1925 in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Export-Import Bank of Čačak completely abandoned trading business and focused mainly on short-term notes. Good management of this bank reflected in standard dividends paid to its stakeholders and in the fact that, according to its contributed core capital of 5 million dinars, it was the strongest financial institution in Western Serbia. Since

the bank did not want to grant loans at all costs and on a risk basis, after 1927 the Export-Import Bank started to reduce granting loans by discounting bills of exchange and its clients were mainly traders, craftsmen and farmers.

The great economic crisis which began in the USA affected Western Europe in 1930. The management of the Export-Import Bank early felt that the crisis would also affect the territory of the Kingdom of Yugoslavia and they started a procedure for reduction of the core capital to 2 million dinars. Although the reduction of its capital did not negatively affect the payment of its obligations, the Bank was not approved by the Minister of Commerce and Industry and later decisions upon complaints were not in its favour either.

The situation in the private banking sector of the Kingdom of Yugoslavia during the thirties of the 20th century almost completely prevented normal business activities. The Export-Import Bank shared the destiny of other financial institutions, but its stability was never threatened.

Ivan M. BECIĆ, Ph.D.

LA BANQUE D'EXPORTATION ET D'IMPORTATION DE CACAK S.A.

Les besoins pour le renouvellement du pays et de la nourriture de la population influèrent qu'après la Première Guerre mondiale sur l'espace du Royaume SHS (des Serbes, des Croates et des Slovènes), un grand nombre de bureaux monétaires privés se rétablisse ou s'instaure. Pendant le dernier tiers de 1920 commença ainsi son activité également la Banque d'exportation et d'importation de Cacak. Vu que les actionnaires de cette banque furent presque tous des commerçants et qu'elle disposa d'un capital insuffisant pour créditer, les premières affaires de cette institution furent dans le commerce. À partir de l'année suivante, la Banque s'occupa également d'affaires bancaires, mais jusqu'à l'année 1925, l'objectif de la gestion fut réservé au commerce.

La crise économique dans le Royaume SHS influa en 1925 sur le fait que la Banque d'exportation et d'importation quitta définitivement les affaires de commerce et se consacra en premier lieu à l'attribution de crédits par lettres de change à court terme. Le sens des affaires de la direction de cette banque se refléta dans les dividendes standards versés aux actionnaires et suivant le capital social versé de 5 millions de dinars. La banque fut l'établissement monétaire le plus fort dans la Serbie

de l'ouest. Ne voulant pas donner de prêts à tout prix sur des bases incertaines, la Banque d'exportation et d'importation réduisit, après 1927, l'administration des prêts à l'escompte et ses clients furent, en premier lieu, des commerçants, des artisans et des agriculteurs.

Les effets de la Grande crise économique, commencée aux USA, se firent ressentir en Europe de l'Ouest en 1930. La direction de la Banque d'exportation et d'importation sentit, à temps, que la crise apparaîtra également sur l'espace du Royaume de la Yougoslavie et elle mit en marche le procédé de diminution du capital social à 2 millions de dinars. Bien que par la réduction du capital, elle ne menaça pas le règlement de ses obligations, la Banque ne reçut pas l'approbation du Ministre du commerce et de l'industrie et lui furent défavorables aussi les solutions ultérieures d'après ses plaintes.

La situation dans le système bancaire privé dans le Royaume de la Yougoslavie, durant les années trente du XXème siècle fut telle que la conduite normale des affaires fut presque entièrement rendue impossible. La Banque d'exportation et d'importation partagea le destin des autres bureaux monétaires, mais son équilibre ne fut en aucun instant menacé.

Ivan M. BECIC, Ph. D.

УДК: 316.662-055.2(73)"1918/1939"
304.2/3(73)"1918/1939"
305-055.2(73)"1918/1939"
821.111(73).09-31 Фиццералд Ф. С.

М. А. Милан ЛИШАНЧИЋ
историчар
Чачак
mlisancic@yahoo.com

„WO-MEN“ – ПРОМЕНЕ, ИЗГЛЕД И ПОЛОЖАЈ ЖЕНЕ У АМЕРИЧКОМ ДРУШТВУ У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ 1918-1939.¹

АПСТРАКТ: Рад анализира феномен иакозване „нове жене“ који се јојавио као једна од најважнијих друштвених последица периода након Великој рата. Америчко друштво постало је главна позорница на којој је овај феномен добијао на масовности и интенивности што је свакако утицало да временом постане један од симбола промењене свесности, као и динамичности америчкој друштва, што је касније постало глобална појава. Тема се посматра кроз призму књижевних дела и класика Френсиса Скојта Фиццералда и нобеловца Џона Штајнбека чији рад представља незаобилазну станицу када је у истражу проучавање друштвених односа у америчком друштву међуратној периода.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: САД, економска криза, нова жена, просперитет, међуратни период

Међуратни период (1918-1939) означио је излазак САД из спољнополитичке изолације и све већу и значајнију инволвираност у светске токове на свим нивоима. Њујорк је практично преко ноћи постао „центар света“, а поменути период је значајан и због тога што земља излази из анонимности и непознанице коју је представљала у XIX веку. Простор САД је постао крајња станица за многе који су хтели бољи живот, више него икада раније, јер је ситуација у којој се нашла бивша британска колонија и те како својим богатством привлачила знатижељнике из читавог света. Она је на много начина почела да утиче на цео свет, укључујући и међуратно друштво у Србији и Југославији.²

Један од најважнијих центара из којих се „емитовао“ нови животни стил биле су САД, тако да овај рад говори о променама у „центру“ збивања важних за целу планету, што је било потпуно ново искуство за човечанство. Тих нешто више од двадесет година међуратног периода представљају можда и најдинамичнију епоху у историји Америке. У те две деценије она је имала две економске кризе, незапамћени просперитет, прегршт епохалних изума и покрета који ће променити животе и понашање људи из корена, као и многе идеолошке турбуленције. Године непосредно након Првог светског рата у САД можемо назвати кризним. Економска рецесија трајала је до 1921. године. Конвертовање привреде са ратне на мирнодопску донело је отпуштања и разне видове дискриминације пре свега у виду полне и расне сегрегације. Током рата жене су масовно добијале такозване „мушке послове“, да би се након рата вратиле „својим“, кућним

[1] Овај рад представља саставни део мастер рада одбрањеног на Филозофском факултету у Београду 24. децембра 2012. године.

[2] Вучетић Радина, „Жена у граду : између резервата приватног и освајања места у јавном животу (1918-1941)“, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, пр. Милан Ристовић (Београд : Слио, 2007), 131-164.

пословима, тако да су масовно остајале без посла. Афроамериканци, који су повучени новим радним местима масовно емигрирали са Југа на Север САД, такође су добијали отказе.³

Година 1921. била је једна од прекретница када је у питању међуратни период у САД. То је година која се узима као почетак, до тада незапамћеног, просперитета који је захватио готово читаву земљу и утицао на целокупно америчко друштво. Економски успон био је резултат невероватног привредног напретка чији су предводници аутомобилска, грађевинска и електронска индустрија. Комбинацијом нових технологија, које су омогућиле омасовљење производње, артикли су постали доступни у свим крајевима и готово за свачији џеп, тако је овај до тада незапамћени просперитет, који је трајао од 1921. до 1929, захватио читаво америчко друштво. Бројке су потпуно невероватне, јер је америчка привреда управо у том перисоду доживела праву капиталистичку Аркадију, раст је био спектакуларан и налазио се у енергичној фази. Између 1925. и 1929. број производних предузећа попео се са 183.000 на 206.000, док је вредност производње порасла са 60,8 милијарди на 68 милијарди долара.⁴ Индекс индустријске производње према

Федералним резервама, који је 1921. у просеку износио само 67 (1923-1925. био је 100), порастао је до 1928. на 110, док је пролећа 1929. износио 126. Укупан бруто национални доходак⁵ попео се са око 59 на 104 милијарде долара 1929. године. Поред поменуте ауто-индустрије, електронске, филмске, маркетиншке и грађевинске индустрије, требало би назначити и уздизање хемијске, авио-индустрије, појаву индустрије пластике и петролејске индустрије.⁶

Ово осмогодишње благостање подстакло је многе промене у самој структури друштва и њеној идеологији. Број богатих, који су постали још богатији, драстично је порастао, што је резултат експлозије иновативности и бизниса. Образовање је постало масовно, што говори бројка од преко 1000 високошколских установа и око 1,5 милиона студената до 1930. године, што је представљало 20 процената младежи. Овакво стање изнедрило је нову средњу класу која је постала стуб и симбол 20-их година XX века у САД. Радници, или популарно „плаве крагне“ (*blue collar*), као и фармери, такође су били захваћени просперитетом, јер су наднице биле више него икада, док су цене пољопривредних производа биле на задовољавајућем нивоу. Такође, 20-их су жене поставиле темељ у својим будућим борбама за права, док је индустрија забаве поставила стандарде које ће у будућности само да надограђује.

[3] Овакви поступци су доводили до великих социолошких и културолошких превирања, па стога не чуди што је период од 1918. до 1921. обележен великим и масовним расним немирима, као и женским покретима за добијање права гласа. Афроамериканци нису хтели да се враћају на рурални Југ, већ су остајали у великим индустријским центрима насељавајући се у такозваним летоима. Расна нетрпељивост била је огромна, а кулминацију је доживела 1919. године великим немирима у Чикагу. Женски покрети су извојевали победу 1920. када је ратификован 19. амандман од стране америчког Конгреса који је гарантовао право гласа. Међутим, то је само био почетак борбе жена за остваривање пуних политичких и грађанских права који су се завршили тек 1964. и 1970. године када су донети закони о једнакости жена у свим сегментима друштвеног живота (барем на папиру); <http://www.history.com/topics/roaring-twenties> (5. август 2012).

[4] Цифра од 68 милијарди је исто што и 857 милијарди 2012. године (види на <http://www.westegg.com/inflation/> (5. август 2012)).

[5] Бруто национални доходак означава укупну вредност свих производа и услуга који се у току године произведу у једној држави (више на <http://www.auburn.edu/~johnspm/gloss/GNP> (5. август 2012)).

[6] Ерих Хобсбаум наводи да је у време „лудих двадесетих“ само америчка привреда радила „пуном паром“. Незапосленост у Европи између 1924. и 1929. године била је од 10 до 15 процената у просеку. Америчка стопа је била око 4%, што се генерално узима као „идеална“ стопа незапослености [Hobsbaum Erik, *Doba ekstrema : istorija Kratkog dvadesetog veka : 1914-1991* (Beograd : Dereta, 2002), 73-78; Nash Gary B., *American odyssey : the United States in the twentieth century* (New York : Glencoe, 1994), 353-356; Džonson Pol, *Istorija američkog naroda* (Beograd : Knjiga-komerc, 2003), 652-655; Parks Henri Bemford, *Istorija SAD* (Beograd : Rad, 1985), 616-625].

Друга страна медаље америчке привреде међуратног периода, која се обликовала након чувеног краха њујоршке берзе 1929. године, готово да је поништила импозантне податке из претходне деценије. Индустриска производња је опала за око трећину од 1929. до 1931, БНП је пао са 104 на 76,4 милијарде долара 1932, што представља пад од око 25 процената. Укупне инвестиције опале су 35 процената 1930, касније и још више, тако да је 1929. потрошено око 16 милијарди на инвестиције, док је тај број 1933. пао на неких 300 милиона долара. Производња је опала 28 процената за само две године, што је довело до незапамћене незапослености на тлу САД која је у једном тренутку износила око 25 процената.⁷

Економска криза 30-их представљала је из корена другачију слику у односу на двадесете. Велика депресија, „прљаве тридесете“, само су неки од надимака за ову можда најтамнију декаду у америчкој историји. Четвртина радно способног становништва остала је без посла (12-16 милиона људи), фармери су доведени на руб пропасти, јер се укупна пољопривредна производња смањила за 6%, док су цене пале за невероватних 63%, што је значило да фармери више не могу куповати као раније нити отплаћивати многобројне позајмице. Привреду и друштво је погодио „домино ефекат“ (све што је двадесетих цветало, 30-их је пропадало), а када се томе додају и елементарне непогоде које су додатно отежавале услове живота, онда није ни чудо што САД више нису биле омиљено место за емигрирање.⁸

[7] Више у: Galbraith John Kenneth, *Veliki slom 1929. : kako nastaju velike svjetske krize* (Zagreb : VBZ, 2010), 120-150; Rothbard Murray N., *America's Great Depression Paperback* (Auburn, Alabama, Mises Institute 2000), 185-199, 339-349.

[8] Brinkley Alan, Fitzpatrick Ellen F., *America In Modern Times (Since 1890)* (London : Mcgraw-Hill College, 1996), 231-233; Nash Gary B., *н. г.*, 421-422; Galbraith John Kenneth, *н. г.*, 21-105; Džonson Pol, *н. г.*, 657-665; Hobsbaum Erik, *н. г.*, 69-87; Kindleberger Charles P., *The World in Depression : 1929-1939* (London : Allen Lane the Penguin Press, 1973); Reed Lawrence

Френсис Скот Фицџералд и Џон Штајнбек живели су и створили своја најбоља дела управо у међуратном периоду. Скот Фицџералд је рођен 1896. године у Сент Полу, на америчком Средњем западу. Свој први рад објављује са 13 година, а 1917. одлази на универзитет Принстон. Исте године одлази у војску где током службе упознаје своју будућу супругу Зелду, ћерку конзервативног државног судије из Алабаме. Након кратког повратка у родни Сент Пол после рата, он се 1922. заједно са женом сели се у Њујорк, на елитни Лонг Ајленд. Тог тренутка почиње екстравагантни живот младог и већ тада познатог брачног пара који ужива у свим чарима двадесетих. Међутим, тај раскалашни живот узимао је данан. Постао је алкохоличар, док су свађе са Зелдом, која је и те како пратила трендове „нове жене“, постајале све чешће и уништавале му креативност. Након објављивања „Великог Гетсбија“ (1925) пар је пропутовао свет да би тридесете године Фицџералд провео у Холивуду пишући сценарије у намери да преброди кризу. Умро је у Лос Анђелесу 1940. од последица срчаног удара, а његова жена Зелда осам година касније у санаторијуму у Ашавилу.⁹

Џон Штајнбек је рођен 27. фебруара 1902. у месту Салинас у Калифорнији. Овај будући нобеловац, пореклом из породице ирско-немачког порекла, одрастао је у руралној средини америчког Запада. Од 1919. до 1925. похађао је универзитет Стендфорд, одакле је отишао у Њујорк без дипломе. На источној обали се није дуго задржао и 1928. се враћа у родни Салинас где ради као туристички водич и чувар у једној рибарници. Тада упознаје своју прву

.....
W., *Great Myths of the Great Depression* (Midland, Michigan, Mackinac Center, 2008); Rothbard Murray N., *America's Great Depression Paperback* (Auburn, Alabama, Mises Institute 2000); Friedman Milton, Friedman Rose, *Sloboda izbora : lični stav* (Novi Sad : Global Book, 1996).

[9] <http://library.sc.edu/spcoll/fitzgerald/biography.html> (5. аврџ 2012).

од три жене, Керол Хенинг, која је била од изузетног значаја за Штајнбеков књижевни рад. Пар се тридесетих сели у Монтереј у Калифорнији, где је Штајнбек, подржаван од Керол, потпуно био посвећен писању. Управо су тада настали његови епохални романи који су му обележили каријеру. До своје смрти 1968. године, Штајнбек је био ратни извештач, педесетих оптуживан као комуниста услед учесталих одлазака у Совјетски Савез. Године 1962. награђен је Нобеловом наградом за дело „Плодови гнева“, што је свакако представљало врхунац његове каријере.¹⁰

Писци из Сент Пола и Салинаса својим делима и животом много говоре о времену у којем су живели. Видели су и осетили све оно о чему су писали, а што су умели да преточе у изврсна дела која се сматрају класицима светске књижевности. Поред евидентних сличности у пореклу, друштвеном статусу, начину живота, па и ставовима, Фиццералд и Штајнбек осликавају потпуно различите периоде међуратног америчког друштва. Самим тим, њихова дела представљају можда и кључне изворе за историју америчке државе и друштва у трећој и четвртој деценији XX века.

Управо је положај жене један од сегментата америчког друштва у периоду између два рата који је доживео готово невероватну, вртоглаву промену. Све има своје корене, па и та промена која се десила у времену настанка Штајнбекових и Фиццералдових романа. На положај жене свакако најупечатљивији утицај, који је уједно представљао иницијалну капислу за даље борбе, извршила је такозвана ера Прогресивизма.¹¹ Важно поглавље у том периоду

била је борба жена за право гласа и побољшање друштвеног статуса. Иако су слични наговештаји па и покрети постојали и пре Грађанског рата, жене ипак нису успеле ништа значајније да постигну на поменутом плану пре 1890. године. Бориле су се за свој простор и крчиле свој пут у друштво тако што су оснивале разне клубове који су се бавили, на пример, засађивањем дрвећа, оснивањем школа, библиотека, болница и другим активностима. Међутим, иако су тако стицале неопходне политичке поене и популарност, мало шта су могле да учине на пољу добијања пуних политичких и грађанских слобода. Политичари, углавном њихов конзервативни део, сматрали су да жени није место у политици већ у дому и поред деце. Покрет Национално америчко удружење за женско право гласа (NAWSA)¹² бројао је 13.000 чланова 1893, а број се у сутон Првог светског рата (1917) попео на 2,5 милиона. Жене су у том периоду, али и касније на вође покрета Кери Четмен Кет, Ану Хауард Шо, Елизабет Кеди Стентон и друге гледале као на своје хероине.¹³

Трећа и четврта деценија XX века су нека стремљења у ери прогресивизма, претворила у стварност. Штајнбек и Фиццералд пишу о тим значајним променама у понашању и улози жене у америчком друштву у временима просперитета и кризе. У том турбулентном периоду, као савременици, видели су измене у понашању жена у свакодневници, као и промене у функционисању породице, јер су се жене осећале слободнијим и, поготово 30-их, све значајнијим делом друштва.

.....
институције, као и реформа система власти. Период од 1890. до 1920. године представљао је време када су медиокритети полако напуштали сцену, а на исту се попели представници нове интелигенције која је изнела период „прогресивизма“.

[12] *National American Woman Suffrage Association* (прим. аут.); Више у: <http://ocp.hul.harvard.edu/www/nawsa.html> (5. август 2012).

[13] Види: *Moderna američka kultura*, ур. Kristofer Bigsbi (Podgorica : CID, 2009).

[10] http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1962/steinbeck-bio.html (5. август 2012).

[11] „Ера прогресивизма“ био је период који је претходно двадесетим годинама у Америци. Свет се потпуно изменио за некога ко је рођен у периоду око Грађанског рата (1861-1865), јер су експанзивна привреда и образовање отворили места за нарастајућу интелигенцију. Реформатори су сматрали да им требају нове економске вредности, нове

Промене у понашању жена

*Ниједна од виџторијанских мајки
није имала предсјаву како су њихове ћерке
јажљиво навикаване
да буду љубљене.*

(Френсис Скот Фиццарлд, *Са ове стране раја*)

Двадесете доносе америчкој жени модернија схватања положаја у друштву која следе из једног периода, са преваходно традиционалним схватањима. Слика „флаперки“, младих потпуно нових жена које су својим изгледом и понашањем потресле и изненадиле тадашње друштво, добро се учврстила у свести свих становника Сједињених Држава. Улице градова након Првог светског рата говориле су о „новој жени“. Немачки психијатар Ричард фон Крафт назвао је појаву „нове жене“ као „бесрамне, опасне *wo-man*“, док је немачки доктор фон Мол кривио еманципацију жене и сматрао је да су оне тиме постале „као мушкарци“¹⁴ „Флаперке“ су одбацивале корсете, пажљиво намештане фризури, „тешку“ шминку и хаљине које су прекривале читаво тело. Нешто што је раније било кажњиво, као на пример конзумирање цигарета на јавном месту, сада је била пракса у готово свим већим градовима, као и конзумирање алкохолних пића, разбарушена коса, кретање уз тактове „забрањених“ и „прљавих“ плесова и управљање „оличењем мушкости“ - аутомобилом.¹⁵ Нова жена је такође имала и тенденцију доказивања

своје сензуалности и сексуалности што је ишло у корак са порастом интересовања за контролу рађања. Пионир овог покрета Маргарет Сенгер, социјални радник и медицинска сестра, борила се за репродуктивна права жене инспирисана једном руском имигранткињом која се залагала за исту идеју још пре Првог светског рата. Током треће деценије XX века идеја контроле рађања погодила је више средњу и вишу класу, него радничку, па су контрацептивна средства постајала све популарнија у земљи где је абортус био строго забрањен. Дакле, и поред протеста америчко друштво је између два рата видело велику промену у понашању и положају жена.¹⁶

Ни тридесете године нису биле непријатељски настројене према феминистичким покретима и идејама, мада није било неког значајнијег помака. Велику улогу у промоцији женских права имала је жена америчког председника Френклина Делана Рузвелта, Еленор, која је утицала на именовање прве жене члана председничког кабинета.¹⁷ Генерално, жене су много боље превазишле период велике кризе 30-их тако што им је сама ситуација омогућила све већу улогу у свакодневници. Много фамилија је зависило од жена које нису губиле посао као мушкарци, тако да је њихово понашање све више занемаривано од стране јачег пола. Жене су много више доприносиле у случајевима када су им мужеве били отпуштани, па су стога улога и понашање жене више поштовани него икада раније.

[14] *A History of Women in the West* (London : Harvard University Press, The Belknap Press, 2000), 34-35.

[15] Та „демократија одевања“, која није важила само за жене, била је типична за простор Северне Америке и о њој говори и Данијел Борстин. Овај еминентни историчар, правник и писац, сматра да су путници из Европе били зачуђени једном новином. Они су често грешили када су људе сврставали у одређене сталеже, јер то свакако нису могли да просуде по одећи. „Британски конзул у Бостону, Томас Гратан, жалио се на америчку једнакост; сматрао је да су слушкиње у великој мери заражене општим лошим укусом, да су претерано одевене, а кад иду улицом тешко их је разликовати од њихових послодавки“ [Borstin Danijel Dž., *Amerikanci. [Tom 3], Demokratsko iskustvo* (Beograd : GeoPoetika, 2005), 96-105].

[16] Разлог због чега идеја Маргарет Сенгер није толико утицала на радничку класу је та што су овој групацији, преваходно састављеној од имиграната, биле потребне „руке“ за рад, док су средња и виша класа биле више окренуте ка уживању. Алексис де Токвил примећује да су у протестантским нацијама жене неизмерно самосталније у својим поступцима него год других нација. Он сматра да нигде девојка није раније и потпуније препуштена самој себи [Tokvil Aleksis de, *O demokratiji u Americi* (Sremski Karlovci ; Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2002), 528-529].

[17] Реч је о Франсес Перкинс која је била шеф Секретаријата за рад. Она је потом именовала више од 100 жена на разне ниже позиције које су се бавиле бирократским пословима (Brinkley, Fitzpatrick, *n. g.*, 294-295).

Штајнбек и Фицџералд умногоме су допринели да читаоци спознају ове промене у понашању жена између два рата. Први је тридесете провео на пацифичкој обали са својом првом женом Керол Хенинг која је тих година направила „пакт“ са писцем да се она запосли, а да он настави да пише. Тада су настали романи „Неизвесне битке“, „Тортиља спрат“, „Плодова гнева“ и многих других. Штајнбек је био ожењен управо том „новом женом“ у сваком смислу, па су стога његова дела и те како важна за тумачење промене понашања и улоге жене у друштву 30-их. Што се Фицџералда тиче, свакако да његова дела представљају неизоставни део проучавања ове теме. Управо је овај прослављени писац готово читаву своју књижевну каријеру посветио, може се рећи, овој теми. Фицџералд је почетком 20-их био двадесетчетворогодишњи писац ожењен младом Зелдом. Писац је читав живот (1896-1940) провео са њом и искусио све чари, позитивне и негативне, те „нове жене“ која је изникла након Првог светског рата. Његови романи обилују портретима таквих девојака, у већини случајева базираних на слици његове сопствене ексцентричне супруге. Штајнбек се не бави толико директно понашањем жена колико њеном улогом у уздрманом друштву 30-их.¹⁸

Фицџералд је можда од свих писаца „изгубљене генерације“ најбољи извор за проучавање „нове жене“ 20-их година XX века.

[18] Фицџералдове биографије говоре, потпуно сагласно, да је писац био „жртва“ понашања Зелде Сајр. Једноставно, писац није могао да се адаптира на понашање које је превазилазило његово схватање жене и супруге, па је стога све до краја живота имао проблема да нађе заједнички језик са Зелдом. Са друге стране, Зелда, која је поникла у конзервативној средини као што је југ САД, није могла да одоли новим стремљењима у друштву, па се чини да су је материјализам, индивидуализам и живот „флаперке“ потпуно збунили, тако да ни она сама у неким ситуацијама није знала шта хоће. То се најбоље види и у односу са ћерком Скоти коју је потпуно запоставила и препустила времену. Зелда је свој кратак живот скончала у санаторијуму 1948. године у 48. години живота [<http://www.fscottfitzgeraldsociety.org/biography/index.html>] (20. август 2012). Детаљније у: Brucoli Matthew J., *Some Sort of Epic Grandeur: The Life of F. Scott Fitzgerald* (Columbia, SC: University of South Carolina Press, 2002)].

Фицџералд критикује појаву, али чини се да то ради зато што не може да се уклопи, а то нам говоре и веома честе и болне свађе између писца и супруге Зелде које се сликовито преносе у његова дела. Тако у роману „Са ове стране раја“ (1920) опис Беатрисе Блејн, мајке главног лика Ејморија, чини се да осликава управо Фицџералдову жену. Он пише да је Беатриса лепо и расипнички васпитана и да показује изванредну уметност једноставног одевања. Даље наводи да она више воли виски него вино, што нам довољно говори о начину живота који је водио и сам писац са супругом Зелдом. Такође је интересантно како приказује флертовање жена са Ејмори Блејном, изласке у „варијетее са голим женама“ и готово свакодневно посећивање ноћних клубова. Ејмори каже да је видео да девојке раде нешто што је сматрао немогућим - да обедују у три сата ноћу, вечерају после игранке у „немогућим кафанама“, као и да се воде „разговори о свим аспектима живота са изразом упола озбиљним и упола подруљивим, па ипак са потајним узбуђењем за које је Ејмори сматрао да је знак правог моралног пропадања. Али он уопште није схватао колико је то распрострањено док није видео градове између Чикага и Њујорка као велику младачку тајну љубавну пустоловину“¹⁹ У роману „Лепи и проклети“ (1922) писац описује овакво понашање жена и назива их покретним сиренама које се устремљују на групу мушкараца које хоће да искористе како би ушле на забаву. Глорија Гилберт, главни женски лик и касније супруга Ентонија Печа, била је позната као девојка која иде на игранке и забаве и отворено „мрзи реформаторе који покушавају да је реформишу“. Отац Глорије Гилберт није одобравао њено понашање које се сводило на касне изласке и доласке, одсуство са породичног ручка, а када се споречкају она је користила речи за које он није знао

[19] Фицџералд Френис Скот, *Сове стране раја*, превод Љерка Радовић (Београд: Народна књига, 1964), 5-6, 15, 69-75.

да постоје у њеном речнику.²⁰ Фицџералд критикује ове тенденције у друштву, али је велико питање због чега то чини. Поменили смо већ да је имао проблема са својом Зелдом. Међутим, као ирском католику из имућне породице, свакако да је модерна жена била трн у оку са којим није умео да се бори. Фицџералд дефинише „вамп“ девојке и „флаперке“ као згодне, дотеране, напарфемисане, сексуално слободне избирачице и заводнице мушкараца, бескрупулозне и у основи безосећајне играчице осећањима. Још наводи да је понашање девојака било права студија за националну социологију. Њихово испољавање сексуалности и сензуалности пре брака више није било ствар побуне у двадесетим, већ ствар стандардног понашања младежи. Овој слици умногоме су допринели филмови, рекламе и разни модни и други магацини.²¹

Ипак, „Велики Гетсби“ (1925), Фицџералдово ремек-дело, даје феноменалне описе понашања жена у просперитетном друштву 20-их. Писац то показује готово одмах када наратору Нику Каравеју његова рођака Дејзи представља фаталну голферку Џордан Бејкер. Опис понашања Миртл Вилсон, супруге несрећног механичара Џорџа, доста говори о незадовољству жена у том периоду са „досадним“ традиционалним браком. Још бољи је приказ теревенке у једном њујоршком хотелу када сви окупљени славе љубав Тома и Миртл, иако су обоје обећани некој другој особи. Пишчев став о овим новим појавама у друштву могу се видети у следећој реченици: „Сваки човек сматра да поседује бар једну велику врлину, а моја је следећа: један сам од ретко искрених људи које сам уопште упознао.“ Ова изјава Ника Каравеја говори о пишчевом бурном животу, али и о сусрету

на релацији традиционално - модерно, јер је и сам био део тих промена просперитетног доба џеза, разузданости и забаве. Међутим проблеми са супругом Зелдом готово да су га отерали у критику онога у чему жели да ужива. Понашање девојака на забавама Џеја Гетсбија још један је показатељ дефинитивног краја „викторијанске“ девојке.²²

Тиа Игњација из Штајнбековог романа „Тортиља спрат“ (1937) слика је декадентног друштва 20-их. Њену самовољу и независност овај нобеловац је ставио у неколико ефективних реченица. По њему, она присваја мушкарца и одбацује га по сопственом нахођењу, што је заправо и била карактеристика нове, модерне жене.²³ Опис Керлијеве жене у роману „О мишевима и људима“ (1937) такође представља утисак да се култ младих жена из 20-их никако није изгубио, односно да су жене још увек жуделе и живеле у сновима да ће доћи поново тренутак када ће уживати као некада. Она је млада, амбициозна жена заробљена у кавезу једног неспособног младог мушкараца. Њени снови су у Холивуду са грациозним глумицама на великим филмским платнима и задимљеним варијететима и забавама.²⁴ Мали фрагмент из романа „Неизвесна битка“ (1936) говори како о судбини младе девојке, тако и о ситуацији у породици у тим кризним годинама. Млада Меј је рано отишла од породице и никада се није вратила нити су више чули за њу. Говорили су да је исувише слободна, да је са 15 година „велика за батине“ и да су је препустили судбини младих.²⁵ Тридесетих, младе девојке и жене су задржале одлике 20-их, али више није било времена и прилика да у тој мери уживају у сваком дану. Велика депресија 30-их није „убила“

[22] Ficzgerald Frensis Skot, *Veliki Getsbi*, preveo Aleksandar Saša Petrović (Beograd : Laguna, 2011), 18-25, 32-50, 51-75.

[23] Štajnbek Džon, *Tortilja flet*, prevod Ljerka Radović (Beograd : Jež, 1959), 98-103.

[24] Штајнбек Џон, *Мишеви и људи*, превео Данило Михајловић (Београд : Атхенаеум, 1947), 109-117.

[25] Stajnbek Džon, *Neizvjesna bitka*, preveo Ivan Antunac (Sarajevo : Seljačka knjiga, 1953), 16-18.

[20] Ficzgerald Frensis Skot, *Lepi i prokleti*, prevela Dušanka Jovanović (Beograd : Narodna knjiga - Alfa, 2004), 34-39, 56, 61-66, 74-76.

[21] Ficzgerald, *Lepi i prokleti*, 78, 89; *A History of Women in the West* (London : Harvard University Press, The Belknap Press, 2000), 216-222.

осећај за независношћу и борбу жена за прикладнији и бољи живот и положај, али је то стремљење морало да причека, као што је то Штајнбек показао са Керлијевом женом те Меј и Роузшарн („Плодова гнева“, 1939). Управо у овом ремек-делу америчког нобеловца видимо да је модерна жена морала да „збије редове“. Штајнбек говори о групи жена које су својим радикалним приступом „страх и трепет“ када су у питању одржавање и односи у тим „избегличким“ камповима, такозваним „Хувервилима“.²⁶

Жена и породица

*Пољеди чийаве њородице врайили су се мајери.
Она је била моћ.*

(Џон Штајнбек, Плодови гнева)

Утицај који је извршио напор жена у добијању прва гласа 1920. године²⁷ видео се и у променама у породици за коју се увек, па и тада, говорило да је основна ћелија једног друштва. Институција брака је двадесетих доживела одређене промене и тенденцију опадања, док су се тридесетих „збијали“ редови не би ли породице опстале. Жене су у брачном односу почеле да имају великог утицаја, нарочито током Велике депресије. „Нова жена“ променила је понашање, али и однос према супружницима. Током 20-их постале су самосталније похађајући образовне установе свих нивоа и престижа и ушавши на тржиште рада.

[26] Џејн Адамс и Лилијен Валд су пионири друштвеног рада. Наиме, градови погођени све већим приливом имиграната крајем XIX века сматрали су да треба помоћи и уредити сиромашне четврти. Резултат је био залагање становника градова, пре свега жена, на организовању социјалних служби и прибежишта за сиромашне. Најпознатије организације биле су Хал Хаус и Хенри Стрит у Чикагу и Њујорку. Имајући ово у виду није ни чудо што Штајнбек говори о радикалним женама које се баве „социјалом“ и одржавањем реда у Хувервилима [Parks, *n. g.*, 478-481; Stajnbek Džon, *Plodovi gneva. Vol. 1*, prevod Jovan Popović, Radoš Novaković (Novi Sad : Vega media, 2004), 277-279].

[27] У Уставу Сједињених Америчких Држава 1920. године додат је 19. амандман који женама омогућава право гласа [Parks, *n. g.*, 781].

Тридесетих се такође дешава драстична промена у односу са мужевима, а то ћемо најбоље видети код Џона Штајнбека. У том периоду и деца постају интересантна тема када је у питању жена и њен однос према потомству. Говорили смо о стремљењима ка контроли рађања, али у породици жена почиње другачије да се односи према својој деци која, нарочито у вишим слојевима, постају нека врста „оптерећења“. На крају, статус жене у породици се драстично мења током периода између два рата.

Први потези код портрета модерне жене, поред промене понашања, осликавају и односе у породици и њену величину. У међуратном периоду највише је имиграција, а не наталитет, утицала на велико повећање популације у САД. Тренд мањег броја деце односио се на дуже стазе. Између 1800. и 1900. године просечан број деце, рачунајући само белце, пао је са 7 на 3,5 док су апстиненција и употреба разних видова контроле рађања, заједно са мотивом, представљали средства на која се поуздано могло рачунати када је у питању планирање породице младих парова.²⁸ Професионални брачни саветници су у међуратном периоду сматрали викторијански брак као тачно одређену хијерархију без много емоција, базиран на доминацији и потчињености. Уз помоћ науке, поготово психоанализе Сигмунда Фројда и бихејвиориста, психолога и антрополога, друштво САД увидело је како жена све више постаје индивидуална и да брак сада има двоје партнера који захтевају одређене врсте пажње и разумевања. Тадашње генерално

[28] Године 1910. процењено је да су једну трећину становника осам највећих градова чинили странци, досељеници. То није ни чудо ако се зна да је око 27 милиона људи дошло у САД између 1870 и 1920. године. У том периоду, како је већ речено, највише, око 6 милиона, доселило се између 1911. и 1920. године. Ако знамо да је 1860. у САД било око 30 милиона људи, а само 60 година после, дакле 20-их година XX века, око 105 милиона, јасно је да имиграцији, а не наталитету, припада прво место када је у питању повећање броја становника САД (<http://www.census.gov/prod/www/abs/decennial/1920.html> (23. август 2012); Parks, *n. g.*, 481-483; *A History of Women in the West*, 78-79).

мишљење подразумевало је да сексуални чин треба да буде центар сваког брака и да представља обострано задовољство, без репродуктивног императива. Треба ипак истаћи да ова промењена индивидуалност жене није довела до опадања значаја институције брака која је у међуратном периоду у САД била „пригрљенија“ него икада раније. Готово 10% генерације рођене између 1865. и 1885. није се венчало, док је тај број смањен на 6% када су у питању генерације рођене између 1895. и 1915. године.²⁹

Скот Фицџералд и Џон Штајнбек су писци који представљају ову другу генерацију рођену на прелазу из XIX у XX век. Први је имао један брак са Зелдом Сајр, осамнестогодишњом „флаперком“ из Алабаме, најмлађом ћерком изразито конзервативног судије Врховног суда те јужне америчке савезне државе и на својој кожи је осетио све промене у односима жене и породице. Константни проблеми у браку обележили су краatak живот овог уметника, пре свега због тих захтева „нове“ жене, што је писцу, конзервативном и посесивном, то очигледно сметало. Имали су једно дете, ћерку Франсес Фицџералд, тако да се и он укалупљује када је реч о тенденцији опадања броја чланова породице и односу мајке према потомству. У својим романима јасно излаже ову тенденцију, па стога они представљају одличан историјски извор за ову тему. Штајнбек је имао три, релативно нестабилна брака из којих је имао два сина, Тома и Џона. И овај нобеловац је имао потешкоће са „новим“ женама, што су његове супруге свакако представљале. Керол је имала посао и била је изразито против деце зарад каријере и рада, док је Гвејн била професионална певачица, те као ни сам Штајнбек није могла

[29] A History of Women in the West, 80-82; Aleksić Vesna S., Sjedinjene Američke Države i Velika svetska ekonomska kriza : 1929-1939 : model društva u krizi (Beograd : Stubovi kulture, 2010), 91-93.

због каријере да се посвети браку.³⁰ Штајнбекови романи 30-их, поготово дело „Плодови гнева“ из 1939. године, и те како дотичу ову тему и осликавају промењени статус жене у породици. Куриозитет је и то да се писац бави породицом у руралним, по дефиницији конзервативнијим срединама, па је интересантно видети да ли се и како тај однос развија и мења. Стога је овај награђивани роман „златна кока“ када су у питању извори за тему односа и статуса жене у породици.

Фицџералду у роману „Лепи и проклет“ (1922) јасно истиче ту промену односа жене према и у браку. Централно место при приступању у брачну заједницу више не заузима наставак породичног презимена и добијање потомства, већ истицање женине сексуалности и индивидуалности. Жена Ентонија Печа, Глорија Гилмор, типичан је пример ове промене. Она веома рано, након неколико месеци познанства са Ентонијем, ступа у брак, али се одмах примећује да она не жели да супруг њоме управља. Она не жели да трпи увреде и да јој се читају „буквице“. Глорија је жена која воли да је Ентони зове љубавницом, а не некаквом женом, јер је „стална љубавница опипљивије и пожељније“. Стога су свађе које услеђују нормалан след догађаја, јер Ентони има нешто конзервативнији приступ. Ако се узму де Токвиллова запажања из средине XIX века, видећемо у којој мери је „нова жена“ представљала ситуацију без преседана. Овај француски историчар гледа на америчку породицу као на комбинацију пуританске нације и трговачког народа. „Њихова религијска веровања колико и привредничке навике наводе их да од жене захтевају самоодрицање и стално жртвовање. Тако у САД влада неумољиво јавно мњење који брижљиво затвара жену у уски круг домаћих интереса и дужности и брани јој да из њега изађе.“³¹ Глорија, дакле, не жели децу одмах и то је свакако доказ да

[30] Види: http://as.sjsu.edu/steinbeck/biography/index.jsp?val=biography_biography_in_depth (28. август 2012).

[31] Tokvil, *n. g.*, 540-541.

су жене након Првог светског рата сматрале да сексуални однос са мужем није само средство за добијање потомства, већ ужитак са обе стране и веома важан део брака који проистиче из љубави. Она каже да не жели да стари, да се уда и има одговорности. Фицџералд веома јасно ставља до знања шта „нова“ жена хоће од мушкарца и какав би он однос према свему у браку требало да има, приликом описа једне белешке главне хероине у којој се налази табела о изгледу идеалног мужа.³²

Глорија, као и скоро сви женски ликови у роману „Велики Гетсби“ (1925), обраћа пажњу на свој изглед, јер се труди да у браку увек импресионира лепотом и да увек мужу представља лепшу половину. Тако су Дејзи Бјукенен и Џордан Бејкер од раног јутра нашминкане и дотеране за своје мушкарце. Постојало је одређено оптерећење у виду одржавања своје сексипилности и изгледа. Дејзи, иако удата, не пропушта прилике да изгледа лепо и веома је несрећна јер муж Том, пријатељ Ника Каравеја, не обраћа пажњу на њену сексипилност. Веома су јасни прикази Гетсбијевих забава на којима жене долазе са својим мужевима у прескупим маркираним тоалетама, покушавајући да оставе утисак пре свега на своје мужеве, али и на целокупни аудиторијум. Дотеране су, играју чарлстон и са својим супружницима уживају у чарима златних 20-их.³³ Међутим, многим женама је, и поред великих промена, брак представљао врхунац.

То видимо код Штајнбекове породице Џод из романа „Плодови гнева“ (1939), у којем породица заузима централно место. Ружа Саронска, сестра Тома Џода, сања свој брак са Конијем. Када је Кони оставља, она доживљава прави крах јер не жели да роди ванбрачно дете. Традиционалан однос према браку се није изгубио 20-их како су сви сматрали, а то потврђује и Штајнбек. Интересантно је да се име Томове мајке не помиње, већ је та величина оличена у пишевом приказивању величине појма МАЈКА и њеном месту у породици. Она је посвећена свему што ради и никада не напушта породицу и брак. Пример за то је ситуација када Мати отворено иступа против свог мужа супротстављајући се једној његовој одлуци. То је код свих чланова породице прихваћено са неверицом и чуђењем, али је мајка бранила свој став чак и под условом физичког обрачуна са мужем. Штајнбек приказује Мати као челичну карику породице која никада не одустаје од заједништва, па ни у тренуцима хаоса. Њена оданост и позиција говоре о 30-им као годинама у којима су жене и те како добиле на значају. Нешто другачији је однос Керлијеве жене према браку са боксером Керлијем („О мишевима и људима“, 1937). Њој се име у роману не помиње, између осталог и због тога што она практично нема свој идентитет, јер је заробљена у канџама веома арогантног и напраситог Керлија који је прогања и покушава да успостави доминацију над њеном личношћу. Штајнбек, за разлику од Фицџералда, јасно ставља до знања да је промена односа прама браку захватила мали слој образованих и жена из богатих породица, док се у забаченијим крајевима и даље задржало конзервативније устројство породице.³⁴

[32] Писац у овом делу такође наводи, што је свакако последица проблема са супругом Зелдом, да је Глоријино понашање резултат новог „женског“ образовања, алудирајући на све већи број жена на високо школским установама, женске лепоте и одлучности ка промени, што сматра једнако добрим као и лошим, превасходно по њега самог [Ficdzerald Frensis Skot, *Lepi i prokleti*, prevela Dušanka Jovanović (Beograd : Narodna knjiga - Alfa, 2004), 135-136, 145, 154, 175, 182, 250]

[33] И у овом случају Фицџералд говори о себи самом. Није тајна да је млади уметнички пар, Зелда и Фицџералд, посећивао летње забаве на Лонг Ајленду које су представљале полазну тачку за многе свађе брачног пара Фицџералд (Ficdzerald, *Veliki Getsbi*, 51-75).

[34] Филм Џона Форда из 1940. године Плодови гнева, базиран на Штајнбековом роману, говори о снази и утицају мајке Џод. Иако то није централна тема романа, прослављени глумач Орсон Велс критиковао је Форда да је превише нагласио улогу мајке и сматрао је да је филм због тога ушао у неки погрешан ток. Однос жене према браку била

Однос према супрузима и мушкарцима уопште такође се мења у међуратном периоду у свим нивоима друштва. Фиццералд нам преноси овај однос као веома деликатно питање које ни он сам није могао да реши. У једном поглављу романа „Лепи и проклети“ (1922) Фиццералд веома конкретно описује новонасталу ситуацију описивајући да мушкарци, па чак и они најбогатији, изричито слушају своје жене и тепају им. У тој ситуацији, Бог шаље девојачки дух у лик Глорије, говорећи му да се ништа не плаши, јер тамо мушкарци тепају својим женама. И овде видимо дозу конзервативизма код Фиццералда који примећује да су се жене промениле, али и мушкарци, укључујући и њега. Писац показује да „своје ЈА“ жена дефинитивно добија 20-их и да сада она чини основну карику породице и брака. У истом роману Глорија потпуно излуђује Ентонија који на све начине покушава да наметне свој ауторитет, али му не успева, па се окреће пићу.³⁵ „Велики Гетсби“ (1925) доноси пример расправе Тома Бјукенена и његове љубавнице Мирте Вилсон која кулминира у једној хотелској соби Томовим ударцем, на опште запрепашћење присутних који су са гнушањем посматрали видно посрамљеног мушкарца. Ова веома сликовита ситуација зрачи карактеристикама 20-их година. Миртл Вилсон у тим тренуцима обасипа увредама Тома због тога што мисли да је он роб његове лепе жене Дејзи. Такође, на Гетсбијевим забавама види се да „нова“ жена преузима примат. Мушкарци

.....
је и честа тема расправа 30-их година јер су, не само у САД већ и у Европи, жене кривиле за кризу јер су, по некима, оне заправо јуриле за каријером и тиме „отимале“ мужевима посао [A History of Women in the West, 82-83, 96-101; Anderson Bonnie S., Zinsler Judith P., A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present, Vol. (London : Penguin books, 2000), 227-243; Stajnbek, *Plodovi gneva 1*, 224-226, 233, 300; Штајнбек, *Мишеви и људи*, 38, 41-42].

[35] Типично за Фиццералда који је и сам проводио бесане ноћи конзумирајући забрањена опојна пића. Многи сматрају да након 1925, када је изашао Велики Гетсби, његова дела трпе ситуацију константног опијања писца, што је свакако утицало на његово стваралаштво (Ficdzerald, *Lepi i prokleti*, 28-30).

су у готово подређеном положају, тако да писац показује и своју и уопште ситуације у породицама које је захватила ова промена.

Након веома успешних кампања Кери Четмен Кет, Џејн Адамс, Маргарет Сангер, а касније и Елеанор Рузвелт, жене су промениле однос према мужевима и мушкарцима тако што су се све више укључивале у све могуће животне и друштвене токове. Штајнбек на примеру Мати из романа „Плодови гнева“ (1939) објашњава однос мушкарац-жена у кризним 30-им годинама. У временима кризе, незапослени и отпуштани мушкарци постају немоћни када је у питању егзистенција породице и губе ауторитет док га жена добија. Економичност жена у таквим временима долази до изражаја када је у питању свакодневница једне породице, јер експертиза у „кућној индустрији“ добија много на значају. Отац Тома Џода представља главу породице који је принципом примогенитуре преузео „власт“ од Деде који је све до смрти почасни члан породичног већа. Мати и остале жене у породици стоје по страни и не мешају се у мушке разговоре. Међутим, Штајнбек касније обрће ситуацију, сходно времену у које је сместио радњу романа. Пошто је стари Том Џод немоћан да промени изузетно тешку ситуацију, Мати преузима ствари у своје руке и изазива опште негодовање и чуђење мушкараца у породици. До краја романа реч Мајке је закон, а Отац у једном тренутку констатује да је дефинитивно пропао јер га је жена отерала са чела породице.³⁶

Однос мајки према деци је још једна у низу интересантних појава када је у питању америчко друштво. Говорили смо о Маргарет Сенгер која је била борац за контролу рађања, па је та, изузетно медијски испраћена кампања, и те како имала утицаја у свести жена које нису више сматрале да су машине за репродукцију. Фиццералд је свакако приметно ову промену оставивши

[36] Stajnbek, *Plodovi gneva 1*, 104-110, 167-173, 220-221.

неизбрисив траг када је у питању ова тема. Најинтересантнија је реченица Глорије Гилберт („Лепи и проклет“, 1922) која отворено каже мужу Ентонију да уопште не помишља на децу, јер не жели да се „бакће“ док је млада.³⁷ Дејзи Бјукенен („Велики Гетсби“, 1925) и њен однос према ћерци Пени, веома интересантно су приказани. Заправо, Фицџералд тешко и да помиње малу Пени, док Дејзи у својој нарцисоидности и љубавним невољама потпуно запоставља своју ћерку.³⁸ Овде свакако има и аутобиографског, али и и те како важних Фицџералдових доживљаја са сопствених забава на Лонг Ајленду. Младе мајке, које су при том жуделе за бурним љубавним животом, нису много обраћале пажњу на своју децу. Уосталом, ни сам писац се није дичио очинством, док своју жену Зелду ни у једном тренутку није приказао као мајку (наравно, мисли се на лик Дејзи у роману „Велики Гетсби“, 1925).

Штајнбек је другачији, као и уосталом и време које описује. Управо је Мати та која показује промену или бар стање какво писац жели да види. Као изразити левичар у периоду Велике депресије, Штајнбек је био противник индивидуализма и самим тим је заступао став о породичном јединству и мајци као „владару“ куће и старатељу породице. То стање је тридесетих било видљиво. Породице су се услед немаштине окупљале јер је било лакше да се у групи преживи, што је свакако навело Штајнбека да подржи и похвали нешто присније односе мајки са својом децом.³⁹

Велика је разлика између Дејзи („Велики Гетсби“, 1925) и Мати („Плодови гнева“, 1939).

[37] Ficdžerald, *Lepi i prokleti*, 62-63.

[38] Ficdžerald, *Veliki Getsbi*, 18-19, 141.

[39] Историчар Данијел Борстин пише да је тек крајем XIX века у САД почело да се о деци размишља као о засебној класи популације која заслужује посебан третман. Роберт Бремнер, амерички социолог и историчар, сматра да је пад процента „деце“ са преко једне половине на око трећину становништва 30-их година учинило децу „видљивијим, а њихове потребе лакше су се могле уочити. Такође млади (деца) су постали самосвеснији, лакше су се идентификовали и више су тражили пажњу“ (Borstin *н. г.*, 218-228).

Дејзи једва да помиње и виђа своју ћерку, а ако читалац са мало мање пажње чита ово Фицџералдово ремек-дело, можда чак и неће приметити малу Пени. Код Штајнбека уочавамо потпуну супротност. Матина љубав према својој деци постала је посве легендарна, чак и у Холивуду. Филм из 1940. са Хенријем Фондом у насловној улози, то потврђује јер се готово читава радња филма окренула ка приказивању љубави мајке и сина. Многи су, па и сам Штајнбек, сматрали да је ова екранизација „скренула“ са праве теме романа, а то је живот у добу Велике економске кризе. Деца Мати Џод, Том, Ал, Роузшарн и Ноје, њено су једино благо и заправо све што она ради и оно за шта дише управо су њихови животи. Жене су тридесетих у породици заузимале централно место, заменивши тако мушкарце који су се у већини случајева осећали немоћним да издржавају породицу. Тако је Том Џод сениор у немаштини „изгубио власт“, а њу је преузела Мати која је све чинила да заштити своју децу заједно са породицом.

Запослена жена

Све је што ђосао! А има сувише ђосла да би се делио у женски и мушки.

(Џон Штајнбек, Плодови гнева)

У растућој економији 20-их, жене су наставиле да се суочавају са сагрегацијом на готово свим нивоима. Разлике у плати, приступачност послова, забрана рада у одређеним гранама индустрије, само су неки од проблема. Након Првог светског рата женска радна снага више није била потребна, тако да су управо жене биле прве на удару отпуштања у рецесији 1918-1921. године. Мушкарцима су враћани „њихови“ послови, док су жене морале да чекају нека друга времена.

Та друга времена, не за све, дошла су у просперитету треће деценије XX века. Новим индустријама били су потребни стручни,

образовани радници, што су жене искористиле не би ли дошле до каријере. Доказ да се ситуација ипак мења јесте све веће похађање колеџа од стране женске популације. Већ 1900. године жене су сачињавале око једне четвртине укупног броја студената.⁴⁰ Међутим, био је то проблем, јер растући број жена са професијом захтевао је нова радна места и комбинацију између брака и каријере. Ту су још и такозвани „женски послови“ тада називани *pink collar*⁴¹ послови. Двадесетих се много расправљало о томе који су то послови погодни за жене. Постоје примери жена доктора, новинара, директора предузећа, образовних и социјалних радника, али је чињеница да су жене из нижих слојева више тражиле и имале посла од оних из средње класе које су углавном и током 20-их остајале код куће.⁴²

Тридесетих година XX века у САД женски покрети добијају на значају, а поготово је занимљива ситуација жене у радном односу током кризних година. Било је речи о повећавању улоге жене у породици и породичним односима, а слична је ситуација и са бројем и улогом жена у америчкој индустрији. Наиме,

[40] Између 1910. и 1930. године укупна потрошња за образовање у САД учетворостручена је, тако да је са 426,25 милиона долара нарасла на 2,3 милијарде, што је тада представљало заиста енормну цифру. Тако је неписменост опала са 7,7 % на 4,3 %, а осниван је и све већи број библиотека и читаоница (Brinkley, Fitzpatrick, *n. g.*, 199-205; Aleksić, *n. g.*, 102-106; Parks, 490-493).

[41] „Ружичасте крагне“ (прим. аут.) – термин који означава послове услуге, односно „женске послове“ (хостеса, дадиља, служавка итд.). Разликују се још и „плаве крагне“ (радничка класа која је обављала углавном (не)квалификоване физичке послове) и „беле крагне“ (послови менаџерства, чиновништва итд.) [http://www.autolife.umd.umich.edu/Labor/L_Overview/L_Overview5.htm (30. август 2012)].

[42] Развојем индустрије женама су отворена многа врата када је профил послова у питању. Факултетски образоване жене више нису морале да бирају између фабрике и учитељског позива. Сада су имале широк дијапазон радних места укључујући и канцеларијске послове (телефонски оператери, секретарице, чиновнице и др). Алексис де Токвил сматра да су Американци мислили да је, пошто је природа створила тако велику различитост склопа мушкарца и жене, јасно показана сврха да њима нађу различите примене. Брижљиво су раздвојили мушке и женске функције. „Не виђа се да Американка управља спољним пословима привреде, да води трговину, нити, најзад, да продира у политичку сферу.“ (Токвил, *n. g.*, 547-549).

за разлику од мушкараца, жене нису претрпеле драстичне промене и отпуштања са радних места. Послови које су обављале припаднице лепшег пола нису претрпели значајније промене, а ту убрајамо маркетиншку индустрију, моду, филм, музику и обичне кућне послуге и одржавање и рад у услужним делатностима. Требало би напоменути да су традиционални кућни послови понекад извлачили читаве породице из беде, јер је тада економичност тих послова долазила до изражаја.

Певачица, социјални радник, авантуриста и књижевница - то су професије супруга два еминентна америчка писца. Оне нису биле припаднице такозваних „пик крагни“, али су свакако биле жене од професије. Сами писци нису могли да се изборе са новом појавом у друштву, па је брак еминентних уметника жестоко трпео. Романи које су написали у међуратном периоду својеврсни су извори за ову тему, јер су сами аутори били део веома великих промена када је у питању идеја „модерне жене“.

Управо овај феномен описује писац Џон Штајнбек у роману „Плодови гнева“ (1939). Економски тешко погођену породицу Џод, Мати, својим умећима у кућним пословима, успева да одржи на површини. Њени послови у кухињи, са вешом и хигијеном, просто остављају у животу породицу која је изгубила и продала све не би ли некако преживела. У једном тренутку Мати замишља да поседује електричну пеглу, али то је у том тренутку, како и сама каже, само сан. Чисто „женски послови“ сада постају кључни, што и сам Отац говори, а видимо да у свој немаштини коју роман и хоће да представи, једино класично запослење, поред полиције и радника на пумпи, има жена која је запослена у једном угостиољском објекту.⁴³

[43] Stajnbek, *Plodovi gneva 1*, 11, 37-38, 142-143; Stajnbek, *Plodovi gneva 2*, 112-113, 89.

Са друге стране, у Фицџералдовим романима можемо видети мало јаснију слику запослене жене. Податак да је већина жена средње класе била „у кући“ код Фицџералда наилази на потврду. Све девојке Ејмори Блејна („Са ове стране раја“, 1920) су факултетски образоване, али нису запослене и све покушавају да се заљубе и удају. Опет, у романима имамо и потврду да су жене ниже класе више него запослене. Ту су једна Швеђанка и Финкиња („Лепи и проклети“, 1922. и „Велики Гетсби“, 1925) које раде као кућна послуга, као и три служавке код старог Адама Печа. Видимо и да Мирта Вилсон („Велики Гетсби“, 1925) не жели да буде припадница радничке класе, већ жели да буде као њена супарница Дејзи и да се уда за богатог припадника ВАСП⁴⁴ категорије америчког друштва. Глорија Гилмор („Лепи и проклети“, 1922) не жели да пере рубље, јер неће да ради те досадне женске послове, већ жели да буде глумица. Због великог броја високо образованих жена у међуратном периоду, припаднице лепшег пола нису хтеле да раде „женске послове“, пошто су хтеле да ради у струци.⁴⁵

Штајнбек у својим делима покушава да стави до знања да се успон жене догодио управо у временима кризе када је основна ћелија друштва, породица, доживела најтежи ударац. Опет, истиче се значај жене у раду по било ком основу и њихова ефикасност у поређењу са мушкарцима које приказује као највеће губитнике у читавој ситуацији. Фицџералд говори о томе да су се времена дефинитивно променила, али не у обиму у којем се обично прича. Раде оне жене којима је то неопходно, док се

друге, које то не морају, понашају потпуно другачије, попут образованих припадница средње и више класе.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Извори:

Ficdžerald Frensis Skot, *Veliki Getsbi*, preveo Aleksandar Saša Petrović (Beograd : Laguna, 2011)

Ficdžerald Frensis Skot, *Lepi i prokleti*, prevela Dušanka Jovanović (Beograd : Narodna knjiga - Alfa, 2004)

Фицџералд Френис Скот, *С ове стране раја*, превод Љерка Радовић (Београд : Народна књига, 1964)

Штајнбек Џон, *Мишеви и људи*, превео Данило Михајловић (Београд : Атхенаум, 1947)

Stajnbek Džon, *Neizvjesna bitka*, preveo Ivan Antunac (Sarajevo : Seljačka knjiga, 1953)

Stajnbek Džon, *Plodovi gneva. Vol. 1-2*, prevod Jovan Popović, Radoš Novaković (Novi Sad : Vega media, 2004) ???

Štajnbek Džon, *Tortilja flet*, prevod Ljerka Radović (Beograd : Jež, 1959)

Литература:

A History of Women in the West (London : Harvard University Press, The Belknap Press, 2000)

Aleksić Vesna S., *Sjedinjene Američke Države i Velika svetska ekonomska kriza : 1929-1939 : model društva u krizi* (Beograd : Stubovi kulture, 2010)

Anderson Bonnie S., Zinsser Judith P., *A History of Their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present, Vol.* (London : Penguin books, 2000).

Borstin Danijel Dž., *Amerikanci. [Tom 3], Demokratsko iskustvo* (Beograd : Geopoetika, 2005)

Brinkley Alan, Fitzpatrick Ellen F., *America In Modern Times (Since 1890)* (London : Mcgraw-Hill College, 1996)

Brucoli Matthew J., *Some Sort of Epic Grandeur: The Life of F. Scott Fitzgerald* (Columbia, SC: University of South Carolina Press, 2002).

Džonson Pol, *Istorija američkog naroda* (Beograd : Knjiga-komerc, 2003)

Friedman Milton, Friedman Rose, *Sloboda izbora : lični stav* (Novi Sad : Global Book, 1996)

Galbraith John Kenneth, *Veliki slom 1929. : kako nastaju velike svjetske krize* (Zagreb : VBZ, 2010)

Hobsbaum Erik, *Doba ekstrema : istorija Kratkog dvadesetog veka : 1914-1991* (Beograd : Dereta, 2002)

[44] *White Anglo-Saxon Protestant - WASP* (прим. аут.) – елита у америчком друштвеном поретку која се везује за британско-протестантско порекло. Погледати у: Schaefer R. T., *Encyclopedia of Race, Ethnicity, and Society* (New York : SAGE Publications, 2008).

[45] Ficdžerald, *Veliki Getsbi*, 32-51; Фицџералд Френис Скот, *С ове стране раја*, превод Љерка Радовић (Београд : Народна књига, 1964), 13, 69-75; Ficdžerald, *Lepi i prokleti*, 150-154.

Kindleberger Charles P., *The World in Depression : 1929-1939* (London : Allen Lane the Penguin Press, 1973)

Moderna američka kultura, ur. Kristofer Bigsbi (Podgorica : CID, 2009)

Nash Gary B., *American odyssey : the United States in the twentieth century* (New York : Glencoe, 1994)

Parks Henri Bemford, *Istorija SAD* (Beograd : Rad, 1985)

Reed Lawrence W., *Great Myths of the Great Depression* (Midland, Michigan, Mackinac Center, 2008)

Rothbard Murray N., *America's Great Depression Paperback* (Auburn, Alabama, Mises Institute 2000)

Schaefer R. T., *Encyclopedia of Race, Ethnicity, and Society* (New York : SAGE Publications, 2008)

Tokvil Aleksis de, *O demokratiji u Americi* (Sremski Karlovci ; Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2002)

Вучетић Радина, „Жена у граду : између резервата приватног и освајања места у јавном животу (1918-1941)“, у: *Приватни животи код Срба у двадесетом веку*, пр. Милан Ристовић (Београд : Клио, 2007), 131-164.

Интернет

<http://www.history.com/topics/roaring-twenties> (5. август 2012)

<http://www.westegg.com/inflation/> (5. август 2012)

<http://www.auburn.edu/~johnspm/gloss/GNP> (5. август 2012).

<http://library.sc.edu/spcoll/fitzgerald/biography.html> (5. август 2012).

http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1962/steinbeck-bio.html (5. август 2012).

<http://ocp.hul.harvard.edu/ww/nawsa.html> (5. август 2012).

<http://www.fscottfitzgeraldsociety.org/biography/index.html> (20. август 2012)

<http://www.census.gov/prod/www/abs/decennial/1920.html> (23. август 2012)

http://as.sjsu.edu/steinbeck/biography/index.jsp?val=biography_biography_in_depth (28. август 2012).

http://www.autolife.umd.umich.edu/Labor/L_Overview/L_Overview5.htm (30. август 2012).

„WO-MEN“ – CHANGES, APPEARANCE AND POSITION OF WOMEN IN THE AMERICAN SOCIETY BETWEEN THE TWO WARS 1918-1939

This paper analyses the changes in the position of women in the American society during the period between the two wars based on the novels written by Francis Scott Fitzgerald and John Steinbeck. It concerns the phenomenon of women's changed attitudes to family values, work and society, which has certainly contributed to the increase of the amplitude of changes in the dynamic American society.

This paper is based on the novels of the American writers who marked the "roaring twenties" and "dirty thirties". The researchers dealing with this period owe much to the works of Fitzgerald and Steinbeck since, without them, it is almost impossible to get a nearly clear picture, not only of the phenomenon of the "new women", but also of the entire period between the wars. Their biography, art of expression and impressions made by their novels regarding certain phenomena certainly represented important sources for social changes in the period between the wars in the USA.

Those writers tell us about a "new woman" – a more self-conscious, more present and louder version of a Victorian woman and mother who, during the turbulent decades following the Great War, sets out the foundation for the growing role of women in the society not only in the USA, but all over the world. The twenties were years of glamour, prosperity and dynamics and women, almost exclusively from the upper layers of the society, took advantage of this agitation and said "no" to the conservative and patriarchal perception of the role of women in the society. The great depression of the '30s rapidly "ate up" all the glamour of the '20s and "turned off the light", however, it turned out that the role of women had grown and gained importance almost in all layers of the society. Men lost their jobs, became depressive and angry while women maintained families together and, thanks to their work, contributed to the survival of many families, which certainly improved the reputation of the "new woman" in the American society.

M.A. Milan LIŠANČIĆ

„WO-MEN“ – CHANGEMENTS, APPARENCE ET STATUT DE LA FEMME DANS LA SOCIÉTÉ AMÉRICAINNE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES 1918-1939

Cette étude analyse les changements dans la position de la femme dans la société américaine au cours de la période entre deux guerres d'après les romans de Francis Scott Fitzgerald et John Steinbeck. Il s'agit de phénomènes de l'attitude changée de la femme envers la famille, le travail et la société, ce qui contribua sans aucun doute à l'augmentation de l'amplitude des bouleversements dans la société américaine dynamique.

La base de cette étude sont les romans des écrivains américains qui, par leur littérature, marquèrent les „turbulentes années vingt“ et les „sales années trente“. Fitzgerald et Steinbeck, par leurs ouvrages, chargèrent et obligèrent les chercheurs qui s'occupent de cette période et, sans eux, il est presque impossible d'obtenir une image à peu près claire, non seulement du phénomène „nouvelle femme“, mais aussi de l'entre-deux-guerres complète. Leur biographie, leur mode d'expression et leur impression dans les romans vers certains aspects représentent certainement une source importante pour les transformations sociales de l'entre-deux-guerres aux USA.

Les écrivains nous parlent de la „nouvelle femme“ – version plus consciente, plus présente, plus bruyante de la femme et mère victorienne qui, dans les décennies turbulentes à la suite de la Grande guerre dresse les bases pour un rôle de plus en plus grand et important de la femme dans la société, non seulement aux USA, mais aussi dans le monde entier. Les années vingt firent apparaître tout le glamour, la richesse et la dynamique et les femmes, presque uniquement de couches sociales aisées, profitèrent de cette „tourmente“ et dirent „non“ aux opinions conservatrices et patriarcales du rôle de la femme dans la société. La Grande Dépression des années 30 „mangea“ ce glamour des années 20 et „éteignit la lumière“, néanmoins il s'avéra que le rôle de la femme s'agrandit et prit de l'importance dans presque toutes les couches de la société. Les hommes perdirent leur travail, devinrent dépressifs et furieux, pendant que les femmes maintinèrent la famille unie et, par leur travail, contribuèrent à la subsistance de nombreuses familles, ce qui releva assurément la réputation de la „nouvelle femme“ dans la société américaine.

Milan LISANCIC, M.A.

УДК: 398.2/.3(497.11-15)
821.163.41-34:398

**Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ**

историчар, музејски саветник
Народни музеј Чачак
slapovi@gmail.com

ЛЕГЕНДЕ О ЗАКОПАНОМ БЛАГУ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

АПСТРАКТ: *Лејенде о закопаном благу, најчешће злату, нису иако бројне на простору Западне Србије ако се упореде са неким другим крајевима заједничке државе, али ипак постоје, преносе се вековима и непрекидно обнављају у свакој генерацији људи. Овом приликом није направљен попис свих лејенди, ниши појонима за које се „пича“ да скривају злато. Излаже се један уочени мишски феномен, његова раширеност, основна структура, а пошом на основу досадашњих теоријских радова и анализе изворне траге различити порекла пружају објашњења појаве која се испичује. Лејенде о закопаном благу разврстане су по историјским периодима за које се претпоставља да је „блато“ баш у тој епохи сакривено, при чему је за овај простор Србије карактеристично постојање „нових лејенди“ које се везују за људе и долаже из Другој светској рати.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *људске жеље, бојанство, срећа, злато, закопано блато, лејенда, Чачак, Западна Србија*

Приче о закопаном злату имају древну прошлост и раширене су по целом свету. Оне најчешће добијају облике мита, приповести које се преносе, надограђују и мењају током хиљада година. Мит није само обична легенда, већ и поступак који омогућава да свако друштво будућим нараштајима пренесе своја искуства. На тај начин се не показује само како људи мисле и маштају, већ се открива и како такве приче (митови) делују на човекове поступке, чак и онда када они тога нису свесни.¹

Легенде о „тајни изгубљеног или сакривеног злата“ представљају приповести о човековом (по правилу) трагичном трагању за материјалним богатством као симболом изгубљене среће. Иако су овакви подухвати најчешће неуспешни, као и сама могућност испуњења непресушних људских жеља,

уверење да „благо“ сигурно постоји никада не изостаје. Оно се налази „негде“, само га треба пронаћи. Вечита човекова жеља за остварењем „среће“ претвара се и преноси у трагање за „закопаном благом“, заправо у узалудне (сизифовске) напоре да се досегне до „изгубљеног раја“ и првобитне човекове хармоније.²

Када је у питању српски етнички простор забележене су многе приповести у вези са тражењем злата, што се може назвати и својеврсном „митологијом злата“, посебном цртом менталитета, нарочито у Источној Србији. Злато се не посматра само као материјални, већ и духовни објекат, чије проналажење треба да омогући решавање најважнијих људских потреба. Сјај, реткост и постојаност увек су били његова основна

[1] Klod Levi-Stros, *Mit i značenje* (Beograd : Službeni glasnik, 2009), 7-29.

[2] Zoja Karanović, *Zakopano blago – život i priča* (Novi Sad : Bratstvo-Jedinstvo, Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost Filozofskog fakulteta, 1989), 15-18, 34, 87, 92, 111.

материјална својства, условивши да овај метал у народном веровању постане симбол здравља, снаге и чистоће. Православно-хришћанска традиција му приписује позитивне конотације, везујући га за чисту светлост и духовно благо, уз истовремену осуду идолопоклонства злату као материји. У народу преовладава позитивно вредновање злата као врхунског добра, предмета од суштинског значаја, који се повезује са досезањем највећег смисла живота. Српске бајке препуне су златних симбола. Међутим, оно може бити и узрок проклетства, највеће беде, несреће и пада човека. Ипак, такве представе су у другом плану, јер трагање за златом симболизује потребу превазилажења смрти и достизања вечне среће. Све је повезано са многим религијско-есхатолошким представама у којима се сусрећу најстарији митови и модерне легенде, спајају разноврсни појмови (од технолошких до метафизичких), семантички веома удаљени, али ипак јединствени у тежњи за досезањем „тајне злата“, од његовог открића до остварења унутрашњег просветљења и хармоније.³

Структура прича о трагању за благом углавном је устаљена. Најједноставнија је дводелна (сакривање-тражење), али највећи део прича има четвороделну структуру: сакривање блага, обавештење о његовом постојању, чување закопаног блага и његово тражење. Увек постоји мешање фактографског и фикцијског, сучељавање збиље са маштањем, реалног са фантастичним. Благо је увек неодређене величине, најчешће велико („силно“, „пусто“), тако да сан о огромној и неслућеној материјалној добити условљава магичну привлачност закопаних драгоцености, најчешће злата. Власници и сакривачи блага обично су људи са врха друштвене хијерархије. Међутим, то су лица

са којима се ланац социјалне моћи прекида. Временом власници блага добијају митска обележја, иако су они најчешће реалне историјске личности. Информацију о благу дају чудесна бића, животиње или странци, али то могу бити и сан, ватра, старе карте и планови. Чуvari блага најчешће су митска и натприродна створења, али то могу бити људи или животиње. Добијање блага није једноставно, резултати су најчешће негативни, испуњење жеље измиче, као и сваки други сан о људској срећи. Зато се неуспех у проналажењу блага најчешће објашњава непознавањем магије, неспретношћу, глупошћу, похлепом, никако непостојањем блага.⁴

Пред надањима за срећно разрешење снажних жеља и остварења блиставе судбине све друго постаје безначајно и неважно, укључујући и „голи живот“ трагача спремних да „иду до краја“ Откривање блага може остварити изузетан појединац или мала завереничка група. Пошто се драгоцености налазе тајно, дакле „иза леђа“ колективу, постоји и осуда таквог социјално неприхватљивог поступка „богаћења преко ноћи“ Зато се и јавља веровање у данак у крви који узима благо, као праведна казна за све оне који се дрзну да дирну у моћну подземну тајну. „Магијска инфекција“ се подразумева, а излечење омогућава само друштво, равноправни противник оностраних сила. Зато се благо мора симболички унети у колектив како би драгоцености остале „праве“⁵

Простор чачанског краја и Западне Србије никада није био богат причама о закопаном благу, али оне ипак постоје, преносе се вековима и непрекидно обнављају у свакој новој генерацији. Овом приликом није направљен попис свих легенди, нити топонима за које се „прича“ да скривају злато. За сада се као почетни корак за нека

[3] Ивица Тодоровић, „Значење злата : специфични семантички простори митологије злата у српској народној традицији : некад и данас“, у: *Традиција – фолклор – идентитет*, ур. Гордана Благојевић, Ивица Тодоровић (Сремски Карловци : Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2010), 265-316.

[4] Zoja Karanović, *n. g.*, 15, 33, 49, 52, 58, 73-74, 79-80, 83, 86, 117.

[5] Добрила Братић, „Тајна закопаног блага или сан о богаћењу преко ноћи“, *Гласник Етнографског института XL* (Београд, 1991), 91-93, 96, 98-100.

будућа свеобухватнија истраживања само уочавају један митски феномен, његова раширеност и основна структура, а потом на основу досадашњих теоријских радова и анализе изворне грађе различитог порекла пружају објашњења појаве која се испитује. За велики број легенди постоје само усмени извори („казивачи“) који су због осетљиве теме инсистирали да остану анонимни, што је и разумљиво. Легенде о закопаном благу разврстане су по историјским периодима за које се претпоставља, или је то накнадним истраживањима сасвим сигурно утврђено, да је „благо“ баш у тој епохи сакривено.

„Древно злато“ (праисторија и антика)

Људи у далекој прошлости злату нису придавали модеран материјални значај, најмање монетарну улогу у размени добара. Злато је представљало оно што је непропадљиво, соларно и сјајно. Све што је блиставо и лепо називано је краљевским и повезивано са некадашњим „златним добом“ које је нестало. Много митова везано је за ту изгубљену традицију.⁶ Практична улога злата исцрпљивала се у ритуалима, украшавању, уживању у луксузу. Прављени су бројни раскошни култни предмети достојни сваког поштовања.⁷ Тако је било широм старог света, укључујући и Балкан као подручје са вероватно најстаријим археометалуршким подручјима у Европи. Самим тим приче о злату на Балкану имају истински древно прошлост.⁸

Без тих знања не било било ни употребе злата у култне сврхе. Независно од домаће производње, успостављани су и постојани трговачки путеви за увоз предмета са југа Балкана, из грчких полиса.

[6] Julijus Evola, *Pobuna protiv modernog sveta* (Čačak: Beograd: Gradac K, 2010), 239-241.

[7] Pierre Vilar, *Zlato i novac u povijesti: 1450-1920* (Beograd: Nolit, 1990), 17.

[8] Ивица Тодоровић, „Значење злата...“, 271, 315-316.

Углед и друштвена моћ мерила се између осталог и поседовањем златних предмета најразличитије величине, изгледа и количине, али уз обавезну уметничку обраду.⁹

Легенде о древном благу никада нису нестале, нити су биле само плод маште. Тако је у селу Атеници код Чачка постојао мит о благу на локалитету Царске столице, за који се веровало да чува злато цара Душана („у старо време била је ту царска кућа“). Многи су били убеђени да је на том месту закопано велико богатство које се најрадије представљало као ћуп пун злата. Говорило се да је један предак данашњих власника те парцеле (деле је две породице) дошао из далека и да је преплатио њиву само да би дошао у њен посад. Веровало се још да неко често тајно истражује локалитет који се још зове и Умке. Копало се кришом, ноћу, али без резултата. Локални трагачи за благом нису открили ништа осим камених плоча и зарђалог метала. Нису имали среће, јер је испод камене конструкције била једна од најбогатијих хумки из гвозденог доба у Западној Србији, са материјалом који садржи злато, сребро, ћилибар, стакло и слоновачу из епохе старе око 500 година пре Христа.¹⁰

Налази из Атенице по богатству и раскоши пронађеног материјала свакако спадају међу најзначајније артефакте из тумула који су истражени на простору Западне Србије и источне Босне.¹¹ Да ли је легенда о закопаном благу на месту где је легенда о закопаном благу на месту где је касније заиста откривен важан археолошки налаз само случајност или резултат тајних ископавања са данас непознатим резултатима потраге за златом, остаће заувек

[9] Растко Васић, „Сребро и злато V и IV век пре н. е. у Србији“, *Зборник радова Народне музеја XXIV* (Чачак, 1995), 5-16.

[10] Милан Ђоковић, „Откопана до сада најбогатија илirsка хумка“, *Чачански глас* бр. 25 (Чачак, 25. јул 1958), 5; Милан Ђоковић, „Почело откопавање и друге илirsке хумке Атеници“, *Чачански глас* бр. 27 (Чачак, 22. јул 1959), 5; Лека Обућина, „Један давни свет поново се рађа“, *Чачански глас* бр. 28 (Чачак, 29. јул 1959), 5.

[11] Растко Васић, „Сребро и злато Илира и Келта на централном Балкану“, *Зборник Мајице српске за класичне сџудије* 6 (Нови Сад, 2004), 204-208.

велика тајна. Сасвим је јасно да предмети из музејских збирки, а то је данас једини поуздан траг о далекој прошлости, представљају само један део онога што „земља“ садржи или што је некада имала, а временом је нетрагом нестало. Сведочанство о трагачима за благом чувају и записи археолога који су у Атеници 1958. и 1959. морали ноћу да чувају своја налазишта после вести да су на таквом месту пронађени златни предмети. Суштински, онима који желе да дођу до блага није ни била потребна потврда археолога. Сама чињеница да се „нешто копа“ условљава „тврдо веровање“ да је откривено неко злато.¹²

Римска освајања простора на коме се налази савремена Србија почетком првог миленијума нове ере нису пореметила древну потрагу за основним и непролазним богатствима земље која обележава све цивилизације. Заправо, уређеније друштво са развијеном монетарном привредом само је повећало тражњу за племенитим металима. Римска држава је у својим подунавским провинцијама (Норик, Панонија, Далмација и Мезија) систематски експлоатисала само три метала: злато, сребро и гвожђе.¹³

На Балкану су постојале и царске ковнице новца које су емитовале и златнике. Неки од њих нису ни стигли да уђу у оптицај, већ су због несигурних времена одмах скривани. Тако неоштећене комаде земља је „чувала“ још од времена позне антике (IV и V век), па све до XX stoleћа, када доспевају у музејске збирке. Иста оцена важи и за златни накит.¹⁴ Разуме се да је у протеклих шеснаест векова много таквог злата завршило у рукама копача блага. Никада се неће

сазнати колико. Оно што је сигурно јесте да је експлоатација племенитих метала на простору данашње Србије била развијена и да није потпуно прекинута досељавањем Словена, као ни само трагање за благом.

Римски златници са подручја централне Србије појављивали су се по селима и половином XX века, о чему је сведочанство оставио етнолог Миленко Филиповић када је обилазио подручје планине Рудник: „У Мајдану сам имао прилике да код једног сељака видим ванредно леп примерак римског златног новца цара Антонина, нађен у самом селу. По казивању мештана у Мајдану се често налазе ситни сребрни и крупни бакарни новци. На месту Јешовачи у истом селу (Злокуће) изоравају се старе цигле квадратног облика. Код једног учитеља у Враћевшници видео сам лепо очуван примерак сребрног новца са натписом „ΔΙΟΝΥΣΟΣ“ нађен у селу Брђанима.“ Случајни налази сигурно су подстицали и циљно трагање за благом, а такви подухвати понекад и нису били узалудни. Зато су и настала раширена веровања о „закопаном благу“, али које чува „змија која је на њему“ То није плашило трагаче, јер је у народном предању остало запамћено да су „многи копали и налазили велике количине злата“¹⁵ Разуме се да је закопаног злата увек било мало, али су зато приче о њему биле бројне.

Заправо, становници Западне Србије тражили су „закопано благо“ као и сви други људи овога света, али су дуго поштовали стара гробна места из страха да их због узнемиравања мртвих може задесити лоша судбина. Због оскудице у обрадивој земљи најпре су почели да крче и ору просторе старих гробала, а потом да раскопавају хумке ако би се нашле на местима где су подизали своје грађевине. Искуство је показало да нема „зле судбине“ због таквих поступака, што је широм отворило врата

[12] Милош Тимотијевић, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку 1952-2012“, у: *Сјоменица Народног музеја у Чачку 1952-2012*, ур. Д. Рајић (Чачак: Народни музеј, 2012), 20-21, 31-32, 43.

[13] Светлана Лома, „Античко доба“, у: *Рудник, шайаћ висина*, ур. Р. Љушић (Београд: Службени гласник, 2014), 251.

[14] Милоје Васић, *Златни и сребрни новац касне антике (284-450) из збирке Народног музеја у Београду* (Београд: Народни музеј, 2008), 11-27.

[15] Миленко Филиповић, *Таково: насеља, њорекло сјановништва обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд: Службени гласник, 2010), 101, 537.

за улазак у свет копача блага. Почетком XX века у Доњем Драгачеву забележено је да „с времена време“ будак у рукама „каког залудног и лакомог сељака“ све чешће „претреса старинске кости“ у нади да ће пронаћи изгубљено злато.¹⁶

Једна од таквих прича о закопаном „древном благу“ постоји и у Горњим Бањанима. Верује се да испод грубо отесаног црвенкастог пешчара-тоциљњака, положеног у воћњаку породице Ерић, можда почива закопано злато. Споменик је до 2006. био усправан и окренут ка истоку, а сада лежи на земљи и „гледа у небо“ Није сачувано сећање коме је подигнут (сви мисле да је ту „одувек“). На споменику се налази грубо урезан ранохришћански симбол - знак рибе. Иако цело село прича о сакривеном благу, нико до сада није покушао да га пронађе.¹⁷

Приче о закопаном благу увек су популарне. Иако је нада у богаћење „преко ноћи“ увек веома „мршава“, многим је била сасвим довољна да покрене машту и поверује како ипак може да дође до материјалног благостања. Остварење личне среће представља неодољиви „мамац“ за сваког човека. Благо се по правилу замишља и прижељкује у облику необичног метала који одолева свим променама. Моћ коју људи приписују злату свакако је огромна, јер оно снагом праве „чаролије“ премошћује баријере простора и времена. Злато увек остаје непромењено, али уз моћ да преобрази све што дотакне. На таквим заводљивим обећањима о брзом богаћењу грејала се машта људи, али уз сталну бојазан да се може и „сагорети“ ако се дозволи да човеком овладају „опасни демони“, како они онострани, митски, тако и они које је створило друштво. У сваком

[16] Јован Ердељановић, „Доње Драгачево“, у: *Драгачево : насеља, њорекло сџановништва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 89.

[17] Саша Савовић, *Срце у камену : крајјушаша и усамљени надјробни сјоменици рудничко-шаковској краја* (Београд : Службени гласник; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2009), 103-105.

случају, закопаном благу признавала се заиста огромна, опчињавајућа моћ.¹⁸

Блага средњовековне Србије

Трагање за скривеним златом није било непознато ни у средњовековно доба. Први за сада познати писани запис о „пронађеном благу“ потиче из Доментијановог дела „Живот Светог Саве и живот Светог Симеона“ (1243) у коме једна верна жена сопштава Светом Сави сан у коме јој је Богородица рекла где ће наћи закопано злато: „Тамо у Светој Гори у области твога манастира, у оном и оном месту су два скровишта суха злата; узми и сатвори у њему, што ти је на потребу.“ Пронађено злато употребљено је за даривање светогорских манастира и „убогих“ људи. Чудесно проналажење злата и његова употреба у духовне сврхе представљају чест мотив у хагиографским списима, па их зато треба читати као поуку да се материјално благо путем богоугодних дела замени за вечно и непролазно духовно богатство.

Злато, сребро и драгоцене камење били су симбол добрих дела. Увек је наглашавано да се драгоценост и лепота злата преносе у духовну симболику вечног живота и вечних вредности који надилазе земаљски пролазни живот. То је и разлог што је злато толико употребљавано не само у уметничком занатству, већ и украшавању рукописних књига (од минијатура до прављења окова), потом изради икона, али и осликовању храмова.¹⁹

Злато је свакако било ретко, обележје богатих и утицајних људи, и зато редовно предмет људских жеља, од похлепе до даривања. Народна поезија, као облик колективног памћења, препуна је сцена у којима светлуцају племенити метали,

[18] Добрила Братић, *н. г.*, 100.

[19] Светозар Радојчић, „Злато у српској уметности XIII века“, *Зојраф* 7 (Београд, 1977), 28-35.

посебно сјајножути метал. Све што је вредно опточено је „сувим златом“, све што сјаји и опчињава људе добија облик „жеженог злата“²⁰

Приче о сакривеном „средњовековном благу“ постоје и у Западној Србији. Народно предање из села Граба у Драгачеву чува причу о кључевима за ковчеге (закопане негде у Драгачеву пред пропаст српске средњовековне државе) са благом, који су сакривени у једној „бари“. У Петници код Чачка, на планини Јелици, налази се топоним Златно брдо, под којим се налази нестали „дворац од злата“ охолог богаташа. По локалној легенди у пећини испод рушевина старе тврђаве у селу Лиса („Лишка хава“ - рановизантијско утврђење) још увек се налази девојка „златна ткаља“ која из свог скровишта излази само понекад да се напије воде са реке Белице и да „златно лице умије“²¹ У словенској митологији девојка која преде златне нити персонификација је среће. Она чува поља свога домаћина, напаса му овце, младићу помаже у тучи, детету доноси сан. Доносиоци среће у кући могу бити човек, животиња, па чак и новац, прстен или неки други предмет. Код Срба се несрећа појављује у виду седе старице с мутним очима.²²

Народна предања нису била само плод необуздане маште. Економски токови имали су своју логику, јер је средњовековна Србија заиста била велико налазиште сребра и злата. Савременици су редовно наглашавали велико богатство Србије, посебно за време деспотовине (XV век), у сам сумрак државне независности и пад под власт Османског царства.²³ Византијски

путописци су забележили како у Србији „сребро и злато“ извире из земље, а османлијама се чинило да је цела Србија „један мајдан сребра и злата“²⁴

Најзначајнија област којом је управљао деспот Ђурађ Бранковић до своје смрти 24. децембра 1456. била је планина Рудник са најближом околином, подручје познато по значајним мајданима руде, посебно племенитих метала. Велики део деспотовог богатства изнет је из Србије, али је много злата остало у земљи. Тако је и гробно место Ђурађа Бранковића брзо повезано са његовом ризницом. Иако је датум смрти познат, нико није забележио где је деспот заправо сахрањен. Прва брига породице и државе била је да сахрани владара земље. Међутим, тачан податак о томе намерно није саопштан, јер се деспотов гроб у тако немирно време морао држати у тајности. Сакривање гробова владара у средњем веку имало је дугу традицију. Поједини су сахрањивани у речним коритима, други у непроходним планинама, прављене су и лажне гробнице, а све у циљу да се покојников гроб сачува и не оскрнави. Тело владара имало је велики симболични значај. Понекад се на тај начин чувала и тајна о скривеном благу. Исти принцип примењен је и приликом сахране деспота Ђурађа Бранковића. О том догађају нема савремених извора, већ о њему говоре тек познији летописи, настали век и по после деспотове смрти. Почетком XVII века забележено је да се његов гроб налази у селу Крива Река. У наредним столећима место сахране тражено је у селу Мајдан испод планине Рудник, као и у Заграђу испод Островице. Данас постоји претпоставка да су рушевине средњовековне цркве у селу Славковица испод Рајца заправо маузолеј породице Бранковић.²⁵

[20] Magdalena Veselinović-Šulc, „Zlato i srebro u srpskohrvatskoj narodnoj poeziji“, *Folklor u Vojvodini* 8 (Novi Sad, 1994), 52-60.

[21] Радован М. Маринковић, *Јеличке лејенге : народна предања и завештања* (Чачак : Чачански глас, 1977), 25, 27, 108.

[22] *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*, ред. С. М. Толстој, Љ. Раденковић (Београд : Zepher book world, 2001), 509.

[23] Марко Шунца, „Средњи век“, у: *Рудник : шатај висина*, ур. Р. Љушић (Београд : Службени гласник, 2014), 275.

[24] Бошко Бојовић, *Византија-Балкан-Европа : припадност и односраност* (Београд : Службени гласник, 2014), 157-192.

[25] Момчило Спремић, *Десетог Ђурађ Бранковић и његово доба* (Београд : Српска књижевна задруга, 1994), 496.

Трагање за деспотовим благом никада није престајало. Половином XX века такве активности забележене су у селу Мајдан испод Рудника, у коме су „многи звани и незвани овде копали и тражили закопано благо и гробове деспота Ђурђа и деспотице Јерине“ На овом подручју забележени су и многи проналасци римског и српског средњовековног новца, као и делова накита.²⁶ Шта је тачно ископано из земље, а затим нетрагом нестало, никада није утврђено. Може се слободно рећи да је шире подручје планине Рудник изузетно богато археолошко налазиште, али и простор у коме вековима делују трагачи за благом. И данас је тако, а познате и мање знане локалитете редовно прекопавају ловци на злато.

Сва блага ипак нису остала заувек изгубљена. Тако је 1939. године у дворишту породице Милојевић из села Коштунића испод Равне горе (где није било античких и средњовековних насеља) откривена веома вредна остава српског средовековног новца и накита. Наиме, у једном сребрном бокалу налазиле су се две сребрне позлаћене наушнице, око сто комада сребрног новца цара Душана и две сребрне украсне плочице.²⁷ Испоставило се да и наизглед пуста и сиромашна подручја ипак могу да крију велика блага.

„Пусто“ турско злато

Турско освајање Србије условило је депопулацију становништва, а потом и пад привредних активности почев од земљорадње, преко заната, па све до рударства. Србија, ипак, није остала спаљена земља. Економски опоравак подстакнут је напретком држава Западне Европе које су са Балкана увозиле стоку и друге аграрне производе. Међутим, Османско царство

никада није била држава која је гарантовала заштиту приватног власништва, посебно хришћанима и осталом немуслиманском становништву. Зато трговци беже са својим капиталом на Запад који је сигурнији за пословање. Новац је морао да се чува, скрива, али и користи. Злато се ценило, њиме су плаћана велика роба, имања, али и издаје. Народна традиција сачувала је сећање на српског властелина Радмила из Груже који је за „чизму пуну злата“ издао намеру једног владике да сачува цркву од Турака.²⁸

Економски напредак унутрашњости Балкана, укључујући и подручја данашње централне Србије, прекинут је после Велике сеобе (1690). Подручје на коме су живели Срби претрпело је велика ратна разарања и демографски пад, што је онемогућило развој друштва. Само један део богатства који су имали тадашњи становници Србије могао се понети са собом, док је други закопан. Све је то условило да трагачи за благом, као и свеопшти снови о проналажењу злата, заједно створе бројне легенде.

У селу Гојна Гора постоји место звано „Златне чезе“ које се налази код Антонијевића кућа у „Цигановини“ На том локалитету заиста постоји велика хумка (вероватно из праисторијског периода - пр. аут.) за коју је локално становништво везало причу о закопаном благу сахрањених „Маџара“²⁹

Легенда каже да је и на планини Јешевац код Горњег Милановца закопано благо манастира кога су спалили Турци. Злато је сакривено у неком бунару или кориту оближње реке. За њим се и данас активно

[26] Миленко Филиповић, *н. г.*, 238.

[27] Весна Радић, Марина Котарац, „Средњовековни новац оставе из Коштунића из Народног музеја у Чачку“, *Зборник радова Народног музеја XXXVIII* (Чачак, 2008), 83-92.

[28] Михаило Драгић, „Гружа“, у: *Гружа : насеља, њорекло становништва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 181.

[29] Миливоје Трнавац, *Само су смрти испине : њејровско гробље и друге жриве села Гојна Гора у рају 1941-1945* (Гојна Гора : М. Трнавац, Одбор за Други помен петровском гробљу Гојне Горе, 2011), 79.

трага.³⁰ За ово злато везана је и прича на који начин се откривено благо може поуздано „задржати”, како је то запамтио историчар Никола Петровић из Доње Врбаве код Горњег Милановца. Једну трећину злата треба дати цркви, а један златник оставити у рупи из које је узето благо. Једна жена из Горњег Милановца тврдила је како је својевремено имала, па чак и носила дукат који је потицао од блага манастира Јешевац, али га је игубила (једноставно је „нестао”). За благо из Јешевца постоји и прича да се пре назирања места где се оно налази појављује знак теразија на камену испод кога је злато сакривено. Међутим, мора хитро да се реагује, јер уочени знак брзо нестаје, што код трагача ствара забуну који је тачно камен испод кога се налази благо. Док се трагач врати на то место са алатом за копање, знак је већ нестао, тако да благо манастира Јешевац непрекидно измиче.

Историчар Никола Петровић сачувао је и причу о „хајдучком благу“ на планини Јешевац. Наиме, једна породица је примила код себе хајдука са благом. Убрзо су га убили, а злато присвојили. Међутим, сваки пут када би узели то злато за своје потребе, нешто би им се запалило у домаћинству. Ипак, нису одустајали од коришћења скривеног блага, док им се није запалила кућа. Тада је домаћин однео благо на планину Јешевац и закопао га на месту званом Равно брдо. Никома није тачно рекао где је то урадио, већ је тајну, заједно са собом, однео у гроб. Легенда је остала да живи у колективној свести до савременог доба, па су ловци на благо (опремљени детекторима за метал) отишли на Равно брдо и пронашли место где је злато закопано. Ипак, превладао је страх од клетве која прати ово благо и низа несрећа које су се догађале људима који су посегнули за скривеним драгоценостима.

Мистична опасност остаје невидљиви пратилац пронађеног и ископаног блага, па човек са њим не може да поступа самовољно. Да би се „магијска инфекција“ избегла препоручује се много начина да се благо „припитоми“ Веровало се да га је најбоље држати неко време у цркви којој се обавезно мора дати и прилог као први трошак блага. У супротном, постојала је опасност да проналазач драгоцености, или неко њему близак, умре. Познато је како се смрт непрестано „шуња“ око трагача за златом. Чак и када се „припитоми“, благо је и даље „жедно крви“ нових господара. То је и нормално, јер пронађено благо омогућава богаћење „преко реда“, изван свих утврђених друштвених норми и установљених приоритета. Онај ко поседује богатство има моћ, али је та привилегија пролазна. Моћ брзо нестаје чак и код људи који имају потврду колектива за ту позицију у друштву. Самим тим место копача злата, чије је богатство настало „преко ноћи“, тајно и „иза леђа“ друштву, сигурно није могло добити јавно признање.³¹ Требало би нагласити да на селу свака врста „напретка“ изазива завист, код многих и злобу, што се понекад завршавало наношењем материјалне штете „срећном“ домаћинству, али и потајним убиствима.³²

Према локлавној традицији коју преноси Никола Петровић благо се може наћи и код Шареног потока у Врбави. Наиме, како је то запамћено у локалној средини, Мирко Ђорђевић Сале из Врбаве служио је војску у Македонији. Тамо је случајно упознао једног Турчина који га је питао одакле је. Пошто је казао да је из Врбаве, Турчин му је саопштио да зна за место где је закопано благо у његовом селу. Сазнања је добио из „једне старе књиге“ у којој су записани подаци како је

[30] Nikola Petrović, „Zakopano blago na planini Ješevac“, [internet] dostupno na: <http://www.gminfo.rs/index.php/2017-06-09-11-36-28/riznica/4214-zakopano-bлаго-na-planini-ješevac> (preuzeto 8. 9. 2017)

[31] Добрила Братић, *н. г.*, 91-93, 96, 98, 100.

[32] Радојко Николић, *Камена књиџа ђреџака : (о најџиисима са најџробних сџоменика заџаџне Србије)* (Београд : Заџруга, 1979), 194.

у Врбави, на месту Шарени извор, заправо 50 корака од њега, закопано благо.

Народна предања о закопаном благу нису увек била без основа, јер су места скривања драгоцености била у домету љуског искуства, али то ипак нису предели свакодневног живота, пошто најчешће говоре о некадашњем животу. Поред земље, праисконског симбола рађања, места сакривања блага су и пећина, места обележена спомеником или каменом, као простори везани за сахрањивање. Напуштени градови, дрво или вода, такође су погодна места за скривање блага. Заправо, то су места између света „физичког знања“ и „метафизичког веровања“ и зато поседују амбивалентну семантику. Све приче о закопаном благу говоре да се при додиру са њим догађа преобликовање свакодневног животног искуства. То су двосмислени простори у којима долази до исклизнућа реалности, што збуњује човека који увек има потребу да зна где се тачно налази. Из тих разлога ово су за људе „опасни предели“ Поред тога, веровало се да благо није могуће успешно сакрити без жртве, а чин у коме се дешава прелазак из живота у смрт представља највећу тајну, чиме је злато добијало још већу, загонетну моћ. Зато су места сакривања блага опасна, страшна, прави табу простори.³³ Благо се, и поред свега тога, увек тражило.

Становништво Западне Србије досељеничког је порекла, тако да није било ни могућности да се у колективној свести сачувају „тачне“ представе о закопаном благу настале код староседелачког српског становништва које је побегло преко Саве и Дунава. Ипак, материјални остаци некадашњег живота људи на овим просторима, из разних епоха, увек су изнова будили машту. На широј територији планине Рудник у сваком селу могао се наћи стари српски и турски новац, често сребрне па и златне монете, понекад из римског периода.

Било је ту и елипсастог златног новца који су сељаци звали „рушпе“³⁴

Људи који су са ових простора отишли 1690, као и у каснијим сеобама, однели су са собом и „тајну“ где је сакривено благо, али планина Рудник са својим пећинама и јамама за копање руде, које су временом испуњене водом, није престала да буди машту њених нових становника. Тако је у другој половини XIX века Јован Мишковић записао легенду о тајном благу које се крије у подземном језеру: „Неки веле да у њему имају нека гвоздена врата, и на овима велики гвозден локот, који по свој прилици чува небројено благо. И томе подобно.“ Али ни он, будући генерал и васпитач краља Александра Обреновића, није одолео искушењу да се бави трагањем за материјалним остацима минулих епоха. Тако је на „Маџарском гробљу“, у атару села Коштунићи испод Равне горе, где су постојали и остаци цркве, прекопавао гробове тражећи, како он каже, податке о прошлости: „Ја сам платио те су два гроба раскопана, у нади да ћу какав новац или старину наћи, те да се по томе види из кога су времена ови гробови и којој народности припадају; али осим костију и креча ништа не нађох. Науман бејаш да и онај гроб са знаком раскопам, те да, видим нема ли шта особито. Али ми време недостаде. Што креч нађох наилазим на ту мисао, да је тада каква епидемија (зараза) владала, кад су ови гробови покопани, па је за то креч у гробнице метат, да се не би загушљиви задај производио.“³⁵

Они који су проналазили благо сигурно о томе нису много говорили. Зато су у народном предању приповести такве врсте добиле фантастичне облике са очекиваним претеривањима. У селу Такову настало је предање

[33] Zoja Karanović, *n. g.*, 67-72.

[34] Милоје Ракић, „Качер“, у: *Качер : насеља, њорекло сџановништва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 42, 75, 109.

[35] Јован Мишковић, „Опис Рудничког округа“, у: *Руднички округ, Рудничка Морава : насеља, њорекло сџановништва обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд, Службени гласник, 2011), 106.

како су почетком XIX века браћа Борисав и Милан (преци Борисављевића и Мајданаца у селу Мајдан) ископали на Руднику силно благо неког рудничког аге, а потом га донели кући и подели на две гомиле. Милан, лежећи испод једне купе кованица, питао је брата Борисава да ли га види, на шта је овај одговорио да га не види од тако велике гомиле блага. Заправо, постоје многе забележене приче о турском закопаном благу које су они морали да оставе при својој сеоби, местима где се злато налази, али не и тако честе приповести о онима који су га можда и нашли.³⁶

Све до XX века биле су веома живе приче како је из времена турске владавине у многим местима Србије остало пуно закопаног блага. У народу су остала сећања како су после успешних устанака и одласка муслиманског становништва многи Турци често и у највећој тајности долазили на планину Рудник, чак из Ниша, и откопавали остављени новац. Тајно су долазили и Мађари, али с циљем откопавања сребрне руде. Гробља и стари манастири били су веома популарна места за тражење закопаног блага. Само, оно је редовно измицало, па су магијске радње биле неизбежне, укључујући и приношење жртви.³⁷

Према народном предању Турци су на много места оставили злато. У заосеку Градови, испод насеља Рудник на истоименом планини, постоји локалитет Азна за који се верује да чува закопано турско благо, заправо читаву ризницу.³⁸ У драгачевском селу Вича, тачније у засеоку Доњи Бријест, турске харачлије су наводно закопале део харача у један бакрач крај извора званог Рачина вода. То су сви знали, али благо

годинама нико није смео да дира. Али, неко се на крају осмелио и однео злато, а мештани и данас показују рупу где се оно некад налазило.³⁹

Слична прича постоји и за драгачевско село Рти у коме је 1953. године на пословима војног премера терена као војник боравио Турчин по имену Алија из Косовске Митровице. Народно предање говори како је имао забелешке својих старијих да је у Ртима закопано злато. После војске запослио се у Катастарску управу Гуче, па је легално обилазио терен, мерио и копао рупе за постављање тригонометријских тачака и међа. Мештани знају да је имао и запис на турском језику који је говорио како се злато налазило 50 лаката од воде Јеленовац. Често је долазио на то место и мерио, а сељаци су му и помогли да ископа једну рупу коју је он касније, тајно преко ноћи, проширио, а затим пронашао, узео и однео закопано благо. Остало је само шест плоча од камена које су штитиле злато. Алија је одмах дао отказ, отишао у Београд, где је направио две куће, које је потом продао и заувек се одселио у Истанбул. По сећању савременика то је било негде око 1956. године.⁴⁰ Јовиша Славковић из Гуче сећа се како је тај Турчин пронашао злато на врху Титма, на локалитету Секулине воде. Сви су запамтили како су на том месту остали само празна рупа и делови разбијеног ћупа.

Османска царевина остала је упамћена по својој снази и суровости, али и богатству. Сиромашни свет увек је маштао о „силном благу“ и материјалном благостању владајућег слоја, а то су вековима били Турци. Таква слика задржана је све до друге половине XX века и била је жива чак и у Титовој Југославији у којој је тадашњи Истанбул још увек описиван у категоријама

[36] Миленко Филиповић, *н. г.*, 517.

[37] Јеремија Павловић, „Качер и Качерци“, у: *Качер: насеља, њорекло становништва, обичаји*, пр. Б.Челиковић (Београд: Службени гласник, САНУ, 2010), 248.

[38] Живко Перишић, *Време именованом зајамћено: рудничко-џаковски крај* (Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2002), 117.

[39] Никола Ника Стојић, *Драгачевске приче и предања* (Чачак: Огранак Вукове задужбине, 2005), 15.

[40] Милош Росић, *Рти* (Београд: Одбор за проучавање села САНУ, 1995), 178-179.

„пустог турског злата“ Био је то граду у коме на улици и радњама злата има више него у трезорима банке.⁴¹

Нису у питању била само обична претеривања у опису егзотике Оријента. Истраживања су утврдила како у азијским економијама племенити метали као монета круже слабије него у Европи. То су тако зване „земље складишта“ где се злато чува и мало користи. Такве државе наликују на сунђере или гробља племенитих метала које не користе у већој мери, већ их тезауришу.⁴²

Требало би истаћи и да представе великог богатства, уживања и луксуза нису доминантни мотиви српске народне традиције, углавном испуњене епским доживљајем живота. Ипак, испод непрекидних херојских подвига у народној традицији постоји и један притајени и пригушени свет људске „жеље“, нагонског осећања лепоте и богатства. Векови сиромаштва, културе тврде оскудице и немања, претварали су се у непрекидно прижељкивање раскоши. Живот у сенци непрекидних оружаних обрачуна, страшних суровости, биваковања по планинама и шумама или чамовања у турским тамницама, појачавао је пригушену људску жељу ка сјају и лепоти. Јунаци из народних песама увек на себи носе злато, од одеће, преко украса, до оружја. Истанчани описи лепоте таквих призора и „златних“ метафора, најчешће везаних за лепоту девојака, сведоче о магичном сјају злата коме „потоци“ јуначке крви дају посебан, тамни сјај.⁴³

[41] Miloš Timotijević, „Balkanski savez 1953-1954. i jugoslovenska slika političkog i geografskog okruženja“, *Istorija 20. veka 1* (Beograd, 1998), 120.

[42] Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka. Druga knjiga. Igre razmene* (Beograd: Službeni list SRJ; Novi Sad: Stilos, 2007), 185.

[43] Мирослав Егерић, „Злато Скадра: о нужностима и жељама у народној епској поезији“, *Лейолис Мајице српске*, год. 182, књ. 478, св. 5 (Нови Сад, 2006), 892, 896-897.

„Златна грозница“ обновљене Србије (XIX век)

Крајем XVIII и почетком XIX века у Западној Србији било је неколико веома богатих српских трговаца. Зарађивали су продајом стоке у Аустрији, а профит је био велики. Капитал познатог трговца Николе Милићевића Луњевице износио је 60.000 дуката. Никола је своју каријеру почео као хајдук, али је зараду остварио тек када се посветио трговини. Почетни капитал био је накит његове прве жене. Без злата се, у сваком случају, није могло. Он је истовремено чувао и новац других људи, па је тако Милошу Обреновићу 1815. предао богатство које му је оставио његов брат војвода Милан Обреновић пре него што је 1810. отишао из Србије на пут са кога се никада није вратио.⁴⁴ За неке локације и данас се верује да крију богатство Обреновића, као у случају бунара поред куће Милоша Обреновића у Горњој Црнући (поред домаћинства Добривоја Маринковића), у коме се наводно налази ћуп са кнежевим златом. Према усменим сведочењима до њега није лако доћи, јер брзо нестаје када га у дубоком бунару угледају људске очи.

Новац и злато нису увек враћани власнику или његовим наследницима. Узроци су многобројни, а легенде о заборављеном и закопаном благу узбуђивале су машту и покретале велике подухвате. Јоаким Вујић је 1826. забележио веома озбиљну намеру кнеза Василија Поповића из Чачка да истражи пећину Турчиновац у Овчарско-кабларској клисури: „Овде и сада стоју намештене скеле, које је високородни г. Василиј Попович, оборкнез пожешке нахије, дао правити и кога су исте скеле преко 700 гроша коштвале, за видети можели се штогод у сказаној пешчери знаменија достојно наћи.“ Изгледа да је велики напор

[44] Ђуро Врбавац, *Никола Милићевић Луњевица са сликама. Четврто прерађено издање* (Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1902), 14, 18.

био узалудан, јер по сведочењу Вујића у пећини није било вредних предмета.⁴⁵ Ипак, остаје тајна да ли је кнез Васо пронашао оно о чему је маштао.

Злато нису тражили само „благородни“ људи, већ и обичан свет. Тако је породица Марјановић из Шарана код Такова, која се половином XIX века иселила преко реке Саве, поново долазила у родни крај покушавајући да пронађе своје закопано наследство на локалитету Становиште, испод неке липе на месту званом Шкипина.⁴⁶ Потомци хајдучке породице Деспић из Петнице код Ваљева долазили су 1897. из околине Винковаца и покушавали да на основу „књига“ нађу закопано благо у подрумима својих старих кућа.⁴⁷

Поједина трагања за благом нису била узалудна. Тако је породица Јовићевић из села Лорета код Пожеге у својој породичној баштини сачувала сећање да су „под једним дреном“ пронашли благо које је остало иза Турака који су отишли у Сарајево. У сваком случају, ова фамилија сматра да су од тог времена „богати и срећни људи“⁴⁸ За успех у сиромашном друштву није требало много новца. Било је довољно неколико стотина златника. На селу се о дукатима пуно маштало, али их људи нису поседовали.

Србија је током XIX века била изразито аграрно друштво, али са све већим значајем робно-новчане привреде. Стари обрасци живота нестајали су у новом времену. Таквом развоју допринела је и све већа употреба новца, иначе „старог изума“ који непрекидно „изненађује“ људе, јер његови променљиви токови, вредност и

утицај код човека стварају тајанственост и узнемирење. Новац доноси промене, а свако друштво које му отвори врата пре или касније губи стечену равнотежу и ослобађа силе које је „тешко надгледати“ Свака заједница људи под таквим утицајем нужно се мења.⁴⁹

То је један од важних разлога настанка прича о закопаном благу који није директно везан за митско-магијску „реалност“ аграрних култура, којима припада и ново-вековно српско сеоско друштво. Постоји много таквих записа, посебно на подручју Рудника и најближе околине: „Благо се закопавало у старо доба, кад су биле срећније године, па се могло зарадити, или се отело од Турака, па га је ваљало сакрити. А и Турци су га закопавали пред какав рат. Највише га закопаног има, по причању, у Рудничкој Планини, на Опленцу, Венчацу и Букуљи, у време Кара-Ђорђево. У једно доба била се развила и трговина са неким лажним цртежима земљишта, на којима су обележена места, где је тобож благо закопано. Није свакоме суђено, да нађе закопано благо. Кад се ноћу сања, да на неком месту има змија или да гори ватра, верује се, да ту има закопаног блага. Кад неко падне, каже се у шали: 'Види, ту ће имати закопаног блага!'"⁵⁰

Похлепа за златом никада није престајала, а разбојништво је један од начина да се брзо дође до богатства у сиромашном друштву у коме нема много могућности за вертикалну покретљивост. Западна Србија је традиционално била велико легло хајдука, а страх и несигурност били су главно обележје живота током целог XIX века. Хајдуци су злато добији „гвожђем“ Жртвама

[45] Јоаким Вујић, *Пушешесџвије њо Србији. Књига група* (Београд : Српска књижевна задруга, 1902), 156-157.

[46] Миленко Филиповић, *н. г.*, 198.

[47] Љубо Павловић, „Колубара и Подгорина : антропогеографска проматрања“, у: *Колубара и Подгорина : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник : САНУ, 2011), 523-524.

[48] Љубо Павловић, „Ужичка Црна Гора“, у: *Ужички крај : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 122.

[49] Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka. Prva knjiga. Strukture svakodnevice: moguće i nemoguće* (Београд : Службени лист СРЈ; Нови Сад : Stilos, 2007), 411-412.

[50] Јеремија Павловић, „Јасеничанка - живот и рад женскиња у Крагујевачкој Јасеници у Шумадији“, у: *Јасеница : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2011), 402.

су везивали усијане вериге око тела или врата и тражили да им открију где скривају дукате.⁵¹ Злато је увек сакривено, као у случају Златибора за који једна легенда каже да цела планина лежи на злату, али да до њега нико није успео да дође.⁵²

После више векова економске стагнације, Србија је средином XIX столећа покренула привредни опоравак. Управо у ово доба почињу да се шире многе приче о изгубљеном или закопаном благу и заборављеним рудницима племенитих метала. Сведочанства су многобројна. Помама за проналажењем закопаног блага није мимоишла ни високе државне чиновнике. Тако је Јевта Сувочесмаковић, начелник Среза карановачког, заједно са опанчаром Хаџи-Јосом из Карановца (Краљева) ишао да „вади“ закопано благо из тврђаве Маглич поред Ибра. У истом крају постојало је веровање како се велико Немањића благо налази у селу Сирча поред Краљева, закопано под нека три дрена на брду Борча. Народ је веровао да се без овог блага манастир Жича не може обновити. Због многих криминалних радњи званични судови почели су да бележе „магијске радње“ потребне за добијање закопаног блага. Тако је Михаило Стојадиновић, судија Окружног суда у Чачку, извештавао да се трагачу у сну „каже“ шта треба да ради „па да закопано благо извади.“⁵³ Михаило је иначе био отац чувеног економисте и политичара Милана Стојадиновића.

Заиста се веровало како снови откривају места са благом, али да то могу да ураде и врачаре. Понекад би такви знаци оманули. Међутим, убеђење да благо постоји условљавало је откривање нових „маркера“

На тајну је могао да укаже и сам простор који се, оптерећен драгоценим садржајем, „мора“ бар по нечему разликовати од других места. Најчешће је то пламен који се јавља ноћу, али кога није у стању да види свако, већ само онај коме је то суђено. Да би се човек докопао „подземног богатства“ морао је прећи границу друштвено познатог и суочити се са незнатим силама које чувају „тајну“ Благо је „закопано у оностраном“, па је зато опасност огромна. Тајно ископавање одвија се најчешће ноћу, без знања колектива, а то значи да су искушења појединца велика. Међутим, страх никада није био препрека, јер страсна жеља човека да се домогне богатства и моћи, материјализованог у сакривеним драгоценостима, никада није мала.⁵⁴

Образованији људи XIX века, попут Стевана Р. Поповића, државног саветника Кнежевине Србије, имали су амбициозније планове. Он је на основу старих средњовековних повеља настојао да пронађе заборављене руднике злата. Неколико случајно нађених зрна племенитог метала у подручју за које је веровао да је простор старог рудника било је довољно да закључи како је на правом трагу.⁵⁵ Потрага за старим рудницима и новим златоносним жилама руде био је подстицај да Србија позива и стране инжењере који су предузели низ истраживања, посебно у пределима где се злато традиционално испирало у рекама.⁵⁶ Крајем XIX века Европом су преношене гласине како су у Србији пронађена велика налазишта злата. Предвиђано је како ће у Србију доћи трагачи за златом из целог света.⁵⁷

[51] Оливера Милосављевић, *Горски цареви : хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој половини 19. века* (Чачак : Међуопштински историјски архив, 2016), 321-332.

[52] Раде В. Познановић, „Легенде у ужичком крају“, *Ужички зборник* 13 (Титово Ужице, 1984), 432.

[53] Милорад Веснић, „Празноверице и злочини с нарочитим погледом на празноверицу о закопаном благу“, *Годишњица Николе Чуйића XIV* (Београд, 1894), 172.

[54] Добрила Братић, *н. г.*, 91-100.

[55] Феликс Каниц, *Србија земља и сџановништво : од римској доба до краја XIX века*. Књ. 1 (Београд : Српска књижевна задруга, Рад, 1986), 156.

[56] Сигмунд Хердер, *Рударско њушовање њо Србији сџроведено 1835. године њо налоју Владе Кнежевине Србије* (Београд : Службени Гласник, 2014), 21, 25-26.

[57] Херберт Вивијан, *Србија : рај сиромашних* (Београд : Службени гласник, 2010), 167.

Потрага за златом била је веома раширена у целом друштву. Чедомиљ Мијатовић, српски министар иностраних послова, финансија и трговине, имао је прилику да само током једне године свог мандата изда преко 50 дозвола за откривање „блага“ То су углавном били људи из иностранства са „потврдама“ о закопаном благу које су им оставили њихови преци, српска властела која је још током XV века своје драгоцености морала да сакрије услед турске најезде. Њихови наводни потомци долазили су сваке године у Србију у нади да ће се брзо обогатити. Овакву врсту блага Срби нису звали том речју, већ именицом „остава“, оно што је „остављено“ Тиме је сугерисано да је у питању „законито наследство“ Појавили су се многи авантуристи укључујући и једног „потомка“ Милоша Обилића из Америке, одлучног у намери да пронађе наследство које су му преци оставили. У народу је постојало снажно веровање да је благо могуће наћи, али уз доношење жртве. Закопано злато могло се узети само уз одређени ритуал. Овакве приче постоје широм света, а социолог Вернер Зомбарт тврди да приповести о стицању богатства магијским путем, тачније веровање да је постојало једно „доба акумулације блага“, представља предуслов за појаву капитализма. У Западној Европи такво „доба“ трајало је до краја XVIII века, на Балкану столеће касније, када ловце на метале постепено почињу да замењују инжењери који цео регион уводе у индустријску еру.⁵⁸

Није познато да ли је Чедомиљ Мијатовић учествовао у подухватима „лова на благо“ Зна се да је 1892. написао авантуристички роман „Рајко од Расине : приповетка с краја XVII века“ у коме се јавља лик монаха испосника, великог чудотворца с многим натприродним моћима, који је истовремено чувар „блага“ Немањића у

једној пећини у Остри код Чачка, недалеко од планине Вујан и истоименог манастира. Мијатовићев роман карактерише „сладак и китњаст стил“, са пуно моралисања и наивних романтичарско-сентименталних стереотипних књижевних мотива, уз приметан утицај народне епике, бајки и легенди у које се уклапа и лик старца испосника, чувара блага и мудрости живљења. Србија је представљена аркадијским мотивима, а родољубиве тираде књижевних јунака добијају пуно простора. Мијатовић роман, који спада у тривијалну литературу, имао је бројну публику, тако да је до 1929. објављено преко 10 издања. Почетком XXI века поново су оживљене приче о „Немањића благу“ на овом простору, уклопљене у шири митски оквир.⁵⁹

Томе је посебно допринео нови роман о лову на благо (Драган Тодоровић, „Куд се деде Немањића благо?“, 2010) који је у колективној свести поново покренуо снажне и укорене митске представе и симболе (пећина, змија која чува благо, мудри старац), што је изазвало велику пажњу у јавности. Уследила су тајна прековања, звекет пијука и будака и непроверене гласине како су „неки људи“ пронашли најразноврсније „драгоцености“ Коначно, благо из пећине у Остри код Чачка „званично“ је уврштено у „јавној историји“ међу седам најзначајнијих неоткривених блага Србије.⁶⁰

У сваком случају у питању је популарисање прастаре метаморфозе представа о „девојци-змији“ на закопаном благу. Архаичне подлоге људске свести имају дубок корен. Као и остала бића - чувари блага, змија испољава хтонске и демонске особине, али се „идентификује са жртвом и има

[59] Милош Тимотијевић, „Култ светитеља, места сећања и политички митови: пример манастира Вујан, гробне цркве породице Луњевица“, *Годишњак за друштвену историју* 3 (Београд, 2016), 41.

[60] Momčilo Petrović, „7 skrivenih blaga u Srbiji“, *Kurir*, 4. april 2015. [internet] dostupno na: <http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/1726261/7-skrivenih-bлага-u-srbiji>, (preuzeto 7. 9. 2017)

[58] Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa* (Beograd : Equilibrium, 1997), 118-119.

изванредну моћ претварања“. Напореда са одржавањем представа одвијају се и различити процеси њихових трансформација са архаичном подлогом (уклета девојка - змија, змија - благо).⁶¹

Шири простор планина Вујан чува древна предања, а појединачни случајеви проналаска злата увек су били сензација. Нешу Марковићу из села Вујетинаца свиње су 1837. наводно изријале ибрик пун злата. Он се хвалио по сеоским славама како је богат, па и код комшије Николе Стевановића, и да има пуну „ћасу“ пара. Суседи су заиста приметили да боље живи, али нису знали на који начин долази до новца. Цела прича дошла је до ушију власти, па и самог господара Јована Обреновића у Чачку.⁶² Нису само Вујетинци „златоносно“ подручје. Забележена је и легенда о закопаном злату на локалитету Бунарине у селу Брђанима испод Вујна.⁶³

Постоји прича како су Кренови (досељени Немци у Чачак), као грађевински предузимачи током копања темеља за зграду Окружног начелства 1875. године пронашли неколико средњовековних звона, као и велику количину злата.⁶⁴ Звона су заиста пронашли и она су сачувана до данашњих дана, али за оставу са златом нема конкретних доказа, осим веровања да им је то био почетни капитал који је омогућио да постану први индустријалци у вароши и који су својим ћеркама за мираз давали чак 3.000 дуката.⁶⁵ Остава са сребрним новцем пронађена је у Чачку и шездесетих година

XX века, када су копани темељи за зграде у центру града. Новац су разграбили и касније продавали грађевински радници. Такви случајеви уопште нису реткост за ужи простор центра Чачка, који је једно велико, богато и до данашњих дана неистражено археолошко налазиште.

Прича о Креновима и њиховом „тајном благу“ не представља никакву необичност. Уосталом, и јавност деветнаестовековне Европе означила је чин „крађе злата“ као незаобилазну тачку за почетну акумулацију капитала и покретање индустријализације. Само онај ко дограби злато стиче моћ, али под условом да се одрекне љубави. Мржња, пакост и завист прате успон моћи злата, да би „клетва“ која прати обожавање новца и користољубља на крају, према пророчанству у које спада и Маркова идеологија, неизоставно сатрла капитализам. Стално се призивао дан „сравњивања рачуна“, односно неизбежна револуција. Према оваквим ставовима сва човекова несрећа започела је због злоупотребе злата.⁶⁶

Многобројне приче о брзом богаћењу и опасностима које прате таква настојања нису плашиле људе. Напротив, потврђивале су веома раширена веровања да је благо ипак могуће пронаћи. Ако се оно можда и не открије, стваране су легенде које по својој занимљивости имају вредност „злата“ Тако се за локалитет Градина и пећину у селу Прилипац код Пожеге везује прича како се се, осим разрушених камених зидова и пуно керамике, могу пронаћи и много вреднији предмети: „На поменутом одсеку има Градина узан а дуг отвор, иза кога настаје пећина, легло чавки. Овај је отвор високо у стени, и до сад није до њега нико доспео. Кажу, да из те пећине испадају неки стари, златни новци, које су сељаци налазили (веле, да их из пећине износе чавке у перју).“⁶⁷

[61] Снежана Самарџија, „Ко се крије испод змијског свлака? : метаморфозе у жанровском систему“, у: *Гује и јакреји : књижевност, култура*, ур. М. Детелић, Л. Делић (Београд : Балканолошки институт САНУ, 2012), 26.

[62] Бранко Перунич, *Чачак и Горњи Милановац 1815-1865* (Чачак : Историјски архив, 1968), 349-350.

[63] Живко Перишић, *Време именом зајамљено...*, 114.

[64] Драгомир Ивановић, *Усамљена кајела* (Београд : Књижевна мисао Милорада П. Милановића, 1934), 36-42.

[65] Милош Тимотијевић, „Град унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку“, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, ур. М. Ристовић (Београд : Сlio, 2007), 583-584.

[66] Најл Фергусон, *Моћ новца : новац и моћ у савременом свету 1700-2000* (Београд : Службени гласник, 2012), 24-27.

[67] Јован Ердџановић, *н. г.*, 161.

Закопано благо налазило се и у драгачевском селу Кривача. На брегу Дивич, код извора Ајдучка вода, хајдуци су закопали злато које народ није смео да ископа. Чак су и извор избегавали. Једне ноћи благо су однеле неке кириције са Јавора, а мештани су ујутро видели да је неко копао поред извора.⁶⁸ Неки други домаћи људи имали су више среће. Према сећању Јовише Славковића из Гуче у селу Вича пронађено је пуно злата. Један човек, по занимању бомбонџија, нашао је закопану лулу од казана за ракију која је била напуњена златом. Такве луле обично су дугачке око два метра и имају пречник око 10 центиметара.

Постепени економски успон домаћег становништва условио је да се створе и легенде о „несталом благу“ појединаца из српског народа. У околини Чачка постоји прича о злату Милентија Дробњака, „владиног посланика“ обреновићевске Србије, који је живео у Пријевору код Чачка, како пише на његовом споменику на локалном гробљу. Легенда каже да су Дробњаци своје злато донели из околине Бјелог Поља, а да је Милентије у Србији постао још богатији, али и да је своје благо закопао у новом завичају испод Овчара и Каблара. Место где је то урадио нико никада није открио, али је зато сачувана прича како је умро оне ноћи када су га на путу нападе виле. Коњ је мртвог газду донео кући, да би изнемогла животиња убрзо и сама угинула. За Милентијевим благом још увек се трага.

У селу Видова, које се налази на путу из Пријевора према Овчарско-кабларској клисури, постоји прича да је „неко“ злато закопано испод виса званог Смиљевац, у близини споменика без икаквог натписа осим знака крста. Многи су говорили како се на том месту из земље појављује светлост. На планини Каблар, која доминира целим подручјем, још увек се преносе

приче о сакривеном злату породице Чвркић. Управо ће најближа околина ових локалитета постати подручје са новим легендама о закопаном благу које су настале током Другог светског рата.

Приче о закопаном благу узбуђују људску машту, покрећу похлепу и потребу обраћања „вишим силама“ Чувена је митска трава „расковник“ која омогућава проналазак блага. У појединим крајевима ову нестварну биљку звали су „златица“, „вречник“ или „самоотворка“ Онај ко је желео да дође до сакривеног злата морао је обавити многе магијске радње, укључујући и приношење жртве. Најчешће су то биле животиње, али се понекад дешавало да жртва буде и човек. Судски извештаји из XIX века повремено сведоче о мрачној и језивој стварности заосталих подручја тадашње Србије и сличним злочинима широм света.⁶⁹

Злато је у српској народној митологији имало велику моћ и вредност, улогу одуховљене материја чије проналажење решава све људске проблеме. Символ је плодности (понекад и женског полног органа) и говори о људској жудњи за светлошћу изгубљеног раја. Али, злато се у народним причама никада не добија лако, већ „тешким радом“ који је потребан да се „отвори земља“, сиђе у подземни простор и избори са митским господарем који чува благо. Као и многе друге ствари у митологији и злато може бити узрок уништења и самоуништења, јер поседује и „оностран“ карактер. Суштински, оно по таквом веровању припада свету мртвих са којима живи не могу контактирати без последица. Ипак, такав подвиг могу да остваре само посебни људи, својеврсни „хероји“, особе предодређене да пронађу и што је много важније - задрже злато.⁷⁰

[69] Милорад Веснић, *н. г.*, 176-179; Јеремија Павловић, „Качер и Качерци“, 248.

[70] Љубинко Раденковић, „Симболика злата и сребра у Народној култури“, *Даница* (Београд, 1997), 257-262; Ивица Тодоровић, „Митско злато“, *Брајсџиво X* (Београд, 2006), 130-132.

[68] Никола Ника Стојић, *Анџологија изворној народној сиваралашћива : грајачевке* (Чачак : Легенда; Гуча : Библиотека општине Лучани, 2013), 230.

Модерно доба и трагање за закопаним благом

Током највећег дела XIX века у Србији је употребљаван искључиво ковани новац. Све до 1868, када држава почиње да емитује сопствене металне (бакарне) паре, владало је право валутно шаренило. Употребљавано је чак 43 монета: 10 врста златног, 28 сребрног и пет бакарног новца. Србија 1875. почиње да кује сребрни, а 1879. и златни новац. План да се 1876. у оптицај пусти папирне банкноте није остварен, да би тек оснивањем Народне банке 1884. тај подухват успео, али после формирања значајних резерви злата. Народ није имао поверење у папирне паре, па су у банкама такве новчанице одмах мењали за злато, што је исцрпљивало државне резерве. Касније је почео да се емитује и новац који је имао сребрну подлогу. Био је то почетак стварања модерне државе, уобличавања платног система и све снажнијег увођења папирног новца који није могао да стекне поверење без могућности да се мења за племените метале. Србија је са златном подлогом покривала укупну масу папирног новца у висини од око 45%, да би 1914. покривеност износила чак 116%.⁷¹

Развијен и стабилан финансијски систем био је новост за Србију, где се богатство традиционално чувало закопавањем у земљу. Злато је одлазило тамо одакле је и дошло, могло је да се заборави где је сакривено или да постане плен хајдука и похлепе комшија. Но, мит о злату је опстајао и није се гасио. Са стварањем банака и државне централне банке која емитује новчанице, све се променило. Богатство је постало ствар државне бриге, а вредност новца у папиру променљива и предмет игре неразумљивих и неухватљивих сила.

Када је држава 1915. године пропала, успостављена су „стара правила“ везана за сакривање, тражење и отимање богатства

(злата). Мале комитске дружине пружале су отпор окупатору, али је њихова делатност убрзо прерасла у хајдучију чији је циљ често био стицање злата, једине поуздане валуте у несигурно време. На почетку су новац, злато и драгоцености одузимали од сарадника окупатора, као што је радио хајдук Исидор Бајић из околине Чачка. Међутим, неки други људи у шуми проширивали би „посао“ За таква дела теретили су и самог Бајића који је деловао на простору од Сувобора и Маљена до Каблара и Овчара у Западној Србији. Бајић је преживео рат, али је наставио хајдуковање и после ослобођења. Ухапшен је, а затворску казну издржавао је и са комунистима (Чолаковић, Пијаде). У устанку 1941. најпре је пришао четницима, потом се пасивизирао, мада је био симпатизер партизана, да би 1945. постао први послератни председник Општине Гојна Гора у епохи социјализма. Умро је 1957. године.⁷² Према сећањима његовог потомка Мијодрага Мија Бајића, Исидор му је као дечаку причао како је на чак 28 места сакрио „благо“ Многи његови јатаци касније су проналазили те драгоцености и „добро се обогатили“

Када је у питању чачански крај у Првом светском рату, постоји и непроверена легенда у вези са скривањем предмета из Канцеларије ордена Краљевине Србије на овом простору. Наиме, приликом повлачења 1915. један мајор је на непознатом месту сакрио сва одликовања и остале предмете из своје надлежности на непознатом месту у околини Чачка. Пошто је овај мајор настрадао приликом повлачења преко Албаније, место где је сакрио драгоцености остало је прекривено тајном.

Ипак, и поред многих оваквих и сличних сећања, простор Западне Србије никада није имао тако велике приповести о закопаном благу као источни делови заједничке земље. Локално српско становништво баштинило

[71] Верољуб Дугалић, *Народна банка 1884-1941* (Београд: Југословенски преглед, 1999), 15-23, 29, 40, 51-63.

[72] Горан Џоковић, „Народна предања о хајдуку Исидору Бајићу“, *Зборник радова Народної музеја ХХХV* (Чачак, 2005), 143-144.

је снажна патриотска и ослободилачка осећања, испољавало спремност на буне и лично жртвовање с уверењем да су они и њихови преци заслужни за стварање државе Србије. Истовремено, то је била територија на којој су живели веома сиромашни сељаци на малом земљишном поседу. Био је то живот у „вечитој“ оскудици.⁷³

То је, заправо, и један од разлога за планетарну популарност „прича о злату“ Наиме, у изразито сиромашним друштвима социјални статус тешко се мења, осим путем разбојништва или деловањем „натприродних сила“ Из народних прича је познато да се без такве помоћи благо, посебно злато, не може наћи. Из тих разлога у екстремно пауперизованим људским заједницама приче о проналаску закопаног блага често имају срећан крај. Проналазача без икаквих препрека и великих заплета очекују богатство и потпуна људска срећа. Код богатијих друштава није тако, јер се у стицању иметка више цени упоран и исцрпљујући рад. Зато се пронађено злато обично везује за „проклетство“ и представља својеврстан „неморал“ Сличне негативне ставове према пронађеном благу могу имати и сиромашна друштва која не трпе нагли економски напредак својих чланова. Такве заједнице најчешће су заинтересоване за одржавање статичних односа у друштву, па се све промене осуђују, посебно ако се неко нагло обогати. Зато се у причама стално наглашава како копачима злата и њиховим породицама прети велика опасност, као и целој заједници у којој живе. Наглашавају се многи детаљи који говоре да се ископано благо и када се нађе (после огромних искушења) ипак губи и нестаје (варијанте су разнолике), чиме се цела заједница враћа у пробитно „хармонично“ стање.⁷⁴

[73] Милош Тимотијевић, „’Патриотски’ и ’реалан’ простор: подручје планине Рудник у Краљевини Југославији (1918-1941)“, *Зборник радова Народне музеја ХЛП* (Чачак, 2012), 73-88.

[74] Zoja Karanović, *н. г.*, 35-39.

Такве приче веома су популарне и имају глобалну распрострањеност, па се у многим варијантама могу наћи и на простору Западне Србије. Оне говоре како су имање, злато и богатство пролазни, а да је друштвени статус у заједници много важнија вредност. Злато се понекад појављује и као симбол избављења, враћања дугова и повратка на очински, частан патријархални живот, када је то злато и зарађено.⁷⁵

Највећи број села Србије између два светска рата живео је изван индустријске цивилизације која је споро продирала у аграрне заједнице. Народ заправо није ни знао за друге метале осим злата, сребра, бакра, гвожђа, олова, калаја и цинка. Племенити метали имали су посебно поштовање („највећа се цена даје злату, али га по селима најмање има“). На селу се није ни могло наћи пуно златног накита и новца. Злато је била реткост и предмет силне жудње. Девојке са низом дуката око врата биле су „на цени“, без обзира да ли су лепотице. Заправо, злато се није ни рачунало у накит, већ богатство које треба изложити да би се повећао углед такве личности у сеоском друштву. Накит је већином био од сребра, најчешће месингани, док је кићење биљем било најпопуларније. Постојали су сиромашни људи који никада у животу нису ни поседовали било који златни предмет: „Такви, кад би им ко пружио златан новац, не би га смели примити, бојећи се да није лажан.“ Уосталом, нововековни Срби се у својим селима традиционално нису бавили обрадом метала, већ су га куповали у варошима или су такве предмете набављали од Рома (Цигана) који су били први ковачи.⁷⁶

[75] Миленко Филиповић, *н. г.*, 557-559.

[76] Петар Петровић, „Живот и обичаји народни у Грузи“, у: *Груза : насеља, њорекло сѣановнишѣва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 411-412, 425; Јеремија Павловић, „Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници у Шумадији“, у: *Јасеница : насеља, њорекло сѣановнишѣва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд, Службени гласник, САНУ, 2011), 311-312.

Метал је сељацима увек био потребан, укључујући и злато, не само за подизање угледа, већ и за многе ритуалне радње. Постојало је веровање да би кроз жито, које се одвоји за семе, требало провући златан новац како би ново жито које расте на њиви било чисто. Богати сељаци понекад су дука-том даривали свештеника који свети славску водицу. Народ је веровао да на тај начин награђује попа и „купује здравље“ Зато се и давао златник, како би били здрави „као дукат“ Добијена освећена славска водица користила се за оздрављење болесника и освећење имања у нади да ће се спречити „штета“ Злато је било важно и за свадбене обичаје. Када се девојка „капарисала“, у богатијим селима давало се три до пет дуката, а када би се испросила даривани су накит и ниска златника.⁷⁷

Према сећањима историчара Ради-воја Бојовића из Чачка, у селу Милићевци постојао је обичај да се дукати на Видовдан износе напоље из куће и ређају по ћилиму који се постави на траву, да злато „види Видовдан“ Проблем је био у томе што су такве драгоцености могле да виде и комшије, а затим за дукате да сазнају и хајдуци. Зато се злато морало добро крити, најчешће у земљу. Међутим, у селу Јездини постоји веровање како закопано злато све дубље тоне у тло. Земља, једноставно, „гута“ злато.

Легенде о закопаном благу и чудесним бићима настајале су спонтано. У селу Корићани код Крагујевца постојао је један стари, скоро затрпани бунар, за који се по причи веровало да чува закопано благо и „да код њега за време лепе месечине играју виле“ Благо се могло најавити и у сну, а показати по пламену, чак кандилу које гори на таквом месту. Свакако да се скривено злато није могло наћи без магијских радњи, а оне су, нажалост, биле стално

променљиве, флуидне и неухватљиве. Зато је веровање у постојање блага било тврдо и непоколебљиво.⁷⁸

Монетаризација злата укључила је овај метал у трговачке трансакције, а емитовање папирног новца преместило је злато у трезоре као облик „подлоге“ и гаранције валуте која није у оптицају. „Митско“ злато остало је „подлога“ у народним веровањима, али све више у повлачењу испред стега модерне државе. Тако се злато све више „бирокуратизовало“ и постајало предмет „обичне рачунице“ Стицање, чување и разметање богатством добило је нове видове, просторе и облике.

„Тајна“ драгоцености Карађорђевића и легенде о „четничком злату“

Нове легенде о закопаном благу у околини Чачка и Западној Србији везују се за период Другог светског рата, посебно улогу снага генерала Михаиловића (ЈВУО). Међутим, већ током Априлског рата 1941. Управа двора Карађорђевића покушала је да сачува многе вредне предмета како не би постали плен окупатора. Према досадашњим сазнањима драгоцености су упаковане у 17 сандука, а затим евакуисане из Београда. Путовања ових сандука током рата, као и њихова судбина после ослобођења, нису у потпуности познати. Постоји низ замршених прича и наговештаја. Један од тих сандука је сачуван и његов садржај данас се налази у музејским збиркама. Претпоставља се да је део вредних, скупоцених и раскошних предмета Карађорђевића ипак покраден и развучен 1941, као и после 1945. године када су комунисти дошли на власт.⁷⁹

Део драгоцености Карађорђевића сакривен је и на ширем простору чачанског

[77] Петар Петровић, *н. г.*, 456, 582; Никола Пантелић, *Наслеђе и савременост: друшћивени живоју селима чачанској и јорњомилановачкој краја* (Београд: Етнографски институт САНУ, 1991), 114-116.

[78] Петар Петровић, *н. г.*, 602-604.

[79] Душан Бабац, Александар Огњивић, *Тајне краљевској блаја* (Београд: Evro Book, 2016), 207-214.

краја. Наиме, архива многих министарстава Краљевине Југославије допремљена је непосредно пред почетак рата у Чачак. Међу многим сандуцима налазила се и архива Двора Карађорђевића, која је брижљиво сакривена. Према сећању савременика ова архива била је упакована у типизирани сандуке. Наводно је било око 50 сандука малих димензија (80x40x40 цм). Сандуци нису били закључани, а војне власти издале су строго наређење да се не отварају. Није било лако на брзину организовати успешно сакривање овог важног транспорта. Неколико дана пред почетак рата капетан Мишић, који је обезбеђивао архиву, понудио је чачанском кафеџији Василију Лазовићу да у његовом дворишту закопа сандуке. Лазовић је одбио понуду коју су том приликом прихватили Ђурђе Станић и Мићо Љубивојевић из села Атенице код Чачка. Станић је био бивши жандарм, али и наводно проблематичан човек који је током рата био и егзекутор. Љубојевић је био рабација и воденичар у воденици Раша Гавровића у Атеници. Према ономе што се данас зна, њих двојица су у свом селу сакрили све поверене сандуке.⁸⁰

Ова „тајна“ акција била је најављена још 11. јануара 1941. када је потпуковник Обрен М. Томић локалним властима у Чачку најавио да ће у варош доћи посебна комисија како би пронашла подобне локале и просторије за смештај „војне архиве трајне вредности“⁸¹

Један део тих сандука био је закопан у Атеници, поред воденице у којој је Љубојевић радио и живео. Пошто је 1942. по наређењу четничког команданта села Радомира Шипетића морао да се исели из воденице, Љубојевић је сакривене сандуке однео својој кући. Премештање није остало неоткривено. Шипетић је тешким батинама

добрио Љубојевићево признање где их је сакрио, њих пет, а они су потом ископани и запрежним колима одвезени код куће Гвозена Стеванчевића. Наводно су сви сандуци већ били отворени, а архива у нереду. На крају, све је предато Радомиру Шипетићу и његовом пратиоцу Велибору Ђирковићу, као и Ђурђу Петковићу, командиру једне четничке чете из Драгачева. У исто време откривена је и архива сакривена код Ђуле Станића. Приликом откопавање ове архиве поред Станића присутни су били Спасоје и Војимир Дилпарић, као и један непознати човек из села Бањице код Чачка који је као војник за време Априлског рата учествовао у њеном закопавању. Били су ту и Ђурђе Петковић и Јаков Шипетић из Атенице. Изгледа да је приликом премештања ових сандука један случајно пао и отворио се. Испоставило се да осим архивске грађе у њима има и драгоцености. Људи који су присуствовали тој сцени запамтили су сјај једног великог крста украшеног дијамантима, затим један сребрни чирак, као и друге драгоцености (есцајг, кандила, посуђе). Али, и пре него што се један сандук „случајно“ отворио, присутнима је било необично што су тако мали сандуци испуњени „само“ архивском грађом веома тешки, јер су морали да их палијама насуљавају на запрежна кола. У транспорту је учествовало пуно људи, да би сандуци на крају били одвезени у село Трnavу, а потом у Виљушу. Немци стационирани у Чачку брзо су сазнали за целу акцију. Ускоро су уследила хапшења и саслушавања. Зна се да су на ислеђивање ишли Лазар Поповић и Мићо Љубојевић из Атенице. Истрагу је водио посебан официр Гестапоа, било је пуно притисака, многима су нуђене велике награде (милион динара) да открију где се сандуци налазе, а једно време Поповић је тајно праћен.⁸²

Није прошло пуно времена, а Немци су већ сазнали где су четници сакрили архиву

[80] Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Нејокопени : монографија Атенице и Кулиноваца* (Чачак : Међуопштински историјски архив, 1981), 282-284.

[81] Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка : хронологија од праисторије до 2000. године* (Чачак : Међуопштински историјски архив, 2009), 338.

[82] Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *н. г.*, 282-284.

и драгоцености. Они су најпре открили два сандука код Спасоја Дилпарића, да би потом (24. новембра 1942) у Чачак дошао њихов тумач под именом Фрај, са специјалним задатком трагања за дворском архивом. За петнаест дана (8. децембра) Немци су узели још четири сандука коју били похрањени код Дилпарића. Заплена је извршена после брзог препада на његову кућу у Виљуши. Том приликом Немци су у селу убили три младића. Према сумњичењу равнатораца један комуниста је окупаторске јединице упутио на кућу Дилпарића, пошто је после тортуре у затвору открио место чувања сандука. Према писаном извештају Немци су поред документације однели и многа одликовања спакована са архивом. Том приликом Спасоје Дилпарић је доспео у немачки затвор, где је утамничен заједно са другим таоцима. После изласка из затвора вратио се у своје село, где га 14. августа 1943. хватају партизани под вођством будућег народног хероја и чувеног ознаша Раденка Мандића. Дилпарић је био ратник из Првог светског рата, солунац, истакнута личност у свом крају и следбеник генерала Михаиловића. То је и био разлог што су га ухватили и одмах обесили као чин освете за убијене симпатизере комуниста. Међутим, постоји и веровање да је Раденко Мандић обесио Спасоја Дилпарића и због тога што није хтео да му ода место где је сакрио драгоцености Карађорђевића.⁸³

Шта се све налазило у сандуцима који су сакривани на простору Атенице и Виљуше и какве је све тајне Спасоје Дилпарић однео у гроб можемо само да нагађамо. Локална легенда говори да заправо нису баш сви сандуци пронађени и да трава која у облику круга расте испод дрвета на коме је Спасоје обешен има плаву боју. Породична традиција

говори да је умро на вешалима пре него што је ћерци успео да каже где је сакрио благо. Сличне приче везују се и за хапшење владике Николаја Велимировића у манастиру Благовешење у Овчар Бањи 1941. године. Још увек је тајна шта су све Немци том приликом нашли и однели.

Потрага за „четничким златом“ које су јединице ЈВУО добијале од Енглеза током рата представља нову етапу у деловању древних митских матрица на понашање људи. Ове потраге најчешће су се везивале за простор Овчарско-кабларске клисуре. Стари митски слојеви колективне свести и предања мешали су се са модерним легендама. Али, није све било везано за „четнике“ Нова етапа „златне грознице“ започела је 1963. када је Драгослав Чвркић на локацији званој Ридови пронашао улаз у подземне јаме и пећине. Није одмах почео да копа, већ је сачекао да окопни снег и дође пролеће. Знао је за приче о „закопаном благу“ на Каблару. Пошто није могао сам да прошири отвор у подземне улазе, позвао је Драга Љубичића, такође са Каблара. Наишли су на „змије шарке“, разбили један земљани лонац и продрли у још једну већу јаму испод површине земље. Вест о њиховом открићу брзо се пронела по селу. Свашта се могло чути: да су пронађене људске и животињске кости, разни предмети, али и да се фењери, свеће и лучеви увек гасе у јамама, тако да нису могли продрети дубље у планину. У потрагу су се укључила и деца, па је једна група дечака у некој трулој платненој кеси пронашла сјајне металне предмете за које су веровали да је злато. Новине су извештавале како су то у ствари биле месингане апликације за старинску одећу. Сви су поверовали да је у питању право злато. Предраг Гаврић, један од дечака, причао је колико је пута улазио у отворе и шта је све доживео. Помама за златом условила је да се повремено окупе у земљи окупи и тридесетак људи. Сви су знали за стару сеоску легенду која

[83] Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Запамћена прошлост. Историја равнотораца чачанског краја, књ. 2. Слеја мржња и крвава освета. Окупација и грађански рат 1942–1943. године* (Чачак : Народни музеј, Међуопштински историјски архив; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја; Краљево : Народни музеј, 2003), 144-145, 153, 258.

каже како су Турци затворили тајни улаз у пећину Турчиновац и тако „поморили“ читав један српски збег. Веровало се да је тај улаз коначно пронађен. На крају је интервенисала милиција и забранила улаз у планинске јаме и отворе (званично, да спречи евентуалне несреће и повређивања). Новине су изнеле резултате истраживања пећине Турчиновац из 1955. и чињеницу да су унутра пронађене греде и згариште, што је потврдило да је некада у њој било људских активности.⁸⁴

Пећина, до које је кнез Васо Поповић 1826. покушавао да дође скелама, заиста је истраживана 1955. године. Планинари су пронашли остатке старих фресака, како се то њима тада чинило, и урезана имена људи који су 1892. били у пећини. Већ тада је у новинама забележена легенда како из пећине постоји излаз на другој страни Каблара, али је незнано када зазидан и заливен оловом и камењем.⁸⁵ Према сећању Мита Јовића из Рожаца, који је био у групи дечака која је истраживала тај „други улаз“ 1963, све је било веома узбудљиво. Пронашли су заиста 17 „златних“ предмета и поделили их другој деци у локалној школи. Јовић је један украс поклонио и извесној девојчици. Милиција је убрзо привела децу на „преваспитавање“ Признали су које све добио „украсе“, па су сви они враћени, осим једног. Мито и поред свих притисака није открио да је један „украс“ поклонио својој симпатији. И она је ћутала. У сваком случају, Јовић је и данас убеђен да је као дечак пронашао злато.

Злато је за време Титове епохе пронађено и у драгачевском селу Пшаник. До њега су дошла двојица „Турака“ који су из Кладнице дотерали стоку у Котрашку земљорадничку задругу за продају. После ислате новца распитали су се за извор Арач.

[84] Миле Мојсиловић, „Да ли пронађен други улаз у пећину на Каблару?“, *Чачански глас* бр. 18, Чачак, 28. март 1963, 5.

[85] Стеван Панарин, „Освојена пећина на Каблару“ *Чачански глас* бр. 18, Чачак, 11. мај 1955, 7.

Сељаци су их одвели на то место, а они су само ћутали и нешто записивали. Следеће ноћи тајно су дошли до извора и ископали благо. Мештани су цео случај пријавили милицији, али док је она стигла „Турци“ су далеко одмакли. Потрага је била неуспешна, јер када су продавали стоку у Котражи њихова имена и место становања нису забележени, тако да „свемогућа“ Титова УДБ-а није успела да пронађе и поврати отето благо.⁸⁶

Током Другог светског рата настале су легенде о великом „четничком злату“ које су снаге генерала Михаиловића (ЈВУО) добијале од западних савезника (Велике Британије и САД). Настао је нови мит који се наслањао на старије матрице, при чему је таквим начину размишљања био склон и највиши државни врх социјалистичке Југославије (Јосип Броз Тито и Александар Ранковић), који је 1965. у Овчарско-кабларској клисури неуспешно трагао за закопаном „четничким благом“⁸⁷ Уверење да су четници ипак успели да велике количине драгоцености (злата, дијаманата и осталог драгог камења) ипак сакрију на ширем простору Равне горе живо је и данас, а трагачи за „изгубљеним благом“ редовно обилазе простор од Сувобора до Овчара.⁸⁸

Вечни сјај митског злата

Приче о закопаном благу, најчешће злату, постоје и на простору Западне Србије. Због чињенице да су становници овог подручја потомци људи који су се у пусте пределе доселили крајем XVIII и почетком XIX века, легенде о закопаном благу немају

[86] Милош Росић, *н. г.*, 179.

[87] Овом приликом неће се презентовати прича о „четничком злату“, јер је тој теми посвећена посебна публикација: Милош Тимотијевић, *Злато четника и њарџизана – деконструкција једног мита : финансије, грађански рај и оштор окупајтору у Србији и Југославији 1941-1945* (Београд : Службени гласник, 2018).

[88] Живко Перишић, *Сачувана ојњишија : Леушићи* (Горњи Милановац : Културни центар, 2014), 192-196.

древну прошлост, али се наслањају на старе матрице митског размишљања које су карактеристичне за све људе и пределе света. То је један од разлога што је разрушена насеља, тврђаве, храмове, гробља и споменике веома брзо „населила“ људска машта покренута снажним и старим веровањима да је могуће досећи до закопаног блага.

Ако се посматра структура прича о закопаном благу у Западној Србији, лако је доћи до закључка да се не разликује од истоветних приповести и на другим српским етничким просторима, али и легендама које постоје код свих народа. Мешавина проверених материјалних и историјских чињеница и необуздане фикције главна је карактеристика свих прича о закопаном благу.

Ако би се прецизније одређивала најзначајнија „златоносна“ подручја, то су сигурно планина Рудник, Овчарско-кабларска клисура, шира територија око планине Вујан, а потом и Драгачево. Свакако да су и неке друге локације „препуне блага“ (почев од самог центра Чачка, на пример, па до значајних археолошких локација попут праисторијских хумки у Атеници). Нека нова истраживања донеће сасвим сигурно и прецизнији попис налазишта митског злата.

За простор Западне Србије, посебно ширу територију Чачка, карактеристичне су најновије приче о закопаном благу настале у XX веку које се везују за многе људе и догађаје из Другог светског рата, најчешће војску генерала Михаиловића (ЈВУО), односно „четнике“ у свакодневном говору. Али и ове приче наслањају се на старе матрице и „живе“ упоредо са „старим“ веровањима у нека друга, обично „древна блага“ која нису изгубила свој сјај у људској машти. У сваком случају, митско злато постоји и на подручју Западне Србије, редовно узбуђује људску машту и насељава још увек тајне и неиспитане просторе традиционалних и модерних народних веровања.

ИЗВОРИ

Објављени архивски извори:

Перунички Бранко, Чачак и Горњи Милановац 1815-1865 (Чачак : Историјски архив, 1968)

Антропогеографска и етнолошка истраживања терена:

Драгић Михаило, „Гружа“, у: *Гружа : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 7-245.

Ердељановић Јован, „Доње Драгачево“, у: *Драгачево : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 7-249.

Маринковић Радован М., *Јеличке лејенде : народна ѓредања и завешџања* (Чачак : Чачански глас, 1977)

Мишковић Јован, „Опис Рудничког округа“, у: *Руднички округ, Рудничка Морава : насеља, њорекло сџановнишџва обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд, Службени гласник, 2011), 8-372.

Павловић Јеремија , „Качер и Качерци“, у: *Качер : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 139-379.

Павловић Јеремија, „Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници у Шумадији“, у: *Јасеница : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд, Службени гласник, САНУ, 2011), 275-555.

Павловић Јеремија, „Јасеничанка - живот и рад женскиња у Крагујевачкој Јасеници у Шумадији“, у: *Јасеница : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2011), 557-635.

Павловић Љубо, „Колубара и Подгорина : антропогеографска проматрања“, у: *Колубара и Подгорина : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник : САНУ, 2011), 7-771.

Павловић Љубо, „Ужичка Црна Гора“, у: *Ужички крај : насеља, њорекло сџановнишџва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010)

Пантелић Никола, *Наслеђе и савременост : друшџвени живош у селима чачанској и ѓорњомилановачкој краја* (Београд : Етнографски институт САНУ, 1991)

Перишић Живко, *Време именов зајамђено : рудничко-џаковски крај* (Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2002)

Перишић Живко, *Сачувана ођњишџа : Леушићи* (Горњи Милановац : Културни центар, 2014)

Петровић Петар, „Живот и обичаји народни у Грузи”, у: *Груза : насеља, њорекло сѣановнишѣва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 247-833.

Ракић Милоје, „Качер”, у: *Качер : насеља, њорекло сѣановнишѣва, обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, САНУ, 2010), 7-137.

Савовић Саша, *Срце у камену : крајѣуѣаши и усамљени надѣробни сѣоменици рудничко-ѣаковској краја* (Београд : Службени гласник; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2009)

Стојић Никола Ника, *Драјачевске ѣриче и ѣредања* (Чачак : Огранак Вукове задужбине, 2005)

Стојић Никола Ника, *Анѣолоѣија изворној народној сѣваралашѣва : драјачевске* (Чачак : Легенда; Гуча : Библиотека општине Лучани, 2013)

Трнавац Миливоје, *Само су смрѣи и сѣштине : ѣеѣровско ѣробље и друје жрѣвѣ села Гојна Гора у рајѣу 1941-1945* (Гојна Гора : М. Трнавац, Одбор за Други помен петровском гробљу Гојне Горе, 2011)

Филиповић Миленко, *Таково : насеља, њорекло сѣановнишѣва обичаји*, пр. Б. Челиковић (Београд : Службени гласник, 2010)

Сећања, мемоари, путописи:

Вујић Јоаким, *Пуѣшешѣствије ѣо Србији. Књѣа друја* (Београд : Српска књижевна задруга, 1902)

Ивановић Драгомир, *Усамљена кајѣла* (Београд : Књижарница Милорада П. Милановића, 1934)

Каниц Феликс, *Србија земља и сѣановнишѣво : од римској доба до краја XIX века. Књ. 1* (Београд : Српска књижевна задруга, Рад, 1986)

Херберт Вивијан, *Србија : рај сѣромашних* (Београд : Службени гласник, 2010)

Хердер Сигмунд, *Рударско ѣушовање ѣо Србији сѣроведено 1835. ѣодине ѣо налоју Владе Кнежевине Србије* (Београд : Службени Гласник, 2014)

Интернет извори:

Petrović Momčilo, „7 skrivenih blaga u Srbiji”, Kurir, 4. april 2015, [internet] dostupno na: <http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/1726261/7-skrivenih-blaga-u-srbiji>, (preuzeto 7. 9. 2017)

Petrović Nikola, „Zakopano blago na planini Ješevac”, [internet] dostupno na: <http://www.gminfo.rs/index.php/2017-06-09-11-36-28/riznica/4214-zakopano-bлаго-na-planini-jesevac>, (preuzeto 8. 9. 2017)

Штампа:

Чачански глас, 1950-1990.

Литература

Бабац Душан, Огњевић Александар, *Тајне краљевској блаја* (Београд : Evro Book, 2016)

Бојовић Бошко, *Византија-Балкан-Европа : ѣриѣагносѣи и оносѣраносѣи* (Београд : Службени гласник, 2014)

Братић Добрила, „Тајна закопаног блага или сан о богаћењу преко ноћи”, *Гласник Еѣтноѣрафској инсѣиѣуѣа XL* (Београд, 1991), 91-101.

Brodel Fernan, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka. Druga knjiga. Igre razmene* (Beograd : Službeni list SRJ; Novi Sad : Stilos, 2007)

Brodel Fernan, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka. Prva knjiga. Strukture svakodnevice: moguće i nemoguće* (Beograd : Službeni list SRJ; Novi Sad : Stilos, 2007)

Васић Милоје, *Злашѣи и сребрни новац касне анѣишке (284-450) из збирке Народној музеја у Беоѣрагу* (Београд : Народни музеј, 2008)

Васић Растко, „Сребро и злато V и IV век пре н. е. у Србији”, *Зборник радова Народној музеја XXIV* (Чачак, 1995), 5-16.

Васић Растко, „Сребро и злато Илира и Келта на централном Балкану”, *Зборник Маѣишѣе срѣске за класичне сѣудује 6* (Нови Сад, 2004), 204-208.

Veselinović-Šulc Magdalena, „Zlato i srebro u srpskohrvatskoj narodnoj poeziji”, *Folklor u Vojvodini 8* (Novi Sad, 1994), 52-60.

Веснић Милорад, „Празноверице и злочини с народитим погледом на празноверицу о закопаном благау”, *Годишњица Николе Чуѣића XIV* (Београд, 1894), 146-208.

Vilar Pierre, *Zlato i novac u povijesti : 1450-1920* (Beograd : Nolit, 1990)

Врбавац Ђуро, *Никола Милићевић Луњевица са сликама. Чѣшврѣо ѣреѣађено издање* (Пожаревац : Штампарија Ђорђа Наумовића, 1902)

Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Зайамњена ѣрошлосѣи. Исѣорија равноѣораца чачанској краја, књ. 2. Слеја мржња и крвава освѣша. Окуѣаѣија и ѣрађански рајѣ 1942-1943. ѣодине* (Чачак : Народни музеј, Међуопштински историјски архив; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја; Краљево : Народни музеј, 2003)

Давидовић Горан, Павловић Лела, *Исѣорија Чачка : хронолоѣија од ѣраисѣорије до 2000. ѣодине* (Чачак : Међуопштински историјски архив, 2009)

Дугалић Верољуб, *Народна банка 1884-1941* (Београд : Југословенски преглед, 1999)

Evola Julijus, *Pobuna protiv modernog sveta* (Čačak : Beograd : Gradac K, 2010)

- Егерић Мирослав, „Злато Скадра : о нужностима и жељама у народној епској поезији”, *Лейоис Мајице српске*, год. 182, књ. 478, св. 5 (Нови Сад, 2006), 892-898.
- Karanović Zoja, *Zakopano blago – život i priča* (Novi Sad : Bratstvo-Jedinstvo, Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost Filozofskog fakulteta, 1989)
- Levi-Stros Klod, *Mit i značenje* (Beograd : Službeni glasnik, 2009)
- Лома Светлана, „Античко доба”, у: *Рудник, шайаћ висина*, ур. Р. Љушић (Београд : Службени гласник, 2014), 240-259.
- Милосављевић Оливера, *Горски цареви : хајдучија у Чачанском и Рудничком округу у другој њоловини 19. века* (Чачак : Међуопштински историјски архив, 2016)
- Николић Радојко, *Камена књија њредака : (о најџиисима са најдробних сџоменика заџадне Србије)* (Београд : Задруга, 1979)
- Петронијевић Вук, Јањић Димитрије, *Неџокорени : моноџрафија Аџенице и Кулиноваца* (Чачак : Међуопштински историјски архив, 1981)
- Познановић Раде В., „Легенде у ужичком крају”, *Ужички зборник* 13 (Титово Ужице, 1984), 423-440.
- Раденковић Љубинко, „Симболика злата и сребра у Народној култури”, *Даница* (Београд, 1997), 255-266.
- Радић Весна, Котарац Марина, „Средњовековни новац оставе из Коштунића из Народног музеја у Чачку”, *Зборник радова Народног музеја XXXVIII* (Чачак, 2008), 83-92.
- Радојчић Светозар, „Злато у српској уметности XIII века”, *Зоџраф* 7 (Београд, 1977), 28-35.
- Росић Милош, *Рџи* (Београд : Одбор за прочитавање села САНУ, 1995)
- Самарџија Снежана, „Ко се крије испод змијског свлака? : метаморфозе у жанровском систему”, у: *Гује и џакреџи : књижевносџи, кулџура*, ур. М. Детељић, Л. Делић (Београд : Балканолошки институт САНУ, 2012), 13-41.
- Словенска миџолоџија. Енциклоџеџијски речник*, ред. С. М. Толстој, Љ. Раденковић (Београд : Zepfer book world, 2001)
- Спремић Момчило, *Десџоџ Турађ Бранковић и њеџово гоба* (Београд : Српска књижевна задруга, 1994)
- Stojanović Trajan, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa* (Beograd : Equilibrium, 1997)
- Тимотијевић Милош, „Култ светитеља, места сећања и политички митови: пример манастира Вујан, гробне цркве породице Луњевица”, *Годишњак за друшџивену исџорију* 3 (Београд, 2016), 33-63.
- Тимотијевић Милош, „Balkanski savez 1953-1954. i jugoslovenska slika političkog i geografskog okruženja”, *Istorija 20. veka* 1 (Beograd, 1998), 109-128.
- Тимотијевић Милош, „’Патриотски’ и ’реалан’ простор: подручје планине Рудник у Краљевини Југославији (1918-1941)”, *Зборник радова Народног музеја XLII* (Чачак, 2012), 73-88.
- Тимотијевић Милош, „Град у унутрашњости: облици, простори и границе приватног и јавног у 20. веку”, у: *Приваџни живоџи код Срба у двадеसेџом веку*, ур. М. Ристовић (Београд : Сlio, 2007), 579-611.
- Тимотијевић Милош, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку 1952-2012”, у: *Сџоменица Народног музеја у Чачку 1952-2012*, ур. Д. Рајић (Чачак : Народни музеј, 2012), 15-110.
- Тодоровић Ивица, „Значење злата : специфични семантички простори митологије злата у српској народној традицији : некад и данас”, у: *Траџиџија – фолклор – иџенџиџиџеџи*, ур. Гордана Благојевић, Ивица Тодоровић (Сремски Карловци : Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2010), 265-316.
- Тодоровић Ивица, „Митско злато”, *Браџисџво* X (Београд, 2006), 113-134.
- Фергусон Најл, *Моћ новца : новац и моћ у савременом свеџу 1700-2000* (Београд : Службени гласник, 2012)
- Џоковић Горан, „Народна предања о хајдуку Исидору Бајићу”, *Зборник радова Народног музеја XXXV* (Чачак, 2005), 139-152.
- Шуица Марко, „Средњи век”, у: *Рудник : шайаћ висина*, ур. Р. Љушић (Београд : Службени гласник, 2014), 260-284.

LEGENDS OF THE BURIED TREASURE OF WESTERN SERBIA

In Western Serbia the legends of the buried treasure, usually gold, are not as numerous as in some other territories of the common state, but they exist and they have been continuously transmitted and renewed by every new generation of people. This paper does not establish a complete list of legends, nor does it mention all the toponyms which are rumoured to hide gold. It presents the outspread and basic structure of the identified mythic phenomenon and then, according to the existing theoretic works and analysis of original sources of different origin, it offers explanations of the examined occurrence. The legends of the buried treasure have been classified according to the historical periods during which the "treasure" is said to have been hidden. However, this territory of Serbia is characteristic for "new legends" of the buried treasure related to people and events from the Second World War.

Most of the stories concern the territory around the mountain Rudnik, which has been a large ore deposit since prehistoric times and whose exploitation was uninterrupted during the Antique, Medieval and Ottoman period. The next extremely important territory connected with

the stories of the buried treasure is Ovčar-Kablar Gorge. As in all other parts of the world, there is a strong belief that buried treasures can be found in old ruined settlements, forts, temples and cemeteries and the region of Dragačevo is especially well-known for such legends.

If we observe the structure of stories of the buried treasure on the territory of Western Serbia, it can be easily concluded that they are not different from the same legends originating from other Serbian ethnic areas, as well as from legends that exist in all nations. A mixture of confirmed material and historical facts and unlimited imagination is the main characteristic of all the legends of the buried treasure.

Funds of the Yugoslav Army in the Fatherland under the command of the general Mihailović deserve a special mention. It has never been possible to make war without financial resources, which have also become important for guerrilla warfare in modern times. Namely, the provision of sufficient quantities of war and medical material, that is, money and gold to buy this material, represents one of the basic conditions for successful guerrilla warfare on the occupied territory anywhere in the world.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, PhD

LES LÉGENDES SUR LE TRÉSOR ENFOUI DE LA SERBIE DE L'OUEST

Les légendes sur le trésor enfoui, de l'or le plus souvent, ne sont pas aussi nombreuses sur l'espace de la Serbie de l'ouest, en comparaison avec d'autres territoires de l'état commun, mais elles existent tout de même, se transmettent depuis des siècles et se renouvellent en permanence dans chaque nouvelle génération de personnes. En cette occasion, un recensement de toutes les légendes ne fut pas effectué, ni des toponymes pour lesquels on „raconte“ qu'ils dissimulent de l'or. Un phénomène mythique marquant est exposé, son étendue, sa structure élémentaire et puis, d'après les travaux théoriques de jusqu'à présent et les analyses des matériaux originels d'origine différente, ils fournissent des explications sur le fait qui est examiné. Les légendes sur le trésor enfoui sont classifiées selon les périodes historiques pour lesquelles on suppose que le „trésor“ fut précisément enfoui, par quoi concernant cet espace de la Serbie les „nouvelles légendes“ sur le trésor enfoui sont caractéristiques, qui sont liées aux gens et aux événements de la Deuxième Guerre mondiale.

Le plus grand nombre d'histoires s'attache au territoire autour de la montagne du Rudnik qui depuis l'époque préhistorique fut déjà un grand gisement dans lequel l'exploitation minière ne cessa pas durant les périodes antiques, médiévales et ottomanes. Une autre région extrêmement importante à laquelle sont liées les histoires sur le trésor enfoui sont les Gorges d'Ovčar-Kablar. Tout comme dans toutes les autres parties du monde, il existe des convictions fermes que dans les colonies, forteresses, temples et cimetières anciens démolis, on peut parvenir au trésor enfoui, pour quoi l'espace du Dragačevo est caractéristique par de telles histoires.

Si on observe la structure des histoires concernant le trésor enfoui sur le territoire de la Serbie de l'ouest, on peut facilement arriver à la conclusion qu'elle ne diffère pas également des histoires semblables sur les autres espaces ethniques serbes, mais aussi des légendes qui existent chez tous les peuples. Le mélange des faits matériels et historiques vérifiés et de la fiction effrénée est la caractéristique principale de toutes les légendes sur le trésor enfoui.

Milos TIMOTIJEVIC, DR

**Др Светислав
Љ. МАРКОВИЋ**

Висока техничка школа, Чачак
svetislav.markovic@vstss.com

**Братислав
Н. СТОЈИЉКОВИЋ**

Музеј Николе Тесле, Београд
bratislav.stojiljkovic@tesla-
museum.org

УДК: 006.915(4)(091)
006.915.2(497.11)"18"

ОД ПОПРИШТА ДО МЕТРА – КАКО СУ СРБИ МЕРИЛИ ДУЖИНУ

АПСТРАКТ: *Дужина је основна физичка величина и најчешће се обележава ознаком l. Под мерењем дужине њога подразумева се одређивање висине, дубине, дебљине, ширине, њређеног њуша, њречника, њолуњречника. Данас је мѡшар, не само у Србији, основна мерна јединица за дужину, али у њрошлости није било ѡако. У овом раду њокушали смо да њрикажемо како се она мерила кроз векове и њобројимо мерне јединице коришћене за ѡу намену.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *дужина, количина, њовршина, мерне јединице, ѡтрадиционалне мерне јединице, међународни сѡндарди*

Увод

Човек је од памтивека имао потребу да мери и премерава. Примитивни народи служили су се необичним начинима мерења. Тако се у тешко приступачним прашумама Бразила удаљеност одређивала бројем потока које треба прескочити. На Тибету се раздаљина мерила „ношењем шољница проврелог чаја“ који би се могао пријатно попити после одређеног пређеног пута. Та „посуда чаја далеко“ износила је нешто мање од три километра.¹ Униформних мерних јединица није било (да не говоримо о мерним системима). Ипак, Асирци су пре више од две хиљаде година имали свој метрички система, где су се као основне јединице користиле дужина лакта (рачунајући од врха прстију) и дужина стопе. Њихов однос био је 5:3.²

[1] Marijan Brezinščak, *Mjere i sistemi jedinica* (Zagreb: Tehnička knjiga, 1961), 14.

[2] Војислав В. Мишковић, „Историјат порекла метарског система“, у: *Мере на ѡлу Србије кроз векове* (Београд: САНУ, 1974), 5.

Људи су, пре свега, мерили оне величине које су им биле неопходне при размени добара и рада. То су дужина, површина, запремина, време и број јединки (комада). За јединице тих величина одабирало се оно што је било при руци. На пример, растојање се мерило дужином појединих делова тела: прстима, педљима, лактовима, корацима. Мерење и размена мерних података почели су много пре формирања мерних завода (надлежних државних институција за обебеђивање мерног јединства) и метрологије као научне дисциплине. Зачето је у „тами праисторије“ када је наш предак, са неколико каменчића у шасти, преносио другоме информацију да на неком пропланку има онолико животиња за лов колико он поседује каменчића, да му треба тољага дебела „као рука“, да се нешто догодило пре толико излазака Сунца. Већ у првим државним заједницама законима се прописивала употреба одређених мера - тела која у себи садрже

тачан износ неке физичке величине: дужине, обима, тежине. Оригинална мерила чувана су као светиње у храмовима, док су њихове копије излагане на трговима, вашарима и другим јавним манифестацијама, свима на знање и употребу, или су, пак, похрањивана у сакралним објектима. Њихово непоштовање значило је кршење закона, чак и светогрђе, а кривци су били драстично кажњавани. Са развојем науке, технике и технологије напредовало је и мерење.³

Ни у средњем веку мере нису имале универзални значај, попут данашњег, модерног метарског система. Оне су се међусобно разликовале не само између средњовековних држава, већ и међу областима које су их сачињавале, па чак и суседним градовима и селима. Шаренило мерних јединица појачава околност да су прилагођаване материји која је мерена, па се једним лактом мерила дужина текстила, а другим дебљина зидова. Скоро да никакве везе није било између мера за дужину, површину и запремину. Такође, ни терминологија није била устаљена, па су називи прелазили са једних мера на друге, а дешавало се да се за исту мерну јединицу употребљавају различити називи или да иста реч означава више јединица различитог реда величина.⁴

Од тог доба, па све до усвајања Метарске конвенције, системи мера у Европи заснивали су се на грчким и римским мерним системима који су за дужину имали антрополошке јединице (*џрсџ, шака, његаљ...*). Неке од тих јединица биле су чисто антрополошке, друге су се узимале из природе, док су поједине потпуно случајно одабране. Начин „специфичног“ избора најбоље осликавају две јединице англоамеричког мерног система. Јединица дужине *јард* својевремено је била одређена удаљеношћу између носа и палца испружене руке енглеског краља

[3] Svetislav Lj. Marković, *Merne jedinice* (Ћаџак : Visoka škola tehničkih strukovnih studija, 2009), 5-6.

[4] Сима Ђирковић, „Мере у средњовековној српској држави“, у: *Мере на шлу Србије кроз векове* (Београд : САНУ, 1974), 42.

Хенрија I, а *инч* укупном дужином три зрна јечма које је из средине јечменог класа извадио краљ Едвард II. Било је, међутим, и демократично одређених мера. На пример, у Немачкој су у XVI веку јединицу дужине дефинисали тако што је 16 људи, малих и великих, отприлике оним редом као кад излазе из цркве, ставило своје ципеле једну испред друге. Добијена дужина требало је да буде праведна општа мерна *сџоџа*. Стопа је, дакле, добијена статистички, 1/16 збира стопа случајно одабраног узорка од 16 људи.⁵

Замисао о јединственом начину мерења јавила се у Француској у XVIII веку. Њена реализација отпочела је одмах после Француске револуције. Светско мерно јединство зачето је париском Конвенцијом о метру (1875), али је општеприхваћено тек шездесетих година XX века, када је у већини држава усвојен Међународни систем мерних јединица. У међувремену је настало више мерних система: CGS (име је формирано као скраћеница основних јединица за дужину - *џенџи-мејшар*, масу - *џрам* и време - *секунда*)⁶, MKS (*мејшар*, *килоџрам масе*, *секунда*), Технички систем мера (*мејшар*, *килоџонд*, *секунда*)⁷,

[5] Svetislav Lj. Marković, *н. г.*, 13.

[6] CGS-систем (апсолутни или физички систем) мерних јединица предложили су научници Карл Фридрих Гаус [Johann Carl Friedrich Gauss] (Брауншвајг, 30. април 1777 - Гетинген, 23. фебруар 1855) и Вилхелм Едуард Вебер [Wilhelm Eduard Weber] (Витенберг, 14. октобар 1804 - Гетинген, 23. јуни 1891), као и Британско друштво за унапређивање науке (British Science Association). Усвојен је на Првом међународном електротехничком конгресу одржаном у Паризу 1881. године. Назван је „јединствени систем јединица свеукупне науке“ и заснивао се на три јединице основних величина: *џенџи-мејшар* (дужина), *џраму* (маса) и *секунди* (време). На истом конгресу усвојени су и називи три изведене јединице тог система: јединица силе *џин*, јединица енергије и рада *џџ* и јединица снаге *џџ по секунди*.

[7] Технички систем је настао у техничкој механици почетком XX века. Никада није био усвојен међународним договором, али се спонтано прихватио због брзог развоја индустрије. Неке од његових јединица задржале су се у употреби све до данас. То је био кохерентан систем, заснован на три јединице трију величина: *мејшар* (дужина), *секунди* (време) и *килоџонду* (сила). Од Међународног система мера разликовао се по томе што није полазио од јединице масе *килоџрам*, већ од јединице силе *килоџонд*. У периоду његовог настајања и интензивног коришћења појмови масе и тежине нису били јасно дефинисани.

Ђорџијев⁸ (*Giorgi International System of Measurement*) или MKSA систем (*мејџар, килограм, секунда, ампер*)⁹. Наравно, биле су у употреби и вансистемске јединице. Међународни систем јединица (*Le Système International d'Unités*), или скраћено SI систем, усавршаван је дуго година. Настао је на основу стечених сазнања метрологије и искустава добијених применом ранијих система (CGS-система, Техничког система), а непосредно му је претходио Ђорџијев или MKSA-систем. Усвојен је на 11. генералној конференцији за тегове и мере, одржаној у Паризу од 11. до 20. октобра 1960. године.¹⁰ Међународни мерни систем заснован је на седам основних јединица за седам величина: *мејџар, килограм, секунда, ампер, келвин, мол и кандела*. *Мејџар* (према грчком *métron* - мера, даљина; ознака m) је дефинисан као дужина путање коју у вакууму светлост пређе за време једног 299.792.458-ог дела секунде.¹¹ Сматра се да је до сада

постојало око 1.200 различитих назива за разне мере (мерне јединице).¹²

Дужинске мере у Србији до усвајања Закона о мерама из 1873. године

Јужни Словени, досељавајући се у подручја где и данас живе, са собом доносе и природне мерне јединице које касније допуњавају или замењују јединицама народа из новог окружења (Римљана, Византинаца, Млетака, Турака, Мађара, Аустријанаца и других) са којима су сарађивали, трговали или ратовали. Временом су се готово све словенске јединице изгубиле, тако да данас забелешке о њима налазимо само у народним причама, песмама, изрекама. За мерење дужине употребљаване су антрополошке јединице *влас, ђалац, ѓрсџ, шака, ђедаљ, лакаџ, корак, сџоја, хваџ, сџас* (висина човека), *дохваџ* (већа мера била је *саџ хога*). За „количину“, тачније за запремину материје, коришћене

[8] Назван по италијанском научнику Ђованију Ђорџију [Giovanni Giorgi] (Лука, 27. новембар 1871 - Castiglione, 19. август 1950) који је предложио систем са четири основне мерне јединице, као и рационализацију једначина (1901).

[9] Мерни систем међународно прихваћен 1948. под називом *Ђорџијев систем* или MKSA-*систем*, заснивао се на четири независне основне јединице: *мејџар* (дужина), *килограму* (маса), *секунди* (време) и *амперу* (електрична струја).

[10] Интересантно је указати и на једну, за нас, значајну чињеницу. Одлуком 11. генералне конференције за тегове и мере усвојена је резолуција којом је изведена јединица за магнетну индукцију названа *џесла* (Т). Тако је Никола Тесла, Србин из Лике, чувени научник, инжењер и проналазач, ушао у светски „храм науке“ и сврстао се међу великане какви су били Њутн (Isaac Newton), Фарадеј (Michael Faraday), Волта (Alessandro Giuseppe Antonio Anastasio Volta), Ват (James Watt), Хенри (Joseph Henry), Херц (Heinrich Rudolf Hertz), Ампер (André-Marie Ampère).

[11] У XVIII веку у Француској доминирају два различита тумачења стандардне јединице за дужину. Једно дефинише *мејџар* као дужину клатна са полупериодом од једне секунде, док друго фаворизује његову дефиницију као десетомилонитог дела дужине Земљиног меридијана по квадранту (једна четвртина обима земље). Године 1791. Француска академија наука (*L'Académie Française*) одабрала је меридијанску дефиницију (коришћен је Париски меридијан) уместо тумачења са клатном због мале варијације силе гравитације над површином Земље која утиче на периоду клатна. Августа 1793. француска Републиканска Влада је одлучила да стандардна јединица дужине буде 10^7 земљиног квадранта који пролази кроз Париз и назвала је *мејџар*. Пет година касније, мерење дужине меридијана од Денкерка до

Барселоне било је завршено, а остварени резултати значајно су допринели да се израде три стандардна метарска мерила од платине и више копија од гвожђа. Нова израчунавања су доказала да је дужина земљиног квадранта била погрешно измерена (лоше прорачунавање заравнања Земље), што је проузроковало да прва прототип шипка буде за петину *милиметра* краћа. Уместо мењања дужине *мејџра*, како би се одржао 10^{-7} однос, он је редефинисан као растојање између две тачке означене на шипки, тако да је обим Земље кроз полове само приближно 40 милиона метара. *Конвенција о мејџру* из 1875. обавезала је потписнице овог метролошког документа да формирају стални Међународни биро за тегове и мере (Bureau International des Poids et Mesures) са седиштем у Севру, на западној периферији Париза. Новоформирана институција је израдила и нову прототип шипку метра 1889. године. *Међународни ѓрошџиџ мејџра* установљен је као раздаљина између две линије на стандардној шипки од легуре сачињене од 90% платине и 10% иридијума. Први међународни прототип *мејџра* чува се у Бироу, у Павиљону де Бретеј (Pavillon de Breteuil), под истим условима одређеним још 1889. године. То је био стандардни еталон до 1960, када је 11. генерална конференција за тегове и мере дефинисала метар у новом SI систему као 1.650.763,73 таласних дужина наранџасто-црвене емисионе линије у спектру атома криптоне-86 у вакууму. Да би се још више умањила непрецизност дотадашњих мерења, 17. генерална конференција за тегове и мере (1983) усвојила је нову дефиницију *мејџра* засновану на брзини светлости у вакууму.

[12] Zvonimir Jakobović, *Leksikon mjernih jedinica* (Zagreb : „Školska knjiga“, 1991), 13.

су антрополошке или природне јединице: *ѵреѵришѵ*, *шака*, *руковешѵ*, разна *ведра*, *ваѵани*, *бокали*, *мерице*, *карлице*, *ѵдгови*, *акови*, *мешине* (углавном за течност и жито). За тежину су коришћени *ока*, *фунѵа*, *либра*, *лиѵра*, *нарамак*, *бреме*, *цениѵа*. Одређене мерне јединице се и данас примењују. То су јединице површине земљишта: *рало* (*ѵлуѵ*), *јуѵѵро*, *дан орања*, *дан коѵања*, *дунум*, *ланац*, *ѵрунѵ*. Интересантно је да су многе од наведених мерних јединица изашле из употребе тек после Другог светског рата. Ипак, у неким областима, инерцијом катастра, јединице површине земљишта су се задржале све до данас.¹³

Највећа дужинска мера у средњовековној Србији називала се *ѵоѵришѵе* (реч је античког порекла и представљала је словенски израз за *срѵску миљу*). *Сѵадиѵ* је означавао дужину од једне *миље*, али је био седам и по пута мањи од *ѵоѵришѵа*.

Централно место у систему старих српских мера за премеравање земљишта, као и у грађевинарству и рударству, имао је *сежањ*, односно *хваѵѵ* (назив у модерном српском језику). Његова вредност се различито исказивала и то као растојање између врхова прстију раширених човекових руку или висина усправљеног човека уздигнуте руке, односно раздаљина коју направе два обична корака. *Сежањ* је одговарао старој римској мери за дужину која се називала *passus*.

У то доба дужина се мерила и јединицом под називом *уже*, чија је вредност била десет пута већа од дужине *сежња*. Ако упоредимо до сада наведене мерне јединице, њихов међусобни однос би се могао дефинисати на следећи начин: *једно ѵоѵришѵе је садржало седам и ѵо сѵадиѵа, односно 75 ужади или 750 сежања*. Или, *један сѵадиѵ је вредео колико и 10 ужади или 100 сежања*.

Постојале су и мање јединице од *сежња*. Једна трећина *сежња* била је *срѵска сѵоѵа*

коју су негде називали и *лакаѵѵ*. Четвртина *сежња* је *комол*¹⁴, шестина *ноѵа*, осмина је био *ѵег* (*ѵегаљ*), док се деведесет шести део *сежња* називао *ѵрсѵѵ*.

„Српска стопа“ се разликовала од данас познате *сѵоѵе*, а називали су је и *лакаѵѵ*. Била је дупло већа од *сѵоѵе* (32 *ѵрсѵѵа*).

Сѵоѵа је вредела 16 *ѵрсѵѵѵ*. Њен назив био је и *корак*, *gradus* (*foot*). *Сѵоѵа* као *foot* називала се *сѵѵѵина*. У нашим крајевима *сѵоѵа* је врло често називана *ноѵа*. Суштински је то била иста мерна јединица.

Лакаѵѵ је представљао веома значајну и широко распрострањену дужинску мерну јединицу. Употребљавао се у свакодневном животу, у земљомерству, грађевинарству, рударству, за премеравање разних тканина. Постојале су две врсте лакта: *лакаѵѵ* и *комол* (*комол-лакаѵѵ*). *Лакаѵѵ* је имао 32 *ѵрсѵѵа* (две *ноѵе*), а *комол* 24 *ѵрсѵѵа* (*ноѵу* и *по*). Већи је одговарао византијском земљомерском, а мањи неимарском лакту.

Пег је мерна јединица коришћена још у доба Немањића, али његова прецизна вредност, до данас, још није утврђена. У доба римског царства, као и у Византији и другим средњовековним земљама, *ѵегаљ* (*ѵег*) је износио 12 *ѵрсѵѵѵ*. Представљао је и растојање између врхова испруженог палца и средњег прста човекове руке.

Прсѵѵ је, као мера, био погодан за изражавање малих раздаљина, посебно дебљине предмета мерења.

Палац је прастара јединица дужине, називан и *col* (немачки *Zoll*). Последњи пут дефинисан је као $1/72$ *хваѵѵа*, односно $1/12$ *сѵоѵе*, или изражено основном јединицом за дужину - метром: 1 *ѵалац* = $0,02634$ m = $2,634$ cm = $26,34$ mm.

Међузависност побројаних мерних јединица мањих од *сежња* може се исказати као:

[14] *Комол* је мера за дужину поменута у *Хрисовуљи* краља Милутина издатај манастиру Бањска око 1313-1318. године.

1 сежањ = 3 лакѿа = 4 комола = 6 ноју (сѿоја)
= 8 ѿеда (ѿедаља) = 96 ѿрсѿију.

Иако је тешко и незахвално, старе српске мере за дужину могу се претворити у метарске на следећи начин:

1 ѿѿришѿе (срѿска миља) = 1.320 ÷ 1.365 метара,

1 сѿадиј = 176 ÷ 182 метара,

1 уже = 17,6 ÷ 18,2 метара,

1 сежањ = 1,76 ÷ 1,82 метара,

1 „српска стопа“ (лакаѿ) = 58,8 ÷ 60,8 центиметара,

1 комол = 43,8 ÷ 45,6 центиметара,

1 ноја (сѿоја) = 29,4 ÷ 30,4 центиметара,

1 ѿед (ѿедаља) = 21,9 ÷ 22,8 центиметара,

1 ѿрсѿи = 1,83 ÷ 1,9 центиметара.¹⁵

Аршински систем мера био је у складу са античким филозофским учењем да је човек мерило свих ствари, како је говорио Протагора.¹⁶ Заснован је на антропометријским основама физиометријских јединица (шаке, стопе, лакта). У Србији је био заступљен у време ширења Турског царства (не само по Балканском полуострву, већ и у знатном делу средње и источне Европе), али и у ослобођеној држави, у периоду од XVI до XIX века.

Аршин је стара, разноврсна, неуједначена и веома популарна мера за дужину. Основно значење појма аршин било је „раздаљина од врхова ручних прстију до рамена“. Аршини се по врсти, намени и величини могу сврстати у четири јасно издиференциране групе. Прву групу чине *ендeze* или *мали аршини* променљиве дужине од 60 см до 65 см (*велики лакаѿ*). *Ендeze аршин* се делио на 16 делова названих *ѿреј*. У другој групи је *чаршијски*, *ѿрѿовачки*, *базарски* или *чоани аршин* дужине од 68 см до 69 см, који је углавном употребљаван у трговини. Трећој групи припада *неимарски*, *дунђерски*,

мајсѿорски или *ѿрађевински аршин* дужине између 75 см и 76 см. Делио се на 24 *ѿармака* (сваки *ѿармак* на 12 *хаѿа*), 288 *хаѿа* или 3.456 *нокаѿа*. *Неимарски (ѿрадишѿељски) аршин* омогућавао је изванредне перформансе код димензионисања, размаравања или пропорционисања у архитектури Србије XIX века. Четврти је *велики ѿрадски аршин* дужине 92 см. *Аршин* се као мерна јединица користио у Србији до осамдесетих година деветнаестог века, када је отпочела употреба метричких мера. Међутим, увођење новог мерног система изазвало је негодовање и протесте у држави. Тако се пожаревачки Абаѿијски еснаф 1885. године жалио: „Ми нисмо другом мером учили, па онда не можемо радити без аршина!“ Аршин се израђивао од метала или дрвета, при чему су ове друге правила сами мајстори. И данас коришћење народног израза „имати различите аршине“ подразумева неједнако вредновање исте ствари. Под појмом *аршин* подразумева се мерна јединица *лакаѿ*, али и општи појмови као што су мерило, критеријум, стандард.¹⁷

Лакаѿ је наша прастара јединица дужине, неуједначене вредности у целокупном раздобљу његовог коришћења. Дужина му се разликовала од подручја до подручја, од места до места, па чак и од предмета до предмета који су се њиме мерили. Означавао је растојање између лакта и врха испруженог средњег прста на руци средње развијеног човека. Мерење се обављало тако што се на почетак постави лакат и испружи подлактица руке заједно са прстима, па где се завршавао средњи прст ту се поново стављао лакат и тако редом док се не изврши комплетно мерење. Бројало се колико је пута премештана подлактица да би се знала укупна вредност измереног растојања (на пример, шест *лакаѿа* - подлактица је премештано шест

[15] Сима Ђирковић, *н. г.*, 46-48.

[16] Протагора (486. п.н.е. - 411. п.н.е.), пресократски грчки филозоф, софиста.

[17] Ђорђе Петровић, *Неимарска ѿравила и аршин* (Београд : „Универзитет данас“, 1973).

пута). Углавном се његова дужина преносила на летвицу ради лакшег руковања. Код нас су се употребљавали *дубровачки лакај* (51,2 cm), *црногорски лакај* (71,05 cm) и *шурски лакај* или *аршин* (делио се на 8 *уруја*, а *уруј* на 4 *прека*).

Лакат

Корак или *корачај* се користио за мерење удаљености насеља, међа или кућа и био је ограничен покретом ноге у ходу. Дужина обичног *корака* износи око 75 cm, што одговара величини једног *неимарској аршина*. Такође, то је била мера и римског *градуса*.

Дохвај је прастара српска јединица дужине чија је вредност представљала висину човека са испруженом руком.

Ширина шаке или судланица без палца била је традиционална дужинска мера, „у народу“ познатија под називом *глан*. Била је то кључна јединица за формирање аршинског система мера, односно јединица као што су *сџари лакај*, *сџоја*. Њена величина кретала се између седам и осам *ценџимешара*, у зависности од подручја где се користила. У старом Египту је износила 7,5 cm, у Вавилону 6,9 cm, у античкој Грчкој 7,8 cm, у Византији 7,6 cm, код Руса 7,52 cm, а у Србији између 7,5 cm и 8 cm.¹⁸

Влас је, такође, наша прастара јединица дужине, променљиве вредности, јер се односила се на дужину косе.

Сај *хога* је веома стара домаћа јединица дужине за мерење већих растојања. И данас се, на почетку трећег миленијума, у руралним подручјима раздаљина одређује по *сајима хога*.

Сџас је такође прастара домаћа дужинска мера, чија је вредност била једнака висини човека.

Црџа (*линија*) је стара мерна јединица за дужину, последњи пут дефинисана као 1/12 *џалца*, вредности 0,002195 метра, односно 2,195 mm.

Некада се дужина мерила и једницом под називом *џачка*. Последњи пут је била дефинисана као 1/12 *црџе*, вредности: 1 *џачка* = $0,1829 \cdot 10^{-3} \text{ m} = 0,1829 \text{ mm}$.

Чејерак је био стара, одомаћена вансистемска јединица дужине, вредности од 18 до 20 cm.

Шака је била мерна јединица за дужину, али и за запремину (количина која може стати у шаку).

Риф [мађарски *rőf*] је у ствари *лакај* и износио је 0,7776 метара.

Сџоја (енгл. *foot*, множина *feet*) је јединица мере за дужину у бројним системима мерних јединица: енглеском, империјалном и америчком. Одређена је као просечна дужина људског стопала. Њена вредност варира од система до система и креће се у распону између четвртине и трећине метра. На пример, *ејџиптска сџоја* износи 0,26 m, *џрчка* око 0,30 m, а *римска* 0,295 m. Данас се најчешће користи *интернационална сџоја*. Један *јард* чине три *сџоје*, док једну стопу чини 12 *инча*. Њен стандардни интернационални симбол је ft. Једна *интернационална сџоја* је једнака: 0,3048 *мешара* или 12 *инча*, 1/3 *јарга*, 1/6 *фагома*. У некадашњој Југославији *сџоја* је била дозвољена као мерна јединица само у поморском и ваздушном саобраћају до 31. децембра 1980. године.

[18] Ђорђе Петровић, „Антропометријске и пропорцијске особине аршина”, у: *Мере на шлу Србије кроз векове* (Београд : САНУ, 1974), 173-175.

Домаћа *сїоїа* последњи пут је дефинисана као $1/6$ *хвџа*, па је износила 0,3160806 метра или 31,60806 ст. Позната је и под именом *фуй* или *фий* као плурал (множина).

Хвџ је старинска мера за дужину и износи 1,89648384 метара (1,8965 *мејара* - његова заокружена вредност). Називао се и *фад*, *сежањ*, *клафџер*. Био је идентичан аустријској мерној јединици „Wiener Klafter“ која је представљала шест *бечких сїоїа* (1 *бечка сїоїа* = 0,31608064 *мејара*). Аустријски систем мера се користио у Војводини док је била део ондашњег Аустроугарског царства (до 1918). Међутим, требало би нагласити да су на том простору земљишне књиге вођене по истом систему мера и за време Краљевине Југославије, као и после Другог светског рата. Називи *ланац*, *јуџро* и *хвџ* још увек се користе у Војводини за одређивање површине неке њиве од стране земљорадника. Према томе, *квадрајни хвџ* износи 3,596712 m². Из хвата су изведене мање јединице дужине: *сїоїа*, *џалац* (*цол*), *црџа* и *џачка*, као и јединица површине *квадрајни хвџ*.

Како се дошло до *мејра*?

Стање и расположење људског друштва за увођење новог, јединственог система мера и тегова сазрело је тек у XVII веку и то прво у Француској. Њени научници су, крајем тог столећа, предузели опсежна геодезијска мерења да се израчунају димензије Земље и да се тако одреди њен прави облик. Резултати остварени њиховим истраживањима подстакли су реформисање метарског система и покренули питање о основној мерној јединици. Предложени систем потицао је из природе, био је ненационалан, а његове основне јединице у сваком тренутку доступне поновном мерењу, то јест контролисању. Зато је и основна јединица мере за дужину, у Француској тог доба, била „*virgula geometrica*“, односно дужина једнака шестстохиљадитом делу Земљиног степена.

Касније, на истеку XVII века, предложена је за јединицу и дужина секундног клатна, али је одбачена због проблема у вези са мерењем времена. Иако су услови и карактеристике реформе били опште прихватљиви, она није изашла из области чисте науке.¹⁹

У Француској је почетком XVIII века настала зрелија идеја да се прамера дужине веже за неку природну величину. Усвојено је да то буде Земљин меридијан, па је Француска академија наука организовала две научне експедиције са задатком да изврше мерења дужина меридијанских лукова, на два различита географска ширина. Премеравање Земљиног меридијана реализовано је у Перуу (предео око екватора), односно у Лапонији (на северу) у периоду од 1736. до 1745. године. Тада су добијени и први мерни штапови чија дужина проистиче из димензија Земље, познати под називима „хвџ из Перуа“ (*Toise du Pérou*)²⁰ и „хвџ са севера“ (*Toise du Nord*). Занимљиво је истаћи да су и ова премеравања првенствено била предузета да би се доказао облик Земље.²¹ Више од педесет година трајала је дискусија између теоретичара, присталица Њутна (Isaac Newton), и астронома, присталица Касинија (Giovanni Domenico Cassini), о томе

[19] Војислав В. Мишковић, *н. г.*, 6, 8.

[20] Хвџ из Перуа усвојен је као еталон и њега је материјализовао у виду челичне шипке правоугаоног пресека 40x7,7 mm краљев инжењер Ланглоа (C. Langlois) под надзором астронома Годена (L. Godin). Хвџ се делио на шест стопа („краљевских стопа“), стопа на 12 палаца, палац на 12 линија, док је линија имала 12 тачака. Хвџ је, дакле, садржао тачно 10.368 тачака, односно дужина тачке је износила 0,188 mm. Еталон хвата био је занимљиве конструкције, јер је истовремено био еталон с граничним површинама (дужина дефинисана између завршних крајњих планпаралелних страница паралелоипеда) и еталон са цртама (дужина дефинисана као растојање између две црте). Значи да је већ тада схваћено да се угравираном цртом на металном лењиру не могу довољно тачно означити почетак и крај еталона мерне јединице. Требало је да прође више од једног века да напредак технологије омогући реализацију тада зачете идеје.

[21] У XVIII веку је предложено да јединица дужине буде десетомилонити део Земљиног полупречника. Половином 18. века за јединицу дужине усваја се дужина секундног клатна над екватором (што износи више од 99 *центи-мејара*)

да ли Земља има облик спљоштеног сфероида или издуженог елипсоида у правцу своје осе. Наведена премеравања су доказала исправност Њутнових теоријских претпоставки да је Земља спљоштен сфероид.²²

Међутим, тек је Француска револуција, ломећи отпор традиције, дала енергичан подстрек стварању децималног метарског система. Нове, смеле идеје и иницијативе допринеле су да потреба о неопходности реформисања система тегова и мера изађе пред најширу јавност, као и да француским властима почну пристизати предлози за такву измену. Одлучено је да се за јединицу дужине усвоји *мешар* - четрдесетомилонити део париског меридијана.²³ И тада је његова вредност зависила од тачног познавања величине четвртине Земљиног меридијана. Због тога је предложено мерење већ познате дужине лука меридијана који пролази кроз Француску, од Денкерка до Пиринеја (измерен 1740). Такође, дат је предлог да се на 45° географске ширине, у празном простору, при температури 0°C, измери број осцилација у току дана клатна дужине десетомилонитог дела меридијана. Ново мерење, савршенијим средствима, лука париског меридијана, али сада од Денкерка до Барселоне (оба града се налазе на нивоу мора), поверено је математичарима Деламбуру (J. B. J. Delambre)²⁴ и

Мешену (P. F. A. Méchain)²⁵ 1791. године. Упоредо са њиховим геодетским и астрономским мерењима, радило се и на проблематици терминологије мера новог система, као и на његовој практичној примени. То је омогућило да се законом од 7. априла 1795. дефинише да је *мешар* мера за дужину једнака десетмилионитом делу лука Земљиног меридијана од северног пола до екватора. Такође, усвојене су јединствене мере за дужину и тежину на целој територији Француске и утврђени принципи система и назива. Поверени посао триангулационог мерења, уз пуно тешкоћа и са изузетним самопрегором, Делаамбр и Мешен су окончали 1798. године. Све измерене дужи могле су да се пројектују на хоризонталу, односно на идеалну површину Земљине кугле. Добијени експериментални резултати омогућили су дванаесторици научника из десет различитих земаља да израчунају тачне вредности основних мерних јединица. Тако је утврђена вредност метра као јединице дужине, а на основу њега су дефинисане и јединице запремине и масе.²⁶ Француска је 22. јуна 1799. усвојила материјализоване еталоне *мешра* и *килограма*, данас познате као *архивски мешар* и *архивски килограм*, јер су тога дана предати на чување државном архиву у Паризу. Коначна вредност *мешра* (као и *килограма*) потврђена је француским законом од 10. децембра 1799. године. Тако је добијен *мешар*: 3 стопе и 11,296 линија хвата из Перуа.²⁷ У част тог догађаја предложена је израда спомен-медаље с натписом на њеном аверсу који сведочи о ширини погледа и визионарству зачетника Метарског система: „За сва

[22] Срђан Р. Спиридоновић, „О међународним организацијама за метрологију”, у: *Мере на њилу Србије кроз векове* (Београд : САНУ, 1974), 207.

[23] Коришћење дужине секундног клатна била је дивна идеја која се везивала за гравитациону интеракцију, али се варијација гравитационог убрзања на површини Земље показала превеликом. То је у сваком случају била прва уочена могућност да се повежу еталони за време и дужину. Уместо тога, усвојена је јединица дужине везана за облик Земље блиска дужини секундног клатна (разлог што је убрзање земљине теже у тим јединицама приближно једнако π^2), а једнака десетомилонитом делу квадранта париског меридијана.

[24] Jean Baptiste Joseph Delambre (Амјен, 19. септембар 1749 - Париз, 19. август 1822), француски математичар и астроном. Био је директор Опсерваторије у Паризу, али и аутор познатих књига о историји астрономије од најстаријих времена до 18. века.

[25] Pierre François André Méchain (Лаон, 16. август 1744 - Кастељон де ла Плана, 20. септембар 1804), француски астроном и геометар. Истраживао је комете, али и различите небеске објекте изван Сунчевог система.

[26] За еталон масе израђен је тег једнак маси *кубној геци-мешра* воде.

[27] Мерења обављена 1964-1967. показала су да је *мешар*, добијен ондашњим мерењима, краћи за приближно 0,2 mm (0,02%)

времена и за све народе.“ Таква медаља направљена је тек 40 година касније.²⁸

Еталон метра

Примером Француске руководиле су се и друге земље уводећи децимални метарски систем: најпре Луксембург (1815), па Белгија (1816), Холандија (1816), Грчка (1820), Чиле (1848), Куба (1849), Шпанија (1849), Филипини (1849), Колумбија (1853), Италија (1861). Србија је метарски систем увела 1873. године.

Нови мерни систем увођен је споро и уз пуно напора како у Француској²⁹, тако и у другим државама Европе и света, савлађујући вековне навике и конзерватизам. Ипак, временом је сазрела идеја о неопходности једног универзалног међународног децималног система мера. Глобална трговина, привредна сарадња, као и брзи развој индустрије, све су то додатно подстакли. То је најбоље показала Прва светска међународна изложба одржана у Лондону 1851, када се човечанство суочило са обиљем производа из свих крајева света, чије су карактеристике изражаване шароликим, неуједначеним мерним јединицама.

Академије наука Русије и Француске покренуле су иницијативу за сазивање једне међународне метарске конференције. Због тога се 8. августа 1870. у Паризу састала

[28] Војислав В. Мишковић, *н. г.*, 8-14.

[29] Законом донетим 4. јула 1837. метарски систем проглашен је обавезним у Француској са важношћу од 1. јануара 1840. године.

међународна комисија која је прихватила „архивски метар“ и „архивски килограм“ као основу Међународног система јединица. На новом састанку, одржаном две године касније, комисија је потврдила да „архивски метар у стању у каквом се налази“ треба да буде полазна тачка даљег рада. Такође, одлучено је да се нови еталон метра изради од легуре платине са 10% иридијума и одређен је његов геометријски облик. Да би се излила легура потребна за израду првих међународних еталона метра било је неопходно савладати бројне технолошке проблеме. Првих 236 kg легуре платине и иридијума изливено је, у присуству Патриса Мак Маона (Patrice de Mac Mahon), председника Француске републике, 13. маја 1874. године.³⁰ Иако је било планирано да се изради приближно 65 еталона, због разних тешкоћа током њихове израде изливено је знатно мање примерака. Међународна комисија, формирана од научника без овлашћења да заступају своје државе, имала је привремено карактер. Зато је 1. марта 1875. у Паризу сазвана Дипломатска метарска конференција. Њено сазивање и рад крунисани су потписивањем Метарске конвенције 20. маја 1875. године. Метарска конвенција није само основни метролошки документ, она је штавише и први документ међународне стандардизације. Конвенција не говори толико о метру колико о међународној организованости. У првоме члану Конвенција утврђује да се „Високе С(с)?тране уговорнице обавезују да оснују и одржавају, о заједничком трошку, Међународно биро за тегове и мере (Bureau International des Poids

[30] Законом од 11. јула 1903. замењена је стара основна мера за *метар* новим прототипом израђеним под управом Међународног комитета за тегове и мере. После Првог светског рата, тачније 2. априла 1919, утврђено је седам прворазредних, главних мерних јединица: за дужину, масу, време, електрични отпор, јачину електричне струје, температуру и јачину светлости. Закон је преиначен, што се тиче електрицитета и светлости, 1948. године. Ово су етапе историјског развоја кроз које је прошао *метар*, односно метарски систем у Француској (држави са немерљивим доприносом за његово настајање и свеопшту примену).

et Mesures - BIPM) чије је седиште у Паризу“, а у трећем члану „да ће Међународно биро деловати под управом и надзором Међународног комитета за тегове и мере (Comité International des Poids et Mesures - CIPM), док врховну власт држи Генерална конференција за тегове и мере (Conférence Générale des Poids et Mesures - CGPM)“. Врховна власт у оквирима Конвенције припада, дакле, владама, преко њихових делегата окупљених на Генералној конференцији.³¹

Државе које су од почетка приступиле Конвенцији јесу: Аргентина, Аустрија, Белгија, Данска, Италија, Мађарска, Немачка, Норвешка, Перу, Португал, Русија, САД, Француска, Швајцарска, Шведска и Шпанија. Наредних година приступиле су јој и Србија (1879), Румунија (1881), Велика Британија (1884), Јапан (1885), Мексико (1890), Канада (1907), Чиле (1908), Уругвај (1908), Бугарска (1911), Сијам (1912) и Бразил (1920). Метарска конвенција незнатно је измењена и допуњена конвенцијом од 6. октобра 1921. године.³² Метарској конвенцији је 1. јануара 1970. приступило 40 држава, међу којима и Југославија.³³

Увођење метарског система мера у Србији

Посланици Окружја смедеревског (Димитрије Милетић, Матеј Крупежевић, Милоје Шишковић, Милош Бојић, Станоје Радивојевић и Живан Јовановић) предložили су 5/17. септембра 1864. на редовном

заседању Народне скупштине да се и у Србији „ради унапређења трговине заведу једнаке мере“. Скупштина је закључила да се њихов предлог достави „правитељству у циљу удејствованија“.³⁴ Да је било много разлога за такво промишљање, потврђује и подужи чланак под називом „О завођењу нових мера у Србији“ објављен у *Српским новинама* број 68, од 22. јуна / 4. јула 1865. на трећој и четвртој страни. Био то опширан извештај стручне комисије којим је најшира јавност упозната са значајем увођења јединственог мерног система. У тексту се наводи: „Тако се мери у Србији на аршине, рифове, хватове и метре, на дукате, талире, форинте, крајцаре, грошеве чаршијске и пореске, на бечке и ђумручке центе и фунте, оке и товаре, на јутра, косе и мотике и сатове хода. Колики је неки аршин, риф, хват - дознајемо од људи који свој еспап и рад по тој мери продају.“ Такође, наглашено је да су вредности мерних јединица у Србији биле и разноврсне и међусобно неуједначене: „Колика је ока опредељују нам прости мајстори, који кантаре праве, а ни они и нико на овом свету не знају, колико управо једна ока тежи и шта је јутро, дан, коса, мотика земље опредељује од ока сваки сељак на свом начину итд.“³⁵ Закључено је да се покренуто питање мора решити, па макар то морало бити „скопчано са неким жртвама и прелазним незгодама“. Последице оваквог стања биле су очигледне и негативно су утицале на српско друштво тога доба. Временом, то је постало и стратешко питање функционисања тадашње државе, што је узроковало оснивање посебне комисије „за опредељење сваковрсних мера које треба у Србији увести“. Прва стручна комисија формирана је одлуком Косте Цукића³⁶, министра финан-

[31] Конференција одлучује о годишњим финансијским уделима земаља, тајним гласањем бира 18 чланова Међународног комитета и доноси резолуције које се односе на дефинисање јединица, начелни програм рада Међународног бироа и друге одлуке од међународног метролошког интереса. Досад је одржано 25 генералних конференција (последња 2014). Наредна генерална конференција одржаће се од 13. до 16. новембра 2018. године (Bureau International des Poids et Mesures – BIPM, „General Conference on Weights and Measures (CGPM)“: <http://www.bipm.org/en/worldwide-metrology/cgpm/> (преузето 10. августа 2017)

[32] Срђан Р. Спиридоновић, *н. г.*, 207-208.

[33] Војислав В. Мишковић, *н. г.*, стр. 4

[34] *Српске новине*, год. XXX, бр. 110, Београд, субота 12/24. септембар 1864, 426.

[35] *Српске новине*, год. XXXI, бр. 68, Београд, уторак 22. јун / 4. јул 1865, 309.

[36] Константин Лазаревић Цукић (Карановац/Краљево, 13/25. април 1826 - Беч, 5/17. март 1879), доктор филозофије, економиста, министар финансија и заступник министра

сија, од 23. јануара / 4. фебруара 1865. са задатком да проучи могућност увођења новог система мера и новчаног система, као и да припреми материјале за израду закона о новим мерама у Србији и о именовању мера и начину „његовог увођења у живот“. Њени чланови били су: Фрања Зах³⁷, артиљеријски потпуковник и управитељ Артиљеријске школе, Емилијан Јосимовић³⁸, професор исте школе, Јован Кумануди, председник трговинско-занатлијског одбора и Владимир Јакшић, начелник Статистичког одељења при Министарству финансија. Комисија је радила брзо и савесно, па је већ 4/16. јуна исте године поднела извештај у коме недвосмислено закључује да треба увести декадни метрички систем који је „познат у васцелом просвећеном свету“. Посебно је акцентовала особине *мејтра*³⁹ као мере за дужину из које су изведене јединице за површину и запремину. Занимљиво је да се комисија трудила да оригинална имена мерних јединица прилагоди српском језику и народном духу. Предложили су да се *мејтар* зове *мераца*, а његове мање јединице *гесешац*, *сјошац* и *шисућац*. За веће мере од *мејтра* предложени су *ланац* (10 *мераца*) и *миља* (десет хиљада *мераца*) као највећа дужинска мерна јединица. За мерење пређеног пута предложен је *јуџни час* дужине пола

просвете и црквених дела у влади Илије Гарашанина, за време кнеза Михаила Обреновића (његов отац Петар Лазаревић био је посинак Павла Цукића, а мајка Ана кћерка Петра Николајевића Молера).

[37] Франтишек Александар Зах (Брно, 1. мај 1807 - Брно, 14. јануар 1892), чешки војни теоретичар, оснивач Артиљеријске школе (Војне академије) у Београду.

[38] Емилијан Јосимовић (Стара Молдава, Румунија, 1823 - Соко Бања, 25. мај 1897), професор Лицеја, Артиљеријске школе и Велике школе у Београду, предавао математику, механику и геодезију, први српски урбаниста и први професор архитектуре у Србији.

[39] У образложењу се каже „да се за основну јединицу дужине усвоји француски метар зато што је његова дужина за многе ствари, које се по дужини мере, непосредно“. Затим се објашњава да је метар „мањи од хвата, који је као јединица за многе предмете одвећ дугачак, а већи је од аршина, лакта и рифа и т.д., који су као јединице за лако и брзо мерење одвећ кратки. Осим тога метар је округао део земљинога меридијана“.

миље, односно пет хиљада *мераца*, што је одговарало ранијој мери *саи џуџа* или *саи хога*. Као мерна јединица за површину предложен је *чејворни мерац*, а аналогно томе и остале квадратне мере (на пример, *чејворни ланац* и *сјор*⁴⁰). За основну мерну јединицу чврсте запремине предложили су *коцкаши мерац* (*кубни мејтар*).⁴¹ Требало би напоменути да *мејтар* као мерна јединица није био сасвим непознат у Србији. Повремено и у појединачним случајевима примењиване су метарске мере, али то до тада није прерасло ни у навику, нити у обавезу.

Поред тога, Комисија је предложила да се узорак за израду српских мера увезе из Француске, јер су тамо постојале радионице за његову израду. Прамера би била сачињена од више неједнако растежућих метала са жицом од платине по средини, на којој би се највећом могућом тачношћу обележила права дужина *мерца* и његових делова. Оригинал би се чувао у Министарству финансија, а копије израђене од бакра и дрвета при Министарству грађевина и окружним начелствима. Они би служили као узорци за израду домаћих мера.⁴²

Предлог Закона о мерама Кнежевине Србије поднет је на усвајање Народној скупштини 21. октобра / 2. новембра 1872. године. Претрес предлога отпочео је 24. новембра / 6. децембра и трајао све до 30. новембра / 12. децембра 1873, а ступио је на снагу 1/13. децембра 1873.⁴³ Колика је

[40] Четворни ланац био би идентичан данашњем ару, а *сјор хекјару*.

[41] *Српске новине*, год. XXXI, бр. 68, Београд, уторак 22. јун / 4. јул 1865, 309 и 310.

[42] Значај увођења новог мерног и новчаног система определио је комисију да предложи штампање таблица са литографисаним мерама и новцима у природној и смањеној величини. Са своје стране, Емилијан Јосимовић, други члан комисије, обећао је да ће, уколико се предлог комисије озакони, израдити и објавити „о свом трошку“ предложену публикацију у којој ће на једноставан начин растумачити све мере и новце, као и њихову употребу у разним приликама.

[43] Министарство финансија је 1877. објавило књижицу са прегледом нових мера и њихових вредности, као и прерачунате старе мере, што је служило као приручник надлештствима, школама, царинарницама [Радмило Лазаревић,

била важност дужинских мера најбоље потврђује податак да је већ у првом члану дефинисан *метар* као „основна јединица мере за дужине“. Првим српским законом о мерама⁴⁴ регулисан је нови систем, а као основна мера одређен је *метар* (прототип од платине који се чувао у Паризу). Такође, биле су предвиђене и мере за дужину, површину, запремину и тежину. Ступањем закона „у живот“, а рок за његову имплементацију био је читавих десет година, у јавном саобраћају могле су се употребљавати само прописане мере. Законом су били обухваћени и потребни изузеци од наведеног императивног начела да се не би могао ретроактивно примењивати. У Србији се, упркос отпору конзервативно настројених група и појединаца, за кратко време закон почео практично да спроводи на целој њеној територији. Због његове примене било је неопходно доносити подзаконске прописе о појединим видовима и модалитетима коришћења метарских и других јединствених мера. Доношена су правила, упутства и наредбе, а и у самом закону било је одређених измена. На пример, Краљевско српско Министарство финансија, Одељење мера, публиковало је *Зборник закона, њавила, наредба и ујуишјава о увођењу и конјролисанању мера метарској сисјема у Краљевини Србији* 1883. године.⁴⁵

.....
Таблице *метарских мера* (Београд : Штампарија Н. Стефановића и друга, 1877)]. Исте године публиковано је друго, допуњено и поправљено, издање књиге Димитрија Нешића, *Метарске мере* (Београд : Државна штампарија, 1877). Прво издање штампано је 1874).

[44] Закон је урађен по угледу на белгијски. Тиме су створени основи за прелазак на праведнији и солиднији начин пословања, за развој трговине, кредитног система, урбанизације, регулисања царинске и статистичке службе и пореског система. Требало би напоменути да је закон донесен једну годину и пет месеци пре потписивања Метарске конвенције.

[45] Ђурица Крстић, „Правно регулисање мера у Србији и Југославији од увођења метарског система до наших дана“, у: *Мере на шљу Србије кроз векове* (Београд : Српска академија наука и уметности, 1974), стр. 114-115.

изврши властима, но се за то морају поставити особени стручни органи, контролори мера. Надзор пак око извршавања прописа о мерама као стар различит од предлога мера, остављен је иницијално властима, а одређене су и кљаса за преступника у стављању мера.

Напоменуто побројали су у закону сви предмети, који ће имати да уђу у наредбе и извршене законч о мерама, како би исте наредбе имале законог оснота.

Ово је кратко објасњење предлога закона о увођењу нових мера у земљи нашој, а остављене његово има ће без сумње најбољотворнији утицај на постојања правителственог саобраћаја а и целог привредног живота у народу нашој.

С тога Министор финансијајо част има у име владе књажеске да поднесе Народној Скупштини на решење и законско

ПРЕДЛОГ ЗАКОНА

О МЕРАМА.

ОПШТА НАРЕДБА.

Чл. 1.

Метар је основа систому мера у Србији. Под њим се разуме она дужина, коју представља метар од платине који се чува у државној архиви у Паризу (*metre des archives*) на температури воде, која постоје, над се лед топи.

Основна јединица мера за дужине јесте Метар; из ово се мере изводе основне јединице мера за површине и запремине.

Основна јединица мера за тежине јесте Грам, а то је тежина кубног сантиметра

Прва страна предлога српског Закона о мерама из 1873. године⁴⁶

Стварањем јединствене државе јужнословенских народа (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, па потом Краљевина Југославија) појављује се разноликост мерних јединица у Србији и територијама које су биле под аустроугарском управом. Због тога је 1928. донет Закон о мерама, њиховој употреби у јавном саобраћају и надзору над њима. Он је, између осталог, карактеристичан и по томе што су његовим ступањем на снагу престали да важе сви посебни закони и други прописи о мерама у појединим покрајинама државе (члан 51). На тај начин су постигнута неопходна унифицираност и централизованост. Закон је мењан и допуњаван 1931, а затим и 1940. године. У социјалистичкој Југославији 1961. донет је Закон о мерним јединицама и мерилима који је током свог важења претпео мање и веће измене (1965, 1967). За разлику од првог српског закона о мерама, који је предвиђао само четири мерне јединице (*метар, ар, лишар и грам*), закон из

[46] *Мере на шљу Србије кроз векове* (Београд : САНУ, 1974), 121.

1961. предвиђао је 31 јединицу. То је био и својеврсни показатељ темпа развоја у једној струци која је, у периоду од приближно једног века, доживела огроман напредак.⁴⁷

По доношењу Устава СФРЈ 1974. уследило је и усаглашавање свих закона и прописа, па је 1976. усвојен нови Закон о мерним јединицама и мерилима. Остао је на снази до 1984. када је донет нови, који је у више наврата мењан (1986, 1989, 1990, 1991, 1992. и 1994). Стварањем Савезне Републике Југославије (1992) опет је настала обавеза усаглашавања савезних закона са уставом нове државе, па је Савезна скупштина донела Закон о мерним јединицама и мерилима (1994). Закон је мењан и допуњаван 1994, 1996. и 1998. године. Скупштина Србије и Црне Горе донела је Закон о метрологији 2005. године. Чланом 37 овог закона проглашен је престанак важења Закона о мерним јединицама и мерилима из периода 1994-1998, а у члану 38 објављено је да ће се нови закон примењивати од 1. јануара 2006. године.⁴⁸ После одржаног референдума у Републици Црној Гори 2006. престала је да постоји Државна заједница Србије и Црне Горе. Од тада па до данас донета су два нова Закона о метрологији (2010. и 2016. године).⁴⁹

Краљевина Србија је еталоне метра и килограма преузела од Међународног бироа у Паризу 1889. године. Еталон метра израђен је од материјала који је добијен другим изливањем легуре платине са иридијумом и обележен бројем 30. Његова тачност проверавана је 1888. и 1889, када је забележено одступање од +2,26 μm у односу на међународни еталон. И еталон килограма је припадао првој серији еталона, када је изливено 42 комада. Његов број је био 11,

[47] Ibid, 116-119.

[48] Радмило М. Иванковић, Бранислав А. Бошковић, *Физичари и мерне јединице* (Београд : Истраживачки центар ИЦНТ, 2006), 100-106.

[49] „Историјат“. Дирекција за мере и драгоцене метале, <http://www.dmdm.rs/cr/Istorijat.php> (преузето 8. августа 2017. године)

а разликовао се од међународног еталона за +0,947 mg.

Српски еталони чувани су у трезору Министарства финансија све до почетка Првог светског рата, када је започела њихова „одисеја“. Одмах по избијању сукоба, Влада и Народна банка, са архивом и другим драгоценостима евакуисани су у Ниш. У општем метежу на еталоне се заборавило. После неколико дана Михаило Добрић, одговорни чиновник у Одељењу за тегове и мере у Министарству финансија, вратио се по њих. Престоница Краљевине Србије је тада била под сталном артиљеријском ватром, па је железница саобраћала само до Раље. Добрић се са еталонима фијакером превезао до Раље, а одатле теретним возом до Ниша, где је једне ноћи, после 36 сати путовања, пешице, са еталонима у рукама, лутао градом тражећи архиву министарства. У Нишу су еталони остали све до средине 1915, када почиње повлачење српске војске под притиском надмоћнијег непријатеља. Заједно са архивом, еталони су пребачени возом до Краљева, а даље воловском запрегом до Пећи. Одатле почиње њихово повлачење на леђима брдских коњића и повремено на рукама војника, преко врлетних беспућа Чакора кроз Андријевицу и Подгорицу, све до Скадра. Потом су наставили путовање до албанске луке Сан Ђовани ди Медуа (данас Шенђин), где су укрцани на брод и пребачени на Крф где су остали до краја рата, када су враћени у Београд, и од тада постају еталони Краљевине СХС, а потом и Југославије.

Од 1920. до 1922. еталон метра био је у Паризу на провери. На њему нису запажене веће промене. Метар је променио своју вредност само за +0,23 μm . Нажалост, еталон килограма је био оштећен. Није остало забележено какво је било оштећење, али се зна да је 1925. замењен еталоном бр. 29. Уз нови еталон килограма добијен је и оригинални сертификат Међународног бироа из 1889. који је сачуван до данас. Међутим,

оригинални сертификат за еталон метра је изгубљен. Све до априлског рата 1941. оба еталона су чувана у тадашњој Средишној управи за мере и драгоцене метале у Београду. По избијању рата еталони су поново евакуисани из престонице. Међутим, доспели су само до Крагујевца, где их је окупатор запленио. После рата еталон метра је пронађен, али је еталону килограма изгубљен сваки траг. Највероватније да је распарчан, јер је за непознате варваре могао имати материјалну вредност као комад платине. Еталон метра није привукао ничију пажњу, па је остао нетакнут у својој оригиналној кутији, у којој се и данас чува у Дирекцији за мере и драгоцене метале⁵⁰ у Београду. Нови еталон килограма набављен је после рата. Израђен је од нерђајућег челика (nikral D) и има само метролошку, али не и историјску вредност.⁵¹

Савремене дужинске мерне јединице

Јединица за дужину у Међународном систему мера је *мејтар* (m). Када меримо дужину, можемо користити и мање и веће јединице од метра. Ово се не односи само на *мејтар* већ и на друге мерне јединице. За мерење јединица које су веће од основних користе се декадни умношци. Испред назива за одговарајућу већу јединицу пишу се префикси: дека, хекто, кило, мега, гига, тера. Дека значи десет пута већи, хекто - сто пута већи, кило - хиљаду пута већи, мега - милион пута већи. Већа јединица од *мејтра* која се веома често користи је *киломејтар* $1 \text{ km} = 1.000 \text{ m}$ (*киломејтар* је хиљаду пута већи од *мејтра*). Испред назива за одговарајућу мању јединицу пишу се префикси: деци, центи, мили, микро, нано, пико. Сходно томе: мање јединице од *мејтра* (које се најчешће користе) су:

децимејтар - децимална мерна јединица за дужину, вредности десети део *мејтра* ($1 \text{ dm} = 10^{-1} \text{ m} = 0,1 \text{ m}$);

центимејтар - децимална мерна јединица за дужину, вредности стотог дела *мејтра* ($1 \text{ cm} = 10^{-2} \text{ m} = 0,01 \text{ m}$). Иако стручњаци, посебно инжењери и техничка лица, уобичавају да користе *милимејтре* као јединицу дужине, *центимејтри* су веома распрострањени у практичној примени. За *центимејтар* се често користи и погрешан назив „сантиметар“;

милимејтар - децимална мерна јединица за дужину, вредности хиљадитог дела *мејтра* ($1 \text{ mm} = 10^{-3} \text{ m} = 0,001 \text{ m}$);

микромејтар - децимална мерна јединица за дужину, вредности милионитог дела *мејтра* ($1 \text{ }\mu\text{m} = 10^{-6} \text{ m} = 0,000001 \text{ m}$). *Микрон* (ознака μ) је стара децимална јединица дужине за коју постоји системски назив *микромејтар* ($1 \mu = 10^{-6} \text{ m} = 1 \mu\text{m}$);

наномејтар - децимална мерна јединица за дужину, вредности милијардитог дела *мејтра* ($1 \text{ nm} = 10^{-9} \text{ m} = 0,000000001 \text{ m}$). *Милимикрон* (ознака $\text{m}\mu$) је стара децимална јединица дужине, изведена од *микрона*, исте вредности као *наномејтар* ($1 \text{ m}\mu = 10^{-9} \mu = 10^{-9} \text{ m} = 1 \text{ nm}$).

Изузетно допуштене јединице за дужину ван Међународног система су:

морска миља (назива се и *наутичка миља*; енглески *international nautical mile*) - мерна јединица даљине, изузетно допуштена за коришћење у поморском, речном и ваздушном саобраћају. Њена вредност износи 1.852 *мејтра*. *Морска миља* је дужина лука на површини Земље у умереним географским ширинама ($\varphi \sim 45^\circ$), који припада углу од једног угаоног минута. Неке земље употребљавају такозвану *енглеску наутичку миљу*: *UK nautical mile* = 1853,18 m = 1,00064 *наутичке миље*. *Морска миља* је међународно прихваћена 1928. године, а од 1954. је и *US nautical mile* изједначена са *морском миљом*;

[50] Дирекција за мере и драгоцене метале је 15. маја 2007. године преузела послове Завода за мере и драгоцене метале.

[51] Срђан Р. Спиридоновић, *н. г.*, 210-211.

асџрономска јединица (ознака АЈ; енгл. *Astronomical Unit, AU*) - користи се у астрономији за мерење међупланетских растојања у Сунчевом систему, као и у другим планетарним системима, а дефинисана је удаљеношћу Земље од Сунца уз стандардизовану Сунчеву паралаксу ($\pi_0 = 8,794^2$) и износи $1,4959787 \cdot 10^{11}$ метара (приближно 150 милиона километара).

Посебне дужинске мерне јединице

Сириометар је посебна децимална јединица *асџрономске јединице*, вредности милион *асџрономских јединица*. Дакле, *сириометар* је 10^6 ај = $1,496 \cdot 10^{17}$ m;

*бор*⁵² – јединица за дужину у атомској физици;

X-јединица [iks-jedinica] је стара јединица дужине у спектроскопији и радијацијској физици, вредности 1 X-јединица = $1,00202 \cdot 10^{-13}$ m = 0,1002 pm;

A-јединица* (ознака A*) је стара јединица дужине у спектроскопији којом се од 1965. године замењивала *X-јединица*, приближне вредности $1 A^* \approx 10^{-13}$ m. Стандардизована је таласном дужином волфрамове електроде $K_{\alpha 1}$ линије којој је придружена вредност $\lambda = 0,2090100 A^*$;

*Анисџрем*⁵³ (изворно *ångström*; ознака Å) је стара јединица дужине. Коришћен је у спектроскопији као јединица таласне дужине електромагнетног зрачења. До скоро је био у употреби. Однос *анисџрема* и *метра* је $1 \text{ Å} = 10^{-10}$ m = 0,1 nm.

[52] По Нилсу Хенрику Дејвиду Бору [Niels Henrik David Bohr] (Копенхаген, 7. октобар 1885 - Копенхаген, 18. новембар 1962), данском атомском физичару.

[53] Анџстрем је назван по шведском физичару Андресу Анџстрему [Anders Jonas Ångström] (Меделпад, 13. август 1814 - Упсала, 21. јун 1874), једном од оснивача модерне спектроскопије. Од 1927. до 1960. *анисџрем* је био секундарна јединица дужине коришћена у спектроскопији (дефинисана независно од *метра*, још увек одређеног преко физичког прототипа). Године 1960. *метар* је предефинисан преко спектроскопских параметара, што је довело до тога да се *анисџрем* мање користи.

Типографске мерне јединице

Назив	Вредност	
	pt	mm
<i>non plus ultra</i>	2	0,752
<i>mikroskopik</i>	2,5	0,940
<i>briliant</i>	3	1,128
<i>dijamant</i>	4	1,504
<i>Perl</i>	5	1,880
<i>nonparel</i>	6	2,256
<i>insertio</i>	6,5	2,444
<i>kolonel</i>	7	2,632
<i>Petit</i>	8	3,009
<i>Borgis</i>	9	3,385
<i>garmond ili garmon</i>	10	3,761
<i>Brevier</i>	11	4,137
<i>Cicero</i>	12	4,513
<i>srednjak (mitl)</i>	14	5,265
<i>Tercija</i>	16	6,017
<i>paranjon</i>	18	6,769
<i>Tekst</i>	20	7,521
<i>dupli mitl</i>	28	10,530
<i>Kanon</i>	36	13,538
<i>Missal</i>	48	18,051

Типографске мерне јединице

Мерне јединице дужине које се традиционално употребљавају у типографији изузетно су допуштене у том подручју, с тим да се при њиховој примени задовољавају општи мерни услови и да уз мерила са тим јединицама постоје таблице за њихово прерачунавање у законске јединице. У графичкој индустрији се јединице типографског мерног система (назване и *словне величине*) употребљавају при изради штампарских форми за слог и илустрације. Основне јединице овог система су *цицero* и *шипографска шачка*. *Типографска шачка* се означава са pt и представља основну јединицу дужине типографског мерног система.

У такозваном Дидотовом систему износи 0,376065 mm. *Цицеро*⁵⁴ је јединица дужине типографског мерног система и дванаест пута је већи од *тййойрафске шачке* (4,513 mm). *Анїлоамерички цицеро* (енглески *pica*) износи 12 енглеских тачака (енглески *point*), односно 0,166 *инча* или 4,218 mm.

Дужинске мерне јединице из других мерних система

Многе мерне јединице које не припадају Међународном SI систему мерних јединица и даље су у практичној употреби. Није наодмет навести називе и вредности мерних јединица за дужину које се, мање или више, срећу у нашој пракси, посебно техничкој и индустријској.

Инч (енглески *inch*) је име јединице мере за дужину у енглеском и сродним системима. Погрешно се назива и *col*, а ознака му је *in*, понекад ". Његова величина се разликује од система до система. За међународне јединице мере прописано је да у једном *јаргу* има 36, а у једној *сїойи* 12 *инча*. Године 1958. Сједињене Америчке Државе и остале богате земље дефинисале су дужину *међународној јарга* (0,9144 метара). Као последица тога, дужина *инча* је дефинисана као 25,4 милиметара. Међународни стандардни симбол за *инч* је „*in*“ (ISO 31-1, Анекс А). Један *међународни инч* је једнак 2,54 *ценїи мейшара* (један *ценїи мейшар* је једнак око 0,3937 *међународних инча*), 1.000 *шоуова* (један *шоу* је 0,001 или 10^{-3} *инча*), око 0,08333 *сїойа* (једна *сїойа* износи 12 *инча*) и око 0,02778 *јарга* (један *јарг* износи 36 *инча*).

Јарг [енглески *yard*] (ознака *yd*) је основна УК-јединица и US-јединица дужине. Својевремено је дефинисан прамером, а 1963. године помоћу *мешра* и то тачно 1 *уд*

= 0,9144 m. Из *јарга* су изведене све остале УК-јединице и US-јединице дужине, али не на децималном принципу.⁵⁵ Мање јединице су *фуї* (*ft*) и *инч* (*in*), у односу 1 *уд* = 3 *фуї* = 36 *инч*.

Миља [латински *milia (passuum)* - хиљаду (корака)] (ознака *mile*) је прастара, често употребљавана и одомаћена јединица дужине различитих вредности.⁵⁶ *Миља* [*mile*] је и УК-јединица и US-јединица дужине, чија је вредност 1 *mile* = 1760 *уд* = 1609,344 m.

Шийка⁵⁷ (ознака *rd*) је стара англоамеричка јединица дужине, чија вредност износи 5,029210 m.

Доу [енглески *thou*] је англоамеричка јединица дужине (хиљадити део *инча*) и износи 0,0254 mm.

Карика (ознака *li*) је стара англоамеричка јединица дужине вредности 0,201168 m.

Лиї [*league*] је стара јединица дужине, различитих вредности у разним земљама, временима и за разне потребе (копнени, морски, обични, енглески, шпански, италијански). Дефинисан је као двадесети (или двадесетпети) део дужине лука на површини Земље који припада углу од једног степена, што приближно износи 4,5 до 5,5 km, односно око три *морске миље*.

Парсек [*parsec*] (према *їаралаксна секунда*, назван још *асїрон*, *макрон*, *мешрон* и *звездана удаљеност*; ознака *pc*) је посебна јединица дужине у астрономији, а примењује се за изражавање удаљености између звезда. Дефинисан је као удаљеност звезде од Сунца, при којој звезда паралакса износи 1", дакле углом којим се види једна *асїрономска јединица* (*aj*): . Од *їарсека* су изведена веће децималне јединице и *сирїјус*.

Сирїјус [*sirius*] је множеник посебне јединице дужине у астрономији *їарсек* (*pc*),

[55] Јард је раније био подељен бинарним методом на два, четири, осам и шеснаест делова, који су називани полујард, лакат, прст и нокат.

[56] *Ирска миља* износи 2.048,256 *мешара*, *шкоїска* 1.814,2 *мешара*, а *мешричка* 1.500 *мешара*.

[57] *Шийка* се називала *їол* или *смуђ*.

[54] Назван према Цицерону (Марко Тулије Цицерон [Marcus Tullius Cicero] (3. јануар 106 - 7. децембар 43. пре нове ере) - римски државник и књижевник). *Цицеро* су, истовремено, мало крупнија слова, први пут употребљена 1467. године за штампање Цицеронових писама.

вредности $1 \text{ сирџус} = 5 \text{ pc} = 1,031324 \cdot 10^6 \text{ aj} = 1,542861 \cdot 10^{17} \text{ m}$.

Свејлосна јодина, *јодина свејлосџи* или *уранија* (уобичајене ознаке *gs* или *ly*) је посебна јединица дужине у астрономији. Дефинисана је удаљеношћу коју у вакууму пређе светлост у једној тропској години. Дакле, *свејлосна јодина* износи $9,460528 \cdot 10^{15} \text{ m}$.

Ферми⁵⁸ (ознака *Fm*) је стара јединица дужине која се примењивала у нуклеарној физици за мерење раздаљина у атомском језгру, вредности $1 \text{ Fe} = 10^{-15} \text{ m} = 1 \text{ fm}$. Употребљавао се као посебан назив децималне јединице *фемџомејар* (*fm*).

Врсџа [руски *версџа*] је стара руска мера за дужину, вредности 500 *сажења* или приближно 1.066,7 *мејара*.

Сажењ је стара руска јединица за дужину која се рачунала као седам *сџоја* или три *аршина*, односно 2,1336 *мејара*.

Иако су и САД и Велика Британија прихватиле употребу јединица Међународног система мера, оне и даље користе свој стари систем јединица. У међувремену, Велика Британија је све јединице (које се називају империјалне) дефинисала преко одговарајућих SI еквивалената и прописала обавезну употребу јединица SI система, али је дозволила даље коришћење својих империјалних јединица.

С друге стране, Сједињене Америчке Државе припадају веома малом броју држава (уз Мијанмар и Либерџу) у којима јединице Међународног система мера нису у званичној употреби. Требало би напоменути да је од 1866. у Америци дозвољена употреба само SI јединица, али је у свакодневном животу њихово коришћење сведено на минимум. Ипак, у науци и техници се по правилу користи Међународни систем (један од

значајнијих примера је НАСА [*The National Aeronautics and Space Administration*]). Постоји и одређена разлика у мерним вредностима између империјалних и јединица које се примењују у САД.

Сједињене Америчке Државе, Велика Британија, Јужна Африка, Аустралија и Нови Зеланд су 1959. договориле усаглашавање *јарга* и *фунџе*. *Jarg* је дефинисан као 0,9144 *мејара*, а на основу њега су изведене све остале јединице:

$1 \text{ thou (th)} = 0,0000254 \text{ m} (25,4 \mu\text{m});$

$1 \text{ inch (in)} = 1.000 \text{ th} = 0,0254 \text{ m} (2,54 \text{ cm});$

$1 \text{ foot (ft)} = 12 \text{ in} = 0,3048 \text{ m} (30,48 \text{ cm});$

$1 \text{ yard (yd)} = 3 \text{ ft} = 0,9144 \text{ m};$

$1 \text{ chain (ch)} = 22 \text{ ya} = 20,1168 \text{ m};$

$1 \text{ furlong (fur)} = 10 \text{ ch} = 201,168 \text{ m};$

$1 \text{ mile (mi)} = 8 \text{ fur} = 1.609,344 \text{ m}.$

Закључак

Данашња цивилизација је *цивилизација мерења*, иако ми тога често нисмо свесни. Свакодневно се измери неколико милијарди података без којих напросто не бисмо могли да функционишемо. Научна дисциплина *мејролоџија* тежи увођењу реда у мерењима и разради принципа, док *информџика* ради на томе да ову „поплаву“ података доведе до приступачног, схватљивог и употребљивог нивоа.

Али, када се поведе реч о мерама у прошлости редовно се наглашава колико су оне различите од мера и начина мерења који су нама данас познати. Људи мере од памтивека. Највероватније да је њихову потребу за мерењем дужине, тежине и запремине иницирала размена добара и рада. Начини мерења, називи и вредности мерних јединица временом су се мењали. Истицање тих разлика веома је корисно, јер нам помаже да се ослободимо модерних предрасуда које смо склонили да преносимо на раније епохе и олакшава нам да

[58] Енрико Ферми [Enrico Fermi] (Рим, 29. септембар 1901 - Чикаго, 28. новембар 1954), италијански физичар, радио је на распадању бета честица, развоју првог нуклеарног реактора и квантне теорије.

разумемо и схватимо људе тога доба. Ту би, пре свега, требало имати у виду особености давно заборављених јединица и система мера, као и сложене економске, правне, историјске и друге околности у којима се мерење обављало. Мере нису имале универзални значај, попут данашњег, модерног метарског система. Међународни мерни систем заснован је на седам основних јединица за седам величина: *мејтар, килограм, секунда, ампер, келвин, мол и кандела*. *Мејтар* је дефинисан као дужина путање коју у вакууму светлост пређе за време једног 299.792.458-ог дела секунде.

Проблем спознаје правих димензија и облика планете Земље несумњиво је допринео да се изнађе основна мера која је својим пореклом, али и другим особинама, природна у правом смислу те речи и да је у сваком тренутку доступна провери и поновном мерењу. Идеја француских научника омогућила је да се из једног несређеног, произвољног и готово хаотичног система мерења успоставе ред и јасна правила на добробит комплетног човечанства. Ширење метарског мерног система, не само у Европи и у свету, него и у Србији, наилазило је на бројне тешкоће и напоре, савлађујући вековне навике и конзерватизам. Међутим, неопходност једног јединственог мерног система, са истим научним називима у свим државама, приморала је научнике да се сложе и прихвате француски децимални систем за тежине и мере као најједноставнији и најприхватљивији од свих који су до тада постојали. На дан 20. маја 1875. потписана је у Паризу *Мејтарска конвенција* која није само основни метролошки документ, већ представља и први документ међународне стандардизације. Установљење Међународног бироа за тегове и мере несумњиво је допринело ширењу и развоју метарског система и на друге државе света.

Кнежевина Србија се 1879. прикључила *Мејтарској конвенцији*.

Србија онога времена је схватила значај увођења новог и савременијег система мера који је омогућавао прелазак на праведнији и солиднији начин пословања и који је био услов за развој трговине, кредитног система, урбанизације, регулисања царинске и статистичке службе и пореског система. Предлог Закона о мерама Кнежевине Србије поднет је на усвајање Народној скупштини 21. октобра / 2. новембра 1872, а ступио је на снагу 1 / 13. децембра 1873. године. Колика је била важност дужинских мера најбоље потврђује податак да је већ у првом члану метар дефинисан као „основна јединица мере за дужине“. Такође, биле су предвиђене и мере за површину, запремину и тежину. Србија је, према томе, најпре донела Закон о мерама (1873), а затим приступила *Мејтарској конвенцији* (1879), да би као њен учесник одредила коначан рок за потпуно извршење закона. Доношење закона и подзаконских аката, почев од првих прописа из 1873. па до најновијег *Закона о мејролоџији* (2016), јасно указују да је важност једнообразног и технички усавршеног система мера и мерних јединица схваћена у Србији потпуно и на време. Резултати постигнути у претходном периоду указују на начелно исправан став и законодаваца и стручњака из ове области.

Литература:

Brezinščak Marijan, *Mjere i sistemi jedinica* (Zagreb : Tehnička knjiga, 1961)

Иванковић Радмило М., Бошковић Бранислав А., *Физичари и мерне јединице* (Београд : Истраживачки центар ИЦНТ, 2006)

Jakobović Zvonimir, *Leksikon mjernih jedinica* (Zagreb : „Školska knjiga“, 1991)

Крстић Ђурица, „Правно регулисање мера у Србији и Југославији од увођења метарског система до наших дана“, у: *Мере на њлу Србије кроз векове* (Београд : Српска академија наука и уметности, 1974)

Лазаревић Радмило, *Таблице мейтарских мера* (Београд: Штампариа Н. Стефановића и друга, 1877)

Marković Svetislav Lj., *Merne jedinice* (Ћаћак: Visoka škola tehničkih strukovnih studija, 2009)

Мишковић Војислав В., „Историјат порекла метарског система”, у: *Мере на њлу Србије кроз векове* (Београд: САНУ, 1974).

Нешић Димитрије, *Мейтарске мере* (Београд: Државна штампариа, 1877)

Петровић Борђе, „Антропометријске и пропорцијске особине аршина”, у: *Мере на њлу Србије кроз векове* (Београд: САНУ, 1974)

Спиридоновић Срђан Р., „О међународним организацијама за метрологију”, у: *Мере на њлу Србије кроз векове* (Београд: САНУ, 1974)

Ђирковић Сима, „Мере у средњовековној српској држави”, у: *Мере на њлу Србије кроз векове* (Београд: САНУ, 1974)

<http://www.dmdm.rs>

FROM MILE TO METER – HOW THE SERBS MEASURED LENGTH

Length is a basic physical quantity and it is usually designated by the mark *l*. Measuring of length means measuring of height, depth, thickness, width, travelled route, diameter, rayon... Today meter is, not only in

Serbia, the basic unit of length, but in was not so in the past. In this paper we tried to show how length used to be measured through the centuries and make a list of units of measurement used for that purpose.

Svetislav LJ. MARKOVIĆ, PhD
Bratislav N. STOJILJKOVIĆ

DU LIEU DE LUTTE JUSQU'AU MÈTRE – COMMENT LES SERBES MESURÈRENT LA LONGUEUR

La longueur est la mesure physique élémentaire et elle est signalée le plus souvent par le symbole *l*. Par mesure de longueur, on sous-entend la mesure de la hauteur, de la profondeur, de l'épaisseur, de la largeur, du chemin parcouru, du diamètre, du rayon... Aujourd'hui, le mètre, non seulement en Serbie, est l'unité

de mesure de base pour la longueur mais, dans le passé, ce ne fut pas le cas. Dans cette étude, nous avons essayé de présenter de quelle manière se mesurait la longueur à travers les siècles et de recenser les unités de mesure utilisées à cette fin.

Svetislav Lj. MARKOVIC, DR
Bratislav N. STOJILJKOVIC

УДК: 069(497.11)"1950/1955"(093.2)

Олег РОМАНОВ

историчар уметности, виши
кустос

Народни музеј Краљево
herotek@gmail.com

МУЗЕЈ У РАНКОВИЋЕВУ 1950-1955 : ИЗВОД ИЗ МУЗЕЈСКЕ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ (први део)

АПСТРАКТ: У овом раду, изводу из документације Народног музеја Краљево, биће речи о околностима у којима је овај музеј настао, зачетку идеје о његовом формирању и уздизању, формирању музејских збирки, најуспешнијим музејским пројектима и исцртавањима у првим годинама постојања, садашњем односу локалног друштва према Музеју и његовом одолевању притисцима система и времена, као и културном наслеђу које он баштини у континуитету од преко 65 година.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: музеј, Ранковићево, Милорад С. Јовић, музејска одељења и збирке, пројекти, шеренска исцртавања, промена имена

Увод

После завршетка Другог светског рата, широм тадашње Југославије, постојала је тенденција отварања културних, научних, просветних установа као резултат потребе културног, технолошког и образовног уздизања Југословена. Један такав вид установе који је био део националног културног уздизања представљао је и музеј. Тада су основани многи музеји у Србији, а један од њих био је у тадашњем Ранковићеву (данас је то Народни музеј Краљево). Период после Другог светског рата је у музеолошком смислу истовремено био период затворености и једноумља, али и обнове и напретка, у коме главну, неретко и једину реч воде поставке, изложбе и остали програми који јачају култ револуције, партије и НОБ-а. Том приликом су се занемаривале историјске и етнолошке теме, ликовна уметност, археологија и све што је у домену музејске делатности.¹

Музеј у Ранковићеву је у доброј мери нетипичан пример тога доба. И поред осврта и велике пажње посвећене НОБ-у и радничком покрету, овај музеј је током 50-тих година XX века организовао различите уметничке и етнолошке, као и програме које се односе на раније историјске периоде. Сам однос према НОБ-у и револуцији је био зрео, у великој мери неострашћен, донекле и критички и углавном без коментара, што говори о високој свесности о тадашњем времену, непоколебљивости музејске управе и сарадника, што ће у одређеном тренутку

.....
рада имао изразито пропаганду улогу у величању нових власти и био је идеолошке природе све до краја социјализма код нас [Милош Тимотијевић, „Дуг пут оснивања Музеја у Чачку”, у: *Споменица Народног музеја у Чачку 1952-2012*. (Чачак : Народни музеј, 2013), 11]. У почетку је више од половине прикупљених предмета припадало одељењу НОБ. Прва стална поставка Музеја од 1953. године представљала је омаж партизанском покрету, занемарујући археолошки, етнолошки и материјал који је припадао старијим историјским периодима [Милош Тимотијевић, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку”, у: *Споменица Народног музеја у Чачку 1952-2012*. (Чачак : Народни музеј, 2013), 17].

[1] Пример типичног музеја у Србији после Другог светског рата је Народни музеј Чачак који је од самог почетка свог

сукоба с властима утицати на рад Музеја, срећом без великих последица по установу.

Од самог почетка постојања Музеја у Ранковићеву (Краљеву) музејска документација је вођена уредно и хронолошки и представља главни извор информација о делатности Музеја. Ради се о архивској грађи сачуваној у музејској архиви: досијеа Централне стручне архиве, деловодници, најстарија Инвентарна књига, инвентари Збирки, дневници теренских истраживања и ретке фотографије првих поставки и музејске зграде из 50-тих година ХХ века. Она најобјективније реконструираше рад Музеја у Ранковићеву у првим годинама постојања.

Идеја о формирању музеја у Краљеву (Ранковићеву) 1942-1949. године

Да бисмо што боље пратили рад и историју Музеја у Ранковићеву (Краљеву), потребно је вратити се у новембар 1942. када је са професорима краљевачке Гимназије одржана конференција и формиран Одбор за оснивање Музеја и прикупљање података о старинама.² Један од чланова Одбора био је професор и управник краљевачке Грађанске школе Милорад С. Јовић, једна од најзначајнијих личности за потоње оснивање Музеја, његов први директор, неуморни истраживач и зачетник развоја свих музејских одељења и њихових збирки.

Први видљивији послератни кораци у правцу оснивања Музеја датирају од маја 1948. када је Градски народни одбор Краљево (у наставку текста ГНО) образовао Иницијативни одбор за оснивање Музеја у саставу Милорад С. Јовић, професор, Никола Јончић, првоборац и члан ГНО Краљево и Реља Новаковић, директор

краљевачке Гимназије и историчар.³ Професор Гимназије Јовић детаљно је разрадио и припремио идеју за оснивање музејске установе у Краљеву.⁴ Никола Јончић је био задужен за сакупљање историјског материјала и стварање историјске музејске збирке. Највише се истакао у прикупљању предмета везаних за НОБ и раднички покрет у Краљеву.⁵ Реља Новаковић је био задужен за прикупљање етнографског, нумизматичког и другог материјала. У акцији прикупљања материјала за будуће збирке Музеја огроман допринос дали су и суграђани, али и ученици Гимназије и других школа.

Милорад С. Јовић је, у име Иницијативног одбора, у локалном листу *29. новембар*, 20. маја 1948. године објавио намере и циљеве оснивања Народног музеја: „Да би испунили велику обавезу према народу нашега среза, према граду ованчаном мученичком славом и прослављеном народним устанком за ослобођење, да би очували и могли да прикажемо наше духовне и материјалне вредносне творевине, да би савременици и будуће генерације могле да прате еволуцију народне културе, прогреса; у циљу указивања дужног поштовања палим жртвама и светлим традицијама, да би имали репрезентативни објекат пред странцима, првокласну васпитну установу и да би се чувале тековине народноослободилачке борбе потребно је да одмах приступимо оснивању Народног музеја у Краљеву. Народни музеј у Краљеву имао би следећа одељења:

1. Галерија уметничких објеката (фреске, модели, макете, слике)
2. Историјски музеј (са сликама и успоменама изгинулих Краљевчана и људи

[3] Мирослав Стаменовић, „Четрдесет година рада Народног музеја у Краљеву”, *Наша прошлост* 5 (Краљево, 1992), 7.

[4] Драган Драшковић, *н. г.*, 16-18.

[5] Silviija Krejaković, U. Strle, „Rekvijem za harmoniku: Slovenci u kontekstu masovne odmazde u Kraljevu”, u: *Dve Domovini* | *Two Homelands*, št. 33 (Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije SAZU : Ljubljana, 2011), 75.

[2] Драган Драшковић, „Историјат Музеја”, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 16.

из среза, оружје из народноослободилачког рата, фашистичко оружје, ратни документи, историја Краљева, реконструкциона макета Пљакиног шанца и турског насеља и сл)

3. Етнографска збирка (народна ношња свих крајева, чипке, шаре, резбарије, модели сеоских кућа, свирале, од плетаре до жерзонке, шаре на јајима, замке и клопке за звери, колевке, шарени девојачки сандуци, дрвене ралице, модели трлица, воденица, риже, модели народних соба, светиљке, судови за воду од врга и буце до тестије и канте, земљорадничко оруђе, ножеви и бритве, модели бунара, торова и сл.
4. Геолошка збирка руде наших базена са моделом окна и постројењима за експлоатацију. Бањолошка збирка лековитих вода са анализом.
5. Туристичка збирка лепоте наших крајева у слици и рељефу
6. Природњачка збирка (узорци биља и животиња нашег краја)
7. Привредни одељак наших производа (пића, воће, дрво, житарице, кудеља, свила, мед, фабрички производи са моделима фабрика, примерци целокупног народног богатства итд.)
8. Палеонтолошка збирка старих ископина (ових дана ископан је костур претка слона у селу Раваници!)
9. Нумизматичка збирка старог новца
10. Збирке старих објеката

У сврху остварења ове важне репрезентативне установе, која ће бити понос целог нашег среза и града Краљева, треба сви сложено да прионемо на посао: сваки појединац да нешто донесе, да се ангажују учитељи са ђацима, предузећа, професори и гимназисти да препарирају биље и животиње, сви да се посветимо скупљању и доношењу свега што је музеју потребно, јер нема ни једног човека који не би могао да да нешто за музеј. Стару пару, рог од вола, парче чипке, напрслу вучију, стари зубун, старо

оружје, вериге, крупан усев и слично, а на организаторима је да све то среде, допуне и реконструишу. Гимназија (сада зграда Музеја) у Краљеву примаће све ствари за музеј, а друг директор гимназије руководиће иницијативним одбором.“⁶

У Јовићевом цитату огледа се тадашња политика партије, неприкосновеног суверена државе и народа, промоција вредности НОБ-а и револуције, али примећује се и његово нагињање ка српској традицији, славној историји, духовним вредностима српског народа.

У новинама *29. новембар*, 1. октобра 1948. објављено је да је у Музеј пристигла књига *Буцејџ Ошшџине карановачке за 1880-81. годину*, материјал Обласног комитета КПЈ из 1940-41. који се налазио у кућу у Рибници где је Комитет био смештен јула-октобра 1941, оружје које је припадало борцима Друге чибуковачке чете Краљевачког партизанског одреда, као и остало наоружање партизана из краљевачког краја.

У истим новинама од 10. новембра 1948. године Иницијативни одбор је обавестио јавност да су у Музеј пристигли предмети партизанских јединица стационираних на Гочу 1941, документација која је припадала IV краљевачком батаљону, а да је Никола Јончић послао преписку која је припадала Владану Благојевићу, погинулом на Попини 1941. и материјал који се односи на рад и стремљења средњошколске омладине окупљене око Освита. У наставку Одбор наводи: „Овим је наша збирка знатно употпуњена. Одбор за музеј очекује и даљи одзив од стране грађанства и пријатеља културних установа. Прилоге и даље достављати управи мушке гимназије.“

У другом новинском чланку на истој страни новина Иницијативни одбор ће објавити да се укључује и у бригу о културно-историјским споменицима у Жичком срезу, апелујући да се за њих заинтересују

[6] Мирослав Стаменовић, *н. г.*, 7-8.

не само појединци, већ и предузећа и установе. Важно је истаћи да је у истом броју *Ибарских новост*и Иницијативни одбор за прикупљање грађе за Музеј апеловао на народне власти да су дужне да се и саме заинтересују за заштиту културно-историјских споменика.

Неколико недеља касније, на дан Републике 29. новембра 1948, више излога радњи у центру града је било украшено експонатима прикупљеним за будуће музејске збирке. Пре оснивања Музеја, 1. маја 1949, у Старој згради (на месту где се данас налази зграда Поште у Улици Цара Лазара), презентована је изложба прикупљених експоната и по први пут је званично представљен материјал који ће се наћи у збиркама будућег музеја. Суграђани су прву музејску изложбу радо и у великом броју посећивали и по неколико пута. Две године касније у *Госпогар Васином конаку*, отварањем музеја и изложбе *НОБ и Револуција*, континуитет је настављен. После тога изложбе и остали програми су се ређали у низу.

Отварање Градског музеја Ранковићево, промене имена Музеја, кадровске промене

Кроз одлуке у деловоднику прати се даљи рад Музеја у првим годинама, као и рад, ангажман и активности управника, професора Јовића. Још пре званичног отварања Музеја 5. јануара 1950, директор Јовић је упутио захтеве за сарадњу Министарству за науку и уметност од којих тражи адекватну финансијску помоћ и Уметничком музеју Београд са жељом да уступи део својих експоната Музеју у Ранковићево.⁷

Ентузијазам Милорада С. Јовића дошао је до изражаја од самог почетка рада установе. Он је априла 1950. године ГНО-у

[7] Краљево је указом Президијума Народне скупштине НР Србије бр. 195, усвојеним 6. јула 1949. у Београду, преименовано у Ранковићево [Јелена Петровић, *Живот у Ранковићевоу: документи и сведочења* (Ибарске новости : Краљево, 1989), 12].

Ранковићево упутио предлог за отварање Музеја и план за Музеј.⁸ У образложењу је написао да на терену краљевачког краја постоје бројни остаци материјалне културе минулих векова, да блиска прошлост и херојски догађаји из Другог светског рата заслужују да се очувају од заборава и да би на светлим традицијама револуције требало да се васпитавају и надахњују млади нараштаји што се најбоље постиже наставом у Музеју.⁹ Јовић поставља постулате будуће музејске политике. У складу са тада актуелним политичким системом уважава и велича тековине НОБ-а и револуције. Са друге стране, наслућује се појачано интересовање за истраживање старијих историјских епоха, традиције, нематеријалне баштине нашег народа, материјалних остатака људске делатности, остатака свих облика живота, неживе природе још од праисторије до модерних времена.

Одговор ГНО-а Ранковићево је стигао 1. маја 1950. што је означило почетак рада установе која је добила званичан назив Градски музеј Ранковићево.¹⁰ У првих неколико месеци свог постојања Музеј је био смештен у већ поменутој Старој згради, на месту данашње Поште у Улици Цара Лазара. Директор Музеја Јовић моли Народни одбор Градске општине Ранковићева (у наставку текста НОГО) за помоћ у обнови будуће музејске зграде - Господар Васином Конака.¹¹ Конак је у првом кварталу 1950. године стављен под заштиту: „Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе

[8] Народни музеј Краљево (у даљем тексту НМК), Деловодник Народног музеја 1950-1953 (у даљем тексту ДНМ 1950-1953), бр. 1/50 и бр. 2/50.

[9] Мирослав Стаменовић, *н. г.*, 8.

[10] НМК, Одељење за документацију, Централни стручни архив (у даљем тексту ОД ЦСА), досије број 163: Годишњи извештаји и планови Народног музеја 1950-1994 (у даљем тексту ГИП НМК 1950-1994); Архива НМК 1950-1954; Драган Драшковић, *н. г.*, 18.

[11] Конак кнеза Васе Поповића, изграђен 1830, који се налази у парку близу Карађорђевог улице у Краљевоу, данас представља седиште Духовног центра Жичке епархије.

НРС је у првом кварталу 1950. године ставио зграду 'Господар Васин Конак', Карађорђева бр. 1, власништво Српске православне цркве под заштитом државе. Поменута зграда решењем Извршног Г.Н.О. употребитиће се за музеј.¹²

Градски музеј Ранковићево се 1. новембра 1950. писмом обратио Заводу за заштиту споменка културе Београд молбом да се ужурбано настави сарадња по питању обнове музејске зграде и да сам Завод што више финансијски и стручно помогне тај пројекат. То је најстарији сачувани документ који третира проблем заштите музејске зграде, проблем који ће целе наредне деценије често бити присутан у раду Музеја.¹³ Из овог документа се сазнаје да је Ранковићево још увек трпело велике последице ратног разарања и да је буџет оптерећен обновом града и помоћи ратним сирочадима. Такође се помиње и тенденција да Музеј у Ранковићеву постане Музеј Рашке државе. О томе ће више речи бити у наставку рада.

Из тог периода датира најстарије сачувано писмо у архиви Народног музеја у Краљеву, које је 24. новембра 1950. професор Јовић написао Николи Јончићу, члану ГНО Ранковићево и члану Иницијативног одбора за оснивање Музеја.¹⁴

У другом писму од 30. 12. 1950. године Јовић пише Јончићу: „Наш је Музеј лепо уређен – хронолошки и естетски, само се осећа наша мука – сиротиња, јер недостају тепих стазе, витирине и слично. Него биће свега док је борбене воље за стварањем.“¹⁵

Уз помоћ мреже сарадника, просветних радника, ловаца и риболоваца, али и Општине, Музеј је успео да прикупи доста

предмета.¹⁶ Професор Јовић је систематизовао материјал у следеће збирке:

- Историјска збирка:
 - а) Први и Други српски устанак и материјал за период од 1804. до 1833, а у вези са историјом Карановца;
 - б) Краљево у балканским ратовима и Првом светском рату; историја Ибарске војске;
 - в) зачетак средњовековне збирке Рашке државе;
 - г) збирка НОБ-а: фотографије, оружје у вези са појединим војним јединицама, личностима и догађајима, документа војне природе (извештаји, секције, наредбе и документа приватног карактера - личне забелешке и лични предмети појединаца);
- Етнографска збирка (са изванредним етнографским материјалом, посебно са територије Косова и Метохије, Црне Горе и Македоније);
- Природњачка збирка (руде, минерали, флора и фауна из Ибарске клисуре и Копаоника);
- Галерија ликовне уметности (копије фресака средњовековних манастира из Ибарске клисуре и средњовековне Рашке државе, копије средњовековних рукописа који су наручени од Музеја примењене уметности (копииста Зага Јанц), радови наших старих сликара);
- Археолошка збирка (са највећим бројем предмета из неолита);
- Нумизматичка збирка.

У Извештају о стварању Музеја који је 10. децембра 1950. послат Министарству за науку и културу НРС, Јовић извештава Министарство да Музеј већ две године прикупља музејски материјал¹⁷ и даје предлог о формирању три музејска одељења: Етнолошко одељење (које се односи на прошлост и садашњост Жичког среза),

[12] Архива НМК 1950-1954.

[13] Архива НМК 1950-1954.

[14] НМК, Од ЦСА, досије број 151: НМК; Драган Драшковић, *н. г.*, 20.

[15] Архива НМК 1950-1954.

[16] Драган Драшковић, *н. г.*, 20-21.

[17] НМК, Од ЦСА, досије број 163: ГИП НМК 1950-1994.

Сл. 1

Сл. 2

Сл. 3

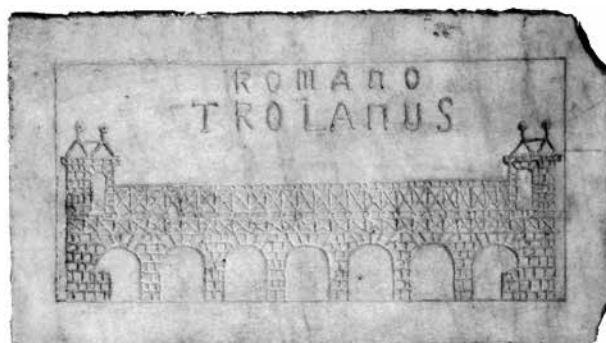
Сл. 4

Сл. 5

Сл. 6

Сл. 7

Сл. 8

Сл. 9

Сл. 10

Сл. 11

Сл. 12

Сл. 13

Сл. 14

Сл. 15

Сл. 16

Сл. 17

Сл. 18

Сл. 19

Сл. 1: Ћуп и ваза, средина XX века, Етнолошка збирка Народног музеја Краљево – примери савремене керамике, (посуде су израдили локални грнчари, а накнадно насликана орнаментика је дело ћака краљевачке основне школе)

Сл. 2: Друзе из Трепче, набављене у првој половини 50-тих година прошлог века, Природњачка збирка Народног музеја Краљево

Сл. 3: Крста Авакумовић, *Глава свешћеника*, са студеничких конзола, 1953, одливак у гипсу

Сл. 4: Српске и југословенске новчанице из периода 1918-1947, набављене октобра 1950. године, из Нумизматичке збирке Народног музеја Краљево

Сл. 5: Медаљони са ликовима српских просветитеља, страна из московског *Србљака*, 1765. године

Сл. 6: Доситеј Обрадовић, *Мезимац*, Будим, 1818. године

Сл. 7: *Romano Troianus*, *Моси цара Трајана*, мермер

Сл. 8 и 9: *Господар васин Конак*, зграда Народног музеја Краљево у периоду 1951-1960, 1962-1995 године

Сл. 10: Владислав Маржик, *Прва зграда Народног музеја у Краљеву*, 1950, цртеж

Сл. 11: Лојзе Долинар, *Прелазак рањеника преко Неретве*, 1948, рељеф у гипсу

Сл. 12 и Сл. 13: Део поставке изложбе *Први и Друи усџанак* аутора Милорада С. Јовића, отворене 18. априла 1954. године

Сл. 14 и Сл. 15: Део поставке изложбе *НОБ и револуција* отворене 7. јула 1951. године

Сл. 16: Милан Миловановић, *Најушћене аусџиријске каре на Гукошу 1914*, 1915, уље на дасци

Сл. 17: Чеда Павловић, *Скојље*, 1954, акварел

Сл. 18: Ванђел Бадуљи, *Марков манастир*, 1951, акварел на папиру

Сл. 19: Младен Јосић, *Рибарница*, прва половина 50-тих година XX века, уље на платну

Сл. 20: Милорад Јовић (други горе слева), директор, и Панта Чолић (трећи доле слева), кустос-етнолог Музеја у Краљеву, са краљевачким студенткињама Катедре за историју уметности Филозофског факултета у Београду, у Матарушкој Бањи 1954. године

Сл. 20

Сл. 21

Сл. 22

Сл. 23

Сл. 24

Сл. 25

Сл. 21: Милорад С. Јовић, први директор Народног музеја у Краљеву

Сл. 22: Паја Јовановић, *Порџреј*, 1904, уље на платну

Сл. 23: Урош Пређић, *Порџреј game*, 1917, уље на платну

Сл. 24: *Порџреј Лазара Мушаја*, дело Владислава Маржика по П. Малеру, 1950, графика

Сл. 25: Панча Чолић, в.д. директора и кустос Етнолошког одељења Народног музеја Краљево и Милорад С. Јовић, кустос Историјског одељења, на терену у околини Краљева 1955. године - пример добре сарадње двојице музејских кустоса

Одељење НОБ-а (у вези са револуцијом овога краја) и Историјско одељење Рашке државе (са мапама граница средњовековних држава, стратографским картама важнијих бојева, родословима, моравском школом грађења црква, војних утврђења, цивилних грађевина, гробљанске архитектуре, вајарством, сликарством, фрескама, гардеробом и намештајем, музиком, књижевности, металургијом, законодавством, нумизматиком, хералдиком, наоружањем, занатима, настанком градова, социјалним поделама, документима из доба Немањића и њиховог блиског окружења, једном речју свих аспеката живота српског средњег века).

Из писма које марта 1951. Никола Јончић шаље Јовићу сазнајемо да зграда Конака још увек није била потпуно испражњена, што је значило да Музеј нема своју зграду у

правом смислу те речи.¹⁸ Један каснији документ из фебруара 1953. сведочи да је Музеј за коришћење *Господар Васиной конака*, власништво манастира Жича, плаћао кирију.¹⁹ Из истог документа сазнајемо да је Музеј у Конак усељен 1. јула 1951. године, шест дана пре отварања прве музејске изложбе *НОБ и револуција*.²⁰ Музеј добија зграду Господар Васиной конака у потпуности на коришћење, а Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе прописује оправке које би требало да буду изведене.²¹ Мање санације на згради изведене су крајем

[18] Архива НМК 1950-1954.

[19] Архива НМК 1950-1954.

[20] Силвија Крејаковић, „Историјско одељење”, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 55; Јасмина Дражовић, Сузана Новчић, „Изложбена делатност”, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 141.

[21] Архива НМК 1950-1954.

1950. и у првој половини 1951, непосредно пре уселјавања Музеја. Међутим, због недостатка средстава њена потпуна рестаурација одложена је за неколико година.

Неколико месеци након званичног почетка рада у Музеју долази служитељ Светислав Мушовић, тако да је у том тренутку он, поред директора Јовића, био једини запослен. Годину дана касније запошљавају се Методије Савић као помоћни радник и Мира Луковић као помоћник канцеларијског референта.²²

Из обимне музејске документације сазнајемо да је у првим годинама постојања Музеј у Ранковићеву остварио доста успешну сарадњу са многим културним установама у Србији, највише са Уметничким, Војним и Етнографским музејом у Београду, Музејом Устаника из Титовог Ужица, музејима у Нишу, Крагујевцу, Крушевцу, Српском академијом наука (САН), Филозофским факултетом Универзитета у Београду и Војвођанским музејом у Новом Саду.²³ Мај 1952. године остаће упамћен као време када се интензивирала сарадња Музеја у Ранковићеву са Музејом Устанка Титовог Ужице, првенствено око размене материјала из доба устанака против Турака. Од Војног музеја у Београду је 1952. године добијено 8 секција - карата размера 1:50000.²⁴ И у наредне две године топографске карте ће пристизати из Војног музеја и Војно-геолошког завода.²⁵ Војни музеј Београд ће током 50-тих година XX века веома често позајмљивати и поклањати експонате Музеју у Ранковићеву, посебно за потребе поставки изложби које ће временом постати део његове сталне поставке, као и за обогаћивање његове Историјске збирке. Из Војног музеја су, углавном као поклон, стизали

оружје и фотокопије докумената из ратова вођених на овој територији у периоду од 1804. до 1945. године. Током 1952. Музеј је продао преко 2700 улазница, а више од половине (1400) у периоду мај-јул.²⁶

Како би помогао рад Музеја чији је једини стручњаку том тренутку био Јовић, Савет за просвету и културу НОГО Ранковићева је 19. јануара 1953. формирао Савет Музеја од 9 чланова, састављен претежно од просветних радника задужених за поједине научне дисциплине.²⁷ Музејски савет је дефинисао два основа проблема: заштита зграде Музеја - *Господар Васиної конака* и недовољан простор за излагање и чување музејских предмета у њој.²⁸ Ови проблеми ни деценију касније нису били решени на адекватан начин.²⁹ Мали успех у том правцу постигли су запослени у Музеју када је Републички завод за заштиту споменика културе услишио њихову молбу да интервенише код НОО (Народни одбор општине) Краљево да се музејска зграда, која представља културно добро под заштитом, не руши, већ да се, пошто је оштећена, оспособи за употребу.³⁰

Средином фебруара 1953. Музеј у Ранковићеву по први пут мења име. Градски музеј Ранковићево постаје Народни музеј Ранковићево.³¹ Из тог периода бележимо и то да је нови музејски печат по први пут

[22] „Запослени у Народном музеју”, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 197.

[23] Архива НМК 1950-1954.

[24] Архива НМК 1950-1954.

[25] Архива НМК 1950-1954; Инвентар средњовековне збирке 1950-1955 (у даљем тексту само ИСЗ 1950-1955).

[26] НМК, ДНМ 1950-1953, бр. 196/52, бр. 249/52, бр. 254/52.

[27] Савет Музеја сачињавали су Никола Јончић, секретар Среског комитета *Савеза Комуниста Југославије*, Душан Шибалић, инжењер, Чедомир Павловић, сликар и наставник у краљевачкој Гимназији, Радмила Николић, професор у краљевачкој Гимназији, Наталија Митровић, професор у краљевачкој Гимназији, Радисав Целић, секретар НОГО, Љубица Стојковић, наставник у основној школи бр. 2, Милорад Јовић, управник Музеја и Мира Луковић, службеница Музеја (НМК, ОД ЦСА, досије број 151: НМК); Олег Романов, Милорад С. Јовић, први управник *Народног музеја у Краљево*, каталог изложбе (Народни музеј : Краљево, 2015), 57.

[28] НМК, ОД ЦСА, досије број 151; ОД ЦСА, досије број 211: *Господар Васин конак*.

[29] Драган Драшковић, *н. г.*, 21-22.

[30] НМК, ОД ЦСА, досије број 211: *Господар Васин конак*; Олег Романов, *н. г.*, 57.

[31] Архива НМК 1950-1954; ОД ЦСА, досије број 151: НМК.

коришћен 6. априла 1953, а да је на седници НОГО Ранковићева, одржане 5. јуна 1953, усвојен Правилник о раду Народног музеја Ранковићево.³²

Када говоримо о значају суграђана у раду Музеја, односно обогаћивању његових збирки, најбоље је да се позовемо на новински чланак *Историјска збирка Музеја у Ранковићеву* који је 1. маја 1953. објављен у *Ибарским новостима*.³³ У њему Милорад С. Јовић пише да је Музеј, захваљујући грађанима, прикупио драгоцен историјски материјал који ће бити изложен по збиркама: праисторија - геологија, палеонтологија, праисторијски људи у нашем региону, долазак Словена, оснивање Рашке државе; Косовски бој и турско ропство у нашем крају; Први и Други устанак и буне против Турака у 19. веку у региону Карановца; изглед Краљева почетком 20. века; Ибарска војска у Б(б) алканским ратовима, Краљево у Првом светском рату; Краљево у Другом светском рату. У наставку чланка позива грађане да и даље помажу Музеј.

Током 1953. Музеј у Ранковићеву посетило је преко 8000 посетилаца. Сачуван је податак да је у периоду септембар - октобар 1953. Музеј посетило 346 војника. Током године укупно је било продато преко 3700 улазница, а највише у јуну (800).³⁴

Музеј је у току 1954. посетило преко 12000 посетилаца. Само у току *Недеље музеја*, одржане између 3. и 10. октобра, забележена је посета од преко 800 људи. Мештани, људи из целе Југославије, ђачке екскурзије, могли су, поред предавања и изложби о НОБ-у и устанцима, да виде и пројекције пет документарних филмова из области етнологије, историје и уметности.³⁵

Исте године, у извештају НОГО Ранковићева Јовић саопштава шта је за четири године сакупљено: „Материјал IV краљевачког батаљона у доба НОБ-а и изложен је у четири собе. - Прикупљен је и изложен материјал из борбе за Краљево 1944. године. - Прикупљен је и изложен материјал Ибарске војска у Балканском рату. - У години 1954. поводом прославе Првог устанка прикупљен је и изложен у две собе материјал о Карановцу у Првом и Другом устанку.“³⁶

У наставку извештаја наводи да је сакупљено доста материјала који због недостатка простора није изложен (Збирка уметничких слика, предмети из Првог светског рата, збирка минерала из Жичког, Студеничког и Копаоничког среза, збирка свечаности у Жичи при крунисању владара, збирка средњовековне Рашке државе, стрељање у Краљеву 1941, етнографски материјал са овог подручја). У истом извештају стоји: „Интересовање грађана је велико, нарочито странаца, а мишљење о овој културној установи је најпохвалније што се види из књиге посета.“

Током 1954. у музејске збирке је ушло укупно 1240 експоната.³⁷ Закључно са 31. децембром 1954. збирке Народног Музеја Ранковићево бројале су 2627 предмета (Историјска збирка - 1450, Нумизматичка збирка - 600, Природњачка збирка - 250, Етнолошка збирка - 170, Уметничка збирка - 117, Археолошка збирка - 40 експоната). Од тога било је изложено 1150 предмета (1050 из Историјске збирке и по 50 експоната из Нумизматичке и Етнолошке збирке).³⁸

Огроман број новонабављених експоната још више је продубио проблем недостатка простора за излагање предмета. Музејска управа и срески Комитет

[32] НМК, ОД ЦСА, досије број 151; Архива НМК 1950-1954.

[33] Милорад С. Јовић, „Историјска збирка Музеја у Ранковићеву”, *Ибарске новостии*, 1. мај 1953.

[34] НМК, ДНМ 1950-1953, бр. 277/53.

[35] НМК, ДНМ 1950-1953, бр. 631/54 и 632/54.

[36] НМК, ОД ЦСА, досије број 163; ГИП НМК 1950-1994.

[37] Поређења ради, закључно са 31. 12. 1953. Музеј је бројао 1387 експоната, Историјска збирка - 815, Археолошка збирка - 18, Нумизматичка збирка - 500, Етнолошка збирка - 19, Уметничка збирка - 35 (Архива НМК 1950-1954).

[38] Архива НМК 1955-1959.

су настојали да се *Галерија слика* смести у зграду предузећа *Електрокомбинај*, а остале збирке у зграду Суда и Електричне централе и да се на тај начин изложе „вредносне ствари које би служиле на велику част и репрезентацију града и Среза“.³⁹

Ова, за то време помало мегаломанска идеја није се остварила делимично и због догађаја и сукоба између управе Музеја и општинске власти. Наиме, почетком 1955. долази до заоштравања односа између управника Јовића и градских власти због његових слободоумних политичких ставова, одређене независности у раду Музеја, што је било у супротности са интересима градских власти.⁴⁰ У чланку из *Ибарских новост* од 21. 1. 1955. стоји да је 19. јануара 1955. у Музеју, у разговору са тројицом официра ЈНА, на питање да ли држи слику „неподобног“ Милована Ђиласа на зиду, Јовић је одговорио: „Слику Ђиласову сам скинуо, али је држим јер ће нам она требати.“⁴¹

У чланку потписани официри тврде да је, између осталог, Јовић рекао да ће Ђилас опет бити у власти, формирати нову партију, за шта је имао одобрење од Тита, који је сматрао да треба да постоје две партије, те да је кривични поступак против Ђиласа обустављен. Истог дана када је чланак објављен, Јовић је ове тврдње демантовао у дописима које је послао локалним властима - Среском комитету Савеза комуниста и Савету за просвету НОГО.⁴² Убрзо после тога долази до Јовићеве смене. Очигледно је да су на делу били цинкарење, сплеткарење и подметачина, средства тако често употребљавана од стране државног апарата четрдесетих и педесетих година ХХ века.

Променом имена града⁴³ мења се, по други пут, и име Музеја у *Народни музеј Краљево*, а одлука о смени музејског управника донета је непуних месец дана касније. Решењем Народног одбора Градске општине Краљево од 26. 1. 1955. Милорад С. Јовић је смењен са места директора Народног музеја Краљево без права жалбе, са тим да остане „на служби код исте установе“.⁴⁴ Следећег дана Панта Чолић, географ запослен у Музеју, бива постављен за в. д. директора. Музеј усиљеним темпом рада оба кустоса и спољних сарадника наставља да истражује околину, набавља експонате за своје збирке и увећава фондове, све чешће организује изложбе и друге програме, проширује сталну поставку. Између осталог, у другој половини јануара 1955. стигли су раније поменуто *Појрсе Анђонија Русјића Пљакића*, дело Ангелине Гаталице, одливи капитела из Студенице Крсте Авакумовића и слика *Са Градилишта* Миодрага Јањића. Милан Духаћ је за краљевачки Музеј урадио копије керамике и фигурина, највише из винчанског неолита, као и неколико копија античких и средњовековних посуда. Откупљени су аустријски сребрни новац и ћердан са 22 сребрњака.⁴⁵ Од фебруара 1955. па надаље, Савет за просвету и културу НРС позајмио је Музеју дела Ксеније Дивљак, Јарослава Кратине, Миливоја Николајевића, Милорада Ћирића, Александра Луковића, Игора Васиљева, Петра Омчикуса, Младена Јосића, Мајде Курник, Јефте Перића, Ивана Радовића, Сабахудина Хоџића, Раденка Мишевића, Миће Поповића, Пива Караматијевића, Косте Брадића, Анице Огрешник, Пеце Видимча.⁴⁶ Народни музеј Београд је

[39] НМК, Од ЦСА, досије број 163: ГИП НМК 1950-1994.

[40] НМК, Од ЦСА, досије број 160: Досије кустоса Милорада С. Јовића; Архива НМК 1950-1954.

[41] „Да ли је довољан само презир“, *Ибарске новост*, 21. јануар 1955, 2.

[42] НМК, ДНМ 1950-1953, бр. 77/55 и 78/55.

[43] Одлуком Извршног већа НРС од 27. децембра 1954. промењено је име града Ранковићево у Краљево. Одлука је објављена у *Службеном Гласнику бр. 1, 8*, јануар 1955 (Јелена Петровић, *н. г.*, 25).

[44] Архива НМК, 1955-1959.

[45] НМК, ДНМ 1950-1953, бр. 58/55.

[46] НМК, Инвентарна књига 1 (у даљем тексту само ИК-1), ЗГЛУ (у даљем тексту само ЗГЛУ); НМК, Инвентар Галерије слика 1952-1959 (у даљем тексту само ИГС 1952-1959).

посредством Савета за просвету и културу НРС Музеју у Краљеву поконио *Порџреј*, дело Паје Јовановића.⁴⁷ Током 1955. у Збирку уметничких дела Музеја у Краљеву стиже још слика Владислава Маржика, Чеде Павловића, Васе Поморишца, Драгутина Цигарчића и Ђорђа Папазовског.⁴⁸

Поред Збирке уметничких дела, у наредне две године доста су обогачене и тадашње историјске збирке (Збирка НОБ-а рељефима Боже Обрадовића и акварелима Ванђела Бадуљића, а Збирка XVIII и XIX века делима Живорада Настасијевића - два портрета старих карановчана, трговца Јована Петровића и његове супруге).⁴⁹ Уметничка дела пристигла у ове две збирке касније ће бити реинвентарисана у Збирку уметничких дела.⁵⁰ И Збирка XX века је до 1941. допуњена новим музејским материјалом (оружје, војна опрема, ордење, мапе, уметничке слике). Новим откупима и поклонима обогачена је и Археолошка збирка.

Следећи хронологију музејске документације из прве половине 50-тих година XX века изводимо закључак о евидентном порасту броја посетилаца из године у годину. Сигурно је да су за то највише били заслужни све бољи и све чешћи музејски програми - ликовне, историјске, етнолошке изложбе и културне манифестације који су и квалитативно и квантитативно добиле на значају.

У наредним годинама Музеј су све више посећивали ђаци из Ранковићева, студенти и ђаци из целе тадашње Југославије, запослени у радним организацијама у Ранковићеву, војници, обични грађани - љубитељи културе. Неретко су га посећивали и музеалци из земље и иностранства. У њему су одржавани течајеви из завичајне историје

за наставнике основних школа, а пружана је и помоћ студентима око израде стручних радова, као и појединцима - научницима, кустосима, истраживачима око писања научних дисертација и стручних радова.⁵¹

Формирање музејских збирки

Збирке Музеја у Ранковићеву формиране су по редоследу који је дат у наставку текста. Прво је основана Историјска (НОБ, Устанци против Турака, Историја XX века), а затим Нумизматичка збирка. То не чуди јер су остала два члана Иницијативног одбора, поред Јовића, били партијски функционер и професор историје, као и да од почетка рада Музеја у Ранковићеву постоји кустос Историјске и Нумизматичке збирке, као и да ће он, до доласка етнолога, водити и Етнолошку и Природњачку збирку. Формирање Уметничке збирке је такође иницирано од стране Јовића, а несумњиво је да су сликари Владислав Маржик и Чеда Павловић имали велики удео у томе. Као једини кустос у прве три године рада Музеја, Јовић се старао и о Археолошкој збирци и о Музејској библиотеци.

Историјска збирка и изложба НОБ и револуција

Професор Милорад С. Јовић је као кустос-историчар и нумизматичар био један од најзаслужнијих за формирање Историјског и Нумизматичког одељења и збирки и њима је руководио од њиховог формирања 1950, па до пензионисања деценију касније.⁵² Велику помоћ у формирању језгара збирки пружили су и суграђани који су се масовно одазвали на позив да се прикупља „стари материјал“. Највише се прикупљао

[47] НМК, ИК-1, ЗГЛУ.

[48] НМК, ИК-1, ЗГЛУ; ИГС 1952-1959.

[49] НМК, ИК-1, Збирка НОБ; ИК-1, Збирка XVIII и XIX век.

[50] НМК, Улазна књига музејског материјала (у даљем тексту само УК) 1973-1986; ИГС 1952-1959; Археолошки инвентар 1955 (у даљем тексту само АИ 1955).

[51] Надица Лишанин, Татјана Михаиловић, „Наша публика“, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 163; Олег Романов, *н. г.*, 41.

[52] „Запослени у Народном музеју“, 197.

материјал из НОБ-а.⁵³ На тај начин Музеј је испунио обавезу према народу среза коме припада, као и према свом граду овенчаном мученичком славом, а све у сврху очувања и приказивања наших духовних и вредносних творевина.⁵⁴

На Јовићев позив реномирани југословенски уметници су за Музеј израдили слике, скулптуре и рељефе са тематиком из НОБ-а.⁵⁵ Од сликара Ванђела Бадуљиа су у периоду април - јул 1951. откупљене слике *Кућа шџаба одреда Јован Курсула*, *Бела Црква*, *Кућа сасџајалишџе ѓарџизана у Конареву*, *Оглазак ѓарџизана из села*, *Маршал Тиџо рањен на Суџјесци*, а 1955. откупљен је његов акварел Партизански ратни брод.⁵⁶ Од 1951. започиње сарадња са сликаром Васом Поморишцем.⁵⁷ Прва дела која је Музеј откупио од Поморишца тематски се односе на НОБ и Револуцију (Борба за Београд, Рањеник са мајком - витраж, *Нађена девојчица од ѓарџизана*), а тада је откупљена и његова слика са средњовековном тематиком под називом *Страхињић Бан*.⁵⁸ Јуна 1951. у Загребу је купљена скулптура Павла Перића *Пренос рањеника*.⁵⁹ Сва дела која су наведени реномирани југословенски уметници урадили за потребе збирке и изложбе о НОБ-у у Музеју у Ранковићеву, касније ће постати део Збирке уметничких дела.

Целокупан рад у првим месецима постојања Музеја у Ранковићеву, напори Николе Јончића, члана Музејског савета, идеолошки контекст и свеже ране од рата, утицаће на формирање Историјског

одељења. Отварањем изложбе под називом *НОБ и револуција* 7. јула 1951. Музеј је званично био отворен за посетиоце. Аутори изложбе били су чланови Иницијативног одбора предвођени Милорадом С. Јовићем.⁶⁰ Историјски материјал из периода окупације 1941-1944, представљен на поменутој музејској изложби, представљао је прву С(с)талну поставку Музеја коју су сачињавали оружје и војна опрема, документа, географске карте, скице, шеме кретања војних јединица и војних операција, уметничке слике, скулптуре, рељефи, плакати, фотографије из региона Краљева, предмети, легитимације и фотографије стрељаних октобра 1941. године.

Похвале за рад Музеја и професора Јовића стизале су са свих страна од музеалаца, сарадника из других музеја и културних установа, признатих југословенских ликовних уметника, музејске публике: „Најзад је остварена идеја настав. Краљевачке гим. М. С. Јовића отварањем овог музеја чија је историјска вредност непроцењива. Мада је музеј млад ипак даје примерну слику прошлости Карановца, Краљева и најзад најновију слику блиске прошлости Ранковићева. Уређење музеја заслужује похвалу а богатство и разноврсност ће се побољшати будућношћу. В. Кнежевић, студ. техн. 27. 10. 1951. год.“⁶¹

Чланови Иницијативног одбора, пре свега Јовић, после отварања изложбе настављају да прикупљају материјал у вези са НОБ-ом. У Збирку су ушле фотографије, документа, мемоарске и стенографске белешке, списи, рукописи, разговори у рукопису, сведочанства, одликовања, партизанске споменице, оружје и војна опрема.⁶² Реч је о предметима који се односе на рад Фабрике вагона, Радничког покрета

[53] Силвија Крејаковић, *н. г.*, 55.

[54] Олег Романов, *н. г.*, 35.

[55] Архива НМК 1950-1954.

[56] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[57] Слађана Спасић, „Преписка Милорада С. Јовића са уметницима и сарадницима“, у: *Милорад С. Јовић, први ујравник Народној музеја у Краљеву*, каталог изложбе (Народни музеј : Краљево, 2015), 67.

[58] НМК, ИК-1, Збирка НОБ; ИК-1, Збирка Средњи век.

[59] Архива НМК 1950-1954.

[60] Архива НМК 1950-1954; Од ЦСА, досије број 151; Мирослав Стаменовић, *н. г.*, 8.

[61] Надица Лишанин, Татјана Михаиловић, *н. г.*, 163.

[62] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

Краљева, омладинских организација, Комунистичке партије у Србији 1941-1945, на почетак устанка 1941. на територији Краљева и шире околине, организацију Жене Краљева и Среза жичког у НОБ-у и револуцији, Октобар 1941, партизански покрет, народне хероје и пале борце из Краљева, као и ослобођење града 1944. године. Касније, током 1953. и 1954, Јовић ће у *Ибарским новостима* преточити ова сазнања у неколико новинских чланака.⁶³ Већи део новоприспелог материјала искоришћен је приликом допуњавања изложбе о НОБ-у у наредним годинама. Јула 1951, у време отварања поставке о НОБ-у, од сликара Драгана Ћирковића откупљене су четири слике са односном тематиком.⁶⁴ Крајем септембра месеца 1951. *Војни музеј* Музеју у Ранковићеву за попуно збирке одступа део својих експоната на одређено време, а поклања преко 120 фотографија и оружје из НОБ-а.⁶⁵ Од сликара Боре Стевановића откупљен је портрет *Јосиф Броз Тито - Маршал Југославије*,⁶⁶ а Лојзе Долинар је поклатио рељеф *Прелазак рањеника преко Неретве*.⁶⁷ Од сликара и вајара Перише Милића су за потребе поставке *НОБ и револуција* 1951. откупљени гипсани рељеф маршала Тита, попрсје народног хероја Живана Маричића, 1953. попрсја народних хероја Павла Јакшића, Др Гојка Николиша, Олге Јовићкић Рите, Моме Дугалића, орден народног хероја, а 1954. попрсја Рада Вилотијевића, Десимира Јововића Чиче, Милана Антончића Велебита и Драгослава Богавца.⁶⁸ Још два рељефа, попрсја народних хероја

Николе Бубала и Рада Милићевића, стижу 1956. године.⁶⁹

У Збирку НОБ су током 1952/1953. ушли оружје и војна опрема бораца IV краљевачког батаљона, Одрета Јово Курсула, лично наоружање и војна опрема народног хероја Момчила Дугалића, оружје нађено у гробници у Попини код Врњачке Бање, партизанска споменица Рада Вилотијевића Виће, предмети који су припадали стрељанима октобра 1941, немачке, партизанске и четничке ратне карте 1941-1944.⁷⁰ За потребе поставке изложбе Владислав Маржик је насликао дело под називом *Вофанзива*. Само током 1952. набављено преко 500 фотографија, највише из НОБ-а, као и четничка и немачка документација која се односи на овај регион у периоду 1941-1945.⁷¹

Маја 1952. у Музеј је стигла слика Миодрага Јањића *Прелаз партизана преко Ибра 1944. године приликом ослобађања Ранковићева*. Сliku је Музеју поклатио колектив трговинског предузећа *Гвожђар*, са жељом да испод поклатиојене слике стоји написано „Народном музеју у част 60-тог рођендана друга Тита, поклон колатива трговинског предузећа Гвожђар у Ранковићеву“.⁷²

Октобра 1952. Војни музеј је Музеју у Ранковићеву доделио заплетио оружје и једну партизанску споменицу из Другог светског рата.⁷³ Годину дана касније Милан Дућа је направио одливке ордења народних хероја.⁷⁴ Септембра 1953. у Збирку НОБ улази и биографија Мирослава Чукулића, борца IV краљевачког батаљона.⁷⁵ Војни музеј је 1954. поклатио Музеју у Ранковићеву немачки ратни плакат *V - Викторија* (победа)

[63] Априла 1953. откупљен је рукопис *Ејојеја Краљева*, који је само месец дана касније од Јовића допуњен и објављен у *Ибарским новостима* (НМК, Од ЦСА, досије број 151); Олег Романов, н. б., 36.

[64] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[65] НМК, Инвентар Историјске музејске збирке НОБ-а и друго 1951-1955 (у даљем тексту само ИМС НОБ 1951-1955).

[66] НМК, ИК-1, Збирка НОБ; ИМС НОБ 1951-1955.

[67] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[68] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[69] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[70] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[71] НМК, Историјски инвентар 1951-1960 (у даљем тексту само ИИ 1951-1960).

[72] Архива НМК 1950-1954; ИК-1, ЗГЛУ.

[73] НМК, ДНМ 1950-1953, бр. 359/52.

[74] НМК, ИМС НОБ 1951-1955.

[75] НМК, ДНМ 1950-1953, бр. 363/53.

из 1941. године.⁷⁶ Тада су од Војног музеја набављене и копије фотографија из НОБ-а, ослобођења Краљева и макета тенка. Од Војно-историјског института набављене су фотокопије докумената и филмови из НОБ-а.⁷⁷ У периоду мај-септембар 1954. откупљене су поштанске марке из Другог светског рата, оружје из оба светска рата, партизански добош, као и 103 дописне карте-разгледнице под називом *Пуџ IV краљевачкој бајалона*.⁷⁸

Један занимљив податак говори да је Музеј набављао експонате из Другог светског рата и са градског отпада.⁷⁹ Тако су 1954. набављени остаци авионских бомби. Поред немачких, било је остатака авионских бомби које су амерички и британски бомбардери бацали на Краљево и које су, како је Јовић у документацији записао, „Убијали грађане Краљева више него Немце“.⁸⁰ Ова изјава долази у време када се због блискости Тита и ФНРЈ са САД и Великом Британијом сакривала истина о савезничком бомбардовању 1944. године.⁸¹

Збирка XVIII и XIX века и изложба *Први и Друји усџанак*

Поред Збирке НОБ формирају се и збирке из других историјских периода. Поставку изложбе Првог и Другог српског устанка директно доводимо у везу са формирањем Збирке XVIII и XIX века 1954. године.⁸²

Поводом обележавања 150 година од Првог српског устанка 18. априла 1954. отворена је изложба *Први и Друји усџанак* аутора Милорада С. Јовића, чиме је музејска

С(с)тална поставка проширена и допуњена.⁸³ Изложба је била најављена и преко радија, а интересовање посетилаца, грађана и ђака из Ранковићева и околине било је велико.

Отвањању изложбе претходило је предавање под називом *Дојађаји који су условили Први срџски усџанак*, које је директор Јовић одржао у сали Народног универзитета у Ранковићеву. У част прославе стопедесетогодишњице Првог српског устанка директор Јовић је у *Ибарским новосџима* током 1954. написао чланке *Мач и џусле у Првом усџанку*, *Продаја карановчана као џурској робља, на џијаци у Цариграду и Александрији*, *Ослобођење Карановца 1805*, *Карађорђев џлан за освајање Карановца и Турски Карановац џори*.⁸⁴

Први кораци у прикупљању материјала из доба устанака датирају још од маја 1948. када је Милорад С. Јовић у име Иницијативног одбора за формирање музеја у тадашњем Краљеву, између осталог, најавио прикупљање и презентовање експоната о Првом и Другом српском устанку у оквиру будућих збирки, пре свега Историјске, Етнолошке и Уметничке.⁸⁵ У наредним годинама посао око прикупљања материјала са почетка XIX века се интензивирао. Децембра 1951. од галерије УЛУС из Београда купљене су копије слика *Милош убија Мураџа* и *Ослобођење Србије од Еуџенија Савојској*.⁸⁶ Истовремено, ГНО Ранковићево поклања Музеју две слике једне турске куће у Краљеву.⁸⁷

На Јовићево инсистирање, за потребе изложбе о устанцима, краљевачки сликар

[76] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[77] НМК, ИМС НОБ 1951-1955; ДНМ 1950-1953, бр. 749/54.

[78] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[79] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[80] НМК, ИК-1, Збирка НОБ.

[81] Силвија Крејаковић, Александар Бережнов, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, гомила рушевина – масовна гробница“, *Наша џрошлосџ 15* (Краљево, 2014), 138, 160.

[82] НМК, ОД ЦСА, досије број 163: ГИП НМК 1950-1994.

[83] Мирослав Стаменовић, *н. д.*, 9.

[84] Милорад С. Јовић, „Мач и гусле у Првом устанку“, *Ибарске новосџи бр. 44* (1954), 4; Милорад С. Јовић, „Продаја карановчана као турског робља, на пијаци у Цариграду и Александрији“, *Ибарске новосџи бр. 50* (1954), 4; Милорад С. Јовић, „Ослобођење Карановца 1805“, *Ибарске новосџи бр. 65* (1954), 4; Милорад С. Јовић, „Карађорђев план за освајање Карановца“, *Ибарске новосџи бр. 66* (1954), 4; Милорад С. Јовић, „Турски Карановац гори“, *Ибарске новосџи бр. 67* (1954), 4.

[85] Милорад С. Јовић, „Образован је Иницијативни одбор за оснивање Народног музеја у Краљеву“, *29. Новембар бр. 18* (1948), 1.

[86] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век.

[87] НМК, ИСЗ 1950-1955.

Владислав Маржик урадио је већи број цртежа на тему реконструкција изгледа Карановца почетком XIX века.⁸⁸ Издвајају се Карановац у XIX веку (1954), *Сџари Карановац 1805.* (1954) и *Понџонски мосџ на Ибру са ђумруканом из 1820.* (1954). Такође, на молбу и по идеји Јовића, Маржик је урадио и портрете значајних личности из прошлости Краљева, *Појрсје Филија Вишњића* из 1951. године⁸⁹ и *Порџреџ Лазара Муџаја*.⁹⁰

Међутим, експонати за изложбу о устанцима против Турака најинтензивније су прикупљани почевши од 1952. године. У наредне две године откупљени су оружје и војна опрема, израђене су репродукције из књиге *Деловодника Карађорђа* - акта која су се односила на Карановац, фотокопије неколико страна Карађорђевог дневника, дело Крсте Денића, фотографа из Београда.⁹¹

У првој половини 1953. године Музеј откупљује и богат етнолошки материјал који ће делимично бити изложен на помехутој изложби - либаде, зубуне, фермене, појасеве и остале делове мушке и женске народне и грађанске ношње XIX века, ћилиме, грнчарију, гусле, сребрни накит.⁹² Од Перише Милића Музеј је наручио бисту Вожда Карађорђа и слику *Јован Курсула на Варваринском њољу*.⁹³ Априла 1953. Народни музеј Београд је за потребе изложбе *Први и Друџи усџанак* позајмио слике Паје Јовановића *Карађорђе* и *Друџи усџанак*, које је Музеј у Ранковићеву неколико година касније вратио матичној установи.⁹⁴ У септембру 1953. од вајара Милана Духаћа откупљени су гипсани одливци два Карађорђева топа

из Првог устанка (оба рађена по Јовићевим нацртима) и Карађорђевог звезде.⁹⁵ Месец дана касније од комисиона Стил из Београда откупљена је руска сабља гајдарија коју је руски цар Александар I поклатио неком српском војводи.⁹⁶ Новембра месеца набављен је препис дневника Боже Грујовића о Карановцу из 1805. године.⁹⁷ У једној срушеној кући у Ранковићеву 1953. године нађена је фигурина Карађорђа коју је Музеј откупио.⁹⁸

У току 1953. Музеј је откупио слику Николе Т. Милојевића *Хаџи-Проганова буна 1814. џодине у Србији*, сцена *Набијање Срба на колац - Ђакон Авакум* која је настала око 1900. године.⁹⁹ Музеј је, поред слике, откупио и оруђа-оружја која су служила уметнику као модел.¹⁰⁰ Крајем 1953. и почетком 1954. настављена је набавка експоната за изложбу о устанцима (углавном оружје, преписке докумената из Првог устанка, планови вароши Карановца из 1804. године).¹⁰¹ Од свештеника Милисава Протића су, приликом рекогносцирања Јежевице почетком 1954, на реверс узете слике, портрети Лазара Мутапа и Антонија Ристића Пљаккића.¹⁰² Истовремено су од мештана Врбе и Заклопаче откупљени оружје (топуз, буздован, пушке) и војна опрема.¹⁰³ За потребе Музеја сликар Здравко Секулић је *копирао слику Биџка на Варварину* (Курсула на Варварину) по оригиналу из *Народној музеја Београд*, рад непознатог чешког сликара из 19. века, и портрете *Вожда Карађорђа*, *Савке Карађорђевић - Пљаккић* и *Проше Маџеје Ненаговића*, по оригиналима Уроша Кнеже-

[88] НМК, ИСЗ 1950-1955; Славољуб Маржик, *Маржикови* (Краљево : Народни музеј, Историјски архив, 2006), 119.

[89] Славољуб Маржик, *н. г.*, 119.

[90] Милорад Михаиловић, „Сликари Владислав Маржик 1896-1981”, *Наша прошлост 2* (Краљево, 1987), 160.

[91] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век; НМК, ИИ 1951-1960; ИМС НОБ 1951-1955.

[92] НМК, Етнографски инвентар 1950-1959.

[93] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век; Од ЦСА, досије број 160: Досије кустоса Милорада С. Јовића.

[94] НМК, ДНМ 1950-1953, бр. 46/55.

[95] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век.

[96] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век.

[97] Архива НМК 1950-1954.

[98] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век.

[99] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век; ИГС 1952-1959.

[100] Слађана Спасић, *н. г.*, 75.

[101] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век.

[102] НМК, Етнографске белешке са терена 1953-1954 (у даљем тексту ЕБ 1953-1954).

[103] НМК, ЕБ 1953-1954.

вића.¹⁰⁴ Оне су стигле у Музеј јануара 1954, када стижу и већ поменути Маржикови *Порџреј Лазара Муџаја* и *Сџари Карановац 1805*.¹⁰⁵ Две недеље пре отварања изложбе у Музеј стижу макета Делиградског шанца, дело уметника Александра Петровића, делови шумадијске и турске ношње (јелеци, кошуље, минтани капе, луле и др.).¹⁰⁶ Маржик је по Јовићевој замисли направио и историјску карту *Карановачка војска на бојишћима 1804-1815*. Јовић је био аутор плаката *Узроци Устџанка и Карановачке знамениће личности у I и II Устџанку*.

И после отварања изложбе, током целе 1954. и 1955, али и касније, у Музеј у Ранковићевоу стижу предмети из доба устанака - одликовања, копије слика јунака из оба устанка, фотокопије писама и извештаји карановачких војвода, војничка униформа, оружје, оруђе, грнчарија, народне ношње, намештај, ћилими, посуђе, предмети из свакодневног живота, лични предмети, накит (у великој мери од сребра), турски новац, музички инструменти.¹⁰⁷ По свом значају издвајају се попрсје Јова Курсуле, дело вајара Божидара Обрадовића, попрсје Антонија Ристића Пљакића, дело вајара Ангелине Гаталице, орден Св. Ане и орден Звезде који су припадали војводи Радославу Марковићу Јелечанину, турске тапије из Новог Пазара и Карановца које су припадале Турцима из Рибнице. Такође, током 1954. набављене су слике *Почешћак буне на дахије* и *Сибнички хан ѿори*, аутора Живорада Настасијевића. Договорено је да се годину дана касније од истог аутора за потребе о устанцима откупе портрети старих карановчана под називом *Мој дџеда Косћа Јовановић* и *Моја баба Јелена Јовановић*.¹⁰⁸

[104] Архива НМК 1950-1954; ИК-1, Збирка XVIII и XIX век; ИГС 1952-1959.

[105] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век.

[106] Архива НМК 1950-1954.

[107] НМК, ИК-1, Збирка XVIII и XIX век.

[108] НМК, ОД ЦСА, досије број 160: Досије кустоса Милорада С. Јовића.

У оквиру истраживања устанака и припреме поставке истраживане су биографије истакнутих Краљевчана у XVIII и XIX веку (Јанићија Нешковића, Јова Курсуле, Антонија Ристића Пљакића, Лазара Мутапа, Илије Самаилца), као и Први српски устанак у Карановцу са аспекта економије, привреде, заната, социјалног живота, стратегије и тактике ратовања српске војске, оружја, догађаја у ослобођеном Карановцу, законодавства, пропасти Устанка.

У склопу обележавања јубилеја 150 година од Првог српског устанка Народни музеј Ранковићево је октобра 1954, у сарадњи са Социјалистичкоим савезом радног народа (ССРН) с(С=реза жичког, организовао конкурс радова на тему *Карановац за време I српског устџанка*.¹⁰⁹ Конкурс је успешно спроведен током 1954. и почетком 1955, а у Музеј су стигли научни радови са свих страна. Нажалост, због несугласица између музејског руководства и органа власти, о чему ће бити речи у наставку текста, пристигли радови нису објављени. И данас се ови рукописи чувају у документацији Историјског одељења Народног музеја Краљево.¹¹⁰

Од свега наведеног, а у вези са обележавањем 150 година од Првог српског устанка, видљиво је да је комунистичка власт улагала своју енергију и моћ, имала жељу да достојно обележи овај јубилеј, ода пошту прецима-ослободиоцима од вишевековног турског ропства и остави у наслеђе сећање и поштовање према њима и будућим поколењима. У обележавању јубилеја властима су својим врхунским знањем и ентузијазмом помогли музејски кустоси Јовић и Чолић, музејски сарадници из Иницијативног одбора за формирање Музеја, као и чланови Музејског савета.

У оквиру Збирке XVIII и XIX века истраживани су постанак и развој вароши Краљево, настанак његовог имена,

[109] Архива НМК 1950-1954.

[110] НМК, ОД ЦСА, досије број 151.

развој правосуђа и школства у Карановцу-Краљеву, Ибарска војска у руско-турском рату 1876. године, биографије значајнијих Краљевчана, живот у краљевачким селима. Током 1951. године откупљен је документ *Закон о службеницима* са потписима краља Милана Обреновића и Владе и још четири декрета из доба владавине Обреновића. Тада су набављени сабља сердара Јола Пилетића и слика *Кула Смаил-аје Ченџића* која је марта исте године уступљена Музеју на Цетињу.¹¹¹ Предмети из Збирке XVIII и XIX века касније су реинвентарисани у Историјску, Етнолошку и Збирку уметничких дела.¹¹²

Збирка XX века

Збирка XX века до 1941. године највише ће се бавити балканским и Првим светским ратом. Музеј је од својих суграђана откупио доста предмета, оружја, војне опреме, докумената и фотографија који се односе на период од друге половине XIX века до краја Првог светског рата. Откупљени су немачка одликовања, аустроугарске медаље из доба Фрање Јосифа и Првог светског рата, медаља за храброст 1878, српско ордење (1912-1918), минијатурно попрсје краља Петра непознатог аутора, војничка сабља из 1916. године.¹¹³ Августа 1952. у Музеј су стигли оружје и војна опрема из XIX и XX века, српске и стране производње, власништво Војног одсека Ранковићево, које је добрим делом коришћено у балканским и Првом светском рату.¹¹⁴ Историјска збирка је током 1953. била обогаћена и откупима албума Јужна Србија, ратних албумова Балкански рат 1912-1913. и 1914-1918, ордења и дописница из Првог

светског рата.¹¹⁵ Тада је за потребе Музеја копирано неколико слика из филма *Крунисање Пејра I* из Југословенске кинотеке.¹¹⁶ Јануара 1954. НОГО Ранковићева је Музеју поклатио фотографију *Демонстрације у Београду у време Конкордаша*.¹¹⁷ Јуна 1954. из Бресника су откупљена одликовања из Првог светског рата,¹¹⁸ а настављено је са набавком фотографија старог Краљева.¹¹⁹

Од самог почетка рада у Музеју постоји изузетна свесност о значају бележења савремених догађаја, садашњости која временом постаје део историје и тумачењу историје из прве руке. Истражују се урбанизам Ранковићева и околине, историјат прославе Првог маја, Омладинске радне бригаде. Уз помоћ Николе Јончића октобра 1951. набављено је 56 фотографија о Титовој посети Ранковићеву.¹²⁰ Годину дана касније, септембра 1952, Срески партијски Комитет поклатио је Музеју четири албума са Титовим сликама.¹²¹ Војни музеј послао је фотографије са предизборних митинга 1953. и демонстрација поводом тршћанске кризе,¹²² а од октобра до децембра 1954. Музеј ће набавити и фотографије са омладинских зборова одржаних у Ранковићеву у том периоду.¹²³

Изложбе НОБ и револуција и Први и Други усћанак су у периоду између 1951. и 1957. сачињавали прву Сталну поставку Музеја.¹²⁴ у оквиру које су изложени предмети из Историјске збирке који описују догађаје из времена устанака и Другог светског рата. Повременим допуњавањем поставке уметничким сликама,

[111] Архива НМК 1950-1954; ИК-1, Збирка XVIII и XIX век.

[112] НМК, УК 1973-1986; ИГС 1952-1959; АИ 1955.

[113] НМК, ИК-1, Збирка XX век.

[114] Забележено је да је Војни одсек Краљева наставио да додељује краљевачком Музеју оружје све до почетка 1957. године (Архива НМК 1950-1954; Архива НМК 1955-1959).

[115] НМК, ИИ 1951-1960.

[116] НМК, ИИ 1951-1960; Архива НМК 1950-1954.

[117] НМК, ИМС НОБ 1951-1955.

[118] НМК, ЕБ 1953-1954.

[119] НМК, ИИ 1951-1960; ИМС НОБ 1951-1955.

[120] НМК, ИМС НОБ 1951-1955.

[121] НМК, ИИ 1951-1960.

[122] НМК, ИМС НОБ 1951-1955.

[123] НМК, ДНМ 1950-1953, бр. 744/54; ИМС НОБ 1951-1955.

[124] Олег Романов, *н. г.*, 40.

скулптурама, народним ношњама, покућством и новцем, приказан је и материјал из Уметничке, Етнолошке и Нумизматичке збирке. Стална поставка ће 1957. бити обogaћена изложбом *Балкански и Први свејски рај*,¹²⁵ аутора Милорада С. Јовића, која ће представити део материјала из Историјске збирке XX века.

Музеј у Ранковићеву је такође настојао да сам музејски простор, на првом месту сталну поставку, осмисли у једном практичном, а ипак традиционалном духу, где ће и изложбена помагала (витрине, лустери, постаменти за експонате) бити уметничка дела сама по себи. Такав пример представља сарадња са београдским архитектом Петром Зарићем. Иако је Зарић почетком 1954. године направио нацрте за веома престижне музејске витрине и лустере, од њих су направљени само један лустер и један фењер.¹²⁶

Повест прикупљања предмета, формирања збирки, организовања изложби, сталне поставке и историјат многих других активности Народног музеја у Краљеву, приказаће се у другом делу овог текста који ће се објавити у следећем броју *Зборника радова Народног музеја у Чачку*.

Извори и литература

Извори:

Архива Народног музеја Краљево: деловодници Музеја ГНО 1950-1961.

Архива Народног музеја Краљево 1950-1970: досијеа, инвентарне књиге, инвентари музејских збирки, документи и остала грађа

[125] Олег Романов, *н. г.*, 40.

[126] Архива НМК 1950-1954.

Штампа:

29. новембар
Ибарске новости

Литература:

Дражовић Јасмина, Новчић Сузана, „Изложбена делатност”, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 141-161.

Драшковић Драган, „Историјат Музеја”, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 15-161.

„Запослени у Народног музеју”, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 197-200.

Krejaković Silvija, Strle U., „Rekvijem za harmoniku: Slovenci u kontekstu masovne odmazde u Kraljevju”, у: *Dve Domovini\Two Homelands, št. 33* (Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije SAZU : Ljubljana, 2011), 73-89.

Крејковић Силвија, „Историјско одељење”, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 55-73.

Крејковић Силвија, Бережнов Александар, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево, гомила рушевина – масовна гробница”, *Наша прошлост 15* (Краљево, 2014), 137-171.

Лишанин Надица, Михаиловић Татјана, „Наша публика”, у: *Народни музеј Краљево* (Народни музеј : Краљево, 2014), 163-173.

Михаиловић Милорад, „Сликар Владислав Маржик 1896-1981”, *Наша прошлост 2* (Краљево, 1987), 147-167.

Петровић Јелена, *Живој у Ранковићеву : документи и сведочења* (Ибарске новости : Краљево, 1989)

Романов Олег, *Милорад С. Јовић, први управник Народног музеја у Краљеву, каталог изложбе* (Народни музеј : Краљево, 2015)

Спасић Слађана, „Преписка Милорада С. Јовића са уметницима и сарадницима”, у: *Милорад С. Јовић, први управник Народног музеја у Краљеву, каталог изложбе* (Народни музеј : Краљево, 2015), 67-78.

Стаменовић Мирослав, „Четрдесет година рада Народног музеја у Краљеву”, *Наша прошлост 5* (Краљево, 1992), 7-13.

Тимотијевић Милош, „Дуг пут оснивања Музеја у Чачку”, у: *Сјоменица Народног музеја у Чачку 1952-2012*. (Чачак : Народни музеј, 2013), 5-13.

Тимотијевић Милош, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку”, у: *Сјоменица Народног музеја у Чачку 1952-2012*. (Чачак : Народни музеј, 2013), 15-110.

THE MUSEUM IN RANKOVIĆEVO 1950-1955, EXTRACT FROM THE MUSEUM WDOCUMENTATION

The idea to create a museum in Kraljevo appeared in November 1942 when the *Committee for Creation of the Museum and Collection of Data on Antiquities* was founded. Among its members, professors of the Kraljevo Gymnasium, there was also Milorad S. Jović, professor and director of the Kraljevo Civilian School.

After the war, the first visible steps towards the creation of the Kraljevo Museum date from May 1948 when the *National Committee of the City of Kraljevo* created the *Initiative Committee for the Creation of the Museum* whose members were Milorad S. Jović, professor, Nikola Jončić, *prvoborac* (member of the first generation of the Second World War partisans) and member of the National Committee of the City of Kraljevo and Relja Novaković, director of the Kraljevo Gymnasium and historian.

On the Republic Day, 29 November 1948, several windows and shops in the city centre were decorated by the objects gathered for the future museum collections. The collected items were exhibited on 1 May 1949 in the old house (the first museum building) in Cara Lazara Street and the material which will become part of the collections of the future museum was for the first time officially displayed.

The museum opened on 1 May 1950 as the City Museum Rankovićevo. Milorad S. Jović was its first director. Thanks to the help of its partners and the local community, the Museum managed to collect the material

systematized into the Historical, Archaeological and Numismatic Collection. Most of the items originated from the Second World War.

The museum got its own building on 1 July 1951. It was opened to the public six days later with the exhibition *National Liberation War and Revolution*. The historic material presented at this exhibition represented the museum's first permanent exhibition. Three years later, this permanent exhibition was extended and completed by the exhibition *The First and Second Uprising*.

The members of the *Initiative Committee* continued to collect material related to the Second World War, Labour Movement, Communist Party, urbanism of Rankovićevo, history of the celebration of 1 May and Youth Organization. There were also established the collections for the period between 17th and 19th century and the collection 1900-1941. From the very beginning there was a huge awareness of the importance of recording contemporary events, the present which gradually becomes part of the history.

In order to help the work of the Museum, the city authorities created the *Council of the Museum* on 19 January 1953 which has defined two basic problems in the functioning of the Museum, protection of its building and insufficient space for exhibition and preservation of the museum collections.

Oleg ROMANOV

MUSÉE À RANKOVICEVO 1950-1955 : EXTRAIT DE LA DOCUMENTATION MUSÉALE (première partie)

L'idée de former un musée à Kraljevo apparut en novembre de l'année 1942, lorsque le *Comité pour la création du Musée et la collecte des données sur les antiquités* fut formé. Parmi les membres, professeurs du Lycée de Kraljevo, fut également Milorad S. Jovic, professeur et directeur de l'École de la ville de Kraljevo.

Les premières démarches d'après-guerre vers la création du Musée à Kraljevo datèrent de mai de l'année 1948, lorsque le *Comité national de la ville de Kraljevo* forma le *Comité d'initiative pour la création du Musée* regroupant Milorad S. Jovic, professeur, Nikola Joncic, combattant de la première heure et membre du Comité national civil de Kraljevo et Relja Novakovic, directeur du Lycée de Kraljevo et historien.

Pour le Jour de la République, le 29 novembre de l'année 1948, plusieurs vitrines et commerces dans le centre-ville furent décorés d'objets d'art rassemblés pour les collections muséales à venir. Le 1er mai de l'année 1949, dans une maison ancienne (premier bâtiment muséal) dans la rue du Tsar Lazar, une exposition des objets d'art rassemblés fut présentée et, pour la première fois, on présenta officiellement le matériel qui se trouvera dans les collections du futur musée.

Le Musée commença son activité le 1er mai de l'année 1950 comme Musée de la ville Rankovicevo. Milorad S. Jovic fut son premier directeur. Avec l'aide de ses collaborateurs, de la communauté locale, le Musée réussit à rassembler le matériel qui fut systématisé dans la

Collection historique archéologique et numismatique. Le plus grand nombre d'objets provint de la Deuxième Guerre mondiale.

Le Musée obtint son édifice le 1er juin de l'année 1951. Six jours plus tard, par l'ouverture de l'exposition *NOB (Lutte libérale nationale) et la Révolution*, le Musée fut ouvert pour les visiteurs. Le matériel historique présenté lors de cette exposition, représenta la première exposition muséale permanente. Trois années plus tard, par l'exposition *Première et deuxième insurrection*, l'exposition permanente fut agrandie et complétée.

Les membres du *Comité d'initiative* continuèrent à rassembler du matériel qui concerna la Deuxième Guerre mondiale, le Mouvement ouvrier, le Parti communiste, l'urbanisme du Rankovicevo, l'histoire de la célébration du Premier mai, les Organisations de la jeunesse. Des collections furent aussi formées pour la période entre le XVIIème et XIXème siècle, la collection 1900-1941. Depuis le début, une énorme conscience exista sur l'importance de l'annotation des événements contemporains, du présent qui avec le temps devient une partie de l'histoire.

Pour qu'elles puissent aider au fonctionnement du Musée, le 19 janvier de l'année 1953, les autorités de la ville formèrent le *Conseil du Musée* qui définit les deux problèmes essentiels dans l'activité du Musée, la protection du bâtiment du Musée et le manque d'espace pour exposer et conserver les collections muséales.

Oleg ROMANOV

УДК: 069.51:737.2(497.11)

М. А. Јелена ПУЗИЋ

историчар уметности
Београд
leposoldatovic@gmail.com

ЗНАМЕЊА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ИЗ ИСТОРИЈСКОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ

АПСТРАКТ: Узимајући у обзир да је у току обележавања стогодишњице Првој светској рата, циљ нам је да направимо преглед предмета у Збирци знамења Историјског музеја Србије из периода рата, као и послератних година, за владавине краља Александра I Карађорђевића, а која су у вези са ратом. Поред српских, осврнућемо се и на страна одликовања додељена српским војницима. У уводном делу даћемо сумарне податке о развоју одликовања у нашој држави за време Првој светској рата, а затим ћемо, кроз поделу на српска и савезничка одликовања, даћи сажети приказ настанка, израде и иконографије сваког одликовања понаособ. У последњем делу изнећемо информације о збирци и из ње извојити конкретне предмете из овега наше теме. На основу класификације и детаљног увида у збирку закључујемо да Историјски музеј Србије поседује завидан број одликовања, међу којима чак 61 примерак који је у вези са Првим светским ратом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: одликовање, орден, медаља, споменница, Први светски рат, Србија, Историјски музеј Србије

Узимајући у обзир јубилеј који је у току (обележавања стогодишњице Првог светског рата), циљ нам је да направимо преглед предмета у Збирци знамења Историјског музеја Србије која се тичу једног од најважнијих догађаја у историји. Бавићемо се знамењима из периода рата 1914-1918, као и послератних година, за владавине краља Александра I Карађорђевића, а која су у вези са ратом. Поред српских, осврнућемо се и на страна одликовања додељена српским војницима. Према неке предмете није могуће прецизно датовати, и они ће бити размотрени, ако се зна да су били додељивани за време Првог светског рата. Збирка садржи и изванредан број знамења додељених припадницима непријатељске војске, али она нису предмет овог приказа. Током

Првог светског рата долази до стагнације у додељивању грађанских медаља и ордења у вези са културом и других друштвених одликовања, а са друге стране, разумљиво, повећава се број одликованих ратним и војничким одликовањима. Додељивана су већ раније установљена одличја, из балканских и ранијих ратова, али је успостављено и неколико нових који стоје у изричитој вези са Првим светским ратом. Њихова додела вршила се током рата, али и у годинама по његовом завршетку, у новој држави, под краљем Александром. Велики број је додељен и савезницима, као и страним владарима, а постоје и одређена страна одликовања чији су носиоци били српски ратници.

1. Српска одликовања која су додељивана учесницима Првог светског рата

1.1 Орден Белог орла (са мачевима) (сл. 1, 2, 3)

Краљ Милан је 23. јануара 1883. године, Законом о орденима и медаљама, установио краљевски Орден двоглавог белог орла за заслуге према двору и држави. У периоду 1914-1921. орден је израђиван у радионици Артис Бертран из Париза, а касније, у време Краљевине Југославије, у радионици Браће Игенин.

Основу овалног ордена представља двоглави орао полуотворених, спуштених крила и отворених канџи. Над обема орловим главама је по једна круна. Орао је бело емајлиран, са позлаћеним ивицама и детаљима. На грудима му је црвено емајлирани, овални медаљон, уоквирен златним прстеном. У медаљону је бели крст са четири златна оцила. У надвишењу је сребрна краљевска круна, а између ње и орла плаво емајлирана пантљика. Од 1904. године на реверсу ордена је исписана година 1882.

Код прва четири степена, орао је позлаћен, а код петог је од сребра. Прва три степена имају једнаке димензије, а четврти и пети су мањи. Први и други степен имају златне квадратне орденске звезде.

Трака је црвена, моарирана, са плавим ивичним пругама. Кутија француског произвођача била је беле боје, кожна, са српским кнежевским грбом и ознаком степена на поклопцу. На унутрашњој страни утиснут је натпис: *Arthus Bertrand Beranger Magdelaine 46, Rue de Rennes Paris*. Кутија швајцарског произвођача, такође бела, кожна, имала је са спољне стране натпис „Бели орао“ и ознаку степена, а са унутрашње „Браћа Хугуенин и Комп. Ле Локле (Швајцарска)“ и исти текст на француском језику.

Декрет за све ордене, па и за Белог орла, био је на хартији величине табака, уоквирен венцем, са амблемом Ордена Белог орла и краљевском круном у горњем делу. Декрет садржи текст указа и орденски печат, пречника 5 цм. У средини печата

Сл. 1

Сл. 2

Сл. 3

је орден и натпис „Краљевско-српски орден Белог орла“.

Краљ Петар I је 28. маја 1915. године указом установио Орден Белог орла са мачевима који се додељује за ратне заслуге. По изгледу је исти као орден без мачева, с тим што су између круне и орлових глава додати златни укрштени мачеви. Такође је организован у пет класа, а у рангу је одмах иза Карађорђевог звезде са мачевима. Исте фирме које су израђивале орден без мачева радиле су и овај, с тим што су им кутије биле истоветне, са укрштеним мачевима на спољној страни поклопца. Међу примерима се јављају две варијанте потекле из париске фирме. У првој, мачеви леже на пантљици, а у другој су изнад пантљике постављени држачи. Француски примерци мањих су димензија од швајцарских, круна је мањих димензија, медаљон има мањи пречник, а година у њему прекрива га целог. На швајцарским примерцима трака обавија мачеве, а година у медаљону обухвата само његов средишњи део.

Током Првог светског рата истакнути команданти српске војске одликовани су овим орденом, као и вицеадмирал Гепрат, 1916. године.

1.2 Орден Карађорђевог звезде (са мачевима)

Овај орден установљен је 1904. године, након крунисања краља Петра I Карађорђевића, а поводом обележавања стогодишњице Првог српског устанка. Карађорђевог звезда постала је највише одликовање нове династије, а додељивала се за заслуге краљу и отаџбини, у миру и у рату. Организована је у четири степена.

За време рата орден је израђивала фирма Артис Бертран, чији су ордени мањих димензија. Од 1918. до 1941. скоро исте примерке правила је фирма браће Игенин. Претпоставља се да је аутор идејног нацрта за овај орден био Михаило Валтровић.

Орден је у облику гвозденог крста, са белим емајлираним крацима уоквиреним позлаћеним ивицама. Између кракова крста избијају позлаћени зраци. У средини је округли, плаво емајлиран медаљон, окружен белим прстеном са златним ивицама, на коме је стари грб (црвени штит са белим крстом и челичним оцилима), док је на прстену натпис „За веру и слободу 1804“. На реверсу ордена је исти медаљон, црвене боје, са новим грбом (двоглави бели орао са штитом), док је прстен плаве боје, са натписом „Петар I 1904“. У надвишењу је златна краљевска круна. Ношен је на траци црвене боје, са белим ивичним пругама. Разлике међу степенима виде се само у димензијама ордена и траке.

Кутије фирми Шајд и Игенин израђене су од црвене коже, са натписом Карађорђевог звезда и ознаком степена, а фирме Бертран са српским кнежевским грбом и ознаком степена. На унутрашњој страни поклопца су називи ових фирми. Повеља се састоји од једног листа. По ивицама је украшена флоралним орнаментом. На левој половини налази се литографисан цртеж ордена са венцем и машном. У дну, на средини, налази се суви жиг Канцеларије краљевских ордена. Ширина јој је 38 цм, а дужина 50 цм. Израђивала се у Картографској радионици Топографског одељења Врховне команде.

Орден Карађорђевог звезде додељивао је краљ и то је био орден првог ранга, испред свих осталих. Истим указом установљен је и орден Карађорђевог звезде са мачевима који се додељивао официрима за војне заслуге стечене у рату. Узор за њега био је руски Орден Светог великомученика и победоносца Георгија из 1769, одакле је преузета и девиза. Овај орден има, по средини крста, два укрштена мача и црвену траку, али без пруга.

Орден је израђиван од сребра и позлаћеног сребра, као и орден без мачева.

Орден са мачевима почео је да се додељује за време балканских ратова. Новим указом од 22. новембра 1914. ово одликовање могли су добити сви официри за ванредне успехе и пожртвовање на бојном пољу. Први степен добијао је начелник штаба Врховне команде за срећно завршен рат и командант главне армије за добитак битке од већег значаја за исход рата. Други степен добијали су команданти армија, помоћник начелника штаба Врховне команде и команданти појединих оперативних јединица за дело од одсудног значаја за добитак битке. Трећи и четврти степен могли су добити сви официри у трупи и штабовима оперативне војске. Услов за добијање вишег степена, био је поседовање нижег. Такође, поседовање ордена са мачевима могло је довести и до добијања ордена без мачева. Додељивао га је краљ, више степене по свом нахођењу, а ниже на предлог команданата, који је морао бити поткрепљен и доказан, уз сагласност већине официра у пуку. Чин одликовања био је свечаност којој су присуствовали остали официри.

Још једна измена, која се тиче ордена за ратне заслуге, донета је 28. маја 1915. када је прописано да сваки војник, без обзира на чин, а због изузетног јунаштва, може бити одликован овим орденом и то оним степеном који је заслужио. Уколико већ није био носилац ордена неког нижег степена,

на сваких месец дана додељиван му је по један степен док не стигне до заслуженог.

Овим орденом одликовани су: начелник штаба Врховне команде, војвода Радомир Путник, као и војводе Живојин Мишић и Степа Степановић за заслуге стечене у Првом светском рату.

Истог датума, у Крагујевцу је установљен Војнички орден Карађорђевог звезде са мачевима, у златној и сребрној класи. Војници су њиме одликовани за изузетну личну храброст и пожртвовање. Што се тиче изгледа, у односу на Карађорђеву звезду са мачевима четвртог степена, орден је без емајла и цео је златан или сребрн (код златног ордена зраци су сребрни, а мачеви златни, а код сребрног обрнуто). На аверсу прстена промењена је орденска девиза која сада гласи: „За храброст“. На реверсу прстена је натпис „Петар I“ с горње и „1914-15“ с доње стране.

Орден је израђиван од бронзе која је позлаћена или посребрена.

Трака је троугаоног облика, црвене боје. То је иницијална варијанта, а током рата су настајали и примерци са годинама 1914-16, 1914-17. и 1914-18. Радил га је фирма Бертран.

Сл. 4

Сл. 5

Сл. 6

Сл. 7

Крст и круна на златном војничком ордену ковани су од позлаћене, а на сребрном од посребрене бронзе. Зраци су на златном ордену од посребрене, а на сребрном од позлаћене бронзе. Мачеви су на златном од позлаћеног, а на сребрном од кованог сребра.

2.3 Медаља Милош Обилић (сл. 4, 5)

Ова медаља установљена је 12. јула 1913. поводом избијања рата са Бугарском. Додељивана је за храброст на бојном пољу. Имала је златну и сребрну класу. Идејно решење дао је највероватније Ђорђе Јовановић, јер је сачуван његов рељеф Милош Обилић, мада постоје тврдње и да је аутор сликар Спиро Боцарић.

Рађена је у радионици Браће Игенин, с тим што ју је за време Првог светског рата радила и фирма Бертран.

На аверсу је попрсје Милоша Обилића у оклопу, са крилатим змајем на кациги. По ивици је натпис „Милош Обилић“. На реверсу се налазе уписани крст, два укрштена мача и лоровов венац са девизом: „За храброст“.

Трака је црвена, троугаоног облика. Носила се на левој страни и заузимала је прво место у рангу медаља. Златна медаља кована је од позлаћене, а сребрна од посребрене бронзе. Златна је додељивана официрима, изузетно подофицирима, а сребрна подофицирима и редовима. Додељује је краљ, на предлог Врховне команде, свечано, пред јединицом. Овом медаљом одликован је и генерал Петар Бојовић.

2.4 Албанска споменица (сл. 6, 7)

Краљ Александар I Карађорђевић је 5. априла 1920. установио ову Споменицу као сећање на прелазак преко Албаније 1915. године. Званичан њен назив је *Споменица за верност оцаџбини 1915*. Право

на њу имали су сви који су били на војној дужности приликом преласка, али и странци који су се повлачили заједно са српском војском.

Споменица је у облику двоглавог орла који на грудима има српски грб, а у надвишењу краљевску круну. Он крилима обухвата медаљон уоквирен лорововим венцем. У медаљону се налази Александар профил. Око њега је натпис „СВОЈИМ РАТНИМ ДРУГОВИМА АЛЕКСАНДАР“. На реверсу, у три реда, налази се натпис „ЗА ВЕРНОСТ ОТАЏБИНИ“.

Медаљон је кован од месинга, а орао од посребреног цинка. Ширина споменице је 3,2 цм, а дужина 5 цм. Носила се на левој страни груди, на моарираној (3,6 цм широкој и 5 цм дугачкој) траци отворено-зелене боје (симболизује наду), са два црним (5 мм широким) ивичним пругама (симболизују беду).

Албанску споменицу израђивала је фирма Артис Бертран, а након 1921. и Браће Хугенин. Предлог за додељивање давао је Министар војске и морнарице.

Њом су одликовани и сви припадници црногорске војске који су остали на војној дужности на Солунском фронту.

Повеља је рађена у Репродукционом одсеку Географског института Главног Ђенералштаба и њен аутор био је Ђорђе Чарапић. Вертикална је. Текст је сецесијским стилем уоквирен стилизованим стабљикама и лишћем ловора, горе и са страна, а доле је, уз стабљике, стилизовано тле. Са горње стране, у средини је приказ Албанске споменице, а са доње, у средини је круг са печатом Канцеларије краљевских ордена. Висина јој је 42 цм, а дужина 28 цм.

2.5 Споменица на рат за ослобођење и уједињење

Ову споменицу установио је краљ Александар Указом од 1. децембра 1920. године. Израђивале су је фирме Бертран и Игенин,

а аутор идејног решења је Ђорђе Чарапић, уметник и борац у Првом светском рату. Додељена је свим учесницима у рату од дана мобилизације 1914, па до 11. новембра 1918. године.

Кружна је, од патиниране бронзе, пречника 4 цм, са четири дијагонална засека који јој дају облик крста на чијим се завршецима налази по једна гранула. У медаљону је профил краља Петра уоквирен

натписом „Петар I краљ Србије“. Око натписа је венац од ловора и храста који је на четири места увезан тракама. На горњем краку је година „1914“, а на доњем „1918“. У реверсу је двоглави орао са круном на глави и српским грбом на грудима, а око њега, година 1915. на доњем краку, 1916. на левом и 1917 на десном. Ношена је на левој страни, о троугаоној траци у бојама српске тробојке.

3. Страна одликовања додељивана савезницима

3.1 Француски ратни крст (Croix de guerre)

Додељиван је војницима француске армије, независно од чина, за изузетну храброст у борби. У случају да га је заслужио више пута, војник добија палмову гранчицу, која се носи на траци.

Орден је у облику бронзаног крста, са укрштеним мачевима између кракова. У средини је медаљон са женским портретом, а околу је трака са натписом „REPUBLIQUE FRANCAISE“. На реверсу медаљона су године „1914“ и „1918“. На врху је алка спојена са крстом декоративним елементом. Пречник јој је 3,7 цм. Током Првог светског рата носио се на зеленој моарираној траци, оивиченој црвеним, са пет вертикалних црвених трака на једнаком размаку. Касније је изменила свој изглед.

Ово је једини орден у историји који је додељен птици. Октобра 1918, пред крај

Првог светског рата, голуб писмоноша Cher ami био је тешко рањен. Упркос томе, донео је поруку која је спасила живот многим војницима тзв. „изгубљеног батаљона“. Голуб је угинуо од рана, али је одликован Ратним крстом.

3.2 Споменица српске славе (Gloire aux Serbes) (сл. 8, 9)

Установљена је 1916. године. Извео ју је, у стилу сецесије, Арман Баргас. Кружног је облика, са три усека на доњој, левој и десној страни. На аверсу је рељеф који приказује жену са дететом у наручју, а иза ње старог војника са пушком у руци. По доњем рубу је натпис „GLOIRE AUX SERBES“, а уз леви усек Баргасов потпис. На реверсу су грбови Француске и Србије, а изнад година „1916“. Материјал израде је посребрена бронза, техника ливење, а пречници су 3,2 цм и 3,3 цм. Трака је тробојна - плаво-бело-црвена.

Сл. 8

Сл. 9

Сл. 10

Сл. 11

3.3 Споменица српског дана (Journée Serbe) (сл. 10, 11)

Установљена је 1916. године, у Француској, поводом манифестације „Српски дан у Паризу“, одржане у славу и за помоћ српској војсци у Првом светском рату. Срцоликог је облика, са алком на врху. На аверсу је медаљон са круном, у коме су ликови краља Петра I и Александра. Медаљон има и крила и канџе орла. На ивици се налази натпис „Journée serbe a Paris“ - Српски дан у Паризу.

Реверс је исти, с тим што је у медаљону неколико грбова и текст „GLOIRE AUX INTREPIDES HEROS SERBES“. Испод је година „1916“. Урађена је од посребрене бронзе, техником ливења. Ширине је 3,2 цм, а дужине 4,5 цм.

3.4 Француски војнички орден за заслуге (Institution du Mérite militaire)

Успостављен је у Француској, у време Првог светског рата. Израђивала га је радионица Дусо (A. Duseaux Co.) из Париза. Орден има горњи и доњи део. Горњи има облик штита од бронзе, са представом укрштених топова, мачева и хелебарди. Доњи је емајлиран, састављен од петокраких кракова. Углови су затупљени, са куглицама. Беле су боје, са плавим ивицама. Између њих, са десне стране је храстов, а са леве лаворов венац, који су у дну повезани машицом. Аверс у центру има кружно поље са натписом „REPUBLIQUE FRANCAISE“ на црвеној позадини и са женском главом која симболизује Француску. На реверсу, у централном пољу, је натпис „MERITE NATIONAL“ на белој позадини, а око њега натпис „PREPARATION MILITAIRE“ на црвеној позадини. Широк је 4 цм, а дугачак 6,5 цм. Има траку од рипса љубичасте боје, са црвеним ивичним пругама, дужине 14 цм. Кутија је направљена од бордо коже, постављена белим сатеном са горње и црним сомотом са доње стране. Са унутрашње стране поклопца је назив фирме.

3.5 Плакета Франше д'Епереа

Установљена је у Француској поводом Првог светског рата, а у част маршала Франше д'Епереа. Аутор је Пол Рожер-Блоше (Paul Roger-Bloche). Кружног је облика. На аверсу је рељеф главе старијег мушкарца у униформи, у левом профилу. Уз ивицу је натпис „MARECHAL FRANCHET D'ESPEREY“. На реверсу је, у првом плану, порушена кула, а у другом балканске планине. Иза њих израња зрачећи крилати женски лик. Уз горњу ивицу је текст у два реда: „AUBE DE LA VICTORIE“. Уз доњу је натпис у четири реда, у издвојеном сегменту: „RUPTURE DU FRONT DES BALKANS SEMPTREBRE 1918.“. Испод средине, с леве стране, налази се потпис аутора. Пречник јој је 6,7 цм, а израђена је од месинга, техником ливења.

3.6 Орден Светог Георгија Победоносца (Орден Святого Георгия) (сл. 12)

Основала га је 26. новембра 1769. године царица Катарина II Велика и посветила га Св. Ђорђу као заштитнику Москве и хришћанских ратника. Ово је „једно од најславнијих војних одликовања уопште“. У историји овог ордена неколико пута вршене су измене.

Додељиван је у четири класе које су се разликовале у ширини траке и у томе што су прва и друга имале звезде. Одликовани су га добијали за храброст, ревност и заслуге у војничкој служби. Одликовање војног ордена настало је 1807. године.

Сл. 12

У облику је грегоријевског крста (равнокраки крст чији се кракови шире од центра ка крајевима). Златан је, са бело емајлираним ивицама. У средини је црвено емајлирани медаљон. На њему је Св. Ђорђе на коњу, приказан како копљем убија аждаху (то је грб Москве). У реверсу је бело емајлирани медаљон са црним иницијалом „СГ“.

Трака је црна, са две наранџасте пруге. У време Првог светског рата, због недостатка племенитих метала, уведена је и употреба бронзе и „белих“ легура. Такође, у одређеној мери измењена су и правила додељивања.

3.7 Орден Купања (Order of the Bath)

Овај орден засновао је краљ Џорџ I 18. маја 1725. године. Његов назив потиче од старе церемоније ритуалног купања које је вршено при произвођењу „вitezова купања“ још од 1399. године. Био је првенствено војнички (до 1847), када га је краљица Викторија прогласила и грађанским.

Орден има три класе: Витез Великог крста, Витез заповедник и Витез пријатељ.

Облика је малтешког крста, са златним ивицама, врховима завршени златним зрнима. Кракови су раздвојени по једним златним лавом. У средини је медаљон са три златне круне између којих су ружа (симбол Енглеске), чкаљ (Шкотске) и детелина (Ирске). Све је окружено црвеном емајлираном траком на којој је златним словима исписана девиза „TRIA JUNCTA IN UNO“. Око траке се налази зелени ловоров венац. У доњем делу је плави свитак са речима „ICH DIEN“ исписаним златном бојом. Трака је црвене боје.

Повеља се састоји од пресавијеног листа са по две странице, са воденим жигом мајстора. На првој страни, у горњем левом углу је округли суви жиг, а у десном потпис краља. У доњем левом углу је текст који говори коме се орден додељује, а који

се продужава и на другу страницу. Трећа и четврта су празне. Ширине је 20 цм, а дужине 32,5 цм.

3.8 Орден италијанског Црвеног крста

Облика је стилизованог, овалног штита, ширине 2,5 цм, а дужине 3,8 цм. У средини, на белом пољу, налази се црвени крст. Около је зелено поље, са венцем при дну и петокраком звездом на врху. На полеђини је игла за причвршћивање. Трака је беле боје, са црвеном и зеленом уздужном пругом. Дужине је 15 цм, а ширине 3,7 цм.

3.9 Медаља Црвени крст Италије (Croce rossa italiana) (сл. 13, 14, 15)

Медаља је округла, пречника 3,3 цм. У средини је кружно поље, са крстом, а около је прстен са натписом „CROCE ROSSA ITALIANA“. У средини реверса је италијански државни грб, а испод њега натпис „BENEMERENTI“. Има широку алку. Ливена је од метала.

3.10 Орден Светог Маврикија и Лазара (L'Ordine dei Santi Maurizio e Lazzaro)

Овај орден заправо је комбинација два ордена. Један је Орден светог Маврикија, основан у XV веку, од стране првог војводе од Савоје, Амадеуса VIII. Други је Орден светог Лазара који потиче још из средине XI века, око 1060. године. Сјединио их је папа Гргур VIII у септембру 1572. До тада су, дуго времена, оба одликовања била неактивна.

Данашњи облик овог ордена успоставио је војвода Карло Емануел I од Савоје око 1600, а обновио га краљ Виктор Емануел од Сардиније 27. децембра 1816. године. Додељиван је католицима за услуге Италијанском Краљевству. Има пет класа и додељује се и странцима.

Зелени малтешки крст Светог Лазара налази се између кракова крста Светог

Маврикија, бело емајлираног са тролисним завршецима. У прва четири степена, у надвишењу је златна круна. Ширина је 5,2 цм, а дужина 8 цм. Трака о којој виси орден је моарирана и зелене је боје.

Повеља има пресавијен лист на два дела са по две странице и водени жиг Министарства иностраних послова Италије са грбом. У горњем левом углу је меморандум истог министарства. У десном углу су датум и место (Рим). Текст заузима целу страну. У доњем левом углу је руком исписано на кога гласи повеља. Друга, трећа и четврта страна су празне. Ширина јој је 21 цм, а дужина 29 цм.

3.11 Панамска ратна медаља (Medal of La Solidaridad)

Установљена је у Сједињеним Америчким Државама у време Првог светског рата. Кружног је облика, са алком на врху. На аверсу је рељеф који приказује девојку у античком костиму, са штитом који придржава левом руком, а десном на стени исписује текст. На реверсу је амерички грб са годинама „1917.“ са доње и „1918.“ са горње стране. Пречник јој је 3,5 цм и ливена је од бронзе.

Сл. 13

Сл. 14

Сл. 15

3.12 Грчки орден краља Георгија II (Γεώργιος Β', Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων)

Орден је у облику крста, бело емајлираних кракова, између којих је венац. У средини је црвено емајлирани медаљон са иницијалом и круном. Окружен је белим прстеном са натписом. На врху је круна са крстом и алком, кроз коју је провучена трака црвене боје. Круна, венац и ивице крста су позлаћени.

Повеља је вертикална. У средини, на врху, налази се приказ ордена, доле лево је суви печат грчког краља Георгија, а десно је његов потпис. Дугачка је 34,7 цм, а широка 22,6 цм.

3.13 Орден румунске звезде (са мачевима) (Ordinul Național Steaua României)

Овај орден установио је краљ Карло I 10. маја 1877. као награду за војну и цивилну службу. Могао је бити додељен и странцима. Имао је пет класа, а касније је установљен и орден са мачевима.

Израђиван је у радионицама у Букурешту, Паризу и Бечу.

Плаво емајлирани крст оивичен је позлатом, а између његових кракова избијају златни зраци. У средишту је медаљон, црвено емајлиран, са представом златног орла. Медаљон је окружен плавим прстеном, са златним ивицама, на коме је натпис „IN FIDE SALUS“. Око прстена је златно-зелени венац. На реверсу је крунисани Карлов монограм. На доњем крају крста је натпис „RESCH“.

Трака је црвене боје, са два пара тамноплавих пруга са стране. Повеља је вертикална, са сувим печатом Канцеларије ордена доле лево и оригиналним потписом румунског краља Фердинанда. Дужина јој је 35,9 цм, а ширина 24,1 цм.

3.14 Орден победе (зеленашка медаља)

Ово је црногорски орден основан поводом завршетка Првог светског рата. Израђен је у Риму 1919. године, а аутор је Д. Краванцола (D. Cravanzola). У облику грба је крунисани двоглави орао, са мачем у десној и шаром у левој канџи. На грудима му је, у црвено емајлираном пољу, лав. Све је уоквирено емајлираним зеленим венцем свезаним тробојком. У горњем делу, на белој траци, исписан је текст „ЗА ПРАВО, ЧАСТ И СЛОБОДУ ЦРНЕ ГОРЕ“. На реверсу, на тробојци, налази се датум „21. XII 1918“. Орден је позлаћен, димензија 4,1 цм и 4,8 цм. Трака је зелена, а има и кутију.

4. Збирка знамења Историјског музеја Србије

Збирка Знамења има 622 предмета, од чега највећи проценат заузимају различите медаље и ордење. Временски период из ког су предмети ове збирке обухвата другу половину XIX и цео XX век, све до савременог доба. Најбројнија су главна одликовања - Карађорђева звезда, Орден Св. Саве, Орден белог орла, Таковски крст и др., као и социјалистичка одликовања. Предмети су добављани поклоном или откупом. У

оквиру обрађеног дела збирке

уочљиво је неколико дародаваца или продаваца од којих је, по правилу, Музеј добијао по неколико одликовања. Предњаче физичка лица, најчешће потомци и рођаци одликованих, највише из Београда, али и институције, попут Основне школе у Злоту или Трећег општинског суда у Београду. По броју поклоњених или продатих одликовања истичу се Василије Матић, Динка Милошевић, Душан Витас, Јован Жујовић, Ружа Стојиљковић, Драгољуб Живојиновић и Љубомир Ранчић из Београда.

Сл. 16

Сл. 17

Сл. 18

Постоје подаци о имену, презимену и адреси бившег власника, а у неким случајевима и веза са одликованим, уколико он сам није био дародавац. У картоне се уносе и информације о датуму, цени и стању предмета, као и подаци о носиоцу. Главни део картона обухвата кратак историјат одликовања, опис, димензије, материјал, аутора, место и време настанка. У случају збирке Знамења Историјског музеја Србије,

далеко више података могуће је наћи на картонима, него у дигитализованој бази, јер је она и даље у фази израде. Овде је, уз консултовање литературе, поређење и помоћ ментора, обрађено 66 предмета у вези са Првим светским ратом. Међу тим предметима, највише је примерака Албанске споменице, затим Споменице на рат за ослобођење и уједињење, као и завидан број страних одликовања.

5.1 Предмети из Збирке знамења Историјског музеја Србије

Повеља о додељивању Ордена Белог орла (Инв. Бр. 304/1337)

Припадала је генералу Кости Вујичићу. На повељи пише да је одликован овим орденом због заслуга у Рату 1917, 1918 и 1919. На основу указа од 10. 5. 1920. године, повељу је 1. 11. 1926. дао канцелар Краљевског ордења, дивизијски генерал Д. Стефановић, који ју је својеручно потписао, као и секретар канцеларије, Ђорђе Чарапић. Број повеље је КО Но 1341/5. Музеју су је поклониле ћерке генерала Вујичића, Ана Вујичић-Стојановић из Београда и Магдалена Типо из Париза, 20. 9. 1993. године. Стање је добро. У врху маргине дописано је „Радошу“, а у горњем десном углу је бројка 17.

Орден белог орла са мачевима IV реда (Инв. Бр. 80/263)

Израђен је у Паризу, у радионици Артис Бертран, где је овај орден израђиван између 1914. и 1921. године, па се са великом сигурношћу може рећи да се односи на Први светски рат, с обзиром да је у питању орден са мачевима и да се зна да је одликовани Алекса Жујовић (1866-1951), посланик Радикалне странке за Округ београдски од 1903. до 1927. године, носилац и других одликовања за заслуге у овом рату. Откупљен је од Јована Жујовића из Београда, 15. 11. 1966. године, по цени од 100 нових динара. Добро је очуван, осим дела емајла на траци на реверсу који је отпао.

Орден Карађорђевог звезде III реда (Инв. Бр. 82/265) (сл. 16, 17, 18)

Потиче из париске фирме Артис Бертран, тако да припада периоду Првог светског рата. Сачувана је кутија. Орден је добро очуван. Откупљен је од Јована Жујовића, 15. 12. 1966. године, по цени од 100 нових динара, са културном вредношћу од 12.000 динара. Припадао је Алекси Жујовићу (1866-1951), посланику Радикалне странке за Округ београдски од 1903. до 1927. године.

Орден Карађорђевог звезде IV реда (Инв. Бр. 83/266)

Израђена је у париској радионици Артис Бертран, што значи да је из периода Првог светског рата. Набављена је откупом од Јована Жујовића из Београда, 15. 12. 1966. године, по цени од 50 нових динара, уз културну вредност од 7.000 динара. Очувана је, а емајл на реверсу у кругу са текстом је оштећен. Припадала је Алекси Жујовићу (1866-1951), посланику Радикалне странке за Округ београдски од 1903. до 1927. године. Била је представљена у каталогу изложбе из 1974. године.

Орден Карађорђевог звезде IV реда (Инв. Бр. 283/1316)

Није сигурно да ли је из периода Првог светског рата. Нема повељу, траку, ни кутију, па се не може утврдити из које је радионице. Припадала је генералу Кости Вујичићу,

а Музеју ју је поклонила његова ћерка Ана Вујичић-Стојановић, 20. 9. 1993. године. Плави емајл прстена медаљона на реверсу је оштећен. Причвршћен је за дашчицу.

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда
(Инв. Бр. 285/1318)

Израђен је у радионици Артис Бертран, што говори да је из периода Првог светског рата. Припадао је генералу Кости Вујичићу, а Музеју га је поклонила његова ћерка, Ана Вујичић-Стојановић из Београда. Емајл у прстену медаљона у реверсу је оштећен.

Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда
(Инв. Бр. 99/282) (сл. 19, 20)

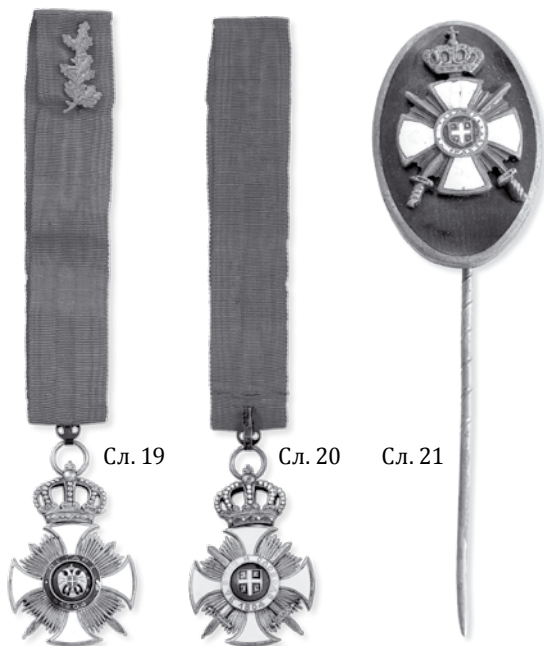
Има црвену траку од рипса, ширине 2,5 цм, са прикаченом металном границом жира. То је знак да је носилац два пута одликован. Откупљен је од Василија Матића из Београда, 9. 3. 1967. године, по цени од 100 нових динара. Припадао је Светомиру Матићу, артиљеријском пуковнику. Нема кутије, али је очуван. Није поуздано да ли се односи на период Првог светског рата. Музеј поседује и повељу (под бројем 100/283) која је откупљена истовремено са орденем, по цени од 30 нових динара и са истом толиком културном вредношћу. Светомиру Матићу је додељена 20. 7. 1926. године. Савијена је на три места по дужини и једном по ширини. Није познато да ли се односи на период Првог светског рата.

Значка Карађорђевог звезда са мачевима (Инв. Бр. 111/652) (сл. 21)

Значка је елипса облика. На црвеном емајлу је аплицирана Карађорђева звезда са мачевима, од белог емајла и месинга. На полеђини се налазе игла за причвршћивање и утиснут текст: „ГОЛДШТАЈН БЕОГРАД“. Ширина јој је 1,6 цм, а дужина 2,5 цм. Откупљена је од Милоја Јовановића из Београда, 23. 3. 1973. године, за 40 нових динара. Очувана је. Непознато је да ли је из периода Првог светског рата.

Медаља за храброст Милош Обилић II реда (Инв. Бр. 21/204)

Музеј је откупио овај предмет од Руже Стојиљковић из Београда, 3. 10. 1966. године, за 20 динара. Очуван је.

Сл. 22

Медаља за храброст Милош Обилић I реда (Инв. Бр. 75/258)

Очувана је, али јој недостаје трака. Набављена је откупом од Слободана Живановића из Београда, 9. 3. 1967. године, по цени од 20 нових динара, уз културну вредност од 2.200 динара.

Медаља за храброст Милош Обилић (Инв. Бр. 228/5526)

Мало је вероватно да је из периода Првог светског рата, јер потиче из радионице Браће Хугенин. Мањих је димензија од уобичајених. Набављена је откупом од Динке Милошевић из Београда, 15. 10. 1980. године, по цени од 400 тадашњих динара.

Златна медаља за храброст Милош Обилић (Инв. Бр. 287/1320)

Потиче из времена између 1914-1926, па постоји вероватноћа да је из Првог светског рата, нарочито када се упореди са осталим одликовањима носиоца, генерала Косте Вујичића. Израђена је у Ле Локлу. Музеј ју је добио на поклон од ћерке генерала Вујичића, Ане Вујичић-Стојановић. Постоје још две овакве медаље генерала Вујичића: једна, којој недостаје трака и са оштећеном позлатом (у бази података под Инвентарним бројем 288/1321, и друга, са местимично оштећеном позлатом (под Инвентарним бројем 289/1322).

Сл. 23

Сл. 24

Сребрна медаља за храброст Милош Обилић (Инв. Бр. 307/3802)

Израђена је у Ле Локлу, после 1914. године. Откупљена је од Мирослава Николића из Београда, 13. 2. 1995. године. Стање је добро, али недостаје трака.

Минијатура медаље Милош Обилић (Инв. Бр. 183/2782) (сл. 22)

На црвеној траци од рипса је минијатурни орден коме је аверс видљив, а на полеђини је игла за причвршћивање. Пречник ордена је 8 мм, а дужина траке 3,7 цм. Предмет је поклонила Боса Стојановић из Београда, 23. 10. 1963. године. Није познато да ли је из периода Првог светског рата.

Албанска споменица (Инв. Бр. 24/207)

Споменицу је Музеј откупио од Руже Стојиљковић из Београда, 3. 10. 1966. године, по цени од 50 динара, уз културну вредност од 5.200 динара. Очувана је и изложена је у каталогу из 1974. године.

Албанска споменица (Инв. Бр. 25/208)

Ова споменица откупљена је од Љубомира Ранчића из Београда, 30. 3. 1967. године, за 30 тадашњих динара, док је културна вредност била процењена на 5.200 динара. Добро је очувана, али је трака оштећена. Била је власништво Мирка Стојановића, редова у резерви. Сачувана је и диплома (у бази под бројем 27/210). Додељена му је 23. 11. 1921, а откупљена по цени од 20 динара, са културном вредношћу од 20 нових динара. Хартија је пожутела.

Значка Удружења носилаца Албанске споменице (Инв. Бр. 26/209) (сл. 23, 24)

Израђена је у радионици Гризбах и Кнаус из Загреба. Ливена је, од метала. У облику реверса Албанске споменице је, а са задње стране је игла за причвршћивање.

Ширине је 1 цм, а дужине 2,3 цм. Откупљена је од Љубомира Ранчића из Београда, 30. 3. 1967. за 10 тадашњих динара, мада јој је културна вредност била 1.200 динара. Добро је очувана. Припадала је Мирку Стојановићу, редову у резерви.

Албанска споменица

(Инв. Бр. 57/240)

Откупљена је од Драгољуба Живојинића из Београда, који је њоме одликован на Крфу, након демобилизације, а на предлог Врховне команде. Тада је имао чин поднаредника. Откуп је извршен 17. 10. 1966. године, за 50 нових динара. Очувана је.

Албанска споменица

(Инв. Бр. 74/257)

Музеј је ову споменицу добио на поклон од Основне школе у Злоту, 17. 8. 1966. године, а њена културна вредност је била 1.000 динара. Недостаје јој трака.

Албанска споменица

(Инв. Бр. 89/272)

Откупљена је од Василија Матића, 7. 3. 1967. године, за 50 нових динара, уз културну вредност од 5.500 динара. Припадала је Светомиру Матићу, пуковнику. Очувана је. Музеј је, након два дана, за 20 нових динара откупио и повељу на којој

је забележен датум доделе - 23. 11. 1921. (у бази под бројем 90/273). Савијена је по дужини и ширини.

Албанска споменица

(Инв. Бр. 203/5445)

Музеј је ову споменицу откупио 6. 12. 1979. године од Динке Милошевић, за 150 тадашњих динара. Припадала је њеном оцу Петру Поповићу, пешадијском потпоручнику, учеснику балканских ратова и Првог светског рата. Недостаје јој трака. Сачувана је повеља од 23. 11. 1921. која је откупљена за 70 динара, 11. 2. 1981. и чува се под (Инвентарним бројем 235/5822. Петар Поповић био је официр југословенске војске и 1941. отишао у Лондон, где је и умро 1978. године.

Значка Албанске споменице

(Инв. Бр. 260/7280)

Значка је за качење на ревер. Представља реверс Албанске споменице и минијатурна је (1,5 цм ширине и 2,3 цм дужине). Поклон је Војиславе Розић из Београда, 14. 2. 1989. Године. Очувана је. Припадала је Гојку Ђ. Јанковићу, оцу дародавке, редову VI хаубичке батерије III армије, I позива. Уз ову значку она је поклонила и повељу (у бази под бројем 259/7279), издату 18. 4. 1940. Обрезана је до самог орнаменталног оквира и залепљена на подлогу од хартије.

Сл. 25

Сл. 26

Сл. 27

Повеља о додељивању Албанске споменице (Инв. Бр. 246/7264)

Припадала је Миладину Лазаревићу (1890, село Дреновац код Крагујевца - 4. 11. 1963, Београд), учеснику Првог светског рата, ратном војном инвалиду. Издата му је 25. 11. 1940. Споменица недостаје, јер је са њом сахрањен. Повељу је поклонио његов син Мирослав Лазаревић из Београда, 5. 12. 1988. Пресавијена је на неколико места.

Албанска споменица (281/1314)

Музеју су је поклониле Ана Вујичић-Стојановић из Београда и Магдалена Типо из Париза, 20. 9. 1993. године. Припадала је генералу Кости Вујичићу, а израђена је у радионици Артис Бертран 1920/21. Прикачена је за дашчицу. Такође су поклониле и потврду која је у добром стању (Инв. бр. 302/1335).

Споменица на рат за ослобођење и уједињење (Инв. Бр. 58/241)

Откупљена је од Драгољуба Живојиновића из Београда, који је њом одликован 1920. године. Откупљена је 17. 10. 1966. по цени од 40 нових динара, иако јој је културна вредност износила 4.200 динара. Очувана је и презентована у каталогу из 1974. године.

Споменица на рат за ослобођење и уједињење (Инв. Бр. 64/247)

Потиче из 1920. године. Очувана је, само јој недостаје трака. Набављена је откупом од Руже Стоиљковић из Београда, 3. 10. 1966. Откупљена је за 20 нових динара, мада јој је културна вредност била 2.200 динара.

Споменица на рат за ослобођење и уједињење (Инв. Бр. 143/1347) (сл. 25)

Набављена је откупом од Олге Костић из Београда, 8. 4. 1968. године, за 20 нових динара. Очувана је, али се трака распада.

Припадала је Властимиру Костићу, добровољцу у Првом светском рату, шефу кабинета Министра саобраћаја 1927-1939. и директору Речне пловидбе 1939-1941. Умро је 1953. године.

Споменица на рат за ослобођење и уједињење (Инв. Бр. 204/5446)

Набављена је откупом од Динке Милошевић из Београда, 6. 12. 1979. године, за 150 тадашњих динара. Припадала је њеном оцу Петру Поповићу, капетану I класе, учеснику балканских ратова и Првог светског рата. Недостаје јој трака. Уз споменицу откупљено је и уверење под бројем 236/5823 од 23. 8. 1923. године, које му је тада издао XVIII пешадијски пук „Суворовски“ на Бањици. Откупљено је 11. 2. 1981. за 30 тадашњих динара.

Споменица на рат за ослобођење и уједињење (Инв. Бр. 282/1315)

Припадала је генералу Кости Вујичићу. Поклониле су је музеју Ана Вујичић-Стојановић из Београда и Магдалена Типо из Париза, ћерке генерала Вујичића, 20. 9. 1993. године.

Медаља Друштва за неговање традиција ратова 1912-1920. (Инв. Бр. 556) (сл. 26, 27)

Ова медаља потиче из деведесетих година, али се односи на Први светски рат, па је због тога спомињемо. Медаља је крупна, пречника 4 цм. На врху се налазе ушица, алка и троугласта трака, у бојама српске тробојке (на аверсу, око споменика српског ратника из ратова 1912-1920). Уз обод је натпис у два реда: „ДРУШТВО ЗА ЧУВАЊЕ СПОМЕНИКА И НЕГОВАЊЕ ТРАДИЦИЈА ОСЛОБОДИЛАЧКИХ РАТОВА СРБИЈЕ 1912-1920“. На реверсу, у средини, испод маслине су приказани редови војничких шатора. Изнад њих, десно, је крст. Доле је натпис, у три реда: „КРФ 1916-1996. ОСТРВО ВАСКРСА СРПСКЕ ВОЈСКЕ“. Медаља је позлаћена.

Откупљена је од Драгана Станисављевића из Зрењанина, 14. 1. 1997. године, за 24 тадашња динара.

Амајлија из Првог светског рата
(Инв. Бр. 179/2379) (сл. 28, 29)

На новчићу, непознатог порекла, с једне стране урезани су у средини иницијали „Д.А.М.“ у квадратном пољу. Околу су године „1914, 1915, 1916, 1917“. У четири поља, на која је новчић подељен, налазе се сунце, срце, крст и сидро. Изнад сунца и срца, по рубу, исписано је ћирилично „СРБИЈА“, изнад крста „АЛБАНИЈА“, а изнад сидра „КРФ- СОЛУН“. Пречник му је 2,3 цм. Пробушен је. Набављен је откупом од Миодрага Тривунца из Београда, 29. 2. 1968. године, за 5.000 тадашњих динара, док му је културна вредност била 5.200 динара.

Сл. 28

Сл. 29

Сл. 30

Француски ратни крст
(Инв. Бр. 102/285)

Набављен је откупом од Василија Матића из Београда, 9. 3. 1967. године, за 120 нових динара, са културном вредношћу од 12.000 динара. Очуван је, али му недостаје трака. Припадао је Светомиру Матићу, армијском генералу.

Споменица Glorie aux Serbes
(Инв. Бр. 226/5523)

Музеј је овај предмет откупио 4. 2. 1980. године, за 300 тадашњих динара, од Боривоја Вукчевића из Београда. Предмет је очуван.

Споменица Journee Serbe
(Инв. Бр. 227/5524)

Предмет је набављен откупом од Боривоја Вукчевића из Београда, за 300 тадашњих динара, 4. 2. 1989. године. Очуван је.

Француски војнички орден за заслуге (Инв. Бр. 239/6819)
(сл. 30, 31, 32)

Овај орден откупљен је 18. 2. 1986. године, по цени од 2000 тадашњих динара. Власник је био Душан Витас из Београда,

Сл. 31

Сл. 32

а носилац Славољуб Илић, члан дипломатске делегације Краљевине Србије у Алжиру, који је добио због смештаја српских војника.

Плакета Франше д'Епера
(Инв. Бр. 503) (сл. 33, 34)

Предмет је набављен откупом од Небојше Митровића из Београда, 26. 12. 1996. године, за 30 тадашњих динара.

Значка Ордена Светог Ђорђа
(Инв. Бр. 60/243)

Значка је пречника 1,1 цм. Идентична је ордену. Прикачена је на кружну траку од рипса, тамно и светлобраон боје. Добијена је на поклон од Трећег општинског суда у Београду, из заоставштине Петра Зотова из Београда. Културна вредност у том тренутку била је 1.000 динара. Предмет је очуван. Непознато је да ли је из времена Првог светског рата.

Медаља Croce rossa italiana
(Инв. Бр. 76/259)

Ова медаља набављена је откупом од Катарине Кисић из Ресника, која је учествовала у Првом светском рату као болничарка. Откупљена је за 20 динара, 20. 12. 1966, а културна вредност јој је била 2.200 динара. Медаља је очувана.

Сл. 33

Сл. 34

Сл. 35

Орден италијанског Црвеног крста
(Инв. Бр. 77/260) (сл. 35)

Орден је набављен откупом, 20. 12. 1966, од Катарине Кисић из Ресника, која је учествовала у Првом светском рату као болничарка. Откупљен је за 20, а културна вредност била му је 2.200 динара. Очуван је.

Орден Светог Маврикија и Лазара
(Инв. Бр. 95/278)

Орден је припадао Светомиру Матићу, артиљеријском пуковнику. Додељен му је 9. 11. 1918. што је исписано на повељи (и(И)?нв. бр. 96/279) Један је од прва четири степена, јер има круну у надвишењу. Набављен је откупом од Василија Матића из Београда, 7. 3. 1967. године за 120, али му је културна вредност тада била 13.000 динара. Извађени су делови емајла у делу где се састају краци крста, круна је улубљена и недостаје трака. Има, поред основне алке, и једну додатну, дугуљасту. Повеља је откупљена 9. 3. 1967. за 30 нових динара. Савијена је по дужини и ширини.

Панамска ратна медаља
(Инв. Бр. 101/284) (сл. 36, 37)

Откупљена је од Василија Матића из Београда, 7. 3. 1967. за 100 тадашњих динара, мада му је културна вредност тада износила 16.000 динара. Припадала је Светомиру Матићу, армијском генералу. Очувана је, али јој недостаје трака.

Сл. 36

Сл. 37

Сл. 38

Сл. 39

Сл. 40

Повеља о додељивању Грчког ордена (Инв. Бр. 188)

Додељена је Василију Петковићу, а откупљена је од Драгана Станисављевића из Зрењанина, 15. 5. 1997. за 180 динара.

Повеља о додељивању Ордена румунске звезде III реда (Инв. Бр. 196)

Датум на овој повељи је 1. 3. 1918. Додељена је Василију Петковићу, а откупљена од Драгана Станисављевића из Зрењанина, 15. 5. 1997. за 180 динара.

Зеленашки орден победе (Инв. Бр. 255/7273) (сл. 38, 39, 40)

Орден је откупљен од Зоре Лучић из Београда, 25. 7. 1988. за 20.000 динара. Очуван је.

Закључак

Резимирајући претходно изнето, можемо закључити да збирка Знамења Историјског музеја Србије, међу већим бројем ордења, медаља и споменица, на основу којих се може стећи увид у развој одликовања у Србији, садржи и одређени број - 61 примерак - домаћих и страних, помоћу којих се може изградити музејска слика о једном од највећих догађаја из светске и националне историје, какав је Први светски рат, као и актерима који су у њему учествовали.

Библиографија

Dragomir Acović, *Vojni orden svetog velikomučenika i pobedonosca Georgija*, у: *Numizmatički časopis Dinar, specijalno izdanje Orden, br. 1*, Srpsko numizmatičko društvo, Beograd, 1979.

Драгомир М. Ацовић, *Слава и часи. Одликовања међу Србима - Срби међу одликовањима*, Службени гласник, Београд, 2013.

Ranko Mandić, *Spomenica za vernost otadžbini 1915 (Albanska spomenica)*, у: *Numizmatički časopis Dinar, specijalno izdanje Orden, br. 2*, Srpsko numizmatičko društvo, Beograd, 2002.

Душанка Маричић, *Одликовања Црне Горе, Србије и Југославије 1841-1960. из збирке Војног музеја Београда*, Војни музеј, Београд, 1994.

Мила Пилетић, *Одликовања југословенских народа XIX и прве половине XX века (до 1941) из збирке Војног музеја у Београду*, Војни музеј, Београд, 1987.

Boris Prister, *Odlikovanja, Povijesni muzej Hrvatske*, Zagreb, 1984.

Milan Stojanović, *Izrađivači naših odlikovanja, Braća Hugenin*, у: *Numizmatički časopis Dinar, specijalno izdanje Orden, br. 2*, Srpsko numizmatičko društvo, Beograd, 2002.

Нада Тодоровић, *Југословенске и уносране медаље*, Народни музеј, Београд, 1964.

Pavel Car, Tomislav Muhić, *Odlikovanja Srbije i Jugoslavije od 1859. do 1941*, Verlag Militaria, Wien, 2009.

Robert Werlich, *Orders and Decorations of All Nations, Ancient and Modern, Civil and Military*, Quaker Press, Washington, 1974.

Кашалої изложбе *Ордење и медаље Србије и Црне Горе*, збирка Марка Појовића, Музеј града Београда, Београд, 1979.

Medalje i plakete, medalje i plakete iz zbirke Narodnog muzeja i dela savremenih skulptora, Narodni muzej, Beograd, 1981.

Наша одликовања до 1941. Из колекције Војног музеја у Београду, Војни музеј, Београд, 1971.

Redakcijski tekst, *Kraljevski Orden belog orla*, у: *Numizmatički časopis Dinar, specijalno izdanje Orden, br. 2*, Srpsko numizmatičko društvo, Beograd, 2002.

Интернет извори

<http://www.arhivja.autentik.net/images/odlikovanja.pdf>

FIRST WORLD WAR MEDALS FROM THE HISTORICAL MUSEUM OF SERBIA

The objective of this paper was to present the objects from the collection of medals of the Historical Museum of Serbia from the period of the First World War, as well as from the years following that period, which relate to the war. Besides the Serbian ones, we also overviewed foreign medals awarded to Serbian soldiers. We provided summary data on the development of medals in our country during the First World War and then, after having classified them into Serbian

and Allies' medals, we gave a short presentation of the origin, manufacture and iconography of each one of them. We presented the information on the collection and highlighted specific objects related to our topic. According to the classification and detailed inspection of the collection, it can be concluded that the Historical Museum of Serbia owes an admirable number of medals, among which as many as 61 examples from the First World War.

M. A. Jelena PUZIĆ

LES INSIGNES DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE DU MUSÉE HISTORIQUE DE LA SERBIE

Le but de ce travail fut la représentation des objets du recueil des insignes du Musée historique de la Serbie, de la période de la Première Guerre mondiale, tout comme des années d'après-guerre, mais en relation avec la guerre. Mis à part les insignes serbes, on prit en considération également les décorations étrangères, décernées aux soldats serbes. On donna des renseignements sommaires sur l'évolution des décorations dans notre pays au temps de la Première Guerre mondiale et, ensuite, à travers la répartition

en décorations serbes et alliées, une représentation concise générale de l'apparition, de l'exécution, de l'iconographie de chaque décoration séparément. On a exposé des informations sur le recueil et on a mis à part les objets concrets de l'étendue de notre thème. D'après la classification et la possibilité d'exercer un contrôle détaillé dans le recueil, on peut conclure que le Musée historique de la Serbie possède un nombre de décorations digne d'être envié, parmi lesquels voire 61 exemplaires de la Première Guerre mondiale.

Jelena PUZIC, M.A.

УДК: 392.18(497.11)

МИНА ЈЕЛЕСИЈЕВИЋ

етнолог-антрополог, кустос
Горња Горевница, Чачак
minajelesijevic@gmail.com

ПРОСЛАВА ПУНОЛЕТСТВА

АПСТРАКТ: *Свечано обележавање пунолећства је релативно нова појава која се може класификовати у групу обичаја у вези са животињним циклусом појединца. У првом делу рада представљен је покрет прославе пунолећства, док је у другом делу напаса усмерен на феномен одраслости као променљиве друштвено-културне категорије.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *пунолећство, „нови“ обичај, ритуал, обред прелаза, друштвено сазревање, одраслост*

Сврха ритуала може да буде разноврсна, као што је исказивање поштовања боговима, заштита од опасности, годишњица рођења, склапање брака, смрт итд. Такви ритуали се углавном тумаче као средство којим друштво и заједница дају подршку основним вредностима и начелима и одржавају морално устројство. У њима учествују родбинска групација, село, суседна заједница, а понекад и цео народ.¹ Ритуал се истиче као један од главних елемената културе, односно структурирајућа страна културно-историјских процеса и покушај успостављања културе наспрам хаоса.²

Према антрополошком одређењу, обичаји или ритуали животног циклуса, тзв. пригодни ритуали, јесу они ритуали који се обављају у одређеним приликама

критичним за заједницу или појединца.³ Ипак, тенденција ових ритуала је да се приређују у приликама које наглашавају важне промене у животу појединца (ритуали везани за рођење, пубертет, свадбени ритуали, смрт).⁴

„Нови“ обичај – стари „bricolage“⁵

Почетак обележавања пунолетства у облику у којем постоји данас може се везати за почетак двадесет првог века. Према томе, можемо говорити о „новом“ обичају под којим се подразумева онај облик друштвеног понашања који није наслеђен из традиционалног руралног друштва деветнаестог и

223

[1] Malkom Hamilton, *Sociologija religije: teorijski i uporedni pristup* (Beograd: Clio, 2003), 242.

[2] Ана Продановић, „Пријем структурализма на примеру проучавања обреда прелаза у етнологији и антропологији Србије“, *Гласник Етнографског института САНУ LIV*, <http://www.etno-institut.co.rs/files/gei/54/anaprodanovic.pdf> (преузето 24. 1. 2018).

[3] Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова* (Београд: Нолит, 2004), 226.

[4] Victor Turner, *The Ritual Process. Structure and Anti-structure* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1991), https://monoskop.org/images/9/90/Turner_Victor_The_Ritual_Process_Structure_and_Anti-Structure.pdf (преузето 4. 3. 2018).

[5] Термин је преузет од Николе Ф. Павковића (Никола Ф. Павковић, „Нови“ обичаји - стари „bricolage“, *Етнолошке свеске V* (1984), <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 24. 1. 2018)).

ранијих векова,⁶ а који је настао бриколирањем,⁷ тј. поновним компоновањем елемената преузетих из других обичаја, пре свега свадбених.⁸

Прослава пунолетства, тј. осамнаестог рођендана, најпре се обележавала у мањим оквирима, у виду журке за друштво, и то код куће или у клубовима и кафићима. Позивнице су штампане у мањем формату (попут визиткарте) на којима су били назначени име слављеника, место и време одржавања журке. Слављеници су добијали заједнички поклон од својих другова (купљен од прикупљеног новца). На менију су били само грицкалице и торта. Овакве журке су подједнако организовали и младићи и девојке, док се данас може приметити да се свечаније прославе пунолетства које укључују већи број званица (родбину, комшије) приређују махом девојке.

Дан прославе одређује се и по годину дана унапред. Све припреме углавном обављају слављеници уз помоћ родитеља (резервација ресторана, одабир менија, израда позивница, итд.). Гости се позивају најчешће месец дана пре датума прославе. Претежно се позивају најближа родбина, комшије и најуже друштво, па се укупан број гостију креће око 150 узваника. Позивнице су свечаније (попут свабених) и обавезно упаковане у коверте. Штампане су специјално за ту прилику, ретко има усмених позивања, са назнаком повода прославе (прослава осамнаестог рођендана

или пунолетства), слављеника, датума, места и времена одржавања, као и израза добродошлице. Позивнице деле родитељи, ако се ради о родбини и комшијама, или слављеници ако је реч о друштву.

Сама прослава се углавном одвија на исти начин. Слављеници заједно са родитељима дочекују госте, које потом тзв. домаћин упућује до места где ће да седе. Функција домаћина је установљена у новије време. Реч је о угледној особи која ужива ауторитет и поседује организационе способности.⁹ Домаћин је најчешће очев брат или рођак чији је задатак и да одржи здравицу и одобри вечеру. Понегде госте поздрављају и слављеници и њихови родитељи. Распоред седења се прави према породицама и пријатељима. Посебна пажња примењује се кумовима који, заједно са слављеником/цом, седе у врху софре, тзв. „горњем крају“. У традиционалним обредима, који су били чврсто структурирани, свако је знао шта сме, а шта не сме да ради, при чему су неки од учесника добијали посебна задужења. Међу ритуалним званичницима најзначајнији је кум¹⁰ који има специфичан ритуални статус и однос према њему је регулисан низом забрана и ограничења.¹¹ Приликом весеља, он је у обавези, уколико се музика закупљује, да наручи неколико песама. Гозба је обилата. Музика је обавезна, као и игра. Окупљање на јавном месту, као и весеље уз музику и игру, има веома дугу традицију. Међутим, како Никола Ф. Павковић наводи, оно је у свом конкретном, појавном испољавању измењено у толикој мери да се у томе знатно разликује од традиционалног.¹²

Након што сви гости стигну, обавља се фотографисање са слављеником/цом. По

[6] Исто.

[7] Термин *bricolage*, у значењу „домаће мајсторисање“, први је употребио француски антрополог Клод Леви-Строс како би објаснио карактеристичне образце митолошког мишљења. Особина митолошке мисли је у томе што је њен репертоар, иако широк, ипак ограничен. Међутим, она се њиме служи, без обзира на то који је задатак себи поставила, јер не располаже ничим другим. Тако митолошка мисао изгледа као нека врста интелектуалног домаћег мајсторисања. Другим речима, може се рећи да је бриколаж вештина коришћења нечега што већ постоји и што нам је доступно у сасвим нове сврхе, тј. за оно за шта није првобитно намењено [Klod Levi-Stros, *Divlja misao* (Београд: Nolit, 1978), 57-63].

[8] Иван Ковачевић, „Одлазак у војску“, *Етнолошке свеске VII* (1986), <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 24. 1. 2018).

[9] Снежана Шапоњић-Ашанин, „Свадба у служби обреда прелазна“, у: *Зборник радова Народной музеја XXXVIII* (2008), 351.

[10] Душан Бандић, *Народна религија Срба у 100 њојмова*, 242.

[11] Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба* (Београд: БИГЗ, 1980), 367.

[12] Никола Ф. Павковић, „Нови обичаји – сјајни 'bricolage'“, <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 24. 1. 2018).

завршетку вечере следи свечано сечење рођенданске торте. Неретко су присутни и трубачи.

Даривање, такође, има веома дугу традицију, па су тако многобројни догађаји, везани како за животни тако и за годишњи циклус човека, пропраћени даривањем и примањем уздарја који доминирају у обредним радњама. Даривање је присутно у многим обредима везаним и за појединачне и за групне догађаје, а његова порука у магијским, али и у општим друштвеним оквирима је снажна и присутна као општи образац понашања одређене групе.¹³ Данас се поклон најчешће носи у виду новца, при чему се води рачуна да тај износ покрије трошкове места у ресторану. Ипак, износ зависи и од материјалног стања, али је уобичајено да најужа родбина, као и кум, дарују већу суму од осталих гостију. Уз новац се дарују и пиће (углавном вино) и торта, док се у новије време уместо торте све више носе корпе са колачима или воћем, као и цвеће за слављеницу. Слављеници добијају поклоне и од чланова породице.

Поред прославе која се одвија у ресторану у присуству већег броја гостију, пунолетство се обележава и у оквиру породице на дан рођења. Тада се припремају свечани ручак и торта.

Друштвено сазревање и прелазак у одраслост

У предмодерним друштвима постојао је директан прелаз из детињства у одраслост, па би деца постајала одрасли чланови заједнице чим би достигла физичку и физиолошку репродуктивну зрелост. Са друге стране, у модерним друштвима успостављен је прелазни период између

детињства и зрелости – адолесценција.¹⁴ У савременој научној заједници не постоји општеприхваћена дефиниција адолесценције, већ приступ у дефинисању зависи пре свега од припадности истраживача одређеној научној дисциплини. Тако многе дисциплине у проучавању адолесценције примењују биологистички приступ по коме се она дефинише као период сазревања и фаза између детињства и одраслог доба која приближно траје од 12. до 20. године.¹⁵ У модерним друштвима увођење институције пунолетства, као законског оквира за легализацију одраслости кроз признавање грађанских права, представља један од механизма издвајања младих у односу на друге старосне групе.¹⁶ Ипак, важно је напоменути да важећи правни систем у Србији не признаје стицање пунолетства као општи критеријум за старосну категоризацију особа на адолесценте и одрасле, с обзиром на то да, иако особа која је напунила осамнаест година има изједначена права са одраслима, поједина од њих се могу стећи и у ранијим узрастима.¹⁷ На пример, породични закон омогућава детету које је навршило петнаесту годину да преузима правне послове којима управља и располаже својом зарадом или имовином коју је стекло сопственим радом или, уколико је способно за расуђивање, може дати приста-

[13] Снежана Шапоњић-Ашанин, „Дар и даривање у чачанском крају“, у: *Зборник радова Народног музеја XXXIV* (2004), 129-131.

[14] Anđelka Milić, *Sociologija porodice. Kritika i izazovi* (Beograd: Čigoja štampa, 2007), 258.

[15] Биологистичким теоријама је заједничко то што у објашњењу психо-физичког развоја, који се схвата као процес који чине детињство, младалачко доба, тј. адолесценција, и одрасло доба, развојне етапе посматрају као универзалне и биолошки утемељене [Sofija Petković, „O osobenostima antropološkog pristupa adolescenciji“, *Antropologija 14*, sv. 3 (2014)], <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 6. 3. 2018)

[16] Smiljka Tomanović, „Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja“, у: *Mladi - naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* (Beograd: Čigoja štampa; Institut za sociološka istraživanja, 2012), <http://www.domomladine.org/assets/Uploads/Mladina-sadasnjost-1.pdf> (преузето 6. 3. 2018)

[17] Sofija Petković, „O osobenostima antropološkog pristupa adolescenciji“, <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 6. 3. 2018).

нак за предузимање медицинског захвата. Такође, иако породични закон прописује да брак не може склопити лице које није навршило осамнаест година, суд то ипак може дозволити малолетном лицу које је навршило шеснаесту годину живота, уколико је достигло телесну и душевну зрелост потребну за вршење права и дужности у браку. Закон о раду прописује право особи млађој од осамнаест година да, уз писмену сагласност родитеља, заснује радни однос, ако такав рад не угрожава његово здравље, морал и образовање, односно ако такав рад није забрањен законом.¹⁸ Антрополози, пак, адолесценцију дефинишу као променљиву културну и друштвену категорију, будући да, уколико је схваћена као аутономна фаза психофизичког развоја, нема универзално значење у свим културама. У друштвима у којима је адолесценција издвојена као посебна фаза одрастања, она може бити дефинисана различито: преко понашања, друштвених улога и статуса које особи бивају додељене, итд. Пред адолесценте се у различитим друштвима постављају различита очекивања и за њих се прописују различите норме понашања, а један од примера на којима се ова очекивања и норме могу уочити је економско осамостаљивање од родитеља које се у појединим друштвима охрабрује, док у другим не.¹⁹ У српском традиционалном друштву, нарочито у руралним срединама, од младића се очекивало да остану да живе, поготово након женидбе, у породичној кући са родитељима. У савременом друштву овај вид осамостаљења је, иако пожељан, веома редак. Истраживања показују да српско друштво карактерише касно напуштање родитељског дома и продужена финансијска

зависност младих од родитеља са којима имају јаке емоционалне везе.²⁰

С обзиром да друштвено сазревање у многим културама, пре свега традиционалним, има веома важну улогу у животу појединца, церемоније иницијације у вези са преласком из доба детињства у доба зрелости наглашавају значај и важност самог иницијента који овим прелазом добија нове одговарајуће улоге, задужења и одговорности у оквиру културних вредности прокламованих од стране друштвеног система којем иницијент припада.²¹ Њихов циљ је да појединца спроведу из једног одређеног стања у друго. Такви ритуали се означавају као обреди прелаза и даље се могу поделити на обреде одвајања, обреде прелазних стања и обреде пријема. Ипак, иако је општи циљ обреда прелаза постизање одређене промене стања и прелазак из једног магијско-религијског или профаног друштва у друго, три наведене поткатеорије нису подједнако развијене унутар сваке ритуалне целине, нити се сви обреди могу означити као обреди прелаза.²² Требало би напоменути да различите заједнице

[20] Брзина стицања независности и прелаза у одраслост може се пратити на основу остваривања четири животна догађаја: напуштања родитељског дома, брака, финансијске независности и запослења. На основу ових критеријума могу се извести три типа европских земаља: северни, јужни и прелазни тип. Србија припада јужном обрасцу прелаза у одраслост, чијим се типичним представником сматра Италија у којој 60% младих између 16 и 25 година нема остварен ниједан атрибут одраслости. Са друге стране, Данска припада северном типу, будући да око 40% младих оствари сва четири догађаја који се сматрају карактеристикама одраслости пре двадесет пете године (Smiljka Tomanović, „Tranzicija (prelazak) u odraslost: tempo, obeležja i promene“, u: *Mladi - naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* (Beograd: Čigoja štampa; Institut za sociološka istraživanja, 2012), <http://www.domomladine.org/assets/Uploads/Mladinasasadasnjost-1.pdf> (преузето 6. 3. 2018)

[21] Carol A. Markstrom, Alejandro Iborra, „Adolescent Identity Formation and Rites of Passage: The Navajo Kinaaldá Ceremony for Girls“, *Journal of Research on Adolescence*, Vol. 13, No 4 (2003), http://www.nec.navajo-nsn.gov/Portals/0/NN%20Research/Other/2003_%20Adolescent%20Identity%20Formation%20and%20Rites%20of%20Passage-%20The%20Navajo%20Kinaald%C2%B4%20Ceremony%20for%20Girls.pdf (преузето 25. 2. 2018).

[22] Арнолд ван Генеп, *Обреди прелаза. Сисџемајско истраживање ришувала* (Београд: Српска књижевна задруга, 2005), 7-16.

[18] Сви појединачни закони доступни су на <http://www.parlament.gov.rs/>

[19] Sofija Petković, „O osobenostima antropološkog pristupa adolescenciji“, <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 6. 3. 2018).

имају различите добне репере и границе када се започиње са увођењем особа у свет одраслих. Другим речима, не постоји универзално важећа добна граница у којој се у свим културама особи признаје статус адолесцента, а потом и статус одрасле особе, већ она зависи од расне, родне, економске припадности појединца, затим статуса који он има у оквиру сродничког система, итд.²³ На пример, на Тробријандским острвима у Меланезији дечаци између 12. и 14. године губе свој дотадашњи статус детета (*gwadi*) и стичу статус адолесцента (*ulatile/to 'ulatile*) који им доноси нове дужности и привилегије, као и веће учешће у племенским активностима.²⁴ У племену Нуери из Јужног Судана одраслим мушкарцима се сматрају особе које напуне шеснаест година, након чега пролазе кроз ритуал иницијације. Том приликом иницијенти се подвргавају обреду (операцији која се назива *gar*) током којег им се ножем у виду шест резова, све до костију, засецају делови лица у пределу обрва.²⁵ Са друге стране, одраслост код женске деце често се доводи у везу са стицањем полне и репродуктивне зрелости. Девојчице из Навахо племена у Северној Америци пролазе кроз обред прелаза који се назива *Kinaaldá* и који представља једну врсту прославе којом се девојчице уводе у свет одраслих жена. Ритуал се одвија током четири дана у време првог или другог менструалног циклуса иницијенткиње.²⁶ У Латинској Америци

девојчице се сматрају одраслим женама након навршених петнаест година. Прослава петнаестог рођендана, тзв. *Quinceañera* (овај термин се користи да означи прославу, али и слављеницу), представља обред прелаза слављенице/иницијенткиње из статуса детета у статус одрасле особе. Прослава укључује службу (мису) у цркви, након које следе свечани пријем и забава на чије се организовање троше велике суме новца, чиме се исказују статус и богатство породице. Упркос томе, овај догађај је распрострањен међу свим друштвено-економским слојевима.²⁷ *Quinceañera* по форми подсећа на венчање и обухвата многе елементе свадбене церемоније (хаљина, поклони, торта, плес), као и прослава осамнаестог рођендана у Србији у коју су, као што је већ наведено, инкорпорирани елементи свадбених обичаја. Ипак, за разлику од наше прославе пунолетства, током *Quinceañera* су уочљиви обреди који би требало да означе промену статуса слављенице. На пример, слављеница може да поклони лутку млађој сестри или рођаци и на тај начин симболично одбаци пређашњи статус детета. Након што је током мисе носила равне ципеле, на забави слављеницу отац преобува у ципеле са високом потпетицом што симболизује њене прве кораке као одрасле жене.²⁸

Иако прослава пунолетства, у облику у којем данас постоји, нема ни структуру ни експлицитну функцију традиционалних обреда прелаза,²⁹ могу се уочити одређене особености овог обреда.³⁰ Изврнути поло-

[23] Sofija Petković, „O osobnostima antropološkog pristupa adolescenciji“, <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 6. 3. 2018).

[24] Bronislaw Malinowski, *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*, (London: George Routledge & Sons, 1932), <http://www.berose.fr/?The-Sexual-Life-of-Savages-in-North-Western-Melanesia> (преузето 10. 3. 2018).

[25] E. E. Evans-Pritchard, *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, (London: Oxford University Press, 1940), https://monoskop.org/images/4/4d/Evans_Pritchard_E_E_The_Nuer_a_description_of_the_modes_1940-pdf (преузето 10. 3. 2018).

[26] Carol A. Markstrom, Alejandro Iborra, „Adolescent Identity Formation and Rites of Passage: The Navajo Kinaaldá Ceremony for Girls“, http://www.nec.navajo-nsn.gov/Portals/0/NN%20Research/Other/2003_%20Adolescent%20Identity%20

Formation%20and%20Rites%20of%20Passage-%20The%20Navajo%20Kinaaldá%20Ceremony%20for%20Girls.pdf (преузето 25. 2. 2018).

[27] Laura Louise Plummer, „Quince Años: The Transition to Womanhood in Puerto Rican Culture“, *Inquiry Journal*, 11 (2007), http://scholars.unh.edu/inquiry_2007/11 (преузето 18. 3. 2018).

[28] Исто.

[29] Александра Б. Павићевић, *На удару идеологија: брак, породица и њихов морал у Србији у другој половини 20. века* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2006), 286.

[30] Откривање латентног значења, тј. невидљивог, и функција испитиване појаве представљају најчешћи циљ који се формулише у примени теорије обреда прелаза. Феномен

жај иницијента, у овом случају слављеника, који добија централно место у току саме прославе насупрот строго утврђеном месту који је раније имао у породичној хијерархији, као и гозба, музика и игра, одлике су лиминалности прославе.³¹ Међутим, ови елементи прославе се пре могу окарактерисати као лиминоидни, будући да лиминоидност (као одлика модерних секуларних ритуала) садржи извесне особине лиминалности, али такви ритуали не доносе, на симболичан начин, разрешење животне ситуације.³² Прве и треће фазе обреда прелаза, сепарације и агрегације, нема. У прилог томе иде и то да слављеници активно учествују у самим припремама. Није приметно другачије понашање или опхођење према њима које би указало на другачији положај или статус тзв. иницијената пре и после прославе, као ни практиковање одређених ритуала или обреда који би, на симболичан начин, требало да прикажу прелазак из статуса детета, односно адолесцента, у статус одрасле особе.

Завршна разматрања

У Србији се стицање зрелости младића у оквиру општег друштвеног система обележавало испраћајем у војску који је представљао иницијацију из статуса дечака

латентног значења и функција се анализирају на нивоу појединца, породице, друштвене заједнице и друштва у целини, а да би се до оваквих значења и функција дошло потребне су структурална и семиолошка анализа обреда. Обред прелаза може бити предмет такве анализе, при чему се врше дескрипција испитиване појаве, њено разврставање на елементе ритуала и њихово смештање у дијахроничку структуру обреда прелаза (Ана Продановић, „Пријем сџрукџурализма на примеру проучавања обреда прелаза у еџнолоџији и анџроџолоџији Србије“, <http://www.etno-institut.co.rs/files/gei/54/anaprodanovic.pdf> (преузето 24. 1. 2018))

[31] Иван Ковачевић, „Оглазак у војску“, <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 24. 1. 2018).

[32] Victor Turner, „Liminal to Liminoid in Play, Flow, and Ritual. An Essay in Comparative Symbolology“, *Rice University Studies*, 60, no. 3 (1974), https://scholarship.rice.edu/bitstream/handle/1911/63159/article_RIP603_part4.pdf, (преузето 24. 2. 2018).

или момка у статус зрелог мушкарца.³³ Укидањем редовног војног рока, и самим тим престанком прављења испраћаја у војску, почиње прослава осамнаестог рођендана. Ипак, занимљиво је да се ове прославе у већој мери приређују девојкама. Прикупљена грађа у Чачку и околини показује да се, уколико у породици има старијих синова и млађих кћерки, пунолетство прави кћеркама, док синови или нису обележавали овај догађај или је то била журка за друштво. Са друге стране, уколико се пунолетство прави старијој кћерки, обавезно се прави и млађој. Будући да се адолесценција посматра као прелазна фаза између детињства и одраслог доба, при чему је психички и друштвено зрела особа спремна да усвоји нове улоге и одговорности,³⁴ а прослава пунолетства као догађај којим се завршава овај период у развоју појединца,³⁵ онда се намеће питање њене функције. Најпре, овакве церемоније служе како би се појединац, који сада има нови статус одрасле особе, као такав представио друштву. У прошлости су ову улогу имали традиционални дебитантски балови на којима се млада девојка (тзв. дебитанткиња) представљала друштву као пунолетна и одрасла особа која је спремна да се уда³⁶, с обзиром да је након завршетка периода адолесценције и стицања статуса друштвено зреле особе по очекиваном и прокламованом реду

[33] Иван Ковачевић, „Оглазак у војску“, <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 24.1.2018).

[34] Carol A. Markstrom, Alejandro Iborra, „Adolescent Identity Formation and Rites of Passage: The Navajo Kinaaldá Ceremony for Girls“, http://www.nec.navajo-nsn.gov/Portals/0/NN%20Research/Other/2003_%20Adolescent%20Identity%20Formation%20and%20Rites%20of%20Passage-%20The%20Navajo%20Kinaalda%20Ceremony%20for%20Girls.pdf (преузето 25. 2. 2018).

[35] Александра Б. Павићевић, *На угару игеолоџија: брак, џородица и џолни моралу Србију у грђујо џоловини 20. века*, 286.

[36] Laura Louise Plummer, „Quince Años: The Transition to Womanhood in Puerto Rican Culture“, http://scholars.unh.edu/inquiry_2007/11 (преузето 18. 3. 2018).

ствари следило склапање брака.³⁷ У традиционалном, патријархалном друштву овај моменат у животу девојке (ступање у брак) готово се поклапао са стицањем законске зрелости, јер се сматрало да су спремне за удају када наврше седамнаест или осамнаест година. Будући да се старосна граница за ступање у брак временом све више померала, може се закључити да су овакве прославе изгубиле функцију промовисања девојака стасалих за удају. Иначе, сами слављеници као најчешћи разлог приређивања прославе наводе то да су је, пре њих, организовали и њихови другови, док многи родитељи истичу како тај један дан не представља никакву промену у животу њиховог детета наглашавајући да су она и пре саме прославе и навршавања осамнаестог рођендана показивала извесну зрелост у понашању, као и то да се одлучују на организовање прославе да би испунили жеље своје деце. Стога, може се закључити да ове прославе имају превасходно забавни карактер. Такође, неоспорно је да овакви видови прослава могу да служе као средство којим се исказује богатство породице. Важну улогу у демонстрирању богатства има и одећа (од јефтино шивених до дизајнираних хаљина), затим поклони које слављеници добијају од чланова породице, пре свега родитеља (од накита и мобилних телефона, па до аутомобила), али и одабир ресторана (већина испитаника је истакла да им је битно да се „уклопе“, тј. да се крајњи износ трошкова поклопи са износом добијеног новца у виду дарова, али има и оних који за прославу бирају скупље хотеле без обзира на цену). Међутим, оне су и прилика да се испоље, али и учврсте везе и заједништво међу њиховим актерима.

[37] Александра Б. Павићевић, *На удару идеологија: брак, њородица и њолни морал у Србији у другој њоловини 20. века*, 286.

Литература:

- Бандић Душан, *Народна религија Срба у 100 њојмова* (Београд: Нолит, 2004)
- Бандић Душан, *Табуу њтрадиционалној култури Срба* (Београд: БИГЗ, 1980)
- Генеп ван Арнолд, *Обреди ѡрелаза. Системајско изучавање ришувала* (Београд: Српска књижевна задруга, 2005)
- Ковачевић Иван, „Одлазак у војску“, Етнолошке свеске VII (1986), <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 24. 1. 2018)
- Levi-Stros Klod, *Divlja misao* (Београд: Nolit, 1978)
- Malinowski Bronislaw, *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*, (London: George Routledge & Sons, 1932), <http://www.berose.fr/?The-Sexual-Life-of-Savages-in-North-Western-Melanesia> (преузето 10. 3. 2018)
- Carol A. Markstrom, Alejandro Iborra, „Adolescent Identity Formation and Rites of Passage: The Navajo Kinaaldá Ceremony for Girls“, *Journal of Research on Adolescence*, Vol. 13, No 4 (2003), http://www.nec.navajo-nsn.gov/Portals/0/NN%20Research/Other/2003_%20Adolescent%20Identity%20Formation%20and%20Rites%20of%20Passage-%20The%20Navajo%20Kinaalda%20B4%20Ceremony%20for%20Girls.pdf (преузето 25. 2. 2018)
- Milić Andelka, *Sociologija porodice. Kritika i izazovi* (Београд: Љгоја штампа, 2007)
- Павићевић Александра Б., *На удару идеологија: брак, њородица и њолни морал у Србији у другој њоловини 20. века* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2006)
- Павковић Никола Ф, „„Нови“ обичаји - стари „bricolage““, Етнолошке свеске V (1984), <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 24. 1. 2018)
- Petković Sofija, „O osobenostima antropološkog pristupa adolescenciji“, *Antropologija 14*, sv. 3 (2014), <http://www.anthroserbia.org/> (преузето 6. 3. 2018)
- Plummer Laura Louise, „Quince Años: The Transition to Womanhood in Puerto Rican Culture“, *Inquiry Journal*, 11 (2007), http://scholars.unh.edu/inquiry_2007/11 (преузето 18. 3. 2018)
- Продановић Ана, „Пријем структурализма на примеру проучавања обреда прелаза у етнологији и антропологији Србије“, *Гласник Етнографској инститиуи САНУ LIV*, <http://www.etno-institut.co.rs/files/gei/54/anaprodanovic.pdf> (преузето 24. 1. 2018)
- Evans-Pritchard E. E., *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People* (London: Oxford University Press, 1940) <https://monoskop.org/images/4/4d/>

Evans_Pritchard_E_E_The_Nuer_a_description_of_the_modes_1940-pdf (преузето 10. 3. 2018)

Tomanović Smiljka, „Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja”, у: *Mladi - naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* (Beograd: Čigoja štampa; Institut za sociološka istraživanja, 2012), <http://www.domomladine.org/assets/Uploads/Mladi-nasa-sadasnjost-1.pdf> (преузето 6. 3. 2018)

Tomanović Smiljka, „Tranzicija (prelazak) u odraslost: tempo, obeležja i promene”, у: *Mladi - naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* (Beograd: Čigoja štampa; Institut za sociološka istraživanja, 2012), <http://www.domomladine.org/assets/Uploads/Mladi-nasa-sadasnjost-1.pdf> (преузето 6. 3. 2018)

Turner Victor, „Liminal to Liminoid in Play, Flow, and Ritual. An Essay in Comparative Symbology”, *Rice University Studies*, 60, no. 3 (1974), https://scholarship.rice.edu/bitstream/handle/1911/63159/article_RIP603_part4.pdf, (преузето 24. 2. 2018).

rice.edu/bitstream/handle/1911/63159/article_RIP603_part4.pdf, (преузето 24. 2. 2018).

Turner Victor, *The Ritual Process. Structure and Anti-structure*, (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1991), https://monoskop.org/images/9/90/Turner_Victor_The_Ritual_Process_Structure_and_Anti-Structure.pdf (преузето 4. 3. 2018)

Hamilton Malkom, *Sociologija religije: teorijski i uporedni pristup* (Beograd: Clio, 2003)

Шапоњић-Ашанин Снежана, „Дар и даривање у чачанском крају”, *Зборник радова Народної музеја XXXIV* (2004)

Шапоњић-Ашанин Снежана, „Свадба у служби обреда прелаза”, *Зборник радова Народної музеја XXXVIII* (2008)

Коришћен сајт

<http://www.parlament.gov.rs/>

COMING OF AGE CELEBRATION

Coming of age celebration is a relatively new phenomenon which can be classified in a group of customs related to the life cycle of an individual. The origins of the coming of age ceremonies in their present form might be related to the beginning of the second decade of the 21st century. Therefore, this tradition can be treated as a “new” custom, that is, a type of social behaviour which has not been inherited from the traditional rural society of the 19th or earlier centuries, but that has been created by formation of new combinations of elements taken from other traditions, mainly those related to wedding celebrations, such as feasts, music, dance and presents.

The initiation ceremonies marking a person’s passage from childhood to maturity emphasize the importance of the initiate himself who is granted appropriate new roles, tasks and responsibilities within cultural values proclaimed by the social system the initiate belongs to. It should be mentioned that the age at which persons are initiated into adulthood varies from community to community. In other words, there is not a universally accepted age limit at which the status of an adolescent and then of an adult is confirmed in all cultures, but it depends on racial, sexual and economic status as well as on the status of an individual within a kinship system.

Mina JELESIJEVIĆ

LA CÉLÉBRATION DE LA MAJORITÉ

La fête solennelle de la majorité est un phénomène relativement neuf qui peut être classifié dans le groupe des coutumes qui appartiennent aux habitudes liées au cycle vital de l’individu. Le début de la célébration de la majorité dans la forme dans laquelle il existe aujourd’hui peut être lié au début de la deuxième décennie du vingt-et-unième siècle. En conséquence, à propos de cette habitude, on peut en parler comme d’une „nouvelle“ coutume par laquelle on sous-entend la forme de comportement social qui n’est pas héritée de la société rurale traditionnelle du dix-neuvième et des siècles antérieurs et qui résultera à une recombinaison des éléments d’autres habitudes, nuptiales avant tout, comme les festins, la musique, la danse et la donation.

Les cérémonies d’initiation liées au passage de l’époque de l’enfance au temps de la maturité sou-

ignent l’importance et la valeur de l’incident même qui, par ce passage, reçoit de nouveaux rôles appropriés, des endettements et des responsabilités dans le cadre des valeurs culturelles proclamées de la part du système social auquel l’incident appartient. Il faudrait mentionner que les diverses communautés possèdent des âges repères et des limites diverses lorsqu’il faut commencer à introduire une personne dans le monde des adultes. En d’autres termes, il n’existe pas de limite d’âge universellement valide pour laquelle, dans toutes les cultures, on reconnaît le statut d’adolescent à une personne, puis ensuite le statut d’adulte également, mais cette limite dépend de l’appartenance à une race, au sexe, à l’affiliation économique de l’individu, puis du statut qu’il possède dans le cadre du système de parenté.

Mina JELESIJEVIC

УДК: 069(497.11)"2017"(047)

Делфина РАЈИЋ
историчар уметности
музејски саветник
директор Народног музеја
у Чачку

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЧАЧАК ЗА 2017. ГОДИНУ

Народни музеј Чачак је током 2017. године наставио традицију истрајног рада у својој основној делатности прикупљања, чувања, научне обраде и излагања предмета и покретних културних добара у вези са културном, историјском и уметничком прошлешћу чачанског краја. План рада реализовало је 19 радника, а њиховом делатношћу управљао је директор у сарадњи са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су се заједничке службе за све установе културе у Чачку.

Настављена је пракса припрема и излагања студијских изложби Музеја која омогућава попуњавање збирки, као и организовање гостујућих изложби са најразличитијом тематиком, али и одржавање предавања запослених стручњака Музеја у Чачку у установама и факултетима у Србији.

Посебан сегмент рада представља и садржај сајта Народног музеја Чачак. Његово редовно ажурирање, атрактиван дизајн, анимације, фотографије и текстови привлаче бројну интернет публику. У току претходне године, на ажурирању и повременом редизајнирању сајта Музеја тимски су радили Слободан Богојевић, конзерватор, и др Милош Тимотијевић, историчар. Уредник сајта је Делфина Рајић, директор Музеја.

Зграда Музеја и опрема

Радни простор и депои Музеја смештени су у половини зграде Старог начелства, а простор за сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића, који су категорисани као непокретна културна добра од великог значаја. У управној згради је, услед недостатка простора, онемогућено проширење рада свих одељења, а нарочито смештај предмета.

У протеклој години делимично је обновљена рачунарска опрема у оквиру појединих одељења, тако да су набављена три рачунара и дигитални фото-апарат.

233

ПАЛЕОНТОЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

Обрада документације

Настављен је рад на обради документације и палеонтолошког материјала. У фото-лабораторији урађено је 57 дигиталних снимака датог материјала. Петар Урошевић, наш суграђанин, Народном музеју Чачак поконио је 2 минерала: зеолит са локалитета Брус и друзу (калцит, пирит и халкопирит) са локације Голија.

Едукативни рад

Палеонтолошко одељење у 2017. години успешно наставља сарадњу са Предшколском установом „Моје детињство“.

Палеонтолог Народног музеја Биљана Чкоњевић учествовала је у организовању специјализованог програма из области науке. Циљ овог програма је стимулисање целовитог развоја деце, пружање могућности за социјализацију и пружање подршке за развој посебних склоности и интересовања у складу са психофизичким могућностима деце.

Концепција програма заснива се на развијању процесних знања, подршци критичких мишљења, испољавању креативности код деце, обликовању и изражавању емоција, развијању активности и грађењу значења који проистичу из околности подручја.

Целокупан програм на тему *Из свећа диносауруса* одвијао се кроз радионице у просторијама Народног музеја и вртића „Полетарац“. Учествовала су деца из вртића „Полетарац“ и то старија група деце са васпитачицама Снежаном Ковић и Јеленом Шушњар, а програм се реализовао кроз дванаест интерактивних тематских радионица које су трајале од септембра 2016. до априла 2017. године, када је организована изложба и приказан филм на дату тему (*Диносауруси – аваншуре малој Дина*) у Галерији Народног музеја Чачак.

Стручно усавршавање

Палеонтолог Биљана Чкоњевић учествовала је на седницама скупштине ИКОМ-а Србије где су усвајани извештаји о раду и финансијском пословању Националног комитета ИКОМ-а Србија за 2016. годину, као и новог концепта часописа НК ИКОМ-а Србије.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ

Збирке и археолошки материјал

Античка збирка је увећана за 105 нових експоната који су инвентарисани и фотографисани дигиталном техником.

За потребе средњовековне збирке инвентарисано је 6 предмета који су фотографисани дигиталном техником.

Извршена је примопредаја остеолошког материјала са локалитета Градина-Радаљево и Ерчеге (кампања 2017. године). Руководилац истраживања је др Дејан Булић са Историјског института у Београду.

Завршена је израда комплетне документације са археолошких ископавања на локалитету Двориште Гимназије (кампања новембар 2015. године) и послата Министарству културе и информисања Републике Србије.

Теренска истраживања

Редовно су обилажени ископи у ужем центру града.

Вршен је археолошки надзор приликом постављања инсталација за гасовод који је пролазио кроз двориште Музеја.

Обављен је обилазак локалитета Чуљевина у Пријевору где су вршена сондажна археолошка истраживања 1977. године.

Током друге половине априла 2017. године Катарина Дмитровић је учествовала у својству стручног консултанта на ископавањима насеља парафинске културе на локалитету у селу Грачац код Врњачке Бање. Ископавања су изведена у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, под руководством Марије Алексић-Чеврљаковић.

Крајем октобра екипа Народног музеја обишла је локалитет Црквине у селу Вучковица, где мештани планирају подизање цркве.

Научни и стручни скупови, семинари и стручно усавршавање

Археолог Катарина Дмитровић је током године учествовала на четири међународна научна скупа:

У периоду од 9. до 10. фебруара 2017. године у Загребу је одржан скуп под називом *Late Bronze Age mortuary practices and society in the Carpathian Basin* (Појребне њраке и друштво касној бронзаној доба у карпатском басену), у организацији Института за археологију и Института за антрополошка истраживања у Загребу, у оквиру пројекта ВАРРАСА (IRP 11-2013-5327) Хрватске научне фондације. Катарина Дмитровић је за ову прилику представила рад на тему: **Late Bronze Horizon in Stari Necropolis and its Relation with the Neighboring Areas** (Хоризон касној бронзаној доба на некрополи у Старицима и њен однос са суседним подручјима).

У периоду од 20. до 22. априла 2017. године, у Новом Месту, Словенија, одржана је Четврта међународна научна конференција о древним људима, ћилибару и ћилибарским људима (4th International Conference about Ancient Roads, The Amber and Amber Roads) у организацији Centro Internazionale di Ricerche sulla Viabilità Antica e sulle Vie di Comunicazione fra i Popoli, San Marino (С. I. V. I. А.), Долењског музеја, Ново Место и општине Ново Место. Катарина Дмитровић је презентовала рад **Amber from Atenica: a new insight into an old finding** (Ћилибар из Аџенице: нови љолег у један стари налаз).

Од 15. до 17. септембра у Београду је одржана 2. конференција о перспективи балканске археологије (Perspectives on Balkan Archaeology) под називом *Spheres of Interaction - Contacts and Relationships between the Balkans and adjacent regions in the Late Bronze/Iron Ages (13/12th - 6/5th BCE)* у организацији Institut für Orientalische und Europäische Archäologie der Österreichischen (OREA) из Беча и Археолошког института из Београда. Током конференције Катарина Дмитровић је презентовала ауторски рад **The Earliest Iron Keepers in Western Serbia - notes from Kalakača graves** (Најраније љожђе у Зајадној Србији - белешке из Калакача гробова).

На истом скупу, са коаутором Маријом Љуштином, Катарина Дмитровић је представила рад **Some Light in Dark Ages: Remarks on Cultural Continuity between Late Bronze and Early Iron Age in West Morava Basin** (Зрачак светла у мрачно доба: зајажња о културном континуитету између касној бронзаној и раној љозденој доба у басену Зајадне Мораве).

У Марбургу, Немачка, од 30. 11. до 2. 12. 2017. године, у организацији Филипс Универзитета у Марбургу, одржан је научни скуп под називом *Funerary culture of the Thracians and Scythians between 7th and 5th century BC at the lower Danube* (Појребни обичаји Трачана и Скиџа између 7. и 5. века на доњем Дунаву). Катарина Дмитровић је представила рад **Royal Chairs in Atenica - a name promising an outstanding discovery** (Краљевске столице у Аџеници - име које је обећавало изванредни налаз).

Почетком јуна археолози Александра Гојгић и Катарина Дмитровић присуствовале су годишњој скупштини Српског археолошког друштва организованог у Археолошком институту у Београду.

Пројекти и изложбе

После двогодишњих припрема реализована је изложба **Градина на Јелици - љврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште** аутора професора Михаила Милинковића у организацији Народног музеја Чачак. Изложба је одржана од 26. 4. до 6. 6. 2017. године у Галерији Академије наука и уметности у Београду. Стручни сарадници у организацији и поставци изложбе били су археолози Вујадин Вујадиновић и Александра Гојгић. Током целог трајања изложбе кустос археолог Вујадин Вујадиновић био је задужен за стручно вођење кроз поставку. Изложбу је видело 18.098 посетилаца.

Поводом 65 година од оснивања Народног музеја Чачак археолог Вујадин Вујадиновић представио је археолошку делатност

Музеја, а у складу са темом овогодишње манифестације „Музеј у гостима” у Српској академији наука и уметности.

Катарина Дмитривић је 18. 1. 2017. године у Дому војске у Пожеги отворила изложбу *Равни Луї Пилајовићи. Некројола бронзаної и сїаријеї ївозденої доба* аутора Љиљане Мандић, археолога Народног музеја у Ужицу. Том приликом урадила је и рецензију за пратећи каталог изложбе.

Сарадња са другим институцијама

Археолошко одељење организовало је изложбу *Порекло музичких инструмената код Срба* археолога Игора Ђуровића из Народног музеја у Крагујевцу. Изложба је презентована у Галерији Народног музеја Чачак за Ноћ музеја, а том приликом аутор је одржао и пригодан предавање.

Изложба *Градина на Јелици - утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште рановизантијски утврђени центар у Илирику* аутора професора Михаила Милинковића гостовала је и у Народног музеју у Краљеву (од 7. 10. до 7. 11. 2017. године). За организацију и поставку били су задужени археолози Вујадин Вујадиновић и Александра Гојгић. Вујадин Вујадиновић имао је и једно стручно вођење кроз поставку.

Током године рад на материјалу праисторијског одељења обавили су следећи стручњаци:

1. Михаела Саву, докторанд Кристиан-Албрехт универзитета у Килу, Немачка - Тегови из неолитског периода;
2. Младен Јовичић, истраживач-сарадник Археолошког института у Београду - Антички жрвњеви;
3. Матеуш Квалински - истраживач Археолошког института у Познању, Пољска - Узорковање ћилибара из бронзаног доба;
4. Тамара Благојевић, истраживач лабораторије за биоархеологију института

Биосенс из Новог Сада - Узорковање старчевачког остеолошког материјала.

Ради апсолутног датовања остеолошког материјала из гробова бронзаног и гвозденог доба чачанског краја, Археолошким институтом из Београда предати су узорци са седам некропола бронзаног доба и некрополе Калакача фазе из Мојсиња.

Српско археолошко друштво, у сарадњи са Народним музејом Чачак (Археолошким одељењем), учествовало је у реализацији пројекта *Подизање свесћи о значају археолошкој наслеђа*, финансираним од стране Министарства културе и информисања РС. Том приликом је уприличено предавање у Галерији Народног музеја, где су Катарина Дмитривић и Александра Гојгић припремиле рад о стању заштите археолошких локалитета и проблемима на територији коју покрива Народни музеј Чачак, док је Адам Црнобрња, председник Српског Археолошког Друштва, говорио о општим законским одредбама заштите, као и о актуелним проблемима на простору Србије.

Током августа и септембра Катарина Дмитривић је учествовала у обликовању монографије *Ante Portam Auream, Studia in Honorem Professoris Aleksandar Jovanović* (Belgrade 2017), у издању Филозофског факултета у Београду.

Обављене су финалне ауторске коректуре текстова за Зборнике са скупова у Таргу Мурешу (2016), Загребу (2013) и Зборник у част Растка Васића у издању Археолошког института у Београду.

Промоције

Археолози Катарина Дмитривић и Александра Гојгић присуствовале су 23. 11. 2017. промоцији Зборника радова у част професора Александра Јовановића у Београду.

Разно

Као и сваке године, споменик културе *Римске шерме* очишћен је два пута.

Крајем године постављена је културно-туристичка информативна табла која је обележила споменик културе *Римске шерме*.

Током првог квартала обављане су коначне припреме за штампу монографије Катарина Дмитровић *Бронзано доба у реији Чачка*.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Збирке

Збирка оружја и војне опреме обogaћена је предметима које су Музеју поклонили Лука Василић и Владе Челар, колекционари оружја из Чачка. Међу предметима који су добијени издваја се шлем типа „Чачак” који је пре Другог светског рата произвођен у „Војно-техничком заводу” у Чачку.

Настављен је и посао око снимања предмета из сталне поставке Народног музеја Чачак заједно са Марком Бојовићем. Снимљено је укупно 47 предмета и направљено 225 снимака. Фотографисање је обављено у студијским условима, што је захтевало доношење предмета из сталне поставке (отварање витрина, скидање са паноа, а затим поновно враћање), што је успоравало започети пројекат и условљавао сарадњу са конзерваторима који су један број предмета и очистили после снимања, а пре враћања у сталну поставку.

Истраживачки рад

Према планираним активностима у вези са објављивањем научних радова у 2018. покренута су истраживања на терену чачанског краја, у документацији Народног музеја Чачак, а затим и документацији других музеја, архива и библиотека у Србији у вези са темом *Лејенде о закојаном блају Зайагне Србије*. Када је у питању српски етнички простор забележене су многе приповести које говоре о потрази за изгубљеним или

сакривеним благом, што се може назвати и својеврсном „митологијом злата”. Оно се не посматра само као материјални, већ и као духовни објекат, чије би проналажење требало да омогући решавање најважнијих људских потреба. Овакве легенде нису до сада проучаване на простору Западне Србије, иако су саставни део народног наслеђа које се преноси у свакој генерацији, укључујући и „најновије” митске приче из XX века, посебно оне које се односе на Други светски рат.

Активности Историјског одељења

Настављена је сарадња са редакцијом *Српској биографској речника* и *Српске енциклопедије*, како би прошлост чачанског краја била што боље заступљена у овим издањима. Написане су и предате редакцији *Српске енциклопедије* биографије Драгутина Гавриловића и Зорана Глишића. За *Српски биографски речник* предате су одреднице Николић Петар, Николајевић Стојан, Павловић Трифун, Пантелић Вуле, Пауновић Светислав и Петровић Лазар.

У оквиру програма посвећеног генералу Спасоју Тешићу у Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу 30. новембра 2017. године Радивоје Бојовић је говорио на тему *Генерал Ћасоје Тешић у збирци Народној музеја у Чачку*.

Послови музејске документације

Сређиване су збирке и реинвентарисан стари фонд у оквиру редовних послова на музејској документацији. Приликом паковања музејских предмета издвајани су ситан штампани материјал (позивнице, визиткарте), фотографске плоче и фотографије. Направљени су спискови, извршено је раздвајање по врстама и запаковано 11 кутија грађе из заоставштине Дојчила Митровића.

Посебна пажња је обрађена комплетирању документације музејских збирки. За регистар покретних културних добара обрађено је 160 предмета.

Изложбе

Народни музеј је у сарадњи са Општином Лучани и Библиотеком из Гуче организовао гостовање изложбе *Војвода Пејтар Бојовић - живој и њобеге*. Изложба је била постављена у Лучанима у просторијама Дома културе од јуна до августа 2017. године. У време одржавања 57. сабора трубача изложба је била постављена у Музеју Драгачева од 9. до 13. августа 2017. године.

Гостовање изложби са тематиком Великог рата у 8 градова Србије један је од најзначајнијих резултата рада у овој години. Медија центар „Одбрана“ из Београда омогућио је гостовање изложбе *Војвода Пејтар Бојовић - знамења славе и часћи* у Врању, Новом Саду, Панчеву и Аранђеловцу. У организацији Народног музеја Ужице изложба је гостовала и у Новој Вароши.

Захваљујући Удружењу грађана „Култура ћирилице“ и Удружењу потомака ратника 1912-1912. Општине Стари град изложба *Војвода Пејтар Бојовић - живој и њобеге* гостовала је у галеријском простору Установе културе „Пароброд“ у Београду. Изложба *Драјушин Гавриловић - мајор са чином њуковника* била је постављена у Војној академији и Дому ваздухопловства Војске Србије.

Историјском музеју Србије из Београда за изложбу *Србија 1915-1916* позајмљена су два предмета пуковника Драгутина Гавриловића (сабља и печат).

Музеју рудничко-таковског краја из Горњег Милановца позајмљено је 13 предмета за поставку поводом предавања *Генерал Ћисасоје Тешић*.

Приликом представљања књиге *Звонко Вучковић: рајна биографија (1941-1944) : расправа о њроблемима њрошлости и садашњости*, 17. марта 2017. приређена је и изложба у Галерији Народног музеја Чачак под називом *Дарови Анке Вучковић (заоставштина кайејана Звонимира Звонка Вучковића 1916-2004)*, аутора др Милош Тимотијевић.

Изложба је садржала један број предмета који је Музеју поклонила породица Вучковић из САД. После завршетка изложбе предмети су снимљени, а њихове фотографије постављене на сајт Народног музеја у одељку под називом „Музејске тајне“.

Током 2017. потпуно је припремљена и изложба о Драгиши Васићу која је требало да се реализује крајем године. Због „обарања“ тендера расписаног за дизајн и техничку припрему, она није могла да се реализује као што је планирано.

Изложбе у припреми

Историјско одељење Народног музеја Чачак већ деценијама редовно обележава све значајне јубилеје из националне, регионалне и локалне историје. Поводом приближавања јубилеја у вези са осамдесетогодишњицом устанка 1941. године, покренута су велика истраживања неопходна за припрему односне изложбе. Поред послова сређивања и попуњавања већ постојећих збирки започето је и велико истраживање које је у другој половини 2017. усмерено на већ објављене историјске изворе, мемоаре, сећања и дневнике учесника ових догађаја. За следећу годину планира се сређивање архивске збирке Одељења за историју Народног музеја Чачак, затим и микрофилмова у вези са догађајима из 1941. године, а потом и ревизија збирке фотографија.

Промоције и отварања изложби

Током 2017. године др Милош Тимотијевић одржао је шест промоција књига и отворио две изложбе.

У петак 17. марта 2017. у Галерији Народног музеја Чачак одржана је промоција књиге *Звонко Вучковић (1941-1944) : рајна биографија : расправа о њроблемима њрошлости и садашњости* аутора др Милоша Тимотијевића. На промоцији су, поред аутора, говорили директор Музеја Делфина Рајић, рецензент др Коста Николић, историчар

из Института за савремену историју у Београду, и Борисав Челиковић, уредник издања Службеног гласника.

У уторак 21. марта 2017. у просторијама Клуба Службеног гласника у Београду одржана је промоција књиге *Драјиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја*. Промоција је организована за представнике медија у Србији. Говорили су аутор књиге др Милош Тимотијевић, рецензент др Коста Николић, историчар из Института за савремену историју у Београду и Борисав Челиковић, уредник издања Службеног гласника.

У понедељак 3. априла 2017. у просторијама Музеја рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу промовисана је књига *Драјиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја*. На промоцији су говорили аутор др Милош Тимотијевић, рецензент др Владимир Димитријевић, професор књижевности из Гимназије у Чачку и уредник Борисав Челиковић из Службеног гласника. Програм је водио Александар Марушић, историчар и директор Музеја у Горњем Милановцу.

У понедељак 16. октобра 2017. у малој сали Коларчевог универзитета у Београду представљена је књига *Драјиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја*. На промоцији су говорили аутор др Милош Тимотијевић, рецензенти др Наташа Милићевић са Института за новију историју Србије, др Коста Николић са Института за савремену историју и проф. др Мило Ломпар са Филолошког факултета у Београду.

У четвртак 7. децембра 2017. у Галерији Народног музеја у Чачку организована је промоција књиге *Драјиша Васић (1885-1945) и српска национална идеја*. На промоцији су говорили аутор др Милош Тимотијевић, рецензенти др Коста Николић и др Владимир Димитријевић и уредник Борисав Челиковић. Програм је водила Делфина Рајић, директор Музеја у Чачку.

У уторак 11. априла 2017, историчар др Милош Тимотијевић отворио је изложбу *Друј*

Тишо и друј Марко у Краљеву, аутора Силвије Крејаковић, у Народног музеју у Краљеву.

У уторак 7. новембар 2017. историчар др Милош Тимотијевић отворио је изложбу Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис” о Радоју Јовановићу, поводом стогодишњице Октобарске револуције.

Сарадња са медијима

Током 2017. дати су опширни интервјуи за листове *Печаш*, *Време*, *Данас*, *Вечерње новости* о књизи посвећеној Драгиши Васићу, као и *Чачанском јласу* (два интервјуа). На РТС-у у магазину *ОКО* 27. марта 2017. емитован је интервју у вези са књигом о Васићу. Сарадња са *Чачанским јласом* настављена је интервјуом о књизи посвећеној Звонку Вучковићу.

Истовремено у *Чачанском јласу* Милош Тимотијевић је објавио укупно 10 прилога у оквиру пројекта под називом *Географски завичајник: Тајна ајџеничкој блаја, Тројлав - 'рајшборна' јланина, Видова - село словенској Свејовида, Пријевор - увала или јревара?, Градац, Иконостајс цркве Св. Вазнесења Христивој у Чачку, Каблар - средњовековна мера, Пилојаћ - јојодан за шејњу, Овчар - јасишурској имена, Вујан - јланина вукова, Јелица - Свеји Илија*.

Током године у више наврата др Милош Тимотијевић је интервјуисан за неколико телевизија (*Прва, О2-Б92, Глас зајадне Србије*) у вези са неговањем традиција периода социјализма у Чачку и Западној Србији и представљања издања Народног музеја у Чачку (*Телемарк јшелевизија, Лав+*).

Рецензије

Током 2017. историчар др Милош Тимотијевић написао је пет рецензија. Најпре за текст Дарка Гучанина, *Прве јодине сарадње између Фабрике вајона у Краљеву и Завода И. М. Новојки из Зелене Горе*, који треба да се објави у часопису *Наша јрошлост* Музеја и Архива у Краљеву, потом за књигу Немање

Девића о капетану Александру Милошевићу у издању Службеног гласника, затим књигу мр Маријане Матовић *Јермени у Чачку: 1885-1950.* у издању Народног музеја у Чачку и књигу колеге Виктора Бејатовића *Лейеза смрти: вишедисциплинарни ириситиу и уиоредне методологије у реконструкцији моштва и обима рајној злочина у Крајујевцу октобра 1941.* у издању Спомен-парка „Крагујевачки октобар”. Рецензију је написао и за колегу Александра Марушића из Музеја рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу за његов хабилитациони рад *Рудничко-џаковски крај, Милошев устанак и владарски дом Обреновића: уиција и џрожимања за звање вишег кустоса.*

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ

Збирке

У 2017. години Етнолошко одељење је набавило 50 нових предмета за збирке покућства, посуђа, заната и играчака. У току 2013. године успостављен је контакт са Даницом Калинић из Београда, наследницом куће Михаила Протића, свештеника у Негришорима. У кући у којој нико не живи налази се велики број предмета потребних за збирке покућства, изузетне вредности. Од госпође Данице Калинић откупљено је 5 предмета (орман, комода за веш, комода са огледалом, метални кревет и шпорет). Од Љубише Ћирковића из Чачка откупљена је комплетна спаваћа соба са почетка двадесетог века (два кревета, два ормана, комода са огледалом и ноћни ормарић). Откупљене су и три лутке. Са господином Момчилом Гојгићем, пореклом из Чачка, успостављен је контакт и започети су разговори о преузимању његове изузетно вредне збирке керамике која се састоји од хиљаду комада прикупљених на територији читаве бивше Југославије. Збирка је изузетно вредна, а колекционар би био спреман да је у целости у виду легата поклони Народног музеју, уколико би се

обезбедио простор за њено излагање у виду сталне поставке. Контакти су настављени и договорена је промотивна изложба ове збирке која ће бити реализована у другој половини 2018. године.

Веома значајну сарадњу етнологзи су остварили са породицом КОЈОМ? из Соколића. Они су годинама израђивали маске за Белу покладну недељу са којима су побеђивали на такмичењу. Музеју су поклонили шест победничких маски. Тим поводом организована је и конференција за штампу и представљање у Ноћи музеја.

Рајо Петровић из Брајића поклонио је комплетан разбој, а Љубиша Ћирковић неколико предмета везаних за Љубомира Ћирковића.

У току године Етнолошко одељење је од грађана на поклон добило већи број предмета за збирке покућства и играчака.

Од Рајке Боројевић-Џокић ово одељење је добило предмете у вези са Драгачевском задругом ткаља. Сви они су реверсом уступљени Центру за културу у Гучи, а већина се налази у сталној музејској поставци.

Документација и инвентаризација предмета

У оквиру редовних музејских активности инвентарисано је 48 предмета. Снимљени видео и аудио-материјал у току теренских активности чува се у Етнолошком одељењу.

Фото-документација

У дигиталној техници снимљено је око 300 фотографија, углавном из области Нематеријалне баштине, као и објеката и детаља у вези са народним градителством и предмета материјалне културе. Највећи део фотографија настао је у току теренских активности кустоса. У фото-лабораторији је у црно-белој техници снимљено око 30 фотографија за потребе

фото-документације Етнолошког одељења и око 100 у дигиталној техници.

Рад у депоима, на превентиви и заштити предмета

У току 2017. године вршене су редовне активности око одржавања и сређивања депоа. Проблем недостатка простора за смештај крупнијих предмета и даље је присутан.

Проблем нових ормана и полица за једну просторију депоа решен је у 2015. години добијањем потребних средстава од Министарства културе РС набавком три метална ормана са полицама за смештај предмета.

Овим је делимично решен проблем простора за предмете из Етнолошке збирке, а предмети су прописно упаковани и сложени у нове ормане.

Теренска активност

Током године вршена су појединачна теренска истраживања према потребама тема о којима је писано и за припрему изложби планираних за наредни период.

Настављена је сарадња са бројним чачанским породицама, од којих су добијени значајни подаци у вези са пројектима, као и за редовну активност одељења на прикупљању нових предмета за етнолошке збирке.

Обављено је етнолошко истраживање у селу Трмбас у сарадњи са колегама из крагујевачког Музеја.

Стална поставка

Музеј детињства - У току 2017. године настављено је са активностима везаним за реализацију Музеја детињства. Због административних тешкоћа, реализација ове активности кренула је тек крајем године. Извршени су заптивање и дезинфекција брвана на кућици, израђени панои, витрине и завршени планирани радови у дворишту. Отварање Музеја детињства планирано је за

почетак наредне године и биће условљено временским условима.

Драгачевска задруга жена – хероина једног времена - У Музеју трубе у Гучи Снежана Ашанин је реализовала сталну музејску поставку посвећену драгачевским ткаљама које су током друге половине прошлог века прославиле овај крај. Изложбу је отворио др Марко Стојановић из Етнографског музеја, а прати је и стручни каталог.

Изложбена делатност

Пут свиле - У Заводу за проучавање културног развитка у Београду приређена је изложба *Пут свиле*. Представљени су уметнички радови настали сликањем на свили. Предмети су употребни, углавном мараме, ешарпе и хаљине. За ову прилику реализован је и изложбени каталог, а изложбу је отворила аутор Снежана Ашанин.

У центру за културу у Гучи, етнолог Снежана Ашанин је реализовала изложбу *Драгачевска задруга жена*, која је отворена за Ноћ музеја. Након овог догађаја, велики број посетилаца је у наредних месец дана имао прилике да види ову изложбу.

Музеји Србије 10 дана од 10 до 10 и Ноћ музеја

Радионица Макраме. За ђаке чачанске Гимназије организована је радионица уметничког везивања чворова. Радионица је привукла велику пажњу публике, тако да је договорено да се у време летњег распуста организује десетодневна обука.

Нематеријално културно наслеђе

Снежана Ашанин, као регионални координатор за нематеријално културно наслеђе, припремила је три нова предлога за упис на националну листу нематеријалног културног наслеђа: 1. *Паљење Пејровданских лила*; 2. *Здравнице*; 3. *Драгачевски сабор њрубача*.

Коло. Наш Музеј дао је велики допринос у вези са номинацијом кола на УНЕСКО-ву репрезентативну листу. Сагласност за упис овог елемента дали су и Туристичка организација Чачка и Центар за културу и спорт општине Лучани у Гучи. У децембру месецу *коло* је званично уписано на ову престижну и репрезентативну листу човечанства.

Косидба на Рајцу: Етнолог Снежана Ашанин радила је на евидентирању новог елемента за номинацију НКН. У време одржавања ове манифестације истраживала је све појединости у вези са такмичењем косача које је у овом крају веома стара и значајна појава. Успостављена је сарадња са Туристичком организацијом у Љигу, која је и организатор овог догађаја.

Српски ојанак. У склопу тима који је задужен за номинацију српског опанка на националну листу НКН, Снежана Ашанин је радила на прикупљању теренске грађе и неопходне документације. Евидентирани су и опанчарске радње које су активне до данас.

Ваљалице. У драгачевском крају Снежана Ашанин је радила на изради неопходне документације за оживљавање и реконструкцију старе ваљалице у селу Вича. Значај овог ангажовања је посебан пошто у Србији до данас није сачувана ниједна ваљалица.

Певање уз ђусле. Прикупљен је аудио и видео-материјал са простора Моравичког округа који је селектован у Центру за нематеријално културно наслеђе и прослеђен за потребе номинације овог елемента на репрезентативну УНЕСКО-ву листу човечанства.

Предавање о значају евидентирања немајтеријалној културној наслеђа. Снежана Ашанин је у току дводневног семинара заједно са колегицама Данијелом Филиповић и Снежаном Томић одржала предавање о значају препознавања живог културног наслеђа. Предавање је било

намењено директорима установа културе и образовања и невладиним организацијама општина Нова Варош, Нови Пазар, Сјеница, Тутин и Пријепоље.

Манифестације

Богојављење. Као и претходне године, манифестација *Пливање за залеђени крст*, четрнаеста по реду реализована је у сарадњи са Спортским центром „Младост“ и Домом културе. Покровитељи су били Град Чачак и црква Светог Вазнесења.

Драгачевски сабор трубача. И ове године традиционална Драгачевска свадба изведена је у организацији и режији Снежане Ашанин. Представа свадбе, уз све обичаје и обредне радње, садржана је из две сценске целине. Како домаћа, тако и страна публика имала је прилику да се упозна са обредним радњама у вези са свадбеним церемонијалом. У оквиру Сабора трубача Снежана Ашанин је била председник стручног жирија у такмичењу здравичара и у такмичењу за избор најоригиналније народне ношње.

Сабор фрулаша у Прислоници. Етнолог Снежана Ашанин је, као и протеклих година, учествовала у овој манифестацији. Активност се углавном огледала у раду око изложби домаће радиности, старих заната и музичких инструмената. Осим тога, поставила је и изложбу *Крст и шпайови* од експоната насталих као плод рада уметничке колоније.

Фестивал маски. Традиционално, етнолог КОЈИ? је члан стручног жирија у избору најоригиналније маске коју организује КУД *Абрашевић* на Белу покладну недељу. Такмичари су са простора неколико округа (Моравички, Златиборски...). Председник стручног жирија била је Снежана Ашанин.

Манифестација *Занай златна вредан* одржана је у Галерији Народног музеја Чачак 23. и 24. децембра 2017. године. На мини

сајму представљени су наши креативни суграђани и суграђанке који се баве израдом различитих употребних и украсних предмета у виду хобија или занимања. Основни циљ манифестације је промовисање заната и других сродних видова стваралаштва са жељом да она постане традиционална. Организатор је удружење „Наше дрво“ уз подршку Народног музеја Чачак, а средства је обезбедио град Чачак..

Пројекти

Етнолошко одељење је од Министарства Културе и информисања РС (сектор за савремено стваралаштво) добило средства за пројекат *Лейња школица народне традиције*. У периоду од три месеца (јул, август и септембар) са по два сусрета недељно у трајању од три сата, у просторијама Музеја петнаест учесника, деца смештене у хранитељске породице, имало је прилику да научи нешто ново и присуствује текућим програмима Музеја. У првом делу рада радионице учесници су упознати са сталном поставком Музеја у Конаку Јована Обреновића и историјом града и посетили Галерију Надежда Петровић и Римске терме. Имали су прилику да се упознају са традиционалном културом кроз оригиналне предмете из Етнолошке збирке Народног музеја. У другом делу рада радионице имали су прилику да се ликовно изразе о виђеном, као и да науче основе неколико техника украшавања предмета од глине, дрвета и текстила (декупаж и осликавање текстила бојама за текстил).

У септембру је организован излет - посета Стопића пећини и Музеју на отвореном „Старо село“ у Сирогојну, којим је заокружен рад радионице и упознавање са нашом народном традицијом. Последњи сегмент пројекта била је изложба радова насталих у раду радионице и подела диплома учесницима. Изложба је отворена 22. септембра у 20 часова у Галерији Народног музеја у Чачку. Пројектом је координирао и вршио

евалуацију рада радионице Милош Илић, дипломирани дефектолог, саветник за хранитељство Моравичког округа, Канцеларија у Чачку. Директан рад са децом обављале су Ивана Ћирјаковић, виши кустос-етнолог из Народног музеја Чачак и Снежана Јефтић, дипломирани дефектолог. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

Покренимо нити. У сарадњи са Центром за културу у Гучи, организована је школа ткања. Пројекат је подржало Министарство културе. Поред 23 редовна полазника кроз ову школу је прошао велики број љака који су имали прилику да се упознају са вештинама ткања.

Традиционални производи од шљива у исхрани западне и централне Србије. Руководилац овог заједничког пројекта био је Народни музеј из Ваљева. Прикупљена је теренска грађа, а поједини кустоси су учествовали у изради стручног каталога. Етнолошко одељење је за потребе овог пројекта Музеју у Ваљеву уступило предмете који су били у директној вези са израдом и служењем хране од шљива.

Научни и стручни скупови

Етнолози су 2. и 3. октобра учествовали на стручном скупу у Руми под називом *Традиција вашара и сабора у Србији*, у организацији Етнолошке секције МДС-а који представља другу фазу у реализацији истоименог пројекта. Место и време састанка су изабрани због одржавања чувеног Румског вашара, који је обележио 270 година континуираног постојања. На овом скупу договорена је заједничка изложба етнолога из целе Србије на тему вашара.

Етнолози су изложили следеће теме: Ивана Ћирјаковић је презентовала рад *Традиционални занати на вашару у Чачку*, а Снежана Ашанин *Старо и ново на Драјачевском сабору шрубача*.

Стручни скуп у организацији *Мокројорске школе менаџмента*, посвећен изворним

вредностима Србије у савременим условима, био је прилика за ангажовање нашег етнолога КОГ? који је присутне упознао са радом Музеја на заштити и презентацији етнoлошког културног наслеђа.

У новембру месецу Снежана Ашанин је учествовала у раду конференције *Трансјорџи и превоз робе као културно наслеђе* коју је организовао Завод за заштиту споменика културе Војводине и Музеј Железнице где је презентовала рад *Прва чачанска џуџа и сјање железнице данас*.

Рад у стручним друштвима

Музејско друштво Србије. На изборној скупштини МДС-а одржаној 4. децембра 2017. године Снежана Ашанин је изабрана за члана Извршног одбора друштва, а Ивана Ћирјаковић за члана Надзорног одбора друштва.

Етнoлошко-антрополошко друштво Србије. Снежана Ашанин је као председник Управног одбора Етнoлошко-антрополошког друштва Србије активно радила. Због истека мандата предузете су активности у вези са избором новог председника ИО ЕАД.

Сарадња са другим установама

Основна школа „Ратко Митровић“. Снежана Ашанин је у оквиру манифестације *Светосавске свечаности* учествовала као члан организационог тима. Реализоване су радионице ткања, калиграфије и израде славских колача за децу из чачанских основних школа. На крају је, за Светог Саву, у холу школе приређена изложба.

Музеј рудничко-таковског краја Горњи Милановац. Етнолог Ивана Ћирјаковић је 12. децембра одржала предавање о етнoлошком филму и стваралаштву Милана Брајовића, етнолога из Горњег Милановца. После разговора приказана су и два филма из богатог опуса Милана Брајовића - *Бојојављење* и *Ал' сам лед'о да и њему буде добро*.

Завод за заштиту споменика културе у Краљеву. Етнолог Ивана Ћирјаковић отворила је 21. децембра 2017. изложбу колегинице Катарине Грујовић-Брковић *Ево јроба одмориша двора* посвећену радовима у оквиру пројекта ревитализације гробља у Негришорима.

Удружење „Стари Чачани“. Етнолог Ивана Ћирјаковић је на годишњој манифестацији овог удружења *Српски асјал* одржаној 26. октобра 2017. Године, одржала предавање на тему *Јеловници старих чачанских кафана*.

Предшколска установа „Моје детињство“. У оквиру пројекта *Вршићи без јраница* Етнoлошко одељење Народног музеја Чачак организовало је две етнoлошке радионице у просторијама музеја на тему *Разједнице моја прага*.

Технички факултет Чачак. Етнологи Народног музеја сарађују и са овом образовном установом. Стручњацима са овог факултета омогућено је истраживање у вези са геометријском орнаментиком на преслицама.

Гимназија Чачак. Етнoлошко одељење је пред Васкрс организовало *Школу украшавања васкршњих јаја традиционалним мейодама*. Полазници овог курса су били ђаци Гимназије. Радионица је организована у манастиру Никоље.

Туристичка организација Чачак. И ове године настављена је сарадња са овом установом. Снежана Ашанин је ангажована као члан организационог одбора Сабора фрулаша, као и у реализацији изложбе *Крси џајријарха Павла* и калиграфских радова.

Удружење пословних жена „Надежда Петровић“. Организована је прослава празника *Мајерице* у хотелу „Београд“. Том приликом Снежана Ашанин је припремила програм посвећен овом празнику.

Снежана Ашанин је учествовала у реализацији манифестације *Плодови Зайадној Поморавља*. Припремила је изложбу и

учествовала у жирију који је оцењивао припрему традиционалне хране.

Народни музеј Зајечар. Снежана Ашанин је учествовала у пројекту *Исџкаџи бугућносџ* Народног музеја у Зајечару. Пројекат је реализован на Ромулијани.

98. ваздухопловна бригада - Лађевци. Етнолог је учествовао и у обележавању крсне славе Светог краља Милутина, као и у обележавању дана јединице.

Завод за јавно здравље Чачак. У оквиру обележавања јубилеја ове установе Снежана Ашанин је на свечаности за све присутне званице организовала презентацију *Вила Ленка*. Реч је о грађевини коју је саградио предратни председник чачанске општине Рашо Гавровић и дао јој име по својој ћерки Ленки.

Предшколска установа „Радост“. У склопу обележавања 86 година ове установе остварена је сарадња која се огледала у организовању дечјих представа у Музеју на тему народне традиције и учествовања деце у бројним обредним радњама животног и годишњег циклуса.

РТС. Снежана Ашанин је у више наврата учествовала у емисијама које припрема Културно-образовна редакција РТС-а. У овој години реализоване су емисије *Косовски вез*, *Ђурђевдан*, *Коло*, *Пеливани*, *Ткање*, *Крсна слава*.

БИБЛИОТЕКА МУЗЕЈА

Библиотека Музеја сврстана је у специјалне библиотеке, те је посао запосленог условљен познавањем скоро свих захтева струке (обрада књига и часописа, услуга издавања истих корисницима (претежно запосленим у установи), смештај, чишћење...). Размена са другим установама у земљи и иностранству, као основни вид набавке, захтева редовно контактирање са колегама, ажурирање адреса и старање о њеном техничком извршењу. Поклони се углавном односе на сродне

установе, најчешће из Одељења за селективну набавку Народне библиотеке Србије, као и појединаца, сарадника, често познатих личности. Обрада књига обавља се у библиотечком програму НИБИС (Машински факултет Ниш обавља ову делатност већ више година) и до сада је унето 4300 наслова (у 2017-ој 460). У картотеку часописа евидентирано је 148 наслова часописа, од чега 38 страних. Успостављене су нове и обновљене неке старе размене са установама у Хрватској. Запослени редовно допуњује знања из напредних могућности програма, у циљу побољшања резултата рада. У ту сврху посећена је Библиотека „Стеван Сремац“ у Нишу где је НИБИС започео са применом и обављено једнодневно упознавање са практичном применом апликације *Mobilise* погодном за примену у библиотечком пословању.

У 2017. години урађено је редовно корицење купљених часописа. Издања Музеја се и даље редовно поклањају школама, сарадницима и установама, делимично и продају, као вид сарадње и промоције установе.

ЛАБОРАТОРИЈА ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ И РЕСТАУРАЦИЈУ

Подаци о извршеним конзерваторско-рестаураторским радовима и интервенцијама

- археолошке збирке:

локалитет *Градина на Јелици*: (налази: 1 - метални предмет (бронза/гвожђе); метални ламеларни оклоп (делимична конзервација); 1 - коштани материјал; 1 - камена пластика; 2 - керамика);

локалитет *АТЕНИЦА, УМКЕ, ХУМКА II*: у току је конзервација делова гвоздених праисторијских кола;

локалитет *Пријевор, Чуљевина*: у току је конзервација студијског материјала (фреске, керамика);

локалитет *Рудник (Дрење-Дворишће С. Марковића, Дрење-Којовача)*: 29 налаза.

- **историјске збирке**: Збирка *Историја оружја и војне опреме* (метални шлем *Адријан*). У току је конзервација металног шлема типа *Чачак*.

- **етнолошке збирке**: обрачунска машина; *Збирка школског прибора* (скамија); *Збирка дечијих играчака* (кревет за лутку); у току је конзервација 11 металних предмета из збирке покућства и једне писаће машине.

- **установе, други музеји**:

Уметничка галерија *Надежда Пејровић* у Чачку: три метална предмета који су припадали *Надежди Петровић*;

Народни музеј Крајевца: шест средњо-вековних бронзаних наушница.

Превентивна конзервација

Извршени су редовни мониторинг и обрада података амбијенталних услова у Сталној поставци Музеја.

Извршен је преглед, као и чишћење предмета и витрина из Сталне поставке (јун, јул). У прегледу и чишћењу су учествовали конзерватори, техничка служба, кустоси и хигијеничари.

Конзерватори су током године предузимали одговарајуће мере и активности у домену превентивне конзервације (припрема одговарајућег паковања за чување и транспорт музејских предмета, контрола параметара за адекватно чување и излагање предмета итд.).

Учествовање на предавањима, радионицама и стручна сарадња

У току прошле године настављена је сарадња са Рударско-геолошким факултетом у Београду у погледу анализе археолошких предмета.

Слободан Богојевић је у Галерији-легату Милице Зорић и Родољуба Чолаковића 1. марта учествовао на стручном скупу под

називом *О камену*, у организацији Музеја савремене уметности из Београда. Стручњаци из различитих области говорили су о вредности камена у природи и уметности, као и о начинима његове заштите.

Музеј у Чачку је 1. јуна на препоруку госпође Елизабет Јовановић посетио Жан-Батист Кизен, директор Француског института у Србији који се том приликом упознао како са Музејом, тако и са радом лабораторије за конзервацију и рестаурацију.

Изложбе

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја Чачак, као и изложби других музеја, установа и удружења.

Слободан Богојевић је у оквиру специјализованог програма *Палеонтолошка радионица* учествовао у припреми изложбе *Авантуре малој Дина* која је одржана 12. априла.

Стручна пракса из области конзервације и рестаурације

Лабораторија за конзервацију и рестаурацију наставила је са организацијом стручне праксе из области конзервације и рестаурације за ученике III и IV разреда средње Уметничке школе из Чачка (смер конзерватор културних добара).

У периоду 2016/2017. године ученик IV године Уметничке школе Маринко Калајџија похађао је стручну праксу из области *Конзервација и рестаурација мейала*. Пракса је подразумевала конзерваторско-рестаураторски третман на одабраним бронзаним археолошким налазима. Ментор стручне праксе био је конзерватор Слободан Богојевић, а поред њега у програм су били укључени и сарадници Вујадин Вујадиновић, археолог и Марко Бојовић, фотограф. Калајџија је 12. јуна представио резултате рада на *Изложби радова ученика Уметничке школе*. За ту

прилику осмишљен је контекст археолошких предмета, као и презентација рада у лабораторији у сарадњи са Бојаном Пајићем, фотографом из Чачка.

Од марта месеца са ученицима III године настављена је реализација програма *Конзервација мейала* који је ове године обухватила теоријски сегмент. Ученица Марина Капларевић је у периоду март-јун додатно похађала стручну праксу у оквиру које је радила на рестаурацији и реконструкцији одабраног бронзаног археолошког налаза. Резултате рада представила је 12. јуна на *Изложби радова ученика Уметничке школе*. Стручна праксу водио је Слободан Богојевић, а поред конзерватора у програм су били укључени и предметни професор Софија Војиновић, Вујадин Вујадиновић, археолог, као и фотограф Музеја Марко Бојовић.

У периоду од децембра месеца започета је стручна пракса у вези са програмом *Конзервација мейала за ученике III године Уметничке школе* у сарадњи са предметним наставником Рашом Јованићем. Поред Слободана Богојевића као ментора, у програм су били укључени и Александра Гојгић, археолог и фотограф музеја Марко Бојовић.

Стручно усавршавање

Слободан Богојевић је учествовао у стручном програму *Courants du Monde (Културна медијација)* у Француској (Париз, Монпеље) у периоду од 8. до 21. октобра у организацији Министарства културе и комуникација Републике Француске. Богојевића је одабрало Министарство културе Француске, а на препоруку Жан-Батист Кизена, директора Француског института из Београда и госпође Елизабет Јовановић, као резултат његовог досадашњег рада у области музејске медијације. Као једини учесник из Србије, Богојевић је током програма и низа радних посета француским културним институцијама представљао Србију, односно свој град, као и матичну институцију. Током

програма остварено је низ контаката ради креирања будућих заједничких активности, пројеката и изложби, односно развијања културне и образовне размене између Србије и Француске у домену културног наслеђа.

Набавка апарата и опреме

Лабораторија је у септембру месецу набила аналитички инструмент рН метар/кондуктометар који ће у великој мери унапредити лабораторијске анализе током конзерваторских третмана.

СТАЛНА ПОСТАВКА

У 2017. години сталну поставку Народног музеја видело је 4720 посетилаца: 2820 деце и 1900 одраслих. Галерију Народног музеја посетило је 4760 посетилаца. Организоване групе деце биле су најбројнија публика.

Поставку сваке године обилази све више страних посетилаца. Приликом званичне посете Чачку Музеј је посетио амбасадор Краљевине Шведске. Порастао је и број посетилаца из земаља Далеког истока и арапских земаља.

ИЗЛОЖБЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

У току 2017. године Народни музеј је реализовао 21 изложбу.

У јануару је отворена изложба фотографија *У сусрећ руском цару*. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

У фебруару је отворена 18. изложба издаваштва *Штамјана реч 2017.*, у организацији Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“.

У марту је отворена изложба *Свети Сава српски* у сарадњи са Историјским музејом Србије.

У априлу је отворена 19. годишња изложба љубитеља уметности „Естет“ коју је отворила Делфина Рајић.

У истом месецу је отворена изложба *Диносауруси“ - аваншуре малої Дина.*

У мају је отворена изложба *Порекло музичких инструмената код Срба* у сарадњи са Народним музејом из Крагујевца. Етнолошко одељење је организовало две радионице за децу предшколског узраста на којима су деца имала прилику да се упознају са народним музичким инструментима из Етнолошке збирке и да упознају гуслара Андрију Миликића који им је објаснио и показао технику певања и свирања гусала.

У истом месецу отворен је 34. Дечји мајски салон са темом *Време љубовања.* Учествовало је 16 школа из Чачка, општине Лучани и Ивањице. За најбољи понуђени избор дечјих радова награђена је Основна школа „Горачићи“ из Горачића.

Почетком јула отворена је Прва годишња изложба фотографија фотогрупе „Формат“. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

У истом месецу отворена је изложба *Сћаро и ново и увек исто*, аутора протојереја-ставрофора Велимира Петаковића. Изложбу је отворила Делфина Рајић.

Изложбу радова студената Факултета уметности у августу месецу отворила је Делфина Рајић.

У истом месецу, а поводом 65 година рада Музеја, отворена је изложба *Чишање линије*, у сарадњи са Министарством одбране (Управа за односе са јавношћу Медија центар „Одбрана“).

Делфина Рајић је у септембру отворила изложбу *Лешња школица народне традиције*, а у октобру изложбу *Дани њаширијарха Павла.*

ДОГАЂАЊА

У мају је представљена књига *Порекло музичких инструмената код Срба*, аутора Игора Ђуровића.

У јуну је обављена промоција монографије др Катарине Дмитровић *Некрополе*

бронзаног доба у реији Чачка у Галерији Народног музеја у Чачку. Учествовали су директор Народног музеја Чачак Делфина Рајић, доценти Филозофског факултета у Београду Марија Љуштина и Милош Јевтић и аутор.

У септембру је представљена стручна публикација *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе* (IV том). Учествовали су др Игор Борозан, др Милош Тимотијевић, Александар Марушић и Делфина Рајић.

У петак, 15. децембра организовано је представљање *Зборника радова Народног музеја бр XLVI.* Учествовали су Делфина Рајић, уредник Зборника, Наташа Милићевић и др Милош Тимотијевић, члан редакције Зборника.

КАДРОВИ

Дипломирани археолог Вујадин Вујадиновић је због повећаног обима посла примљен на рад на одређено време на радно место кустоса, у периоду јануар-јун и октобар-децембар 2017. године.

Рад у редакцији Зборника радова Народног музеја Чачак

У првој половини 2017. прегледани су сви пристигли радови за Зборник радова Народног музеја Чачак. Историчар др Милош Тимотијевић је у оквиру својих задужења примио све радове у папирном и електронском облику, као и прилоге у форми цртежа и фотографија. У XLVI броју Зборника радова Народног музеја објављено је 10 радова. Историчар др Милош Тимотијевић прочитао је као члан редакције све радове, а шест њих потписао као рецензент. Уредник и члан редакције обавили су све послове у вези са техничким уређењем, дизајном, сарадњом са преводиоцима на енглески и француски језик, лектором и коректором,

организацијом штампе и представљањем Зборника.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДНИКА МУЗЕЈА

Биљана Чкоњевић, „Приказ фосилног јежа из палеонтолошке збирке Народног музеја у Чачку”, *Зборник радова Народног музеја* XLVI, Чачак, 7-13, Чачак, 2017.

Катарина Дмитровић, *Некрополе бронзане доба у реији Чачка*, Народни музеј Чачак, 2016.

Katarina Dmitrović, „Amber from Atenica: a new insight into an old finding”, in: *4th International Conference about Ancient Roads, The Amber Roads, book of abstracts*, Novo Mesto, 2017, 11.

Katarina Dmitrović, „Late Bronze Horizon in Stapani Necropolis and its Relation with the Neighboring Areas”, in: *Late Bronze Age mortuary practices and society in the Carpathian Basin*, Programme and abstracts, Zagreb, 2017, 9-10.

Katarina Dmitrović, Marija Ljuština, 2016. „Towards Reconstruction of the Bronze Age Funerary Ritual in Western Serbia”, in: *Istros XXII, Proceedings of the 15th International Colloquium of Funerary Archaeology, Interdisciplinary Methods of Research for Prehistoric and Protohistoric Funerary Monuments*, Brăila 20th-22nd of May 2016, 89-108.

Marija Ljuština, Katarina Dmitrović, 2016. „The Right or Merit to be Buried? A Contribution to social aspects of the Bronze Age Funerary Practice in western Serbia”, in: *Istros XXII, Proceedings of the 15th International Colloquium of Funerary Archaeology, Interdisciplinary Methods of Research for Prehistoric and Protohistoric Funerary Monuments*, Brăila 20th-22nd of May 2016, 129-151.

Dejan Radičević, Katarina Dmitrović, „Late Antiquity Urns from Čačak”, in: *Ante Portam Auream, Studia in Honorem Professoris Aleksandar Jovanović*, Belgrade, 2017, 225-238.

Александра Гојић, кат. 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248,

249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 267, 268, 269, 20, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283 у: *Градина на Јелици - ујврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Српска академија наука и уметности - Народни музеј Чачак, Београд-Чачак, 2017.

Вујадин Вујадиновић, кат. 28, 29, 47 – 62, 69, 70, 83, 126 – 165, 168 – 176, 206 – 209, 211 – 235, 264 – 266, 271, 380, 382 – 384, 389, 403, 404, у: *Градина на Јелици - ујврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Српска академија наука и уметности - Народни музеј Чачак, Београд-Чачак, 2017.

Вујадин Вујадиновић, Библиографија наведених радова у: *Градина на Јелици - ујврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Српска академија наука и уметности - Народни музеј Чачак, Београд-Чачак, 2017, 235-243.

Радивоје Бојовић, *Војвода Пејтар Бојовић живој и њобеде*, Гуча, 2017, деплијан, стр. 8.

Радивоје Бојовић, *Војвода Пејтар Бојовић - живој и њобеде*, 57. Драгачевски сабор трубача, изложбе, Гуча, 2017, 13-16.

Радивоје Бојовић, *Војвода Пејтар Бојовић живој и њобеде*, Београд, 2017, деплијан, 4 стране.

Радивоје Бојовић, *Драгушин Гавриловић - мајор са чином њуковника*, Београд, 2017, деплијан, 4 стране.

Радивоје Бојовић, „Предлози за одликовање Орденом Карађорђевог звезде са мачевима официра X пешадијског пука I позива за заслуге 1914. године”, *Изворник*, књ. 32, Чачак, 2016, 107-120.

Радивоје Бојовић, Снежана Ферјанчић, *Војивни најиис бојине Дијане*, Каталог налаза, *Градина на Јелици. Ујврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Галерија Српске академије наука и уметности 140, Београд-Чачак, 2017, 83.

Милош Тимотијевић, „Култ светитеља, места сећања и политички митови: пример манастира Вујан, гробне цркве породице Луњевица“, *Годишњак за друшћивену историју*, св. 3 (Београд, 2016[шт. 2017]), 33-63.

Милош Тимотијевић, „Историјско одељење Народног музеја у Чачку: повест баштињење и структура сталне поставке (1953-2006)“, *Зборник радова Народног музеја XLVI*, Чачак, 2016 [шт. 2017], 85-96.

Милош Тимотијевић [рецензија], у: Маријана Матовић, *Јермени у Чачку: 1885-1950* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2017), 301-303.

Милош Тимотијевић [рецензија], у: Виктор Бејатовић, *Лейеза смрти: вишедисциплинарни истраживања и уредне методологије у реконструкцији мошва и обима рајног злочина у Крагујевцу октобра 1941* (Крагујевац: Спомен-парк Крагујевачки октобар, 2017), 177-179.

Делфина Рајић, *34. Дечји мајски салон*, Народни музеј Чачак, 2017.

Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, „Досадашња истраживања манастира Овчарско-кабларске клисуре“, *Бележник Овчарско-кабларске клисуре*, бр. 7 (Чачак, 2016 [шт. 2017]), 16-22.

Делфина Рајић [Реч уредника], у: Маријана Матовић, *Јермени у Чачку: 1885 – 1950* (Чачак: Народни музеј), 2017.

Делфина Рајић [рецензија], у: Светомир Настасијевић, *Пућ у музику* (Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја), 131-132.

Делфина Рајић, „Извештај о раду Народног музеја за 2016. годину“, *Зборник радова народног музеја*, књ. XLVI, Чачак, 2017.

Снежана Ашанин, „Традиционално и савремено српско село“, у: *Пољопривредни календар*, Нови Сад, 2017.

Снежана Ашанин, *Драгачевска заграда жена - хероина једног времена*, Гуча, 2017.

Снежана Ашанин, *Пућевима драгачевских шкала*, Гуча, 2017.

Снежана Ашанин, „Село-град-зачарани круг“, у: *Село Балкана*, Историјски институт, Београда, 2017.

Ивана Ћирјаковић, „Споменари и успомене из Етнолошке збирке Народног музеја Чачак“, у: *Пољопривредни календар*, Нови Сад, 2017.

Сајт Музеја

Слободан Богојевић је током године технички координирао одржавање и ажурирање редирајнираног сајта уз консултације са др Милошем Тимотијевићем, као и са осталим колегама из Музеја. Дизајн сајта је поверен Богданки Половини, фотографу и дизајнеру из Београда.

НАГРАДЕ И ПРИЗНАЊА

II - Указом Председника Републике Србије директор Народног музеја Чачак Делфина Рајић одликована је Златном медаљом за заслуге у култури и музеологији

VIII - Центар за културу и спорт општине Лучани у Гучи доделио је захвалницу Народног музеју Чачак за учешће у програму 57. Драгачевског сабора трубача у Гучи и доприносу очувању и богаћењу српске културне баштине

XII - Министарство одбране Републике Србије (Управа за односе са јавношћу Медија центар „Одбрана“) доделио је захвалницу Народног музеју Чачак за успешну сарадњу у 2016. години.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја = National Museum
Journal = Recueil des travaux du Musée national / главни и
одговорни уредник Делфина Рајић. - 1969, књ. 1- . - Чачак :
Установа културе од националног значаја Народни музеј
Чачак,
1969- (Београд : Службени гласник). - 26 cm

Годишње. - Друго издање на другом медијуму: Зборник
радова
Народног музеја (Чачак. CD-ROM) = ISSN 2334-6698
ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног музеја (Чачак)
COBISS.SR-ID 8293890

UDK
ISSN 0350-7262

C
P 9-252, 1-12

Народни музеј - Чачак
www.cacakmuzej.org.rs